

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TEREKELER IŞIĞINDA KASTAMONU'DA
SOSYO-EKONOMİK YAPI VE MADDÎ KÜLTÜR
(1750-1890)**

Kaan Ramazan AÇIKGÖZ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Ümit EKİN

EKİM- 2025

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEREKELER IŞIĞINDA KASTAMONU'DA
SOSYO-EKONOMİK YAPI VE MADDÎ KÜLTÜR
(1750-1890)

DOKTORA TEZİ

Kaan Ramazan AÇIKGÖZ

Enstitü Bilim Dalı: Tarih

“Bu tez 27/10/2025 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Ümit EKİN	Başarılı
Prof. Dr. İsmail HİRA	Başarılı
Prof. Dr. Fatih BOZKURT	Başarılı
Prof. Dr. Abdurrahman ATÇIL	Başarılı
Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Kaan Ramazan AÇIKGÖZ

27/10/2025

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Kastamonu’da asırlar önce yaşamış insanların hayatlarına ışık tutan tereke defterleri üzerine temellenmiştir. Terekeler, dönemin emeğini, birikimini, tüketim örüntülerini, aile yapısını ve toplumsal ilişkilerini yansıtan, sıradan hayatların teferruatlı bir envanterini sunar. Aynı zamanda bu defterler, bireysel hayatları toplumun iktisadi, kültürel ve sosyal yapısına bağlayan birer köprü işlevi görür. Bu köprü aracılığıyla çalışma, Osmanlı taşrasında bireyden topluma uzanan çok katmanlı bir tarih okuması sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan ve sayfalar boyunca karşılaşılabilecek her tablo, grafik ve analiz, Kastamonu’nun geçmiş sakinlerine dair kolektif bir hatıranın iz düşümleridir. Bu vesileyle, terekeleri aracılığıyla hayatlarına misafir olunan tüm vefat etmişlere saygı ve minnet duygularımı ifade etmek isterim.

Tez konusunun belirlenmesinden savunma sürecine değin çıkılan bu yolculukta bilgi, sabır ve desteğini eksik etmeyen; hata ve kusurlarımı mazur görerek her daim beni cesaretlendiren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ümit EKİN’e en derin minnet ve teşekkürlerimi sunuyorum. Tez izleme ve savunma sürecinde değerli eleştiri ve katkılarından dolayı ve ilaveten tüm sorularıma nezaketle cevap veren Prof. Dr. Fatih BOZKURT ve Prof. Dr. İsmail HİRA hocalarıma müteşekkirim. Savunma jürimde bulunan hocalarım Prof. Dr. Abdurrahman ATÇIL ile Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI’ya kıymetli eleştiri ve önerileri için minnettarım. Hesaplamaların kontrolüne vakit ayıran Dr. Öğr. Üyesi Çisem BEKTUR’a teşekkür ederim. Lisansüstü eğitimim süresince bilgi ve desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Arif BİLGİN hocama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, talebesi olmaktan onur duyduğum, isimlerini tek tek anmamdan fazlasını hak eden tüm hocalarıma şükranlarımı sunuyorum.

Gerek tezimi okuyarak değerli yorumlarıyla katkı sunan, gerekse süreç boyunca ilgi ve desteklerini esirgemeyen, başta Soheila FARAJİ olmak üzere Arş. Gör. Mehmet KERİM, Furkan SARI, Gülay BOLAT ve Merve YAZICI dostlarıma müteşekkirim. Son olarak, 100/2000 Burs Programı vesilesiyle eğitimimin finansmanını sağlayan YÖK’e teşekkür ederim.

Merhume annem Melek AÇIKGÖZ’ün kıymetli hatırasına, sonsuz sevgi ve minnetle...

Kaan Ramazan AÇIKGÖZ

27/10/2025

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
GRAFİK LİSTESİ.....	vii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT	x

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: TEREKELERİN İMKÂN VE SINIRLILIKLARI ÇERÇEVESİNDE ZAMAN, MEKÂN VE İNSAN.....	15
--	-----------

1.1.Kaynak, Kapsam ve Örneklem Dair Tespitler.....	15
1.1.1. Dönemsel Kapsam ve Kaynağın Nicel Yapısı	15
1.1.2. Coğrafi Kapsam ve Meskûn Olunan Mahaller	18
1.1.3. Din ve Cinsiyete Göre Dağılım	24
1.2.İmkân ve Sınırlılıklar Çerçevesinde Tereke Sahipleri.....	27
1.2.1. Nüfusun Tespiti: Temsil Açısından Evren ve Örneklem	27
1.2.2. Yaşların Tespit ve Evrelerine Dair: Kim Genç Kim İhtiyar?.....	39
1.2.3. Vefat Tarihlerinin Tespit ve Dağılımı	47
1.2.4. Savaş, Ticaret ve Hac: Dışarıda Vefat Edenler	50
1.3.Temsil ve Değerleme Yönünden Kaynak Analizi.....	55
1.3.1. Demografi ve Maddî Evren Temsiliyeti.....	55
1.3.2. Sosyo-Demografik Temsil: Zorunluluk ve Talep.....	58
1.3.3. Sosyo-Ekonomik Temsil: Servetlerin Değerlemesi ve Temsili	68
1.3.4. Kayıtlardaki Değişim, Hata ve Gider Kalemleri	75
1.3.4.1. Terekelerdeki Değişim ve Tasnif Problemleri.....	75
1.3.4.2. Hesap Hataları	76
1.3.4.3. Terekelerin Gider Kalemleri.....	77

2. BÖLÜM: BİREYDEN AİLEYE TOPLUM YAPISI	80
--	-----------

2.1. Ailenin Niceliksel Yapısı	80
2.1.1. Medenî Duruma Göre Tasvir.....	80
2.1.2. Eş Sayısına Göre Tasvir	83
2.1.3. Çocuk Sayısı Ortalamaları.....	89
2.1.4. Vâris Yapısı ve Hâne Nüfusu Ortalamaları	96

2.1.4.1. Din ve Cinsiyete Göre Vâris Yapısı	96
2.1.4.2. Hâne Nüfusu	101
2.2. Sosyal Sınıfların Unvan ve Meslekler Üzerinden Tasviri	104
2.2.1. Unvanlar Üzerinden Örneklem Tasviri	105
2.2.2. Mesleğe Göre Zümreler	112
2.3. Terekelerde Kölelik -Kölelik Sonrası Terekeler	117
2.3.1. Köleler ve Efendiler.....	118
2.3.2. Muris Olarak Âzatlı ve Nesli: Aile, Vâris ve Servet Yapısı.....	124
3. BÖLÜM: SOSYO-EKONOMİK YAPI: SERVET, STATÜ, EŞİTSİZLİK VE YENİDEN DAĞILIM	133
3.1. Servetlerin Standardizasyonu: Nominal ve Reel Değerler	133
3.2. Dönem Koşulları ve Servet Dağılımı	137
3.3. Servet Düzeylerinin Tespiti: Dönemsel Eğilimler ve Zenginliğin Ölçüsü	142
3.4. Servet, Statü ve Sosyal Yapı.....	148
3.4.1. Din ve Cinsiyete Göre Servet Dağılımları.....	149
3.4.2. Unvan ve Mesleklere Göre Servet Dağılımları	153
3.5. Servet Bileşenleri ve Kategorik Dağılımlar.....	159
3.5.1. Servet Bileşenlerinin Yapısal Analizi ve Genel Dağılımlar	160
3.5.2. Servet Bileşenlerinin Kategorik Değişkenlere Oranları	165
3.6. Alacak- Borç İlişkisi ve Borca Batık Terekeler.....	170
3.6.1. Gider Kalemleri ve Alacak ile Borçların Servetlere Nispetleri	171
3.6.2. Borca Batıklar: Sübûta ve Guremâya Kalan Terekeler	175
3.7. Eşitsizlik: Kategorilere Göre Gini Katsayıları.....	183
3.8. Muris, Miras ve Vâris: Servetlerin Paylaşımı	191
3.9. Münâseha Uygulaması ve Aile Terekeleri Üzerinden Tespitler.....	197
4. BÖLÜM: MADDÎ KÜLTÜRDE SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM.....	201
4.1. Giyim-Kuşama Dair Örüntüler: Süreklilik ve Değişim.....	202
4.2. Ev İçi-Dışı Menkul Eşya Evreni.....	206
4.3. Keyif Verici Maddeler: Kahve, Çay, Tütün ve Nargile	210
4.4. Kitap ve Yazı Takımları	213
4.5. Silah Sahipliği	218
4.6. Taşınmaz Sahipliğine Dair: Ev ve Dükkânlar	221

4.7. Ziraat ve Hayvancılığa Dair Gözlemler.....	225
SONUÇ	229
KAYNAKÇA.....	236
EK.....	256
ÖZGEÇMİŞ.....	259

KISALTMALAR

ayr.	: Ayrıca
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
GM.	: Gayrimüslim
haz.	: Hazırlayan
Hn.	: Hanım
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İTFE	: İstanbul Tüketici Fiyat Endeksi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
krş.	: Karşılaştırınız
KŞS	: Kastamonu Şer'iyce Sicilleri
M.	: Müslüman
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
n	: Gözlem sayısı
no	: Numara
Ort.	: Ortalama
s.	: Sayfa
SD	: Standart sapma
SE	: Standart hata
Taş.	: Taşınmaz
Tic.	: Ticari
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Din ve Cinsiyete Göre Kent-Kır Dağılımı	20
Tablo 2: Din ve Cinsiyete Göre Terekelerin Mahallelere Dağılımı (1750-1890)	22
Tablo 3: Din ve Cinsiyete Göre Örneklem	25
Tablo 4: Kastamonu Merkez Mahalleleri ve Bağlı Yerleşimlerin Nüfus Tahminleri ...	30
Tablo 5: Vefatların İki Dönemli Terekelere Yansıma Yüzdeleri	38
Tablo 6: Tereke Sahiplerinin Yaş Evreleri ile Demografik Örüntüleri	43
Tablo 7: Din ve Cinsiyete Göre Terekelerin Mahkemeye İntikal Nedenleri.....	60
Tablo 8: Mahkemeye İntikalde Zümrelerin Dağılımı.....	65
Tablo 9: Terekelerin Mahkemeye İntikal Durumlarının Zamana Göre Dağılımı (%) ..	66
Tablo 10: Satış ve Değerleme Oranlarının Din-Cinsiyet ve Zamana Göre Dağılımı (%)	71
Tablo 11: Din ve Cinsiyete Göre Medenî Durum	82
Tablo 12: Yıllara Göre Çok Eşlilik ve Çocuk-Vâris Ortalamaları	84
Tablo 13: Eş Durumuna Göre Çocuk-Vâris Ortalamaları ve Yaşların Özeti	85
Tablo 14: Çok Eşlilerin Meslekî Zümrelere Dağılımı.....	86
Tablo 15: Kent ve Kırdaki Ailelerin Çocuk Sayılarına Göre Dağılım	91
Tablo 16: Din ve Cinsiyete Göre Sahip Olunan Çocuk Sayısı ve Oranları.....	93
Tablo 17: Unvan ve Mesleklere Göre Çocuk Sayısı ve Ortalamaları	95
Tablo 18: Mirasçı Gruplarının Din-Cinsiyete Göre Dağılımları (%)	98
Tablo 19: Dine Göre Hâne Nüfusu	102
Tablo 20: Unvanların Cinsiyete Göre Dağılımı	108
Tablo 21: Din ve Cinsiyete Göre Meslekî Zümreler	114
Tablo 22: Köleler ve Efendiler: Yıllara Göre Dağılımları (nominal- kuruş).....	123
Tablo 23: Kategoriye Göre Vâris Sayısı ve Ortalamaları.....	129
Tablo 24: Brüt Servet Düzeylerinin Dönemsel Dağılımları (kuruş- %)	143
Tablo 25: Servet Düzeylerinin Üç Alt Kategorideki Dağılımları.....	148
Tablo 26: Müslümanların Brüt-Net Servetlerinin Dönemsel Seyri.....	149
Tablo 27: Gayrimüslimlerin Brüt-Net Servetlerinin Dönemsel Seyri.....	151
Tablo 28: Din ve Cinsiyetin Servet Üzerindeki Etkisi	152
Tablo 29: Unvanlara Göre Müslüman Erkeklerin Servet Özeti	154
Tablo 30: Unvanlara Göre Müslüman Kadınların Servet Özeti	156

Tablo 31: Meslekî Zümrelerin Net Servetlerinin Özeti (kuruş)	158
Tablo 32: Servet Bileşenlerinin Dönemsel Oranları (%).....	164
Tablo 33: Cinsiyet ve Servet Gruplarına Göre Tereke Bileşenlerinin Dağılımı (%) ..	168
Tablo 34: İhracat Kalemlerinin Kendi İçlerinde ve Brüt Servetlere Oranları	171
Tablo 35: Din ve Cinsiyete Göre Alacak ve Borçların Brüt Servete Oranları (%)	174
Tablo 36: %20'lik Dilimlere Göre Kümülatif Servet Dağılımı.....	185
Tablo 37: Dönemsel Gini Katsayıları ve P90/P10 Oranları	189
Tablo 38: Aile Üyelerine Ait Terekeler.....	198
Tablo 39: Çiftlerin Servet ve Demografik Durumları	199
Tablo 40: Giyim - Kuşam Kültüründe Süreklilik ve Değişim.....	203
Tablo 41: Saatlerin Terekelerdeki Yansımaları	208
Tablo 42: Kitap -Yazı Takımı Sahiplik Sayısı ve Servetlerdeki Oranlar	214
Tablo 43: Din - Cinsiyete Göre Silah ve Askerî Teçhizat Sahipliği.....	219
Tablo 44: Din ve Cinsiyete Göre Menzil- Dükkân Sahiplik Durumları.....	222

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Zaman Serisine Göre Terekelerin Kent-Kır Dağılımı	21
Grafik 2: Din-Cinsiyete Göre Terekelerin Yıllara Dağılımı	26
Grafik 3: Kastamonu Merkez ve Bağlı Yerleşimlerin Tahminî Nüfusu ile Terekelerin Seyri.....	33
Grafik 4: Şehit Terekelerinin Dağılımı	51
Grafik 5: Hac Farızası İçin Yolda veya Mekke’de Vefat Eden Murisler.....	52
Grafik 6: Ticaret Üzere Dışarıda Vefat Edenlerin Dağılımı	53
Grafik 7: Kastamonu Dışında Vefat Edenlerin Kategorik Gösterimi	54
Grafik 8: Terekelerin Din-Cinsiyete Göre Mahkemeye İntikal Şekli ve Yüzdeleri	63
Grafik 9: Unvan Sahipliğine Göre Mahkemeye İntikal Şekilleri.....	64
Grafik 10: İntikal Şekillerine Göre Servet Ortalamaları	67
Grafik 11: Terekelerin Satış ve Değerleme Oranları	70
Grafik 12: Servet Düzeylerine Göre Terekelerin Satış Durumu	74
Grafik 13: Eş Sayısına Göre Servet Düzeyleri.....	87
Grafik 14: Kebîr- Sagîr Çocukların Gruplara Göre Kent- Kır Dağılımı.....	92
Grafik 15: Çocuk Sayılarına Göre Servet Dağılımı (logaritmik)	94
Grafik 16: Vâris Yapısına Göre Genel Dağılımlar (% ve toplam).....	97
Grafik 17: Tereke Sahiplerinin Unvan Durumuna Göre Baba ve Eşlerinin Unvan Sahipliği.....	111
Grafik 18: Köle Sahiplerinin Unvan Dağılımı	120
Grafik 19: Servet Düzeylerine Göre Efendilerin Malvarlığı İçindeki Köle Oranları .	121
Grafik 20: Cârîye ve Gulâm Fiyat Seyri (nominal).....	122
Grafik 21: Âzatlı ve Nesline Ait Terekelerin Yıllara Dağılımı.....	127
Grafik 22: Terekelerdeki Hububatın Yıllar İtibarıyla Fiyat Seyri (kuruş= kile).....	134
Grafik 23: Değerleme Yöntemine Göre Bakırın Fiyat Seyri (1749; 0,99 kile=1 kuruş)	135
Grafik 24: Gram Gümüşe İndirgenen Brüt ve Net Tereke Değerleri.....	138
Grafik 25: Brüt ve Net Reel Servetlerin Dağılımı (baz yıl 1750)	139
Grafik 26: Yerleşime Göre Brüt ve Net Servetlerin Yıllara Göre Dağılımı (baz yıl 1750)	140
Grafik 27: Servet Düzeylerinin Genel Dağılımı (%)	144

Grafik 28: Servet Düzeylerinin Yerleşim, Din ve Cinsiyete Göre Dağılımları	146
Grafik 29: Servet Bileşenlerinin Genel Dağılımı (%)	162
Grafik 30: Tereke Bileşenlerinin Kent-Kır Dağılımı (%)	163
Grafik 31: Din ve Cinsiyete Göre Tereke Bileşenlerinin Kompozisyonu	166
Grafik 32: Meslekî Zümrelerin Servet Bileşenlerinin Oranları (%)	169
Grafik 33: Yıllara Göre Alacak-Borç ve İhracatın Brüt Servete Oranları (%)	173
Grafik 34: Borca Batık Terekelerin Brüt Servet Ortalamalarının Dağılımı	179
Grafik 35: Yıllara Göre Asıl Borçlardan Guremâ Paylarının Ödenme Yüzdesi	181
Grafik 36: %20'lik Dilimlere Göre Eşitsizliğin Lorenz Eğrisiyle Gösterimi	186
Grafik 37: Gelir Dağılımı Eşitliğinin Genel Görünümü	186
Grafik 38: Din-Cinsiyet ve Yerleşime Göre Gini Katsayıları	187
Grafik 39: Meslekî Zümrelere Göre Gini Katsayıları	188
Grafik 40: Vâris Dağılımları ve Vâris Gruplarına Göre Servet Dağılımı (%)	192
Grafik 41: Müslümanların Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımı	194
Grafik 42: Gayrimüslimlerin Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımı	195
Grafik 43: Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımının Kent-Kır Karşılaştırması (%)	196
Grafik 44: Kitap Sahipliğinin Unvan Temelli Dağılımı	215
Grafik 45: Müslümanların Cinsiyete Göre Kitap Sahipliğinin Yıllara Dağılımı	216
Grafik 46: Müslümanların Cinsiyete Göre Silah Sahipliğinin Yıllara Göre Dağılımı	220
Grafik 47: Yıllara Göre Menzil ve Dükkân Sahipliğinin Örneklem Nispetleri	222
Grafik 48: Dönemler İtibarıyla Ticari Taşınmazlar İçindeki Müsakkafât Oranları	224

ÖZET	
Başlık: Terekeler Işığında Kastamonu’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Maddî Kültür (1750-1890)	
Yazar: Kaan Ramazan AÇIKGÖZ	
Danışman: Prof. Dr. Ümit EKİN	
Kabul Tarihi: 27/10/2025	Sayfa Sayısı: x (ön kısım) + 255 (ana kısım) +2(ek)
Çalışma, 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına uzanan bir süreçte, merkez-taşra ilişkilerinin yeniden şekillendiği, savaş, kıtlık ve salgınların iktisadi ve içtimai buhranlara yol açtığı, dönüşüm ve kırılmaların yaşandığı dinamik bir zaman dilimini kapsamaktadır. Ele alınan 140 yıllık dönemdeki Kastamonu merkez kazası ve ona bağlı yerleşim birimlerine ait terekelerin yaklaşık %90’ı sistemli olarak incelenerek, 5.535 kayıt ekseninde toplumun sosyo-ekonomik yapısı ile maddî kültüründeki değişim ve süreklilikler, dönemsel bazda çok yönlü bir perspektifle ele alınmıştır. Terekelerin imkân ve sınırlılıkları, örneklem üzerinden farklı kaynaklarla karşılaştırılarak, her bir çıktının temsil düzeyi ve tarihsel gerçekliği sorgulanmıştır. Bu çerçevede, aile ve toplum yapısı din, cinsiyet, servet ve yerleşim türü gibi değişkenler üzerinden incelenmiştir. Kölelik olgusu, köle sahipliği ve âzatlılara ait terekeler bağlamında ele alınmıştır. Servet düzeyleri, bileşenleri, yeniden dağılımı ve servet eşitsizliği üzerinde durulmuş, alacak-borç yapısı ve borca batık terekeler de ayrıca ele alınarak dönemin ekonomik dalgalanmalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Ayrıca, terekelerde yer alan maddî kültür unsurlarının çeşitliliği, yaygınlık ve nadirlik durumları üzerinden süreklilik ve değişimler analiz edilmiştir. Nihayetinde, incelenen dönemin demografi, servet ve maddî kültür temelinde topluma yansıyan somut gerçeklikleri çok yönlü ele alınarak, Kastamonu özelinde yerel dinamiklerin makro ölçekteki eğilimlerle ilişkisi bağlamında; 1820–1840’lar demografik gelişmeler açısından, 1830–1850’ler iktisadi dönüşümler bakımından ve 1850–1860’lar maddî kültür unsurları yönünden, birbiriyle bağlantılı kritik eşikler olarak tespit edilmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Tereke, Kastamonu, Demografi, Servet, Maddî Kültür	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Socio-Economic Structure and Material Culture in Kastamonu in the Light of Probate Inventories (1750–1890)	
Author of Thesis: Kaan Ramazan AÇIKGÖZ	
Supervisor: Prof. Dr. Ümit EKİN	
Accepted Date: 27/10/2025	Number of Pages: x (pre text) + 255 (main body)+2 (add)
The study encompasses a dynamic period extending from the mid-18th to the late 19th century, during which center–periphery relations were reshaped, while wars, famines, and epidemics gave rise to economic and social crises, accompanied by profound transformations and ruptures. By systematically examining approximately 90% of the probate inventories from the central district of Kastamonu and its dependent settlements over this 140-year period, the continuities and changes in the socio-economic structure and material culture of the society are analyzed from a multifaceted, period-based perspective, centered on 5,535 records. The possibilities and limitations of the probate inventories as a source were tested by comparing the sample with other sources, critically questioning the representativeness of each finding and its reflection of historical reality. Within this framework, family and societal structures were examined through variables such as religion, gender, wealth, and type of settlement; the phenomenon of slavery was addressed within the context of slave ownership and the probates of enslaved and manumitted individuals. The study focuses on wealth levels, its components, redistribution, and wealth inequality; the structure of credit and debt, as well as insolvent estates, were also analyzed in conjunction with the economic fluctuations of the era. Furthermore, continuities and changes were analyzed based on the diversity, prevalence, and rarity of material culture items listed in the probates. Ultimately, through a multifaceted analysis of the period's concrete social realities based on demography, wealth, and material culture, and within the context of the relationship between local dynamics in Kastamonu and macro-level trends, the 1820s–40s, the 1830s–50s, and the 1850s–60s have been identified as critical thresholds -interconnected yet also distinct- for demographic developments, economic transformations, and changes in material culture, respectively.	
Keywords: Probate Inventory, Kastamonu, Demography, Wealth, Material Culture	

GİRİŞ

Osmanlı tarih yazımında, özellikle toplumsal araştırmalar bağlamında, sıradan insanların hayatlarına dair zengin ve vazgeçilmez kaynaklardan biri terekelerdir. Bu kaynak, geçmişin sosyo-ekonomik yapısını, maddî kültürünü ve gündelik hayat pratiklerini anlamlandırmada âdeta astronomların ışığı okuyarak evreni çözümlemesine benzer bir işlev görür. Birer miras envanteri olan terekeler, bireysel hayatları yansıtırken aynı zamanda toplumsal yapının özelliklerini aydınlatan bir veri noktası olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla terekeler, mikro düzeyde bireysel hayatlara ışık tutarken, makro düzeyde toplumun çok katmanlı yapısını aydınlatarak, Osmanlı'nın iktisadi, içtimaî ve kültürel yapısına dair araştırmaların temel kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Nitekim bu kaynağı 1953-54 tarihli makalesinde ilk kez konu edinen Halil İnalıcık, terekelerin sosyo-ekonomik açıdan taşıdığı önemi vurgulamış;¹ ardından Ö. Lütfi Barkan (1966), hacimli bir örneklem üzerinden kaynağın imkân ve sınırlılıklarını ele almıştır.² Ayrıca, Budinli Ali Çelebi'nin kişiliği ve maddî evrenine dair detaylı bir tasvir yapan Lajos Fekete (1959), kişi odaklı monografik çalışmaların öncüsü olmuştur.³ Takip eden yıllarda, terekelerin şehir tarihi çalışmalarındaki destekleyici kullanımları olmakla birlikte,⁴ Türkiye'de bu kaynak müstakil olarak Hüseyin Özdeğer'in Bursa (1988) ve Said Öztürk'ün İstanbul (1993) üzerine yaptığı doktora tezlerinde çok yönlü kullanılmış ve Barkan'ın açtığı yol genişletilmiştir.⁵

¹ Halil İnalıcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953), 51-75; Terekelerden biraz önce, şer'iyye sicillerini de tarih kurgusu içerisinde tanıtan yine H. İnalıcık olmuştur: Halil İnalıcık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/1 (1942), 89-96; Şer'iyye sicilleri literatürü için bkz.: Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/1 (2003), 305-344.

² Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", *Belgeler* 3 (1966), 5-6, 1-479.

³ Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gökbilgin, *Belleten* 43/170 (1979), 457-480; L. Fekete'nin 1959 tarihli konferanstaki konuşmasının metni daha sonra iki kez, 14 yıl arayla *Belleten*'de Türkçeye çevrilmiştir. Çevirilerdeki fark için bkz.: Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/12 (2017), 203-204 (dipnotta).

⁴ A. Rafeq Şam'ı (1966), N. Todorov Vidin- Sofya'yı (1970), A. Raymond (1974) Kahire'yi ve H. Gerber (1988) Bursa'yı ele alırken, diğer arşiv belgelerinin yanında terekeler de önemli ölçüde kullanılmıştır. : Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfü Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, 2009, 1-2; Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", 206.

⁵ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988); Sait Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993).

Bu öncü çalışmaların ardından, terekelere dayalı araştırmalar iktisadi, içtimaî ve kültürel konular etrafında çeşitlenerek, özellikle 2000’li yıllardan itibaren artan bir ivmeyle zenginlik kazanmıştır.⁶ Örnek zümre/kişi incelemelerinden, demografiye, fiyat tarihinden servetlerin bileşimine, tasarrufuna ve yeniden dağılımına, eşitsizlik olgusundan kurum/kaynak temelli araştırmalara ve nihayet maddî kültür ile tüketim örüntülerine kadar uzanan geniş bir yelpazede, kapsamlı bir literatür oluşmuştur.⁷

Terekelere dayalı toplumsal ölçekte yapılan çalışmalar, görece uzun dönemde ve hacimli örneklem üzerinden; servet analizi, eşitsizlik, tüketim ve maddî kültür gibi belli bir olguya odaklanılarak veya incelenen dönem ve kent(ler) özelinde sosyo-ekonomik ve kültürel yapı çerçevesinde ele alınmıştır.⁸ Bunun yanı sıra, uzun dönemli karşılaştırmalar bağlamında farklı kentler üzerinden disiplinlerarası projeler de gerçekleştirilmiştir.⁹

Öte yandan, tereke defterleri oldukça zengin veriler sunmakla birlikte, literatürde “sınırlı temsiliyet” olarak tanımlanabilecek belirli metodolojik kısıtlara sahiptir ve bunlar, birbirleriyle de bağlantılı iki temel boyutta öne çıkmaktadır. İlki, sosyo-demografik açıdandır; terekeler, ölümlerin ne kadarını yansıttığı, toplumu din, cinsiyet, statü, yerleşim yeri ve aile yapısı bakımından ne ölçüde temsil ettiği. İkincisi ise, servet ve maddî kültürün temsiline ilişkindir; kayıtlardaki hatalı işlemler, görünmeyen/ gizlenen varlıklar ve fiyatlamasının ne üzere yapıldığı, başlıca kısıtlardır. Bununla birlikte, istisnalar hariç tereke sahiplerinin vefat tarihleri ve yaşları (sagîr-kebîr dışında) gibi temel

⁶ Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 206.

⁷ İlgili literatür için bkz.: Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”; Orlin Sabev, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)* (Ankara: Korza Yayıncılık, 2013), 259-272.

⁸ Zeynel Özlü, “Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarisında Gaziantep”, *Doktora tezi, Ankara Üniversitesi*, (2002); Eminegül Karababa, “Origins of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa”, *Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi*, (2006); Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)”, *Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (2011); Gülser Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği* (Ankara Üniversitesi S.B.E., Doktora Tezi, 2013); Muhammed Bedrettin Toprak, “Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz”, *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi*, (2022); Gökhan Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarisında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2024).

⁹ Saffet Hülya Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, ARDEB 1001 Projesi (İstanbul, 2012); Ümit Ekin vd., *Rodosçuk/Tekirdağ, Manisa, Konya ve Ayıntab/Gaziantep’te Tüketilen Malların ve Fiyatların Analizi (16.-19. Yüzyıllar)*, ARDEB 1001 Projesi (Sakarya, 2019).

demografik parametrelerin bulunmayışı da çözümlemelerde problemlere sebep olabilmektedir.¹⁰

Kaynağın sınırlılıklarının yanı sıra, ortak bir metodolojik çerçevenin bulunmayışı, karşılaştırmaları ve yeniden üretilebilirliği zorlaştırarak literatürde ayrı bir problem teşkil etmektedir. Anlaşılabileceği üzere, hacimli örneklem ve uzun dönemli çalışmalar söz konusu olduğunda, bu tür problemler daha belirgin olmaktadır. Nitekim, H. Canbakal, Y. Cezar, F. Bozkurt, K. Yıldız, M. B. Toprak ve G. Gelegen gibi araştırmacılar, terekelere dayalı çalışmalardaki metodolojik yaklaşımların yetersizliği ve ele alınış tarzına dair eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştiriler, karşılaştırma eksikliği ve buna imkân vermeyen bilgi yığınları, dar veri sınırlarının aşılmaması, kaba tasvirlerin yapılması, maddî hatalar, öncü çalışmalardaki kalıpların eleştirel süzgeçten geçirilmeksizin benimsenmesi olarak sıralanabilir.¹¹ Söz konusu eleştiriler, aynı zamanda terekelerin tarihsel bağlamı, üretildiği koşulları ve potansiyel taraflılıkları gözetilerek karşılaştırılabilir bulgular üretmek gibi, izlenmesi gereken alternatif metodolojik yaklaşımları da içinde barındırır.

Bu çerçevede, çalışmada terekelerin sınırlılıkları hemen her analizde göz önünde bulundurulmuş ve uygun bağlamlarda tartışılmıştır. Tutarlı sonuçlara ulaşmak amacıyla terekelerin sunduğu veriler, farklı arşiv kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve sınırlılıkların etkisi, başka bir ifadeyle terekelerin temsil gücü çalışmanın ilk bölümünde değerlendirilmiştir. Örneğin, yukarıda değinilen sosyo-demografik sınırlılık bağlamında, incelenen dönemin nüfusu hakkında arşiv belgeleri ve literatürden yararlanılarak, nüfusun belirsiz kaldığı dönemlere yönelik tahminlerde bulunulmuş; böylece toplumdaki

¹⁰ İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, 56; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 3-19-74-76; Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 6-7; Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, *Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtları İzinde Osmanlı Araştırmaları*, ed. Kenan Yıldız (Ketebe, 2023), 201-231; Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011), 115; Gülser Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, *Literature and History of Turkish or Turkic* 9/1 (2014), 409-426; Cenk Reyhan, *XVIII. Yüzyılda bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği, Şehir Toplumunun Sosyo Ekonomik ve Kültürel Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 212; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 34-35.

¹¹ Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 2-vd.; Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)”, *Belleten*, 1977, 161/41-42; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 4; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 205-210 (dipnotta); Kenan Yıldız, “Boğaç A. Ergene’nin Osmanlı Hukuku Eleştirisinin Eleştirisi”, *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2021), 334-vd.; Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 6; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 6-7.

vefatların dönemsel bazda ne oranda miras davalarına dönüştüğü tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine, mahkemeye intikal eden mirasların ne oranda satılıp-satılmadığı ve fiyat takdirinin müzâyede yahut tahmin üzere hangi yöntemle belirlendiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, 18. ve 19. yüzyıl gibi oldukça hareketli bir dönemde, mahkeme harçlarından nüfus hareketlerine ve servet bileşenlerine kadar birçok dinamik unsurun varlığı, çalışmanın çıktılarının belli zaman aralıklarına bölünerek incelenmesini gerekli kılmıştır.

Bu metodolojik çerçeve üzerine inşa edilen çalışma, 1749-1891 yılları arasında Kastamonu merkez kazası ve ona bağlı yerleşim birimlerine ait terekeler ekseninde, bir Osmanlı kentinin sosyo-ekonomik yapısını ve maddî kültüründeki değişim ve süreklilikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın zaman sınırları, küresel olduğu kadar Osmanlı bağlamında da çok boyutlu dönüşüm ve kırılmaların yaşandığı yaklaşık bir buçuk asırlık bir süreyi kapsamaktadır.

İncelenen aralık, özellikle 18. yüzyıl, Osmanlı'nın hem içeride hem de dışarıda karmaşık sorunlarla yüzleştiği ve dönemsellik tartışmaları açısından literatürde, “klasik çağ” ile “sansasyonel 19. yüzyıl” arasında sıkışmış; çoğu zaman ya “duraklama/gerileme” anlatısına eklenmiş ya da klasik Osmanlı düzeninin çözüldüğü, ancak modernleşme çabalarının henüz kurumsallaşmadığı bir “ara/ geçiş dönemi” olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyıl ise, devletin hem iç dinamiklere hem de dış baskılara karşı yapısal dönüşümlere giriştiği; askeri/idari, iktisadi ve hukukî alanlarda ıslahat ve reformların yapıldığı “dönüşüm ve modernleşme” dönemi olarak ifade edilmektedir.¹²

Bu ayrımlar bir tarafa, her iki yüzyıl birbiriyle bağlantılı çok boyutlu dönüşümlerin yaşandığı bir aralıktır. Böylesine hareketli bir iklimin kaçınılmaz olarak Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi toplumda da yansımaları olmuştur.¹³ Bu bağlamda, dönemin

¹² Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Doğu Batı* 51 (Ekim 2009), 9-vd.; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötügen, 2014), 83-85; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yay., 1987), 17-vd.; Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 339; Taner Timur, *Osmanlı Kimliği* (İstanbul: Hil Yay., 1986), 71; Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), 17-306; Edhem Eldem, “18. Yüzyıl ve Değişim”, *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*- 19 (1999), 192-199; Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel - Şahin Canay (Ankara: İmge, 2000), 13-30; Oktay Özel, *Dün Sancısı (Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 66-94; Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, çev. Mehmet Emin Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 17-18.

¹³ Eldem, “18. Yüzyıl ve Değişim”, 192-199; Reşad Kasaba, “Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri”, *Tarih ve Toplum* 14 (1985), 121; Tülay Artan, *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası*, 18. Yüzyıl

sosyo-ekonomik ve maddî kültürüne yansıyan gerçeklikleri, Kastamonu toplumunun hangi katmanında ne zaman ve ne ölçüde karşılık bulduğu çalışmada sorgulanmış; terekeler ışığında yerleşim birimi, demografik özellikler, servet/statü ve meslekî gruplar gibi değişkenler temelinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Döneme sosyo-demografik açıdan bakıldığında, Osmanlı coğrafyasında keskin nüfus değişimleri yaşanmıştır. Bir yandan uzun ve yıpratıcı savaşlar, salgın ve kuraklıklar nüfusu seyreltirken, diğer yandan toprak kayıplarına yol açan Osmanlı-Rus savaşlarıyla Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan Anadolu'ya göçler olmuş, tarım ve tıp alanındaki teknolojik gelişmelerle birlikte, 1840'lara doğru -Kastamonu özelinde- salgınların azalması, Osmanlı demografisini önemli ölçüde etkilemiş ve nüfus, bilhassa kentlerde artmaya başlamıştır.¹⁴ İki yüzyıl arası bu demografik dönüşüm, hem din ve cinsiyete göre nüfus yapısını hem de mahkemeye intikal eden miras paylaşım davalarının oranlarını, dönemsel olarak farklılaştırmıştır. Bu noktada, değişen koşullar altında terekelerin nüfusu ne ölçüde temsil ettiği, avâız kayıtları ve salnâmeler gibi kaynaklar yardımıyla tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Nüfustaki bu hareketliliğin, doğal olarak aile yapısında da yansımaları olmuştur. Bu çerçevede medenî durum, çocuk sayısı, çok eşlilik olgusu, hâne nüfusu ve vâris yapıları dönemsel olarak kategorik değişkenler üzerinden incelenmiş, elde edilen bulgular hem yakın tarihli çalışmalarla karşılaştırılmış hem de sosyo-ekonomik bağlamda yorumlanmıştır.

Anlaşılabileceği üzere, çalışmada kullanılan zaman aralığı kuşaklararası değişimleri takip etmeye de olanak tanımaktadır. Döneme göre değişmekle birlikte, ortalama ömrün 45-50 yıl olduğu varsayıldığında,¹⁵ 1700'lerin ilk on yılında doğanların terekelerine 1750'lerden itibaren rastlanabilmekte, bu sürecin 1890'lara kadar uzanması ise araştırmanın doğrudan 5-6 kuşağı kapsamasını mümkün kılmaktadır. Öte yandan, I. Mahmud'dan (1730-1754)

Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 50; Suraiya Faroqhi, "Osmanlı'da Tüketimin Tarihi: Kaynak ve Modellerin Bir Ön Keşfi", çev. Tanju Günseren, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*, ed. Donald Quataert (İstanbul: Alfa, 2020), 8.

¹⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 133, 2003), 15-16-48; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: İmge, 2004), 44-vd.; Nuri Kavak, "Kırım Tatarlarının Anadolu'ya Göçü ve Günümüzde Örgütlenme Sorunları", *Düşünce Dünyasında Türkiz* 4/22 (2013), 106-107; Fırat Küskü, *Kastamonu Vilayeti'nde İdari Yapı ve Sosyal Hayat (1876-1909)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 152-153.

¹⁵ Tereke sahiplerinin vefat yaşları ilk bölümde ele alınmıştır ve ilgili konuda tespit edilen genel ortalamayı yansıtmaktadır.

II. Abdülhamid'e (1876-1909) kadar 11 padişahın hüküm sürdüğü ve yukarıda belirtildiği üzere oldukça dinamik bir tarihsel bağlamda, çalışmanın kapsadığı zaman ve örneklem hacmi sayesinde, aile ve toplumsal yapıya farklı açılardan müstakil olarak bakabilmek mümkün hâle gelmiştir. Bu çerçevede kölelik olgusu ve âzatlılara ait terekeler, münâseha uygulaması bağlamında aile yapısı, guremâyâ kalanlar açısından ise borca batıklar, ayrı başlıklar altında ele alınarak, ekonomik ve demografik bağlamda manidar sonuçlara ulaşılmıştır.

Osmanlı toplum yapısı içinde bireylerin konumunu belirleyen unvan ve pâyelerin, zamanla işaret ettiği anlamlarda değişimler yaşandığı ve sınıfsal zeminin kayganlaştığı bilinmektedir. Bu süreç, özellikle 18. ve 19. yüzyılların iktisadi, içtimaî ve siyasi koşullarında ivme kazanmış; 19. yüzyılın sonlarına doğru ise üretim ve sermaye temelli yeni bir toplumsal yapı belirginleşmiştir.¹⁶ Böylelikle bireylerin toplumsal konumu, giderek artan ölçüde sahip oldukları iktisadi güç üzerinden tanımlanır hâle gelmiştir. Bu bağlamda, salt unvanlar üzerinden bir sınıfsal tasnif yapmak yanıltıcı olabilmekle birlikte, toplumunun değişen sosyo-ekonomik yapısını belirlemede, bağlamına göre ve diğer belirteçlerle işlevsel değişkenlerden biri olarak kullanılmıştır.

Ele alınan dönemin iktisadi arka planına bakıldığında, bir yandan 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak kayıplarıyla sonuçlanan dönem savaşları beşerî ve iktisadi kaynakları hızla tüketirken, diğer yandan kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar, göç ve yangın gibi felaketlerle birleşerek devleti büyük bir buhran içine sokmuştur. Bu kriz ortamı, toplumsal yapıda ve ekonomik dengelerde derin sarsıntılara yol açmıştır. Devlet, bu koşullara karşı reform ve ıslahat hareketlerine girişmiş ve aynı zamanda hazinenin verdiği açığı kapatmak için tağşişin yanı sıra özellikle 18. yüzyıl sonlarından itibaren başta esham olmak üzere farklı iç borçlanma yöntemlerine yönelmiştir. II. Mehmed (1451-1481) döneminden beri başvurulmuş tağşişe, bu yüzyılda yoğun biçimde tekrar gündeme gelmiş;

¹⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (Yapı Kredi Yayınları, 2003), 75-123; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV: Âyanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 11-21; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 59-60; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 128-131; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2007), 149-150; Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı (1699-1812)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, ed. Halil İnalcık - Donald Quataert (İstanbul: Eren, 2006), 2/764-766; Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü* (İstanbul: İletişim, 2010), 82; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 274; Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdl (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019), 162-167.

Lâle Devri (1718-1730) sonrası görece istikrarlı bir dönem yaşayan akçe, 1768-1774 ve 1787-1792 yıllarında Rusya ve Habsburg İmparatorluğu ile yürütülen savaşların mali yüküyle değer kaybetmiştir. Salgınlar, kıtlıklar ve göç hareketleriyle daha da ağırlaşan bu kriz süreci, II. Mahmud (1808-1839) döneminde 1830'da gerçekleştirilen son büyük tağşişle birlikte yüksek enflasyonla sonuçlanmıştır.¹⁷

Bu gelişmeler piyasa dengesini derinden sarstığından, 1760'lardan itibaren fiyatlar genel düzeyi hızlı ve sürekli bir artış eğilimine girerek, 1850'lere kadar devam etmiştir.¹⁸ Dolayısıyla çalışmada incelenen ilk tereke ile son kayıt arasında, alım gücü ve servet düzeyleri bakımından onlarca katlık farklar ortaya çıkmıştır. Bu durumu somutlaştırmak amacıyla Ş. Pamuk'un hazırlamış olduğu İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksi kullanılmış;¹⁹ ayrıca terekelerde kaydedilen hububat ve bakır fiyatlarının seyriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Nitekim, hem dönemsel düzeyde ilgili endeksle paralellik gözlenmiş, hem de servetlerdeki dalgalanmalar ile eşitsizlik ölçümlerinin, yukarıda vurgulanan kriz dönemleriyle anlamlı bağlantıları görülmüştür.

Servet unsurları, iki farklı perspektiften ele alınmıştır. İlk olarak, taşınır-taşınmaz varlıklar ile hak ve alacakların dönemsel dağılımı incelenmiş; din-cinsiyet, meslek ve yerleşime göre servet unsurlarının yapısı, oranları ve zaman içindeki dönüşümü analiz edilmiştir. İkinci perspektif ise, servet bileşenlerine gündelik yaşam pratiklerine yansıyan maddî kültür bağlamında yaklaşılarak, geleneksel kalıplar ile değişim dinamikleri ortaya konulmaya çalışılmış; temel ihtiyaçlardan lüks tüketime doğru yaşanan dönüşüm incelenerek farklı çalışmalardaki bulgularla karşılaştırılmıştır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, Kastamonu'nun örnek mekân olarak seçilmesinde birkaç etken belirleyici olmuştur. Batı Karadeniz'in başat kentlerinden biri olan Kastamonu, tarihsel arka planının kapsayıcılığıyla çevresindeki -eyalet ve sonrasında vilayet- geniş

¹⁷ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 87; Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cotigo, Osmanlılar Özel Sayısı* 19 (1999), 184-199; K. Kıvanç Karaman - Seçil Yıldırım Karaman, "Erken Modern Dönem Osmanlı Devleti ve Avrupa'da Enflasyon", *Sosyoekonomi* 30/54 (2022), 414; Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Savaş, Mâli Kriz ve Darbhâne-i Âmire: 18. Yüzyılın İkinci Yarisında Askerî Giderlerin Finansmanı", *Kadim* 4 (2022), 41-vd.

¹⁸ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten* 14/55 (1950), 334-vd.; Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 218-284; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 205-262; Adam Abdullah, "Examining the Value of Money in Turkey over the Long Term (1469-2009)", *Asian Social Science* 9/17 (2013), 200; Metin Kopar - Murat Yolun, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", *History Studies* 4/1 (2012), 337.

¹⁹ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler* (İstanbul: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000), 15-18.

hinterlandı temsil gücüyle dikkate değerdir. Bu kapsayıcılık, süreklilik arz eden zengin arşiv belgeleriyle desteklenmekte; böylece kent, hem tarihsel süreç içerisindeki temsil kabiliyeti hem de araştırmacılara sunduğu geniş kaynak olanaklarıyla öne çıkmaktadır. Nitekim Kastamonu üzerine şekillenen literatür, bu kenti Osmanlı taşra toplumunu anlamada önemli bir konuma yerleştirmiştir.²⁰ Bu bağlamda Kastamonu, bir Osmanlı kentinin maddî kültür ve toplumsal yapısındaki dönüşümlerinin uzun dönemli bir perspektifle incelenmesine imkân tanıyan uygun bir zemin olmuştur.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada, 1749-1891 aralığını kapsayan Kastamonu Şer'iyye Sicilleri içindeki terekeler ekseninde, Kastamonu toplumunun sosyo-ekonomik yapısı ve maddî kültür evreni dönemsel bazda çok yönlü bir perspektifle ele alınmıştır. Bunu yaparken de terekelerin imkân ve sınırlılıkları bağlamında temsil gücü, örneklem üzerinden diğer arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak test edilmiştir. Bu amaçla ilk bölümde yapılan kaynak-örneklem kritiği, takip eden üç bölümde ele alınan sosyo-ekonomik ve maddî kültüre dair bulgulara ne oranda yansındığını sorgulamak için bir zemin oluşturmuştur.

Nitekim ilk bölümde, farklı kaynaklardan yararlanılarak tereke defterlerinin kullanımıyla ilişkili karşılaşılan problem ve sınırlılıklar ele alınmıştır. Böylece, çalışmanın çıktılarını oluşturan örnekleme dair genel görünüm elde edilmiş ve terekelerin temsil gücü de test edilmiştir. Kaynağın sunduğu imkânlar çerçevesinde mirasların ne oranda mahkemeye intikal ettiği ve intikal eden mirasların nasıl değerlendirildiği; vefat yaşları ve tarihleri, hesap hataları gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, örneklem çıktıları ve kaynağın sınırlılıkları dikkate alınarak aile ve topluma dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kapsamda aile ve toplum din, cinsiyet, servet, unvan ve yerleşim türü gibi değişkenler temelinde tasvir edilmiştir. Ayrıca terekelerdeki kölelik olgusu iki alt başlık altında ele alınmıştır. Bunlardan ilkinde, köle sahipliği açısından efendilerin sosyo-ekonomik durumlarıyla köle fiyatları

²⁰ Kastamonu hakkında yapılmış lisansüstü tezlerin yarısından fazlası 18. ve 19. yüzyılları kapsamakta; diğer literatür ise daha ziyade 17. ile 18. yüzyıllara odaklanmaktadır. Bütüncül olarak bakıldığında ise 18. yüzyıla dair çalışmalar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı tarih yazımında değişim ve dönüşümün kritik eşiğini temsil eden 18. ve 19. yüzyılları “uzun dönemli” bir perspektifle ele alan çalışmaların, gerek genel olarak Batı Karadeniz bölgesi, gerekse özel olarak Kastamonu örneği açısından sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca, ilgili konularda yeri geldiğinde A. Kankal, Ö. Döşemetaş vd. araştırmacıların Kastamonu’ya dair ele alınan çalışmalarına değinilecektir.

değerlendirilmiş; ikincisinde ise âzatl ve nesline ait terekeler çeşitli yönlerden ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde servet düzeyleri, bileşenleri, yeniden dağılımı ve servet eşitsizliği üzerinde durulmuştur. Tereke değerleri hem kendi içlerinde karşılaştırılabilmesi hem de uzun dönemli eğilimlerin görülebilmesi için reel hâle getirilmiştir. Servetler belli eşiklere göre sınıflandırılarak, fakir-orta hâlli ve zengin olarak üç temel kategoriye indirgenerek din, cinsiyet ve unvan gibi değişkenler üzerinden dağılımları tespit edilmiştir. Yine, aynı değişkenlere göre servet bileşenlerinin dağılımı üzerinde durulmuş, alacak-borç yapısı ve borca batık terekeler de ayrıca ele alınarak, dönemsel etkilerin rolü görülmeye çalışılmıştır. Ayrıca, servetler üzerinden eşitsizlik ölçümleri kategorik değişkenlere göre yapılmıştır. Servet bahsiyle ilgili son konu olarak mirasların yeniden dağılımı üzerinde durulmuştur. Bölümün son başlığı altında, münâseha uygulaması üzerinden aile ve servete dair bir deneme yapılmıştır.

Son bölümde, tereke defterlerine yansıyan maddî kültür unsurlarına odaklanılmış; giyim-kuşam ve gündelik yaşama dair eşya evreni, kitap- silah ve keyif verici maddelere dair süreklilik ve değişimlerin dönemsel kırılma noktaları; yaygınlık veya nadirlik durumları görülmeye çalışılmıştır. Aynı bölümde, din-cinsiyet ve yerleşime göre ev ve ticari taşınmazların sahiplik oranları üzerinde durulmuş; ticari taşınmazlar içinde müsakkafâtan olanlara ayrıca değinilmiştir. Yine, ziraat ve hayvancılığın terekelerdeki yansımalarına benzer açılardan bakılmıştır.

Araştırmanın Önemi

18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl sonlarına uzanan süreç, Osmanlı Devleti'nin küresel etkilere cevap verdiği çok katmanlı bir değişim aralığıdır. Bu etkiler doğal olarak toplumda da karşılık bulmuştur. Bu dinamik evreyi layıkıyla anlayabilmek için disiplinlerarası ve karşılaştırmalı yaklaşımlar büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ve kültürel tarihinin aydınlatılmasında önemli kaynaklarından biri olan terekelere dayalı zengin bir literatür oluşmuş, özellikle “tahtgâh-ı selâse” olarak anılan Bursa, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere çeşitli kent ve sancak merkezleri üzerine görece kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, araştırmacılar tarafından işaret edilen farklı bölgeler arasında karşılaştırmalı örneklemelerin azlığı nedeniyle isabetli genellemeler güçleşmektedir. Kastamonu

örneğinde yapılan bu çalışmanın, özellikle aynı kaynak grubuna dayalı uzun dönemli ve bölgesel araştırmalar için faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kastamonu özelinde ortaya konulacak veriler, Osmanlı'nın farklı kentleriyle yapılacak karşılaştırmalı analizlere zemin hazırlayacaktır. Bunun da ötesinde, elde edilecek veri seti, Osmanlı toplumsal ve iktisadi yapısının anlaşılmasına hizmet etmenin yanı sıra, Osmanlı dışı toplumlarla yapılacak mukayeseli çalışmalara da kapı aralayacaktır. Bu doğrultuda çalışma bulgularının, yalnızca tarih disiplini için değil, aynı zamanda iktisat, sosyoloji ve sosyal antropoloji gibi farklı disiplinler için de bir kaynak teşkil edeceği öngörülmektedir.

Öte taraftan, çalışmadan elde edilecek nitel ve nicel bulgular, kaynak temelli sorunlara katkı potansiyeli taşımaktadır. Ele alınan dönemdeki Kastamonu'ya ait terekelerin yaklaşık %90'ı sistemli olarak incelenirken, bu kayıtların güvenilirliği ve sınırlılıkları farklı arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak test edilmiş, terekelerin kullanımı konusunda karşılaşılan problemlerin çözümüne dair naçizane bir kapı aralanmıştır.

Araştırmanın Amacı

Çalışma, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan çok boyutlu dönüşüm ve kırılmaların yaşandığı bir süreçte, Kastamonu toplumunun sosyo-ekonomik yapısı ile maddî kültüründeki değişim ve süreklilikleri, terekeler aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu dönem, merkez-taşra ilişkilerinin yeniden şekillendiği, savaş, kıtlık ve salgınların iktisadi ve içtimaî hayatta buhranlara yol açtığı; aynı zamanda modernleşme eğilimleriyle ve dış etkilerin yoğun bir şekilde hissedildiği, dinamik bir zaman dilimini temsil etmektedir. Böylesine hareketli bir dönemin, demografi, servet ve maddî kültür temelinde topluma yansıyan somut gerçeklikleri çok yönlü ele alınarak, Kastamonu özelinde ortaya çıkan yerel dinamiklerin makro ölçekteki eğilimlerle ilişkisini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın ana kaynağını, 1749-1891 yılları arasına tarihlenen Kastamonu Şer'iyye Sicilleri'nde dağınık hâlde bulunan terekeler oluşturmaktadır. Çalışmanın başlangıç ve bitiş tarihleri hem makro ölçekteki değişimleri hem de Kastamonu'ya özgü yerel dinamikleri kapsayacak şekilde, 140 yıllık geniş bir zaman dilimini içerecek biçimde

belirlenmiştir. Bu uzun dönem, Kastamonu özelinde sosyo-ekonomik ve kültürel yapının izlenebilmesi için yeterli bir gözlem imkânı sunarken, aynı zamanda anlamlı değişim ve kırılmaların da ortaya konmasına imkân tanımaktadır. Nitekim yapılan ön sondajlar ve oluşturulan veri setleri, söz konusu zaman aralığında hem sosyo-ekonomik yapıda hem de maddî kültürde çeşitli boyutlarda ayrışma ve değişimler olduğunu, ayrıca terekelerin diplomatika açısından dikkate değer bir dönüşüm geçirdiğini göstermiştir.

Bu doğrultuda, 1749 ile 1891 yılları arasına tarihlenen 100 adet Kastamonu Şer'iyye Sicili incelenmiş ve 6.155 tereke tespit edilmiştir. Bu sicillerden 23'ü ileride açıklanacağı üzere çeşitli nedenlerden ötürü tasnif dışı bırakılmıştır. Geriye kalan 77 şer'iyye sicili üzerinden çalışma ele alınmış ve nihaî olarak içerdikleri 5.535 tereke çalışmanın veri setini oluşturmuştur.²¹

Çalışma boyunca yapılan analizlerde uyum ve karşılaştırılabilirliği sağlamak amacıyla, zaman serilerinin çoğu, 1749-1769'dan başlayarak 1870-1891'e kadar uzanan süreçte yaklaşık 20 yıllık aralıklarla 7 döneme ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu tasnifin yapılmasında pragmatik gerekçeler olmakla birlikte, ilgili dönemlerde yaşanan önemli tarihsel eşikler ve değişimler de etkili olmuştur.

Kullanılan terekelerin toplumu ve çıktıları ne düzeyde temsil ettikleri, farklı kaynaklardan istifadeyle test edilmiştir. Nitekim, nüfus istatistikleri çerçevesinde Kastamonu Vilâyet Sâlnâmeleri²² ve sicillerdeki avârız kayıtları kullanılmış; literatürde hâlihazırda çalışılmış olan tahrîr, temettuat, ayniyat ve Kastamonu Jurnal Defterleri ile seyahatnâmelerden, konu ve kapsam bağlamında istifade edilmiştir.²³

Oldukça zengin bir külliyata sahip olan terekelere dayalı literatürden de yoğun biçimde yararlanılmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan farklı bağlamlara dair her bölümde ilgili literatüre atıf yapılacağından, burada yalnızca çalışmada yoğun biçimde başvuru yapılan araştırmacılara değinmekle yetinilecektir. Bu çerçevede; Ö. Lütfi Barkan, Halil İnalcık,

²¹ Çalışmada kullanılan ve dışarıda bırakılan Kastamonu Şer'iyye Sicil Defterleri ve içerdikleri terekeler, ilk bölümünde tanıtılarak arşiv numaraları verilmiştir.

²² 1868-69 ile 1892 arasına tarihlenen toplam 16 adet Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi kullanılmıştır.

²³ Ayşe Tosunoğlu, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993); Caner Yücel, *Temettuat Defterleri'ne Göre Kastamonu Şehri* (Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Abdülkerim Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998); İ. Hakkı Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006); Charles Texier, *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002).

Hüseyin Özdeğer, Said Öztürk, Ömer Demirel, C. Establet-J. P. Pascual, F. Müge Göçek, Tülay Artan, S. Hülya Canbakal, Christoph K. Neumann, Gülser Oğuz, Ümit Ekin, Suraiya Farooqi, Fatih Bozkurt, Eminegül Karababa, A. İlker Baş, M. Bedrettin Toprak'ın çalışmaları sayılabilir.

Çeşitli arşiv belgelerine dayalı Kastamonu özelinde yapılan çalışmalardan da sıkça yararlanılmıştır. Nitekim Ahmet Kankal, Fahri Maden, Murat Fidan, Boğaç A. Ergene - Metin Çoşgel ve Kemal Çiçek'in araştırmaları ilk başta sayılabilir. Yine Kastamonu'ya dair Burhan Şahin, (1992), Zübeyde Güneş, (1993), Ayşe Tosunoğlu, (1993), A. Rıfat Güzey (2001), Caner Yücel (2011), Ömer Döşemetaş (2019), Yalçın Bazna (2021) ve Duygu Kol'un (2023) lisansüstü tezlerinden kapsam dâhilinde istifade edilmiştir.

Çalışmada, yukarıda sayılan birinci ve ikinci elden kaynakların yanı sıra, Osmanlı iktisadi, içtimaî ve siyasi tarihi üzerine yapılan genel ve tematik araştırmalar; nüfus istatistikleri, İslâm hukuku, vakıf ve kölelik gibi konuları kapsayan ansiklopedik maddeler ve bilimsel yayınlardan da faydalanılmıştır. Bu çalışmalar, terekelerden elde edilen verilerin daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesi ve karşılaştırılması için önemli bir zemin sunmuştur. Bu çerçevede Halil İnalcık, Özer Ergenç, Ahmet Akgündüz, Şükrü Özen, Mustafa Akdağ, K. H. Karpat, Nejat Göyünç, A. Himmet Berki, Hamza Aktan, Mehmet Genç, Şevket Pamuk, Halil Sahillioğlu, Donald Quataert'in çalışmalarından yararlanılmıştır. Yine aynı çerçevede, Reşad Ekrem Koçu'nun *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (1967), Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (1,2,3; 1983) ve Şemseddin Sami'nin *Kamus-i Türki* (2010) adlı sözlüklerinden, özellikle maddî kültür bölümünde sıkça faydalanılmıştır.

Başta Kastamonu'ya ait terekeler olmak üzere, çalışmada kullanılan kaynaklardan elde edilen veriler çeşitli istatistik teknikleriyle (Gini, regresyon vd.) değerlendirilmiştir. Bunu yaparken de örneklem din-cinsiyet, servet-statü ve yerleşim birimi gibi kategorilere ayrılmış, her bir tematik konu alt başlıklar altında birbirleriyle ilişkilendirilerek analiz edilmiştir. Bu süreçte tereke defterlerinin temsil gücü, sunduğu imkân ve sınırlılıklar, örneklem üzerinden diğer arşiv belgeleriyle karşılaştırmalı olarak test edilmiştir. Nihayetinde, Kastamonu örneğinde bir Osmanlı kentinin sosyo-ekonomik yapısını ve maddî kültürünü etkileyen iç ve dış dinamikler, neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınarak, disiplinlerarası bir yaklaşımla tarihsel bağlamına yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Son olarak, çalışma süresince mümkün mertebe “efrâdını câmi ağyârını mâni” (ne eksik ne fazla) prensibiyle, kaynak-konu sınırları dâhilinde kalınmaya özen gösterilmiştir. Bu minvalde idari ve hukukî terminolojiye yer verilmiş, ancak metnin bütünlüğünü bozabilecek ansiklopedik açıklamalardan kaçınılmış, yalnızca gerekli görülen durumlarda ilgili kavram ve terimlere yönelik özet bilgiler dipnotlarda verilmiştir.

Arşiv Kaynakları

Bu çalışmanın temel kaynak grubunu Kastamonu Şer’iyye Sicilleri (KŞS) oluşturmaktadır. Siciller içinde dağınık hâlde yer alan miras davalarından biri olan terekeler ekseninde çalışma ele alınmıştır. Bununla birlikte, aynı siciller içinde yer alan vergi amaçlı tutulan avâriz kayıtları da nüfus istatistikleri çerçevesinde kullanılmıştır.

Terekeler açısından 1749 ile 1891 yılları arasına tarihlenen 100 adet Kastamonu Şer’iyye Sicil Defteri incelenmiştir. Bu defterlerden silik, yırtık sayfa, yanlış tarih tasnifi ya da terekelerin 2-3’ü geçmemesi gibi nedenlerden dolayı 5691, 5705, 5710, 5714, 5715, 5716, 5736, 5739, 5740, 5741, 5743, 5744, 5753, 5755, 5759, 5764, 5769, 5771, 5772, 5773, 5775, 5779 ve 5781 numaralı toplam 23’ü çalışma dışı bırakılmıştır. Bu defterlerden 5691, 5715, 5716 ve 5743 numaralı olanlar, 1750’den önceki tarihleri kapsamaktadır. Çalışma aralığında kalıpta kullanılmayan 19 defterler ise 1775, 1779, 1780, 1791, 1794, 1803, 1804, 1854, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881 ve 1882 yıllarına tarihlenmektedir. İlgili tarihler arasında aralıklı toplam 17 yıl hariç tutulduğunda, çalışmanın kapsadığı zamanda başka boşluk bulunmamaktadır. Özetlemek gerekirse, ilgili zaman aralığında incelenen 100 sicilden 4’ü daha eski tarihlere ait olduğu için, 19’u da belirtilen diğer nedenlerle olmak üzere toplam 23’ü çalışmaya doğrudan dâhil edilmemiştir.

Geriye kalan 77 defter üzerinden çalışma ele alınmıştır. Bunlar: 5681, 5682, 5683, 5684, 5685, 5686, 5687, 5688, 5689, 5690, 5692, 5693, 5694, 5695, 5696, 5697, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5707, 5708, 5709, 5711, 5712, 5713, 5811, 5717, 5718, 5719, 5720, 5721, 5722, 5723, 5724, 5725, 5726, 5727, 5728, 5729, 5730, 5731, 5732, 5733, 5734, 5735, 5737, 5738, 5742, 5746, 5747, 5748, 5749, 5750, 5751, 5754, 5756, 5757, 5758, 5760, 5761, 5762, 5763, 5765, 5766, 5767, 5768, 5770, 5776, 5794, 5777, 5778 ve 5780 numaralı Kastamonu Şer’iyye Sicilleri’dir.

Bu defterlerden ilki 5747 numaralıdır ve 1749-1751 yıllarına, son defter ise 5780

numaralı olup 1889-1891 yılları arasına tarihlenmektedir. Çalışmanın zaman aralığı 1750-1890 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak, terekelerin bulunduğu şer'iyye sicilleri genellikle 1 ila 3 yıllık dönemleri içerdiğinden, belirlenen bu aralığa 1'er yıl eklenmiştir. İncelenen defterlerde yer alan terekelerin mümkün olduğunca tamamının kullanılması amaçlanmıştır; bu nedenle 1749 yılından 5, 1891 yılından da 10 tereke, bilinçli olarak örneklem dışı bırakılmamış, çalışmaya dâhil edilmiştir.

Toparlanacak olursa, ele alınan zaman diliminde 77 adet KŞS. defterleri içerdikleri terekeler bağlamında doğrudan kullanılmıştır. Hariç tutulan 19 defter ise kısmen örneklem temsiliyeti analizlerinde, içerdikleri terekelerin sayısı (538) çerçevesinde değerlendirilmiştir.²⁴

Çalışma dönemine karşılık gelen tarihlerde Kastamonu nüfusunun genel seyrini izlemek ve terekelerin nüfusa nispetle vefatları ne ölçüde yansıttığını belirlemek amacıyla hesaplamalar yapılmıştır. Bu doğrultuda, 1751-1822 yılları arasına tarihlenen 5747, 5690, 5697, 5701, 5706, 5712, 5717 ve 5727 numaralı toplam 8 sicilde yer alan avârız kayıtlarından faydalanılmıştır.²⁵ Aynı hesaplamalar kapsamında, 1869 ile 1892 yılları arasına ait toplam 16 adet Kastamonu Vilâyet Salnâmesi de kullanılmıştır.²⁶ Sayılan kaynakların yanı sıra, hâlihazırda çalışılmış olan tahrîr, temettuat ve ayniyat defterlerinden de konu ve kapsam bağlamında istifade edilmiştir.²⁷ Diğer yandan, murislerin yaşları, vefat tarihleri ve nedenleri gibi konuların analizinde, terekelerle birlikte 1836-1839 yılları arasında tutulan ve tıpkıbasımı yayımlanmış iki adet Kastamonu Jurnal Defteri'nden de faydalanılmıştır.²⁸

²⁴ 96 defterden hariç tutulan 19'u içindeki 538 tereke + kullanılan 77 defter içinde hariç tutulan 82 tereke = 620.

²⁵ KŞS. no: 5747, 251/355; 5690, 145/146; 5697, 43-44/46; 5701, 181/517; 5706, 69/187; 5712, 20/21; 5717, 82/85; 5727, 40/41.

²⁶ Kastamonu Vilâyet Salnâmesi: 1286 (1869) Defa 1; 1287 (1870), Defa 2; 1288 (1871), Defa 3; 1289 (1872), Defa 4; 1290 (1873), Defa 5; 1291 (1874), Defa 6; 1292 (1875), Defa 7; 1293 (1876), Defa 8; 1294 (1877), Defa 9; 1295 (1878), Defa 10; 1296 (1879), Defa 11; 1297 (1880), Defa 12; 1298 (1881), Defa 13; 1299 (1882), Defa 14; 1306 (1889), Defa 15; 1310 (1892), Defa 16.

²⁷ Tosunoğlu, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*; Yücel, *Temettuat Defterleri'ne Göre Kastamonu Şehri*; Aleyna Ecrin Öztürk, *955 Numaralı Kastamonu Ayniyat Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1283-1295 / M. 1866-1878)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

²⁸ Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*; Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*.

1. BÖLÜM: TEREKELERİN İMKÂN VE SINIRLILIKLARI ÇERÇEVESİNDE ZAMAN, MEKÂN VE İNSAN

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan tereke defterleri, zengin veriler sunmakla birlikte, beraberinde bazı sınırlılıklar da getirmektedir. Bu sınırlılıkların çalışma çıktıları ve dolayısıyla analizler üzerindeki olası etkilerini asgari düzeye indirmek ve tutarlı sonuçlara ulaşmak amacıyla tereke verileri, diğer arşiv belgeleri ve literatürle karşılaştırmalı bir metodoloji ile ele alınmıştır. Başka bir ifadeyle, kaynağın temsil gücü, çalışmanın bu bölümünde görülmeye çalışılmıştır. Elbette, çalışmanın sınırlarını da belirleyen zaman ve mekân çerçevesinde kullanılan terekelerin, genel demografik görünüşleri de en başta verilmiştir.

Bu doğrultuda, çalışmada önemli değişkenler olarak kullanılan sosyo-demografik verilerin analizinde referans sağlaması için nüfus istatistikleri, murislerin vefat tarihleri, yaşları ve dışarıda vefatlar; örneklem-kaynak ve temsil üçgeninde değerlendirilmiştir. Örneğin, kaynağın sosyo-demografik sınırlılığı bağlamında, incelenen dönemin nüfusuna ilişkin belirsizlikleri gidermek için arşiv belgeleri ve literatürden yararlanılarak tahminlerde bulunulmuş; böylece toplumdaki vefatların ne oranda paylaşımaya yönelik miras davalarına dönüştüğü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yine aynı perspektifte, çalışmanın sosyo-ekonomik çıktılarına temel olması için, mahkemeye intikal eden mirasların satış oranları, fiyat takdir yöntemleri (müzâyede veya tahmin), mahkeme giderleri ve hatalı işlemler üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, kaynağın potansiyeli ve sınırlılıkları dikkate alınarak yapılan bu değerlendirmelerle, çalışmanın gidişatına yön veren çıktılar üretilmiş ve ulaşılan nihaî bulgulara sağlam bir zemin kazandırılmak istenmiştir.

1.1. Kaynak, Kapsam ve Örneklem Dair Tespitler

1.1.1. Dönemsel Kapsam ve Kaynağın Nicel Yapısı

Çalışmanın zaman sınırları, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonlarına değin çok boyutlu değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir aralığı kapsamaktadır. Bu süre zarfında, tüketici, Sanayi ve Fransız (1789-1799) devrimlerinin yanı sıra aydınlanma ve modernitenin etkileri küresel çapta olduğu kadar Osmanlı Devleti'nde de karşılık bulmuştur. Devlet idari, iktisadi ve askerî alanlarda hayata geçirilen reform ve ıslahat

hareketleriyle dönem şartlarına uyum sağlamaya çalışmıştır. Böylelikle hem küresel kırılmaların hem de Osmanlı'ya özgü dinamiklerin etkisiyle farklı ölçeklerde değişimler meydana gelmiştir.²⁹

Böylesine hareketli bir iklimin kaçınılmaz olarak toplumda da yansımaları olmuştur.³⁰ Bu bağlamda dönemin sosyo-ekonomik yapısına ve maddî kültürüne yansıyan gerçeklikleri, başka bir ifadeyle değişim ve devamlılıklar, Osmanlı toplumunun hangi katmanında ne zaman ne oranda ve nasıl karşılık bulduğu çalışmada sorgulanmış; Kastamonu Vilâyeti'nin merkez kazası ve ona bağlı yerleşim birimlerine ait terekeler ekseninde yerleşim, demografi, servet, statü, meslek ve maddî kültüre dair veriler yoluyla tespitlerde bulunulmuştur.

Bu çerçevede çalışmanın başlangıcı olarak 1750 tarihi seçilmiştir. Nitekim bu tarihten itibaren yukarıda işaret edilen kırılmalar yaşanmaya başlamış; *“1760 ile 1770 arasında bolluktan bunalıma doğru bir konjonktür değişikliği olmuş”*,³¹ 1780-1820'ler özellikle iktisadi ve demografik kırılmalara sahne olurken,³² son zaman dilimi ise (1850'den 1890'a kadar) özellikle maddî kültürdeki değişimlerin taşradaki görünürlüklerinin tespiti açısından tercih edilmiştir. Zira, başkent veya Bursa, İzmir gibi ticari canlılığın yoğun olduğu kentlere göre söz konusu değişimlerin taşraya sıçraması zaman almakta; Kastamonu özelinde 1850'ler ile 1890 arasında anlamlı değişimler bulunmaktadır.

Sayılan dönem özelliklerinden hareketle, yapılan sondajlar ve oluşturulan veri setlerinin de gösterdiği üzere çalışmanın zaman aralığı “1750-1890” olarak belirlenmiştir. 1750-1780, 1780-1820 ve 1850-1890 aralıkları çeşitli açılardan ayrışma ve değişimlerin olduğu zaman dilimleridir. Bu zaman aralıkları, konu ve uygulanan yöntemle göre hem ayrı ayrı hem de bütüncül olarak ele alınmıştır, ki zamanın ruhu, tarihsel örgünün/bağlantının

²⁹ İnalçık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, 9-28; Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, 66-81-148; Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, 12-30; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 339; Özel, *Dün Sancısı (Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik)*, 94; Timur, *Osmanlı Kimliği*, 71; Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, 17-306.; Ahmet Naki Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 23/01 (1968), 390-vd.

³⁰ Eldem, “18. Yüzyıl ve Değişim”, 192-199; Artan, *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası*, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, 50; Faroqhi, “Osmanlı’da Tüketimin Tarihi: Kaynak ve Modellerin Bir Ön Keşfi”, 8.

³¹ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 24; Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 209-210.

³² Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 45; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 261; Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 48.

koparılmadan ve farklılıklar da gözden kaçırılmadan ele alınabilsin.

Bu doğrultuda, 1749 ile 1891 yılları arasına tarihlenen 100 adet KŞS. defteri incelenmiş ve 6.155 tereke tespit edilmiştir. Bu defterlerden silik, yırtık sayfa, yanlış tasnif, terekelerin bulunmayışı ya da 2-3'ü geçmemesi gibi nedenlerden dolayı 23'ü çalışma dışı bırakılmış;³³ içerdikleri 538 tereke örnekleme dâhil edilmemiştir.

Kullanılan 77 defterlerden ilki 1749-1751 yıllarına, son defter ise 1889-1891 yılları arasına tarihlenmektedir.³⁴ Bu defterlerde, tekrarlar hariç toplam 5.617 tereke tespit edilmiştir. Bunlar arasında 42 adet tekrar eden tereke bulunmaktadır. Terekelerin tekrar kayda geçirilmesinin dışarıda vefat, sonradan ortaya çıkan alacaklı, borçlu ya da emtia gibi nedenler olmakla birlikte vârislerin veya gâib olan vârisin sonradan ortaya çıkıp itirazı gibi sebeplere dayanmaktadır. Söz konusu tekrar eden terekelerin son kaydolanları değerlendirilmeye alınmıştır. Ayrıca, aynı sicillerde bulunan 82 tereke, büyük oranda okunamayacak durumda olduğundan çalışmada hariç tutulmuştur. Bunlarla birlikte, girişi/künyesi dışında kalan kısımlarının okunamadığı 20 tereke, sadece demografi analizleri için kullanılmış olup, diğer analizlerde örnekleme dâhil edilmemiştir.³⁵ Sonuç olarak, 82 adet okunamayan terekenin çıkartılması ve tekrar edenlerin yarısının alınmasıyla (42) toplam 5.535 tereke çalışmada kullanılmıştır.

Toparlanacak olursa, 140 yıllık bir zaman diliminde incelenen KŞS. defterleri içinde tespit edilen 6.155 terekeden 620'si³⁶ (%10) hariç tutularak, geri kalan 5.535 kayıt üzerinden çalışma ele alınmıştır. Ayrıca, nüfus istatistikleri çerçevesinde salnâmeler ve sicillerdeki avârız kayıtları da kullanılmış; literatürde hâlihazırda çalışılmış olan tahrîr,

³³ Çalışma dışı bırakılan 5705, 5710, 5714, 5736, 5739, 5740, 5741, 5744, 5753, 5755, 5759, 5764, 5769, 5771, 5772, 5773, 5775, 5779 ve 5781 numaralı KŞS. defterleridir. Bu defterlerden 5691, 5715, 5716 ve 5743 numaralı olanlar 1750'den önceki tarihleri kapsamaktadır. Çalışma aralığında kalan defterler ise 1775, 1779, 1780, 1791, 1794, 1803, 1804, 1854, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881 ve 1882 yıllarına tarihlenmektedir. Ayrıca bu defterlerden 4'ü 1775-1882 aralığında bulunmakta; bu tarihler arasındaki aralıklı toplam 17 yıl hariç tutulduğunda, çalışmanın kapsadığı zamanda başka boşluk bulunmamaktadır.

³⁴ Kastamonu Şer'iyye Sicil Defterleri no: 5681, 5682, 5683, 5684, 5685, 5686, 5687, 5688, 5689, 5690, 5692, 5693, 5694, 5695, 5696, 5697, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5707, 5708, 5709, 5711, 5712, 5713, 5811, 5717, 5718, 5719, 5720, 5721, 5722, 5723, 5724, 5725, 5726, 5727, 5728, 5729, 5730, 5731, 5732, 5733, 5734, 5735, 5737, 5738, 5742, 5746, 5747, 5748, 5749, 5750, 5751, 5754, 5756, 5757, 5758, 5760, 5761, 5762, 5763, 5765, 5766, 5767, 5768, 5770, 5776, 5794, 5777, 5778, 5780.

³⁵ Giriş kısmı hariç okunamayan terekelerden örnekler; KŞS. no: 5811, 234/253; 5737, 208/189; 5746, 108/338. Bu terekeler genellikle ilk bölümdeki demografi analizleri için kullanılmıştır ve sonraki bölümlerde hariç tutularak, 5.292 örnek üzerinden analizler yapılmıştır.

³⁶ 100 defterden hariç tutulan 23'ü içindeki 538 tereke + kullanılan 77 defter içinde hariç tutulan 82 tereke = 620.

temettuat, ayniyat ve jurnal defterlerinden de konu ve kapsam bağlamında yeri geldiğinde faydalanılmıştır.

1.1.2. Coğrafi Kapsam ve Meskûn Olunan Mahaller

Anadolu'nun batısında uç beyliği olarak faaliyet gösterip, iki asır içinde kıtalararası bir güce ulaşan Osmanlı Devleti, genişleyen topraklarını pragmatik bir yaklaşımla eyalet, meliklik, voyvodalık gibi çeşitli idarî üniteler yoluyla yönetmiştir. Bu ünitelerden çalışmanın mekânsal kapsamını çevreleyen eyalet sistemi gerek tasarruf biçimleri gerekse idari sınırları bakımından daimî bir değişim içerisinde olmuş; 1362'de kurulan ilk eyaletten 1864'te vilâyete çevrilen son eyalete kadar, söz konusu sınırlar dönem koşullarına göre az çok değişiklik göstermiştir. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu idari ünitelerin tasarruf biçimleri köklü değişimlere uğramaya başlamış ve Anadolu'daki idari üniteler 20. yüzyılın ilk çeyreğine değin dinamik bir yapı arz etmiştir.³⁷

Bu dinamik yapı incelenen dönem ve kent için de geçerlidir. Kastamonu, 1462'de Candaroğulları'ndan Osmanlı'ya geçmesiyle 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak statüsünde idari yapıda yer almıştır.³⁸ Tanzimat'la başlayan reformlar çerçevesinde, 1846'da eyalete dönüştürülen Kastamonu, yüzyılın ikinci yarısından cumhuriyete kadar, kısa süreli değişiklikler olmakla birlikte, genel olarak vilâyet statüsünde yönetilmiştir.³⁹

³⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (Yapı Kredi Yayınları, 2003), 108; Mustafa Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/123; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6 (Teşkilat)/113; Eyaletler, sancak veya livâ adı verilen idarî bölgelere ayrılmakta; alt idarî üniteler olarak hükümet, yurtluk, ocaklık ve muhassıllık gibi kısımlarla da yönetilmektedir: ayr. bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (Eyalet ve Sancak Tevcihatı)* (Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997), 9-14.

³⁸ Zübeyde Güneş, *1487 (H.892) Tahririne Göre Kastamonu Kazâsı* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 25; Tosunoğlu, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*, 36; Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)* (Ankara: Zafer Matbaası, 2004), 38-40; Ferhat Kütüklü - Kamil Tunçoğlu, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kastamonu* (İstanbul: Ceren Matbaacılık, 2012), 19; 1832'de Kastamonu Ankara müşirliğine bağlanmış, kısa süre sonra tekrar sancak yapılmıştır.: Burhan Şahin, *Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 6-7.

³⁹ Varlık, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi", 6/123; Küskü, *Kastamonu Vilayeti'nde İdari Yapı ve Sosyal Hayat (1876-1909)*, 13-23; Duygu Kol, *XIII. Yüzyılda Kastamonu Sancağında Malikâne Sistemi Uygulaması* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 40; Yalçın Bazna, *Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)* (Çankırı: Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 212-vd.

140 yıllık süre zarfında, yerleşim birimlerinin isimlerinde,⁴⁰ sınır ve niteliklerinde de değişimler olmuştur. Zira daha önce karye olan divan; nahiye veya mahalle olan karye vasfını kazanmıştır. Nitekim, Kastamonu merkez ve bağlı yerlerde 1751’de 42 mahalle 2 nahiye ve 75 karye bulunurken 1890’lara gelindiğinde 33 mahalle, 4 nahiye ve 140 karye olarak değişiklikler olmuş, daha sonra mahalle ve idarî birimlerdeki bu süreç devam etmiştir ki, cumhuriyetin ilk dönemlerinde 14 mahalle teşekkül etmiştir.⁴¹ Mahallelerin daha ziyade birleşmeler ile sayılarının azaldığı, kırsalda ise tersine, bölünme veya yeni oluşumlar vasıtasıyla birimlerinin iki kat arttığı düşünülebilir.

Bunlarla birlikte, çalışmada yerleşim birimlerinin kayıtlara geçtiği zamandaki niteliği referans alınarak ilgili değerlendirmelerde kullanılmıştır. Yine, kent-kır ayrımı yapılırken merkez mahalleler kent, dışında kalan yerler kır olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Tablo 1’de verildiği şekilde tereke sahiplerinin %94,6’i merkez mahallelerde, %5,4’ü de merkeze bağlı nahiye, divan ve karyelerde ikamet etmiştir. Ayrıca, dışarıdan gelip vefat edenlerin 183’ü (%75,3) kentte, 54’ü karyede ve 6’sı divanda olmak üzere 60’ı (%24,7) da kırsalda meskûn olmuştur.

Kastamonu merkez mahallelerinde sakin iken vefat eden toplam 5.007 tereke sahibinden 4.901’i Müslüman, 106’sı da gayrimüslimdir. Kırdaki ise 285 tereke sahibinin tamamı Müslümanlara aittir. Müslümanların cinsiyete göre kent ile kırdaki birbirlerine oranları karşılaştırıldığında, kadınların kentte %33’ten kırdaki %16’ya düştüğü görülmektedir. Örneklemdeki kadın temsiliyetinin erkeklere nispetle yaklaşık 1/3 olmasının yanında, kırsal temsiliyetin 1/4 oranlarına kadar düştüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, kırsal vefatların mahkemeye intikalindeki düşük oranın yanında, kadınların dezavantajlı temsiliyetiyle de ilgilidir.⁴²

⁴⁰ Yerleşim birimlerinin isimleri kimi zaman farklı harflerle yazılabilmekte veya silik çıkan noktalamalar olmaktadır. Şadi Bey Mahallesi’nin yazılışında “د” harfinin “ز” gibi görünmesi veya yazılması “شازی” Şazi olarak da okunmasına neden olmuş; nitekim kelimenin “Şazi Bey” olarak da okunabilecek 3 örneğinin bulunmasına rağmen, böyle bir mahallenin avâriz, salnâme vb. kayıtlarda olmaması dolayısıyla bu 3 örnek de Şadi Bey mahallesi olarak değerlendirilmiştir. Literatürde her iki ifadenin de kullanıldığı mahalle adı mevcuttur, ancak tespit edildiği kadarıyla bu adın Şadi Bey olduğu daha olasıdır. Üç örnek için bkz. KŞS. no: 5690-217/347; 5699-58/111; 5738-45/103.

⁴¹ KŞS. no: 5747-251/355; Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1892), Defa 16, s. 347-350-357; Şahin, *Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu’nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903)*, 103-105.

⁴² Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 7; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 201-216.

Kastamonu					Dışarıdan		
Kent-Kır		Din	Cinsiyet	Tereke	%	Tereke	%
Kent	Müslüman	Erkek	3.281	62	%94,6	139	57,2
		Kadın	1.620	30,6		7	2,8
	Gayrimüslim	Erkek	81	1,5	36	14,8	%75,3
		Kadın	25	0,5	1	0,4	
Kır	Müslüman	Erkek	240	4,5	%5,4	48	19,7
		Kadın	45	0,9		3	1,2
	Gayrimüslim	Erkek	0	00	9	3,7	%24,7
		Kadın	0	00	0	00	
Toplam			5.292	100		243	100

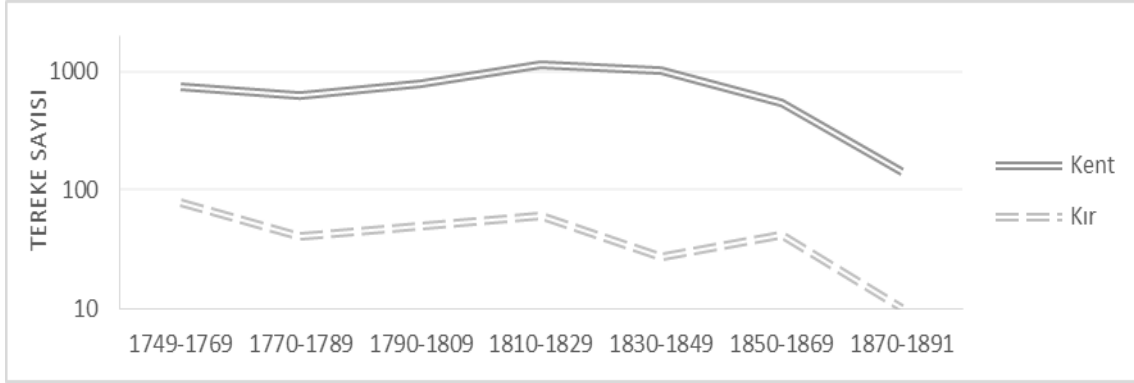
Tablo 1: Din ve Cinsiyete Göre Kent-Kır Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kırsal vefatların mahkemeye intikal etmiş tereke davalarının %5,4 gibi düşük bir oranda kalmasını, sosyo-ekonomik koşullar, toplumsal ve hukuki normlar kısmen açıklayabilir. Kırdaki büyük oranda mal varlığının, alacak (zimem) ve borçların (düyûn) aile içinde çözüldüğü düşünülmektedir. Ulaşım masrafları, kırsal taşınmazların esasen satılması/el değiştirmesi kent kadar kolay ve kabul edilir olmaması; mal ve mülkiyet çeşitliliğinin kente nazaran az ve yetersizliği vb. durumlar, bir ölçüde mahkemeye talep üzerine gidilmemesinin gerekçeleri olarak görülebilir.⁴³ Ancak, mahkemeye intikalin zorunlu olduğu durumlarda kıra ait terekelerin neden az görünür olduğunu açıklamaz. Bu noktada, kırsal vefatlara ait mirasların mahkemeye intikali ve dolayısıyla temsiliyet meselesi müstakil bir analiz sahası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Nitekim bu konu yeri geldikçe değerlendirilmeye çalışılmıştır.

⁴³ Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 27; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 224; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 12-13; Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Boston/Leiden: Brill, 2003), 69-70.; Kentlilerin servetleri içinde azımsanmayacak miktar ve kıymette ambar, değirmen, tarla ve bahçe gibi kırsal taşınmazlar bulunmaktadır. Bu durum, üçüncü ve dördüncü bölümlerde ele alınmıştır.

⁴⁴ Mahkeme masraflarından kaçınma, ulaşım ve dolayısıyla iletişimin de sınırlı olması, kırsal mülkiyet yapısı veya mülksüzlük durumları, muhtarlar aracılığıyla veya sözlü anlaşmalar vb. durumlar, kırsal mirasların birer dava konusu olmasını engellemiş olabilir.

Grafik 1: Zaman Serisine Göre Terekelerin Kent-Kır Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 1'deki kent-kır zaman serisi, çalışmada hemen her analizde kullanılan aynı tarih aralıklarına göre hazırlanmıştır. Bunun yanında, zaman serisi genel örneklem grafiğiyle de paraleldir; Müslüman erkek murislerin örnekleme domine etmesi, grafiklerin seyrindeki başat faktördür. Diğer yandan, 1820–1850 yılları arasında kent- kır arasında belirgin bir eğilim farkı ortaya çıkmaktadır. Bu aralıkta kente ait terekeler görece istikrarlı bir seyir izlerken, kırsalda daha rijit dalgalanma seyri gözlenmektedir. Kırsaldaki bu dalgalanma, hem tereke sayısının azlığından doğan örneklem etkisiyle hem de ilgili dönemin (1830'lar) iktisadi koşullarının kent- kır ekonomisindeki yansımalarının farklı oluşuyla ilişkilendirilebilir. İleride ele alınacak söz konusu dönem bir yana konulursa, her iki yerleşimdeki dağılım benzer eğilim göstermektedir.

Tablo 2'de, 1750-1890 yılları arasında kayıtlara yansıyan Kastamonu merkez mahalleleri ile din-cinsiyete göre tereke sahiplerinin dağılımları verilmiştir.⁴⁵ Yukarıda işaret edilen değişimler çerçevesinde, Kastamonu merkezde zamanla sınırları/ isimleri değişen ve birleşen toplam 47 mahalle kayıtlara yansımıştır.⁴⁶ Tespit edilen mahallelerden özellikle

⁴⁵ Terekelerde adı geçen mahallelerin günümüzdeki birleşimlerinin listesi: Abdalcabbar (Kırkçeşme), Aktekke, Arız (Yavuzselim), Alacamescid (Akmescid), Alpaslan (Atabey), Atabekgazi, Bey Çelebi, Cebrail, Cedid (Topçuoğlu), Cemaleddin/ Cemalağa (Hisarardı), Çay (Topçuoğlu), Çevkani (Honsalar), Akmescid, Deveciler (Aktekke), Eyciler/ Aycılar (Aktekke), Gökdere (Honsalar), Hacı Dursun (Kepkebîrler), Hacı Hamza (Hisarardı), Hamza Ağa (Akmescit), Honsalar, İsfendiarybey, İsmail Bey, Kebkebîrler (1890'dan sonra Hepkebîrler geçer), Küpciğez (Kepkebîrler), Musa Fakih (Hisarardı), Püre (Honsalar), Seydiler (Honsalar ve Akmescit) ve Topcuoğlu: Aynı siciller içinde KŞS. no: 5687-5763 arası; Birleşimler için ayr. bkz.: Şahin, *Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903)*, 103-105; Ahmet Rıfat Güzey, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 104.

⁴⁶ 1760-1870 yılları arasındaki aynı sicillerde bulunan terekelerde toplam 50 farklı isimle mahalle kayıtlara geçmiştir. Bazı mahalle adlarında, Halife/Halife Sultan, Topcuoğlu/ Topçuzâde gibi değişiklikler olmakla beraber en sık geçenler Tablo 2'de gösterilmiştir. Ayrıca mahalle adlarının okunuş farklılıkları da mevcuttur; Eyciler/ Aycılar, Bedirgazi/ Bedirkadı, Bedâmiç/ Budamış/ Budamıç, Kubbeli(ü)/Kabalı, Şadi/Şazi Bey

Cebrail (512), İsmail Bey (378), Beyçeşlebi (289) ve Deveciler (225) muris sayılarının fazlalığı ile öne çıkmaktadır. Adı geçen mahallelerin tereke sayıları, nüfuslarıyla ve dolayısıyla arşiv belgelerindeki hâne sayılarıyla da paralellik göstermektedir.⁴⁷ Nitekim bu durum, temsiliyet açısından ileride ele alınmıştır.

Mahalle	Müslüman		Gayrimüslim		Mahalle	Müslüman		Gayrimüslim	
	Erkek-Kadın		Erkek-Kadın			Erkek-Kadın		Erkek-Kadın	
Abdülcebâr	44	24	0	0	Hüseyin Çelebi	33	19	0	0
Akmescid	101	66	5	0	İbn-i Neccâr	43	24	0	0
Aktekke	78	35	0	0	İbn-i Sa'di	19	9	0	0
Alacamescid	49	33	0	0	İbn-i Süle	23	15	0	0
Alpaslan	29	11	1	0	İsfendiyar Bey	73	43	0	0
Ârız	39	19	0	0	İsmail Bey	254	124	0	0
Atabeygazi	92	43	0	0	Kale	6	2	0	0
Bedirgâzi	48	27	16	6	Kanara	27	7	2	1
Bedâmiç	6	2	0	0	Kebkebirler	81	36	0	0
Beyçeşlebi	206	83	0	0	Kırkçeşme	70	25	0	0
Cebrail	339	173	0	0	Kubbeli/Kabalı	21	12	0	0
Cedid	47	20	1	0	Küpcügez	171	76	2	0
Cemaleddinağa	64	23	0	0	Küpcüler	0	1	0	0
Çay	65	32	0	1	Medrese-i Atabey	10	8	0	0
Çevganî	12	12	17	9	Musa Fakih	57	44	0	0
Deveciler	146	79	0	0	Muzafferredin	67	32	0	0
Eyciler	109	39	0	0	Püre	73	31	4	2
Frenkşah	33	16	0	0	Sarrâclar	47	18	0	0
Gökdere	71	44	0	0	Seydiler	30	11	0	0
Hacı Dursun	62	29	0	0	Sofular	19	15	1	0
Hacı Hamza	122	57	0	0	Şadi Bey	39	21	27	5
Halife (Sultan)	69	38	0	0	Tahir Fakih	35	9	0	0
Hamza Ağa	55	32	2	1	Topçuoğlu	96	45	0	0
Honsalar	77	51	1	0	Tasnif Dışı	25	4	2	0

Tablo 2: Din ve Cinsiyete Göre Terekelerin Mahallelere Dağılımı (1750-1890)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Mahallelerde kadın-erkek oranlarına bakıldığında, genel dağılımın örneklem oranlarıyla (%67 erkeğe karşın %33 kadın) paralel olduğu görülmektedir. Ancak bazı mahallelerde

gibi.; Güzey, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu*, 93; Sibel Kundakçı - Orçun Nalezen, "Osmanlı Devri Başlarında Kastamonu Kazası'nda Nüfus Ve Yerleşme", *Kastamonu Tarihi Araştırmaları (Şehir, Toplum Ve Ekonomi)*, ed. Şerif Demir - Orçun Nalezen (Ankara: Berikan Yay., 2023), 379-403.

⁴⁷ KŞS. no: 5701-181/517; Yücel, *Temettuat Defterleri'ne Göre Kastamonu Şehri*, 36.

bu oranlar anlamlı miktarda değişebilmektedir. Örneğin Alacamescid, Çevganî, Küpcüler, Medrese-i Atabeg, Musa Fakih ve Sofular'da Müslüman kadınların erkeklere nispeti %40 ve üstünde iken, Kanara ile Tahir Fakih Mahallelerinde %20'lerde kalmıştır. Bu durum, mahallelerin kadın-erkek nüfus oranlarıyla ilişkilendirilebilir.

Terekelere yansıyan gayrimüslimlerin tamamı merkez mahallelerde meskûn olmuştur.⁴⁸ Tablo 2'de görüleceği üzere, gayrimüslimlerin toplam 13 mahallede meskûn oldukları anlaşılmakta; bu mahallelerden Şadi Bey'de 32, Çevganî'de 26 ve Bedirgazi'de 22 gayrimüslim terekesiyle öne çıkmaktadır. Cinsiyetten bağımsız Müslüman terekeleriyle kıyaslandığında, özellikle Çevganî Mahallesi %52'lik gayrimüslim oranıyla dikkat çekmekte, Şadi Bey %35 ile ardından gelmektedir. Ayrıca belirtmek gerekirse, her iki mahallede kayda geçen terekelerin ilkleri 1751-55 arasına tarihlenmektedir. Gayrimüslim terekeleriyle çalışma zamanı boyunca karşılaşmış olmakla birlikte, 1820'lerden sonra, nüfus artışına paralel iki kattan fazla artış olmuştur (Grafik 3'te).

Kırda ise 285 tereke sahibinden nahiye merkezlerinde 28, divanlarda 30 ve geri kalan 227'si de gerek merkez gerekse nahiyelere bağlı karyelerde meskûn olmuştur. Akkaya nahiyesinde 7 ve bağlı karyelerde 83, Kuzyaka'da 14 ve bağlı karyelerde 78 muris kayıtlara yansımıştır. Geri kalanı da zamanla nahiye olarak kaydedilen Göl, Sorgun, Devrekânî ile bunlara bağlı yerleşimlerde meskûn olmuştur.

Kastamonu'ya bağlı sancak ve kazaların sakinleri ile farklı kentlerden gelip vefat edenlerin sayısı 243'tür ve kullanılan terekelerin %4,4'ünü oluşturmaktadır. Müteveffâların 71'i Kastamonu kazalarından, 172'si de bağlı sancak ve farklı kentlerdendir. Merkeze bağlı kazalardan -ve bağlı yerleşimlerden- Daday (9), Araç ve Taşköprü'den (8'er) gelenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Diğer kentlerden ise Kayseri 26, İstanbul 18, Sinop (bağlı sancak) 13, Ankara ve Tokat'tan 6'şar tereke sahibi kayıtlara geçmiştir. Az da olsa Amasya, Bolu, Bursa, İzmir, Kars, Kütahya, Malatya, Manisa, Erzurum ve Trabzon'dan kente gelenler olmuştur. Anadolu dışından ise Acem taifesi olarak belirtilenlerle birlikte İran, Buhara, Horasan, Hind, Şam, Batum, Kırım, Mısır, Musul ve Rumeli'den gelip de vefat edenler bulunmaktadır. Sayılan yerlerden gelen

⁴⁸ Göl Kazası'nda "geşt û güzâr üzere iken helâk olan" (gezip/dolaşırken ölen) bir erkek Ermeni terekesinin (muhtemelen tüccar) her ne kadar meskûn olduğu yerleşim anlaşılamasa da merkez mahallerine, "tasnif dışı" olarak kaydedilmiştir: KŞS. no: 5750, 10/272.

müteveffâların büyük çoğunluğu ticaret amacıyla uğradıkları Acem, Cedid, Çolakoğlu, Yanikoğlu, Debbağzade vd. hanlarında misafir iken vefat etmiştir.⁴⁹

1.1.3. Din ve Cinsiyete Göre Dağılım

Çalışmada kullanılan 5.535 terekenin, içlerinde bulundukları sicil defterlerinin tarih aralıkları ile din /milliyet ve cinsiyete göre hazırlanan genişletilmiş tablosu Ek 1’de, özeti ise Tablo 3’te verilmiştir. Bunlara göre örneklemin 3.835’i erkek, 1700’ü de kadın terekelerinden oluşmaktadır. Dinden bağımsız olarak örneklemin %69,29’unu erkek, %30,71’ini kadın terekeleri oluşturmaktadır. Dine göre ayrıştırıldığında, 3.709’u erkek, 1.674’ü de kadın olmak üzere toplam 5.383’ü Müslümanlara; 126 erkek, 26 da kadın olmak üzere toplam 152 tereke de gayrimüslimlere aittir.

Anlaşıldığı üzere Müslümanlara ait terekeler içinde kadınların erkeklere oranı yaklaşık %32 iken, gayrimüslimlere ait kayıtlarda kadınların erkeklere oranı %17’de kalmaktadır. Bu noktada, kadınların tereke defterlerindeki düşük temsiliyeti açık bir şekilde görülmekte, özellikle gayrimüslim kadınlarda söz konusu temsiliyetin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin Kastamonu’daki düşük mevcudiyeti ve örneklem hacmi göz önüne alındığında, gayrimüslim kadınların temsiliyetinin hem nicelik hem de sosyo-kültürel koşullara bağlı olarak düşük kaldığı tahmin edilebilir.⁵⁰ Ayrıca, nüfus istatistiklerinde gayrimüslimlerin oranı, her ne kadar 19. yüzyıl ortalarından sonra artsa da genel olarak %3 kabul edilmektedir.

Tablo 3’te, çalışmada kullanılan terekelerin din, cinsiyet ve dışarıdan Kastamonu’ya gelip vefat edenlerin kendi kategorilerinde örnekleme göre oranlarını göstermektedir. Kastamonu’ya bağlı sancak ve kazaların sakinleri ile farklı kentlerden gelip vefat edenler, kullanılan terekelerin %4,4’ünü oluşturmaktadır. Bu tereke sahiplerinden 1’i gayrimüslim olmak üzere 11’i kadın; 45’i gayrimüslim, 187’si de Müslüman erkektir. Çalışmada kullanılacak olan sadece Kastamonu merkez ve ona bağlı yerler olduğundan,

⁴⁹ Örnekler için bkz.: KŞS. no: 5681-58/91; 5701-91/217; 5725-105/165.

⁵⁰ Kadınların erkeklere nazaran terekelerdeki görünürlüklerinin sınırlı kalması, yeri geldiğinde- “sosyo-demografik temsil” konusunda olduğu gibi- değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kadın erkek oranları için ayr. bkz.: Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 215-216; İlker Er, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açıdan Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/21 (2009), 370; Şule İyigönül Atasagun, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)* (İstanbul: Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 52; Kaan Ramazan Açıkgöz - Soheila Faraji, “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)”, *Doğu Karadeniz’de Toplum ve Kültür*, ed. Mustafa Yavuz Alptekin (Trabzon: Serander, 2020), 1/48.

dışarıdan olan terekeler genel değerlendirmeye katılmamakla birlikte yeri geldiğinde kullanılmıştır.

Kategori	Kastamonu		Dışarıdan		Örneklem
Din-Cinsiyet	Tereke	Yüzdesi	Tereke	Yüzdesi	Genel %
M. Erkek	3.521	66,5	188	77,3	67
M. Kadın	1.665	31,4	9	3,7	30,2
G.M. Erkek	81	1,5	45	18,5	2,3
G.M. Kadın	25	0,4	1	0,4	0,4
Toplam	5.292	100	243	99,9	5.535

Tablo 3: Din ve Cinsiyete Göre Örneklem

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son durumda, Kastamonu merkez ve bağlı yerlere ait din ve cinsiyetten bağımsız tereke adedi 5.292’dir ve değerlendirmeler bu örneklem üzerinden yapılacaktır.

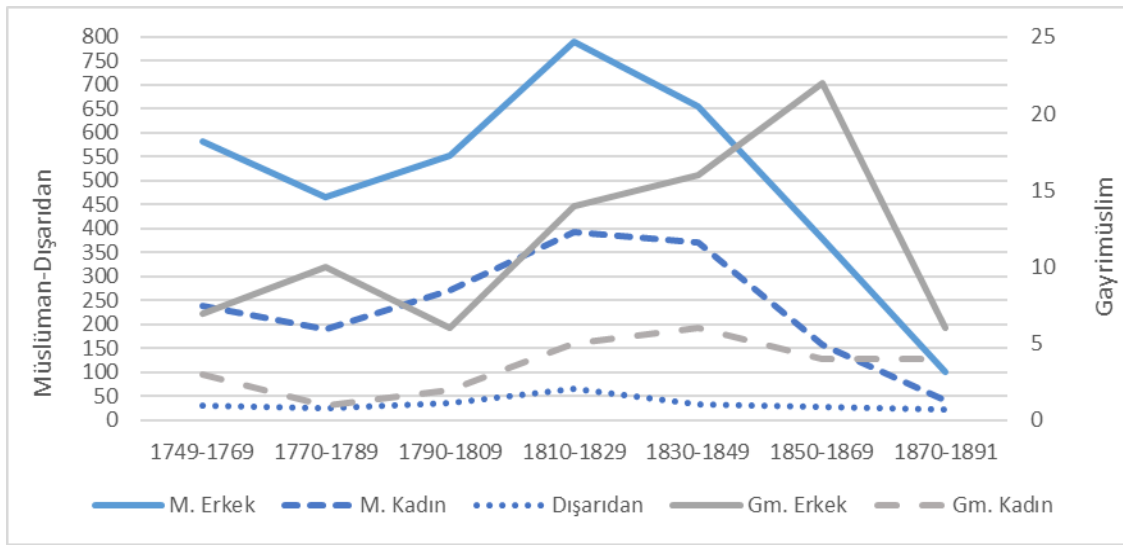
Bu ayırmadan sonra, Kastamonu merkez ve bağlı yerlerde meskûn 5.292 tereke sahibinden 3.521’i Müslüman, 81’i de gayrimüslim olmak üzere 3.602 erkek; 1.665’i Müslüman ve 25’i de gayrimüslim olmak üzere toplam 1.690 kadın terekesi bulunmaktadır. Bu durumda, dinden bağımsız örnekleme göre sırasıyla erkek-kadın oranı %68’e %32 olmaktadır. Esasında örneklemdaki hacimleriyle paralel şekilde, Müslüman erkek ve kadınların birbirlerine oranları olarak da görülebilir. Gayrimüslimlerde ise aynı sırayla %76’ya %24’lük oranlara ulaşılmaktadır. Bu oranlar daha önce değinildiği gibi, kent-kır arasında farklılaşmakta, Müslüman kadınların temsiliyeti (kentte %33, kırdan %16) iki kata varan değişimler göstermektedir.

Söz konusu cinsiyete göre terekelerdeki oranların değişmesinde, nüfusun kent-kır dağılımının yanında başka faktörler de bulunmaktadır. Kullanılan terekelerin askerî veya beledî kassâm defterlerinde bulunması, nüfustaki gayrimüslim oranı, ticari-sınâî faaliyetlerin hacmi, savaş-sefer hâli ve nihayetinde toplumsal-hukukî normlar, cinsiyete göre vefatların mahkemeye intikalinde, dolayısıyla kadın-erkek oranlarında da belirleyici olmaktadır.⁵¹

⁵¹ Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 216-218.

Bununla birlikte, terekelere dayalı yapılan çalışmalarda, mevcut da dâhil, kabaca benzer oranlar ortaya çıkmaktadır; %66 erkek terekesine karşın %34 kadın oranı.⁵² Bu oranlar açıklanan değişkenlere göre az çok farklılaşmakta, özellikle dine göre ayrım yapılmaksızın -gayrimüslim kadınların düşük temsiliyet faktörü- ortaya çıkan oranlarda %10-15 erkek terekeleri lehine artış görülebilmektedir.

Diğer yandan, Müslüman-gayrimüslim sayı ve oranı sırasıyla 5.186'ya 106; %98'e %2'dir. Dışarıdan olan terekeler de dâhil olduğunda, örneklemdeki gayrimüslim oranı %2,74'e çıkmaktadır. Dışarıdan olanlar bir tarafa, gayrimüslim nüfus oranı (%3: Tablo 3) ile terekelere yansıyan oranlar birbirine yakındır.

Grafik 2: Din- Cinsiyete Göre Terekelerin Yıllara Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵² Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, *Belgeler* 3 (1966), 10; Muhammed Bedrettin Toprak, “Osmanlı İstanbul’unda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz”, *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi*, (2022), 236; Ş. Şule İyigönül Atasagun, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)* (Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: Medeniyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), 52-53; Veysel Gürhan - Nazife Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbakırlı Zenginler (1750-1800)* (Ankara: Phoenix, 2018), 53; Muazzez Gündüz, *Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri’nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 43; Rossitsa Gradeva, “Osmanlı Taşra Toplumunda ‘Zengin’ Portresi: 1670’lerde Sofya”, çev. H. Ebru Aksoy, *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*, ed. Antonis Anastasopoulos (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 238; Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)”, *Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (2011), 13; Saffet Hülya Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840* (İstanbul, 2012), 13; Erkeklerin %70 üzerinde olduğu örnekler için bkz.: Sait Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993), 72; Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten* 54 (1990), 956.

Grafik 2’de cinsiyet, din ve dışarıdan gelip Kastamonu’da vefat edenlerin zaman serisi üzerindeki tereke dağılımları gösterilmektedir. Dağılımlar, terekelerin mahkemece sayım-döküm ve hisse paylaşımlarının tamamlanıp işlemlerin bittiği tarihlerin yansımasıdır. Bununla birlikte, kabaca vefatların genel seyri olarak da görülebilir. Nitekim, ileride vefat- kayıt tarihlerine değinilecektir.

Yine grafikten, Müslüman ve gayrimüslim erkek terekelerinin dağılımının 1850’lere kadar ters korelasyona girdiği; gayrimüslim kadınlar ve dışarıdan olanlar hariç, 1850’ler itibarıyla tereke defterlerinin sicillerdeki görünürlüğüne azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, 1810-1820 aralığında tüm kesimlerde örneklerin zirve yaptığı görülmektedir. Dağılımları etkileyen faktörler (salgın, savaş, göç vb.) çalışmada ele alınacak demografi, servet ve kaynak analizi gibi ilgili bölümlerde, yeri geldikçe (ve Grafik 2’ye atıf yapılarak) değerlendirilecektir.

1.2. İmkân ve Sınırlılıklar Çerçevesinde Tereke Sahipleri

1.2.1. Nüfusun Tespiti: Temsil Açısından Evren ve Örneklem

Terekeler, incelenen bölgenin nüfusuna nispetle toplumu veya ölüm vakalarını ne ölçüde yansıtır? Cinsiyet, yaş, din, statü ve yerleşim gibi değişkenlere göre de sınırlı temsil kabiliyeti olan terekeler, “*nüfusun içinde mahkemeye intikal etmiş davalar evrenini temsil*”⁵³ etmektedir. Bu bağlamda, nüfusun -mümkünse demografik özellikleriyle bilinmesi, söz konusu soruya yanıt bulmak ve dolayısıyla terekelerin temsil kabiliyetini ölçmede kritik bir öneme sahiptir. Dahası, toplumun farklı kesimleri hakkında sağlıklı çıkarımlarda bulunmak da mümkün hâle gelir.

İşaret edilen faydalarından ötürü, incelenen dönemin nüfusu hakkında literatür ve arşiv belgelerinden yararlanılmış; bu süreçte, nüfusun belirsiz kaldığı dönemlere yönelik tahminlerde bulunulmuştur. Böylece tereke defterlerinin temsil kabiliyeti analiz edilerek, tarihsel bağlamda anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Nüfusa ait istatistikleri içeren defterlerde de benzer sorunlar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyıl sonlarındaki sayımların olduğu döneme kadar tahrîr, avâriz, nüfus ve temettuat defterleri ile salnâmelere⁵⁴ yansıyan dökümler üzerinden nüfusu tespit etmek

⁵³ Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 127.

⁵⁴ 1889 ve sonrasındaki salnâmelere kadınlar da sayıma dâhil edildiğinden, nüfus hakkında daha isabetli tahminler yapılabilmektedir.

zor ve tahmine dayalı çarpanlara endeksli hesaplamalara dayanmaktadır. Bu zorluk, devletin söz konusu sayımlarda askerî ihtiyaçlar ile vergiye tabiilik çerçevesinde dikkate aldığı nefer ve hâne birimlerinin temel parametreler olması dolayısıyladır.⁵⁵ Zira söz konusu kavramların mali hesap birimleri olarak karşılıkları, geçtikleri belgelerde genellikle belirsiz kalmış; her bir neferin/hânenin kaç gerçek kişiden oluştuğunu tespit edebilmek için kullanılacak katsayılar, nüfusun tespitinde ciddi zorluklar yaratmıştır. Buna rağmen tarihçiler arasında nüfus istatistiklerinin oluşturulmasında belge türü ve farklı değişkenlere göre 3 ile 6 arasında çeşitli oranlar tespit edilmekle birlikte, hâne için genellikle 4- 4,5 veya 5; nefer için 2 veya 3 katsayıları kullanılmıştır. Bunların yanında, avâriz hânelerinin kaç gerçek hânedan oluştuğunun belirsizliğini de eklemek gerekir.⁵⁶

Bu bağlamda, çalışmanın tereke verilerine dayalı hâne nüfusu ortalamaları, ileride ele alınan demografi analizleri çerçevesinde tespit edilmiştir. Kastamonu’da aile/hâne nüfusunun genel ortalaması 4,5 olarak hesaplanmış, ancak kent-kır hâne nüfus oranı farklılık gösterdiğinden, hesaplamalarda çarpan olarak kent ile kıra ait oranlar ilgili analizlerde ayrı kullanılmıştır. Bu doğrultuda eş, çocuk ve üstsoy dâhil edilerek hesaplanan hâne nüfusu kentte 4,5; kırdan ise 5 olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte 6 salnâmede hâne sayıları kır-kent birleşik olarak verilmiş ve bu tür birleşimlerde her iki yerleşimin ortalaması olarak 4,7 çarpanı tercih edilmiştir.⁵⁷

Bu hesaplamalarla birlikte, hâne nüfusunun zamana, yerleşime ve dine göre az çok farklılık gösterdiği bilinmektedir. Savaş, kıtlık, salgın, göç vb. faktörler demografiyi etkilemekte, hâne sayısı ile nüfus orantılı şekilde değişmemektedir.⁵⁸ Bu durum mevcut çalışma için de geçerli olan uzun vadeli analizlerde, aynı çarpanın kullanımında hata

⁵⁵ Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 144-147; Nejat Göyünç, “‘Hâne’ Deyimi Hakkında”, *İÜEF Tarih Dergisi* 32 (1979), 332; Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *bilig* 65 (2013), 185; Kemal Çiçek, “Kastamonu Sancağı ve Nahiyyelerinde Şerik[-Hane] Reaya”, *Osmanlı Araştırmaları* 13/13 (1993), 62.

⁵⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 12; Hüseyin Özdeğer, *Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1463), 59; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 93; Dursun Ayan - Leyla Aksu Kılıç, “Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına ‘Hane’ Kavramı Üzerine Notlar”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 22/57 (2022), 691.

⁵⁷ Bilindiği üzere hâne nüfusu zamana göre de değişmektedir. Verilere göre zaman serileri açısından da hâne nüfusları hesaplanmış ve genel hesaplamalarda anlamlı değişikliklere sebep olacak farklar tespit edilmemiştir.

⁵⁸ Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 12; Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, 68-vd.; Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, 443; Ayan - Aksu Kılıç, “Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına ‘Hane’ Kavramı Üzerine Notlar”, 691.

payını arttırmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan değerler, ortalama görünümle sunulmaktadır. Bu ve yeri geldiğinde değinilecek hata payları göz önünde bulundurularak, çalışmanın amacına yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

Osmanlı dönemi Kastamonu nüfusu hakkında, zikredilen belgelere dayalı istatistiki veriler çeşitli çalışmalarda yer almıştır. Tahrîr verileri ile avârız vergisi için tutulan hâne hesaplamalarına dayalı çalışmalarda, merkez ve bağlı yerlerin nüfusunu 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında 20- 25 bin; 18. yüzyıl başlarında ise 25- 29 bin civarında olduğu tahmin edilmiştir. Gayrimüslimlerin Müslüman nüfusa nispeti ise %3-4 civarındadır.⁵⁹ Devam eden yıllarda ise şehre gelen seyyahların tahminleri yanında,⁶⁰ 1831’de askerî amaçla ve sadece erkeklerin kaydedildiği ilk sayımın yetersizliğine binaen 1844’te tekrar edilen sayımlarda nüfus belirginleşmeye; 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise salnâmeler vasıtasıyla nüfus istatistikleri netleşmeye başlamıştır.⁶¹

Bununla beraber son iki salnâme hariç diğerlerinde gayrimüslim nüfus için hâne sayıları verildiğinden, 1868-69 ile 1882’ye kadarki hesaplamalarda hâne sayısı çarpanı kullanılmıştır. Yine aynı belgelerdeki değişiklikler doğrultusunda, 1889 salnâmesinde erkek ve kadın gayrimüslimlerin hemen hemen aynı sayıda olması ve dolayısıyla önceki salnâmelerdeki hâne çarpanı değil, erkek nüfusunun ikiye çapılması yoluna gidilmiştir. Çocukların ve üstsoyun göz ardı edildiği bu son iki hesaplamada, Müslüman ve gayrimüslimlerin “asgari” nüfusu olarak düşünülebilir.

Çalışmanın zaman sınırlarına karşılık gelen tarihler arasında, Kastamonu nüfusunun genel seyrini izleyebilmek ve terekelerin vefatları ne oranda yansıttığını -en azından doğruya yakın- ölçebilmek için hesaplamalar yapılmıştır. Bu çerçevede, 1751 ile 1822

⁵⁹ Burhan Şahin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kastamonu Nüfusu”, *Akademik Bakış* 17 (2009), 2-5; Güzey, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu*, 50; Gayrimüslim oranı daha ziyade 18.yüzyıl ve öncesi için hesaplanmıştır. Nitekim, gayrimüslim nüfus oranının 19. yüzyıl başlarında %6,7 ile %8,9 arasında olduğu, yüzyılın sonlarına doğru ise %10’u aştığı tahmin edilmektedir.: Ömer Döşemetaş, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 116-117.

⁶⁰ Nurettin Gemici, “Seyyahlar Gözüyle Kastamonu”, *Milli Kültürümüzün Mayası Halk Kültüründe Ahilik ve Kastamonu*, ed. Metin Eriş (Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayınları, 2019), 144; Fahri Maden, *Seyyahların Gözüyle Kastamonu* (İstanbul: Roza, 2015), 80-vd.; Kundakçı - Nalezen, “Osmanlı Devri Başlarında Kastamonu Kazası’nda Nüfus Ve Yerleşme”, 383-vd.

⁶¹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 56-151; Halil İnalçık - Şevket Pamuk, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 68; Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti’nde Cizye Vergisi ve Tanzimat Dönemi Uygulamalarından Bir Kesit: Kastamonu Örneği* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 164; Döşemetaş, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 116-117.

arası 8 sicilde bulunan avâriz kayıtları, sonraki yıllar ise nüfus sayımları, seyahatnâmeler ve salnâmeler ışığında nüfus hesaplanmaya çalışılmıştır. Şehir ve kır bazında avâriz hâneleri 20,⁶² hâne nüfusu da yukarıdaki oranlar uygulanmak üzere Tablo 4’te ortalama bir görünüm sunulmuştur.⁶³ Yine aynı hesaplamalarda gayrimüslim nüfus için, Müslüman nüfus toplamının %3’ü kadar ekleme yapılmıştır.⁶⁴ Diğer yandan, salnâmelerin geç tarihli olanları hariç, hâne ve nefer sayıları verilmiş olmasına karşın yukarıda işaret edilen sınırlılıklar çerçevesinde hâne sayılarına ilgili çarpanlar uygulanarak hesaplanmıştır. Ayrıca, salnâmelerde ve daha önceki sayımlardaki nüfus verileri sancak/vilâyet geneli değil, sadece merkez ve merkeze bağlı nahiye ile karyeler çerçevesinde değerlendirmiştir.

Kaynağı	Tarihler	Kent (hâne x 4,5)	Kır (hâne x 5)	Gayrimüslim (+%3, 1845’e kadar)	Tüm Kesimler (+ %10, 1845’e kadar)
Avâriz	1751-1766	7.470	17,700	756	28.518
Avâriz	1776-1787	7,380	17,725	756	28.444
Avâriz	1796-1801	7,380	17,725	753	28.444
J.M. Kinneir	1814	12.000	26.000	1.080	37.080
Avâriz	1822	7,245	17,675	748	28.235
Temettuat	1831-45	10,719	25.726 ⁶⁵	1.094	41.293
Salnâme	1868-70	13.298	28.380	1.180	42.858
Salnâme	1871-74	41.914		1.416	43.330
Salnâme	1875	42.710		1.416	43.625
Salnâme	1776-77-78	14.967	31.605	1.414	47.986
Salnâme	1879	15.012	31.515	1.716	48.328
Salnâme	1880-81-82	49.522		1.666	51.188
Salnâme	1889	14.567	42.338	1.968	57.263
Salnâme	1892	15.384	44.972	2.145	60.356

Tablo 4: Kastamonu Merkez Mahalleleri ve Bağlı Yerleşimlerin Nüfus Tahminleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶² KŞS. no: 5747, 251/355; 5690, 145/146; 5697, 43-44/46; 5701, 181/517; 5706, 69/187; 5712, 20/21; 5717, 82/85; 5727, 40/41; Kastamonu üzerine yapılan ve görece yakın tarihleri kapsayan çalışmalarda bir avâriz hâneleri için 15 ve 20 gerçek hâne çarpanları kullanılmıştır.: Metin Çoşgel - Boğaç Ergene, “Law and Economics” Literature and Ottoman Legal Studies”, *University of Connecticut Department of Economics* 2 (Şubat 2013), 28; Döşemetaş, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 107.

⁶³ Askeriler/kapı halkı olarak vergiden muaf zümrenin yüzdesi, salnâme hesaplamalarında kullanılmamıştır.

⁶⁴ 1844-45 sayımı ile 1891-2 arasında gayrimüslimlerin Müslümanların sayısına oranı (7 farklı oran ortalaması) 2,93’tür. 1751-1822 yılları arasında gayrimüslim nüfusa aynı oran, %2,9 uygulanarak genel tahmin yapılmıştır. Bu oranın esasen bir miktar daha yüksek olması muhtemeldir.

⁶⁵ Kır, kentin yaklaşık 2,4 katıdır ve buradan hareketle 2,4 x 10.719= tahmini kır nüfusu bulunmuştur.

1868-69 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde 5.190 İslâm 2.955 hânede, 524 Rum 165 hânede ve 66 Ermeni 18 hânede sayılmıştır. Kentte (4,5x 2.955) 13,298; kırdan ise (5x 5.676 hâne) 28.380 kişi bulunmaktadır. 1869 ile 1870 yıllarında 4 nahiye ayrıca hesaplanmış; bu durum 1871-72 ve 73 yıllarına ait salnâmelerde sadece merkez (ma'a nevâhi Kastamonu kazası) olarak toplu hâlde kayda geçirilmiştir.⁶⁶

1871-75 aralığındaki salnâmelerde Ermeni, Rum ve Müslüman erkek nüfusun dağılımları kır-kent ayrımı olmaksızın toplu olarak verilmiştir. 1871-74 tarihli sâlnâmelerde 23.888 (8.824 hâne) İslâm; 649 (165 hâne) Rum ve 59 (18 hâne) Ermeni erkek sayılmıştır. 4 nahiye'nin nüfus ve hâneleri birlikte verilmiştir.⁶⁷ Farklı olarak 1874-75 tarihli salnâmelerde nüfusa 60 Kıptian eklenmiş; 34 mahalle, 140 karye de yazılmaya başlanmıştır.⁶⁸ 1875 tarihli salnâmede İslâm sayısı 24.256 olmuş,⁶⁹ artış gösteren 368 nefer ikiyle çarpılarak toplama eklenmiştir.

1876 tarihinde tekrar nahiyeler ayrı olarak hesaplanmaya başlamıştır. Buna göre şehirde 5.552 İslâm (3.326 hâne), 649 Rum (165 hâne) ve 59 Ermeni (18 hâne) bulunmaktadır. Kıpti nüfus ise bu yılda Devrekânî'de 30, Akkaya'da 60 kişidir. Yine 4 nahiye'de toplam 13.361 İslâm, 6.285 hânede ikamet etmektedir. 1877- 78 tarihli salnâmelerde nüfus aynıdır.⁷⁰

1879'de Akkaya'da 25 Ermeni bulunmakta ve 7 Ermeni hânesi geçmektedir. Bu salnâmeye göre 5.482 İslâm 3.336 hânede, 760 Rum 165 hânede, 98 Ermeni 18 hânede şehirde yaşamakta; 4 nahiye'de toplam 19.306 İslâm 6.285 hânede yaşamaktadır.⁷¹

1880 Salnâmesinde 4 nahiye zikredilir ancak nüfus verilirken Kastamonu içinde yazılarak ayrıma gidilmemiştir. Buna göre 24.761 İslâm 10.000 hânede; 727 Rum ve 106 Ermeni toplam 194 hânede olmak üzere genel toplam 25.594 neferdir. 1881 ve 1882 yıllarına ait salnâmeler içerik olarak aynıdır.⁷²

⁶⁶ Devrekânî nüfusu 1870'te 3.986 iken 1876'da 3.800 olmuştur: Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1869), Defa 1, s. 105.

⁶⁷ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1871), Defa 3, s. 147; Sâlnâme (1872), Defa 4, s. 145; Sâlnâme (1873), Defa 5, s. 161 (biz verdik).

⁶⁸ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1874), Defa 6, s. 163

⁶⁹ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1875), Defa 7, s. 175.

⁷⁰ Devrekânî, Göl, Akkaya ve Kuzyaka Nahiyeleri tekrar müstakil olarak verilmiştir. Mahalle sayısı merkez kazanın 32 olmuştur. Ayrıca, Devrekânî'nin 2 mahallesi vardır. Sâlnâme 1876, Defa 8, s. 147; 1977, Defa 9, s.167; 1978, Defa 10, s. 119.

⁷¹ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1879), Defa 11, s. 162.

⁷² Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1880), Defa 12, s. 79-80; Sâlnâme (1881), Defa 13, s.77-78; Sâlnâme (1882), Defa 14, s. 82-83-84-126.

1889 ile 1892 yıllarındaki salnâmelerde kadınlar da sayıma dâhil edilmiş, fakat hâne sayısı verilmemiştir.⁷³ Önceki salnâmelerde nüfus tespiti için hâne sayıları baz alınmış, söz konusu salnâmelerdeki kişi sayıları doğrudan tabloya aktarılmıştır. Bu noktada merkez ve ona bağlı yerleşim yerlerinin nüfusu: 5.932 erkek ve 6.667 kadın İslâm; 782 erkek ve 813 kadın Rum; 202 erkek ve 171 kadın Ermeni olmak üzere toplam 14.567 nüfusa sahiptir. Merkezdeki nüfus dağılımına göre kadınların erkeklerden yaklaşık %12 fazla olduğu anlaşılmaktadır. Devrekani, Kuzyaka, Göl (ma'a Sorgun) ve Akkaya olmak üzere toplam 4 nahiyenin nüfusu 21.753 erkek ve 20.585 kadın Müslüman, 240 erkek ve 118 kadın gayrimüslimden oluşur. Kırdan ise erkeklerin %5,86 fazla olduğu görülmektedir. Kent-kır toplam 57.263 olan nüfus,⁷⁴ 1892 tarihli salnâmede 60.356 olmuştur.⁷⁵

1868-69'dan 1879'a kadar gayrimüslimlerin toplam 183 hâne sayısı sabit kalmasına rağmen nefer sayıları Müslümanlardan hızlı bir şekilde artış göstermiştir. 10 yıllık sürede nefer ve hâne sayıları baz alındığında, Müslüman nefer sayısı %5,6 artarken hâne sayısı %13 artmış; gayrimüslimlerde ise %45 nefer artarken hâne sayısı sabit kalmıştır. Müslümanların hâne nüfus ortalaması düşerken, gayrimüslimlerde tersi olarak, hâne nüfus ortalamasının hızlı şekilde artmakta olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶ Nitekim, hâne nüfusunun daha önce belirtildiği gibi çeşitli faktörlere göre değiştiği vurgulanmıştı. Bundan dolayı gerek avâriz gerekse salnâmelerde kullanılan hâne nüfus çarpanının, gerçekte olan değişimleri tam olarak yansıtmadığı, ancak zamana yayılan genel eğilimler olarak görülebileceği dikkate alınmalıdır. Bu eğilimler yoluyla hata payları da göz önüne alınmak suretiyle, terekelerin başta ifade edilen temsil kabiliyeti değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Dünyada olduğu gibi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de keskin nüfus hareketlerinin olduğu araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır. Nitekim, K. Karpat'ın da belirttiği Osmanlı nüfusunun "*19. yüzyılın ilk otuz yılında azaldığı, 1850 yılından itibaren tekrar artmaya başladığı*" varsayımı,⁷⁷ mevcut çalışma için de kısmen geçerli görünmektedir.

⁷³ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1889), Defa 15, s. 284-278- 537; Sâlnâme (1892), Defa 16, s. 350.

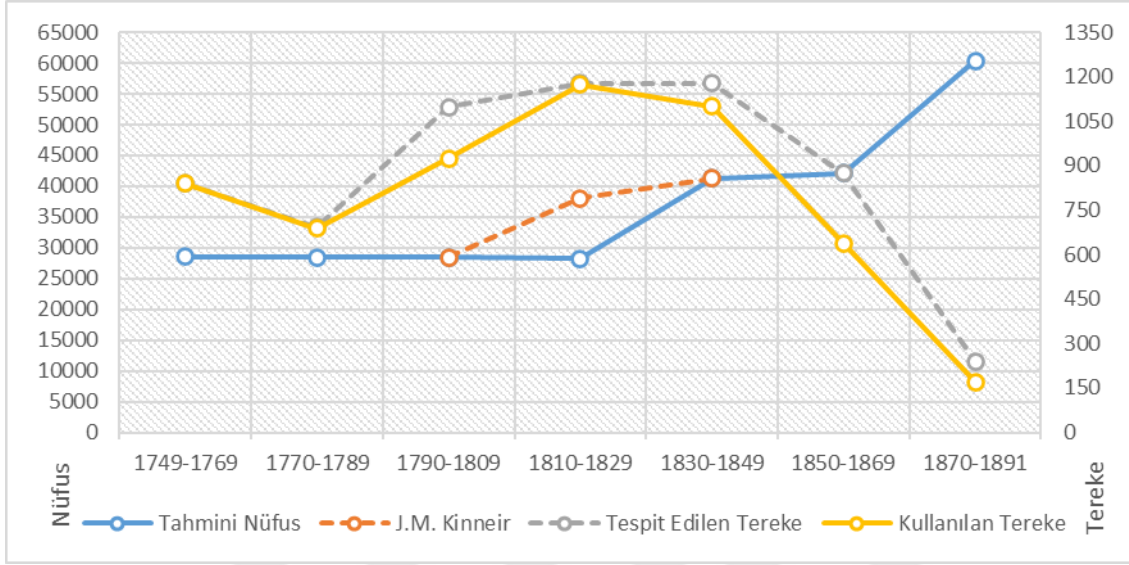
⁷⁴ Ayrıca, Kastamonu merkez ve kazalarının toplam nüfusu 181.385'i kadın ve 188.381'i de erkek olmak üzere toplam 369.766 kişiden ibarettir: Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1889), Defa 15, s. 286-535.

⁷⁵ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1892), Defa 16, s. 357.

⁷⁶ 1850'ler itibarıyla doğurganlık hızındaki artışta, gayrimüslimler lehine oluşan koşullar için bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 48.

⁷⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 48; Yine, D. Panzac da "Osmanlı nüfusunun 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyıl başında genel bir durgunluk" içinde olduğunu belirtmiştir.:

Grafik 3'te Kastamonu örneğinde, veriler ve yöntem yanılmıyorsa, nüfus 1820-1840 aralığı itibarıyla ilk, 1850-1860'lar ile de ikinci dalga olmak üzere keskin iki sıçrama yaptığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, demografik dalgalanmaların sebep ve sonuçları üzerinde durulmayacağından, terekeler çerçevesinde çalışma kapsamına giren analizler yapılmakla yetinilecektir.

Grafik 3: Kastamonu Merkez ve Bağlı Yerleşimlerin Tahminî Nüfusu ile Terekelerin Seyri*

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Ortalama 20'şer yıllık zaman serilerine göre tablonun grafik görünümü, verilerin olduğu yılların son on yılı olacak şekilde aktarılmıştır.

Bilindiği üzere 18. ve 19. yüzyıllar, Osmanlı Devleti'nin görece uzun yenilgi savaşlarının yapıldığı dönemlerdir. Birden fazla cephede farklı güçlerle savaşılmış, ancak devletin asıl toprak kayıpları ve göçler aldığı savaşlar ile barış antlaşmaları, özellikle 19. yüzyıl savaşları neticesinde olmuştur. 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı ile başlayan, 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan, 1853-56 Kırım Savaşı süresince ve devamındaki yıllarda özellikle Kırım'dan; 1877-92 arasında süregiden Osmanlı- Rus Savaşları sırasında Anadolu'ya devam edegelen göçler olmuştur.⁷⁸ Bu

Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1997), 189.

⁷⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 15-16; Kavak, "Kırım Tatarlarının Anadolu'ya Göçü ve Günümüzde Örgütlenme Sorunları", 106.

göçlerle Kastamonu'ya da azımsanmayacak miktarda muhacir gelmiştir.⁷⁹ Bunların yanında, ileride temas edilecek olan şehit terekeleri daha ziyade 1777-78, 1787-1792 ve 1806-1810 tarihlerinde yoğunlaşması, yine aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Diğer yandan, Grafik 3'te nüfus ile terekelerin 1820'lere doğru (1810-1829) ters korelasyona girdiği dikkat çekmektedir. Bu durum, devletin savaş ve barış durumlarının ölüm ve göçler üzerindeki etkileri gibi görünmektedir. Savaş sürecinde terekeler, yani ölümler artmakta; savaş süreci ve bitiminde Osmanlı'ya göçlerin yaşanması ve ölümlerin azalmasına paralel hızlı bir nüfus artışı olmakta, dolayısıyla terekeler/ ölümler azalmaktadır. Grafik 3, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1791 Zıstovi, 1792 Yaş Antlaşması ve özellikle göç hareketlerinin olduğu savaşların sonlanması için 1829 Edirne Antlaşması, 1853 Paris Barış Antlaşması ile Rusya- Avusturya ile girişilen mücadelenin demografik sonuçları olarak da yorumlanmaya açıktır. Yine aynı çerçevede, 1780'lerden 1840'a kadarki dönemde yaşanan salgınlar, terekelerin görülme sıklığı açısından tıpkı savaşlar gibi önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir.⁸⁰

Ancak göçler bir yana, nüfusun artması ve savaşların (yoğun olmasa da) devam etmesine rağmen, 1820-1840'lar itibarıyla terekelerin azalma eğiliminde olmasının, Tanzimatla (1839) birlikte bürokratik ve idari değişimlerin yanında, önceki dönemlere nazaran salgın hastalıkların azalmaya; tıp ve üretim araçlarındaki teknolojik gelişmelere bağlı vefatların az olmaya başladığı, dolayısıyla yaşam süresinin yanında doğum oranlarının da artmasıyla ilişkilendirilebilir.⁸¹

⁷⁹ Küşkü, *Kastamonu Vilayeti'nde İdari Yapı ve Sosyal Hayat (1876-1909)*, 152-153; Öztürk, 955 Numaralı *Kastamonu Ayniyat Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1283-1295 / M. 1866-1878)*, 9-13.

⁸⁰ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1-189; Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, 81-82; Seda Özdemir, *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-vd.; 1836-1839 tarihlerini kapsayan Kastamonu Jurnal Defterleri'ne bakıldığında, 1839'a doğru salgınlar nedeniyle vefatların azalmaya başladığı görülmüştür. Nitekim 1836-1837 arasında tutulan deftere yansıyan vefatların %65'i, 1838-1839 tarihli defterde ise %46,7'si salgınlar nedeniyle olmuştur. Dolayısıyla 1840'lara doğru salgınlardan kaynaklı vefatlar azalmış, bunun yansımaları da terekelerdeki ilgili aralıktaki örnekleri azalmıştır. İkinci defterde; "Kastamonu kazası enhâsıyla maân-bi-hılzihî teâlâ (Allah'ın muhafazasıyla olan) el-yevm dâhi illet-i mahüfeden masûn olduğu bi't-tahkik işbu mahalle şerh verildi", olarak kayıt düşülmüştür: Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/101-205.

⁸¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 48; Adnan Doğruyol, "Sanayileşme Açısından Osmanlı-Avrupa Nüfus İlişkisi", *Sakarya İktisat Dergisi* 13/3 (2024), 294; Yine aynı bağlamda, yeni dünyadan gelen gıda maddeleri de (mısır, patates, domates, fasulye) söz konusu nüfus artışında bir etkidir. Zira kıtlıklar artık geride kalmaya başlamıştır. Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, 148.

Çalışmanın zaman sınırları içinde ele alınan kent- kır nüfusu, son kayıtlara doğru hemen hemen iki kat artmış; 140 yıl zarfında nüfus 28 binden 60 bine ulaşmıştır. Kırsal hâne sayısı hemen her dönemde kentin iki katından biraz fazladır. Kastamonu merkez ve merkez bağlı yerlerin 1751'deki kent-kır nüfus dağılımı sırasıyla %31,8'e %68,6'dır. 19. yüzyıl sonunda ise kent-kır oranı yaklaşık %28'e %72 olmuştur. Kent nüfusunun kıra göre oranı düşmüş görünmekte, ancak 1751'de merkez dâhilinde sayılan ve sonradan nahiye statüsüne geçen yerler ile yine mahalle statüsünden karye/divan statüsüne geçen yerler olması dolayısıyla, söz konusu azalış esasında idari sınırların değişimiyle ilgilidir.⁸² Kentleşme oranı bağlamında bir değerlendirme, uzun zaman aralığında değişen idari sınırlar dolayısıyla sağlıklı olmayabilir. Kent-kır oranı, söz konusu sınırların daha stabil olduğu dönemler arasında hesaplandığında ise; 1751-1822 arasında kent-kır oranı (%31'e %69) da yakın seyretmiş görünmektedir. Aynı şekilde mahalli yapılanmadaki değişimlerin olduğu 1845 ve sonrasındaki oranlar da (%28'e %72) birbirine yakındır. Dolayısıyla kentleşme oranı idari/mahalli sınırların değişmesiyle, 1823-45 eşiğinde sıra dışı olarak farklılaşmaktadır. Diğer yandan, nüfus istatistiklerinin hazırlanışında kullanılan belge ve uygulanan yöntemler de kent-kır arasındaki nüfus seyrinde hata payları içerebilir.

Son durumda, kent-kır toplam nüfusları 1750-1800 arasında 28-29.000; 1850'lere doğru 40-42.000 ve 1890'lar itibarıyla da 60.000'i aştığı tahmin edilmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında nüfus sıçramasında izah edilen göç faktörünün etkisi olmakla birlikte, dünyada olduğu gibi Osmanlı topraklarında da demografik açıdan kırılmalar yaşandığı bilinmektedir.⁸³ Çalışma aralığının ortalarına denk gelen bu kırılmalardan dolayı

⁸² 1751 avâriz kayıtlarına göre merkezde 42 mahalle bulunurken, 1892 Salnâmesinde 32 mahalleye düşmüş; karye sayısı aynı yıllar arasında 2 katına çıkmıştır. Statüsü değişen mahallelerden örneğin Bendamiç, daha önce mahalle iken 1869 Salnâmesinde karye olarak sayılmıştır.; KŞS. no: 5747, 251/355; Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi (1869), s. 105.

⁸³ 1822'den 1844 tarihli temettuat verilerine değin nüfus sıçramasında izah edilen göç faktörünün etkisi olmakla birlikte, avâriz hâne hesaplamalarındaki hâne sayısının gerçekte artmış olduğu ancak hâne sayısının neredeyse sabit kalmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu durum da 1800'lerden itibaren nüfusun aslında artış eğiliminde olduğu, ancak kullanılan hâne çarpanı dolayısıyla durağan bir seyir izlediğinin anlaşılmasına neden olmaktadır. Doğrudan olmasa da terekelerin de aynı zaman diliminde artan orandaki seyri, bu olgunun izah edilen şekilde gerçekleşmiş olduğunu ima etmektedir. Ayrıca seyyahların da 1820-40 arası ziyaretlerindeki gözlemleri, nüfusun artış eğiliminde olduğunu göstermektedir. Nitekim Kinneir, 19. yüzyıl başlarında kent nüfusunu 12.000 tahmin etmiştir. Bu tahminin yanında, gerek avâriz kayıtları gerekse 1844-45 sayımı göz önüne alındığında, yüzyılın ilk on yılı kent nüfusunun 9-10 bin aralığında olabileceği tahmin edilmektedir. Öte yandan, Bursa için oluşturulan ve 1831-1927 yılları arasına tarihlendirilen nüfus hareketlerinde, 1844 yılı itibarıyla benzer bir düşüş dikkat çekmektedir. Söz konusu nüfus hareketlerinin gerekçeleri için bkz.: Sema Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 59-60.

hesaplamalar iki dönemli ele alınmıştır. Nitekim, avâriz kayıtlarına göre nüfusun tahmin edildiği 1750-1822 aralığı ile nüfus sayımları ve salnâmeler üzerinden tespitler yapılan 1823-1890,⁸⁴ iki kısma ayırarak terekelerin vefatları ne oranda yansıttığı hesaplanmış, daha sonra genel bir görünüm belirlenmeye çalışılmıştır.

Avâriz kayıtlarına göre nüfusun belirlendiği, savaş ve göçler dolayısıyla nüfus dalgalanmalarının henüz yoğun gerçekleşmediği 1750-1822 yılları arasına tarihlenen terekeler, M. Çoşgel- B. Ergene'nin kullandığı ve yüksek olarak belirtilen %0,035'lik kaba ölüm oranına göre kent bazında hesaplama yapılmıştır.⁸⁵ 72 yıllık bir zaman diliminde kentte kayıtlara geçen toplam tereke sayısı 3.006; bunların 1.997'si erkek ve 968'i de kadın Müslüman terekesidir. 41 de gayrimüslim terekesi bulunmaktadır. 1751 yılı itibarıyla 7.380 kentliye %3 gayrimüslim ve %10 da diğer kesimler (askerîler, muaflar vb.) eklenip kent nüfusunun 8.360 olduğu varsayıldığında, $(8.360 \times 0,035 \times 72)$ 21.067 toplam vefat sayısına ulaşılmaktadır. Kentli tüm kesimler için nüfusun terekelere yansıma oranı; 1750-1822 yılları arasında kentteki vefatların yaklaşık %14,2'sinin mahkemeye intikal ettiği söylenebilir.⁸⁶ Bütün vefatlardan gayrimüslimler çıkartılıp ikiye bölündüğünde, ortaya çıkan sayıyla Müslüman erkek tereke sahipleri oranlandığında, bu süre zarfında vefat eden 10.217 Müslüman erkeğin 1.997'sinin, oran olarak ise %19,5'inin terekesi kayıtlara yansımıştır. Aynı sayıda vefat ettiği düşünülen kentli kadınlardan 968'i, yaklaşık %9,5'inin terekesi mahkemeye intikal etmiştir.⁸⁷ 316 gayrimüslim erkekten $(632/2=316)$ 32'si, yani %10,1'i, aynı sayıda kadından 9'u, %2,8'inin kayıtlara geçtiği tahmin edilmektedir.⁸⁸

⁸⁴ İkinci dönem, 1823-1890 arası, 1868/69 tarihli ilk salnâmenin verilerine göre hesaplandı.

⁸⁵ İlgili çalışmada, 1713-1802 arasına tarihlenen 1.600 Müslüman erkek terekesi üzerinden iki farklı nüfus verisine göre vefatların temsil oranı hesaplanmıştır. Buna göre 90 yıl zarfında Kastamonu merkez ile ona bağlı yerleşimlerde vefat eden Müslüman erkeklerin %6 ile %7'sinin, sadece kent sakini iken vefat edenlerin ise %9'unun kayıtlara girdiği tahmin edilmiştir. Kent ve kıra ait Müslüman erkeklerin hesaplanmasında 3.500 hâne 5 ile çarpılmış, sadece kentte vefat edenlerin hesaplanmasında 12.000 kent nüfusuna göre ayırıştırılarak hesaplamaya gidilmiştir.: Metin M. Çoşgel - Boğaç A. Ergene, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", *The Journal of Economic History* 72/2 (2012), 315.

⁸⁶ $(3.006 \text{ tereke} / 21.067 \text{ toplam vefat}) \times 100 = 14,2$ yıldaki toplam vefatların kayıtlara yansıma yüzdesi.

⁸⁷ Rakamlar yuvarlanmıştır; örneğin kadınlardaki vefatların kayıtlardaki temsil oranı %9,47 iken, %9,5'e yuvarlanmıştır.

⁸⁸ Nüfus artış hızı ve ölüm oranlarının din, cinsiyet ve yerleşime göre farklılık gösterebileceği hesaplamalarda göz ardı edilmiştir.

Kent için uygulanan kriterlere göre kır için de hesaplama yapıldığında, 72 yıllık sürede toplam 50.832 vefat gerçekleştirmiş, yıllık bazda vefat sayısı 706 olarak hesaplanmıştır.⁸⁹ Gayrimüslim terekesi bulunmayan kırdaki erkek murislerin %0,75'i, kadınların ise %0,14'ü kayıtlara yansımıştır. Örneklemimizin yalnızca %5,4'ünü kıra ait terekelerin oluşturması, söz konusu oranların kente göre düşük olmasını açıklamaktadır. Literatürde de terekelerin kırsal temsiliyetinin oldukça düşük olduğu bilinmektedir.⁹⁰

1823-1890 aralığında, yukarıdaki hesaplamalara göre oranlar ise şu şekildedir: 67 yıllık sürede 2.082 terekeden, 1868 tarihli ilk salnâmenin verilerine göre kentte 13.298 Müslüman ve 1.180 gayrimüslim, kırdaki 28.380 Müslüman olmak üzere toplam nüfus 42.858 olarak baz alındığında;⁹¹ kentte vefat eden toplam 15.592 Müslüman erkekten %8,2'sinin (1.285) terekesi, aynı sayıda vefat ettiği düşünülen kadınlardan %4,1'inin (651) terekesi, tüm vefatlara nispetle mahkemeye intikal ettiği tahmin edilmektedir. Benzer hesaplama, kentli olan 1.180 gayrimüslim için yapıldığında: 67 yılda $2.767/2=1.383$ vefattan erkeklerin %3,4'ünün, kadınların ise %1,1'inin terekelerinin kayıtlara yansıdığı tahmin edilmiştir. Dinden bağımsız hesaplama yapıldığında, kentte vefat eden bütün erkeklerden yalnız %7,8'inin terekesi, kadınların ise %4,1'inin terekesi kayıtlara geçmiştir. Dönemin genel kent oranı ise %5,9 olmaktadır. 28.380 kır nüfusunda ise tamamı Müslüman olan tereke sahiplerinden, %0,2 kadar erkek murisin, %0,04 oranında kadın terekesinin kayıtlara yansımış olduğu görülmektedir.⁹²

Tek bir dönemde genel görünüm elde etmek gerekirse, 1751 kent nüfusunun 140 yıllık dönemdeki vefat sayısına göre, tüm kesimlere ait vefatların mahkemeye miras/tereki davaları olarak yansıma oranları %12,4'tür.⁹³ Din-cinsiyete göre ise Müslüman

⁸⁹ 1751'de kır nüfus tahminî olan 17.700'e gayrimüslim ve muaflar eklenmek üzere hesaplama, kent örneğindeki gibi yapılmıştır.

⁹⁰ Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 21-vd.; Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", 946; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 12-13; Bozkurt, "Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları", 224.

⁹¹ (1868'de kentli 13.298 Müslüman x 0,035 kaba ölüm oranı) x (67 yıl) = toplam vefat 31.184/ 2 = 67 yılda vefat eden toplam 15.592 kentli Müslüman erkek.

⁹² $993 \times 67 = 66.548 / 2 = 33.274$.

⁹³ Her iki dönemin toplam vefatları (54.017) ile kentli terekeleri (5007) oranlandığında ise yaklaşık %9,3 ortaya çıkmaktadır. Coşgel- Ergene'nin Kastamonu özelinde yaptıkları çalışmada, kentli Müslüman erkeklerin toplam vefatlara nispetle miras kayıtlarına girme oranı %9 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca Ş. Pamuk, terekelerin toplam vefatlara oranının pek çok kez %10'un altında kaldığı yönünde bir değerlendirme yapmıştır.: Coşgel- Ergene, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", 315; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2007), 150.

erkeklerde %16,8; Müslüman kadınlarda %8,3; gayrimüslim erkeklerde %13,3 ve gayrimüslim kadınlarda %4,1 temsil oranlarına ulaşılmaktadır. Aynı denklem ikinci dönem nüfusuna endeksli hesaplandığında ise oranlarda hemen hemen 1/2 azalışlar olmaktadır.

1750-1822 (72 yıl)		Kent			Kır		
Din/Cinsiyet		Tereke	Tahmini Vefatlar	Temsil %	Tereke	Tahmini Vefatlar	Temsil %
Müslüman	Erkek	1.997	10.218	19,5	173	24.654	0,7
	Kadın	968	10.217	9,5	31	24.653	0,1
Gayrimüslim	Erkek	32	316	10,1	0	-	-
	Kadın	9	316	2,8	0	-	-
Genel Toplam/Oran		3.006	21.067	14,2	204	49.307	0,4
1823-1890 (67 yıl)		Kent			Kır		
Müslüman	Erkek	1.285	15.592	8,2	67	33.276	0,2
	Kadın	651	15.592	4,1	14	33.275	0,04
Gayrimüslim	Erkek	49	1.384	3,4	0	-	-
	Kadın	16	1.383	1,1	0	-	-
Genel Toplam/Oran		2.001	33.951	5,9	81	66.551	0,1

Tablo 5: Vefatların İki Dönemli Terekelere Yansıma Yüzdeleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kullanılan terekeler daha ziyade kente ait olduğundan, incelenen zaman aralığında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışıldığında; kent nüfusunun tüm kesimleri 1750-1822 döneminde %14,2 oranında kayıtlara yansırken, 1823-1890 aralığında %5,9'a düştüğü anlaşılmakta ve din-cinsiyete dayalı oranlarda da benzer düşüşler görülmektedir.⁹⁴ Nitekim 1820-1840 aralığında nüfus artışı gözlemlenmekle birlikte, özellikle 1839'a doğru salgın kaynaklı vefatların azalmasına paralel olarak⁹⁵ terekelerin görünürlüğünde de bir düşüş yaşandığı, Grafik 2 ve 3'ten takip edilebilmektedir.⁹⁶

Yüksek ölüm oranı kullanılmasından dolayı ortaya çıkan rakamlar, asgari temsil oranları olarak görülebilir. Zira ölüm oranının kullanımında düşük değerlerin tercih edilmesi, vefatların azalmasına ve tereke nispetlerinin artmasına neden olmaktadır. Diğer yandan,

⁹⁴ İlk dönemde Müslüman erkekler 19,5 iken, ikinci dönemde 8,2'ye; kadınlar 9,5'ten 4,1'e düşmüştür.

⁹⁵ 81. dipnotta.

⁹⁶ Hesaplamalarda yüksek sayılabilecek ölüm oranının kullanılması ilk dönem için görece uyuşsa da 1850'lere doğru ölüm oranındaki azalış, hızlı nüfus artışı vb. terekelerin vefatları yansıttığındaki düşük oranları açıklayabilir.

tüm dönem boyunca tespit edilen ancak kullanılmayan 620 tereke,⁹⁷ yukarıdaki hesaplamalarda anlamlı değişiklikler yaratmamakla birlikte, Müslüman erkek murislerin oranlarında yaklaşık %1’lik bir artış meydana getirmektedir.⁹⁸

Buraya kadar çalışılan dönemin nüfusunu ve kaba ölüm oranına göre de vefatların ne oranda tereke davalarına dönüştüğü, dönemlere ayrılarak tahmin edilmeye çalışılmıştır. Son olarak, Kastamonu Jurnal Defterleri’nde yer alan vefat tarihleriyle, terekelerin vefatları temsiliyeti sorgulanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, 1836-1839 arasına tarihlenen iki adet jurnal defterlerinde, toplam 547 vefat kaydı tespit edilmiştir. İlk ve son kayıtları arasında yaklaşık 1.235 gün (40 ay 17 gün) olan defterlerde, günlük bazda ölüm oranı 0,44 olmaktadır (dışarıdan 2 muris hariç; 545/1235). Yani her iki defterdeki vefatların, gün bazında ortalamasıdır.⁹⁹ Aynı tarih aralığında terekelere yansıyan vefatların sayısı ise 173’tür ki günlük 0,14 oranına ulaşılmaktadır.¹⁰⁰ Sadece bu veriler dikkate alındığında, ilgili aralıkta kentte gerçekleşen vefatların %31,8’inin tereke davalarına dönüştüğü söylenebilir. Ancak, jurnal defterlerindeki vefatların, kentteki “gerçek vefatları” yansıttığı varsayılsa bile, aynı aralıkta kayıtlara geçen terekelerin, vefat/kayıt tarihleri arasındaki farklılıklardan dolayı sağlıklı bir karşılaştırma mümkün görünmemektedir. Nitekim ileride değinileceği üzere, terekelerin tutuluş tarihleri söz konusu aralığı aşabilmektedir. Bununla birlikte söz konusu oran, daha önce de vurgulanan dönemsel değişimler bağlamında, döneme özgü ve görece dar bir zaman aralığını (40 ay) yansıtmaktadır.

1.2.2. Yaşların Tespit ve Evrelerine Dair: Kim Genç Kim İhtiyar?

Bilindiği üzere insan yaşamı biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel etkenlere bağlı olarak çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık gibi çeşitli evrelere ayrılmakta ve bu evrelere yüklenen anlamlar tarihsel süreç içinde farklılık göstermektedir. Nitekim, antik dönemden itibaren

⁹⁷ Tespit edilip çeşitli sebeplerden dolayı kullanılmayan toplam 620 (538’i hariç tutulan sicillerden, 82’si dâhil edilen ancak kullanılmayan sicillerden) tereke kastedilmektedir.

⁹⁸ Tespit edilip kullanılan terekeler üzerinden yukarıdaki analizlerin yapılması, muris niteliklerinin belli olması ve hesap kolaylığı sağlaması nedeniyledir.

⁹⁹ İlk defter 15 Muharrem 1252 ile 18 şaban 1253 (1836-1837) yılları arasında; ikinci defter ise 21 Rebûlevvel 1254 ile 10 Recep 1255 (1838-1839) yılları arasında tutulmuştur. İlk Jurnal Defterinde, 1’i dışarıdan, 18’i gayrimüslim olmak üzere toplam 392 vefat tespit edilmiştir. İkinci defterde, 1’i dışarıdan, 4’ü gayrimüslim toplam 155 vefat kayıtlara geçmiştir.: Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*, 1/2-45-129; Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/3-45-51.

¹⁰⁰ İlgili aralıkta kalan ilk ve son terekeler: KŞŞ. no: 5735, 118/351; 5738, 50/113.

düşünürler insan ömrünü mizaç, fizyolojik ve ahlaki açıdan evrelere ayırmış;¹⁰¹ Sanayi Devrimi ve modernleşme ile bu evreler modern kuramsal çerçeveler üzerinde yeniden yorumlanmıştır. Çocukluk, ergenlik, genç yetişkinlik ve ileri yaş gibi alt evreler belirginleşerek, yaş grupları, toplumsal roller ve bireysel kimlikler çerçevesinde yeniden tanımlanmıştır.¹⁰²

Söz konusu evreler, Osmanlı toplumu bağlamında da dinamik ve kendine özgü anlam ve sınırlara sahip olmuştur. Bununla birlikte İslâm hukuku, yaş evrelerinin algılanışında başat bir rol oynamıştır. Devlet eğitim, vergi, meslek ve askerlik açısından beşerî sermayeyi gerek örfî gerekse dinî referanslarla alt sınırları tayin edilen yaş evrelerine göre belirlemiş, toplum da aynı referans üzerinde şekillenmiştir.¹⁰³

Terekelere dayalı çalışmalarda muris yaşlarının, en azından yaş evrelerinin bilinmesi kaynak temsiliyetinin yanında sosyo-ekonomik yapının anlaşılmasında da önemli bir paya sahiptir.¹⁰⁴ Bu önemine binaen, çalışmada demografi, servet vb. analizlerde yeri geldiğinde kullanılmak üzere murislerin yaşları ve nihayetinde yaş evreleri tespit ve tasnif edilmeye çalışılmıştır. Mevcut verilerden görece detaylı bir ayrıştırma yapılmaya çalışılsa da asıl amaç belli yaş gruplarını tespit edebilmektir. Bu noktada murislerin yaşları, veriler çerçevesinde belli kurallara göre ayrıştırılıp hesaplanmış ve kullanışlı olduğundan 5 evreye indirgenmiştir.¹⁰⁵ Bunu yapmak için de murislerin medenî hâlleri, çocuk, üstsoy

¹⁰¹ Aristoteles, beden ve ruhun yetkinliği temelinde çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık evreleri üzerinde durmuştur. Hipokrat, insan hayatını yedi yıllık periyotlara bölerek her evreyi belirli bir mizaca bağlayarak fizyolojik değişimleri ele almıştır. İbn Sînâ, insan ömrünü dört temel döneme ayırmış; her bir evreyi fizyolojik ve ahlaki niteliklerle tanımlamıştır.: Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (Remzi Kitapevi, 1995), 133-135; Hipokrat, “Regimen (Peri Diaites)”, çev. W.H.S. Jones, *Corpus Hippocraticum* (Harvard University Press, 1931), 4/238-vd.; İbn Sînâ, *el-Kânûn fi’t-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2004), 1/112-117.

¹⁰² Figen Çok, “Gelişim Psikolojisi, Kuramlar, Yöntemler ve Yaşamın İlk Yılları”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 1/26 (1993), 645-vd.

¹⁰³ Örneğin, bulûğ çağına ermek dinî sorumlulukları başlatırken ihtiyarlık da vergiye tabiiliği bitirmektedir; M. Akif Aydın, “Çocuk- Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1993), 8/362-363; Nihat Dalgın, “Mürâhik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2006), 32/41; Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler* 2/3-4 (1965), 57-vd.

¹⁰⁴ Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 164-165.

¹⁰⁵ Murislerin tahmini yaşları, kullanılan değişkenlerin işaret ettiği aralıklar baz alınarak beş evrede konumlandırıldı. Literatürde genellikle üç yaş evresi kullanılmıştır.: Hülya Canbakal - Alpay Filiztekin, “Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A Database in Very Long-Term Perspective”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 2/54 (2021), 113; Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 165; Zeynep Güneş, *Tereke Kayıtları Işığında Karaferye Kazası’nda Sosyo-Ekonomik Hayat (H.1139-1214/M.1726-1800)* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41-43.

ve altsoya sahip olup-olmadıkları; çocuk veya torunlarının yaşlarıyla ilgili çıkarımlar öncelenmek üzere çeşitli faktörler yoluyla belirlenmiştir.

İslâm hukukunda çocukluğun, doğumdan ergenliğe (bulûğ) kadar devam eden iki ana evresi bulunmaktadır. İlk evre doğumla başlayıp 7-8 yaşına kadar devam eder; bu yaş grubundaki çocuklar sagîr/e (küçük) olarak tanımlanır. 9-15 yaş aralığını kapsayan ikinci evre, küçük ile ergenliğe giriş/hazırlık veya ergenlik öncesi olup “mürâheka çağı” olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁶ Bu dönemlerin dışında, 16 ve üstü yaşa sahip olanlar hukukî bakımından reşîd (ergin) sayılmakta ve kebîr/e (büyük) ifadesi kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Murislerin sahip olduğu çocukların yaşları terekelerde açıkça belirtilmemekle birlikte, mirasların mahkemeye intikalinde çocuk yaşlarının belirleyiciliğinden dolayı hemen hepsinde yukarıdaki tanımlayıcı ifadeler kullanılmıştır.¹⁰⁸ Terekeler kayıtlara geçirilirken küçük çocuklar için sagîr/e, küçük ile büyük arasındakilere mürâhik/a (bundan sonra sadece mürâhik), büyük çocuklar ise kebîr/e olarak nitelenmişlerdir. Öte yandan, henüz doğmamış çocukların da mirasta hakları olduğundan,¹⁰⁹ kayıtlarda “batında” ifadesiyle belirtilmişlerdir.

Murislerin çocuk ve torunlarının yaş aralıkları sagîr/e ≤ 8 ve altı için; 9-15 arası mürâheka dönemi ve en az 16 $\geq$ yaş ve üstü kebîr/e olarak nitelenen çocuklar için kullanılmıştır. Hesaplamalarda sagîr/e çocuk varlığında 1, mürâhik için 9 ve kebîr/e çocuk varlığında 16 yaşları baz alınmıştır. Anlaşılabacağı gibi her bir yaş grubunun alt sınırlarının kullanımı tercih edilmiştir. Alt sınırların kullanımı, muris yaşlarının tespitinde de uygulanmıştır. Kebîr çocuğun 16 ve üstü yaşa sahip olduğunu ve sagîr çocuğun 8 ve altında bir yaşa sahip olduğunu varsayarak, muris yaşlarını en alt, yani olası durumlardan “asgari” yaşlarını tahmin etmek için eldeki veriler ile kural tabanlı bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır.

¹⁰⁶ Mürâhik, “ergenlik çağıının alt ve üst yaş sınırları arasında bulunup henüz kendisinde tabii bulûğ belirtileri görülmeyen kimseyi ifade eder”. Bu döneme genel olarak mürâheka adı verilmekte, erkeklere mürâhik, kızlara mürâhika denmektedir: Dalgın, “Mürâhik”, 32/40.

¹⁰⁷ N. Göyünç’e göre, 14 yaş ve daha aşağısında olanlar küçük (sagîr) daha yaşlılar da büyük (kebîr) sayılmaktadırlar.: Göyünç, “‘Hâne’ Deyimi Hakkında”, 347-348; 1826’da kurulan “Asakir-i Mansûre-i Muhammediye” ordusuna alınma yaşı asgari 15’tir.: Efe Erünel, “Examining Age Structure and Estimating Mortality Rates in Ottoman Bursa Using Mid-Nineteenth-Century Population Registers”, *Middle Eastern Studies* 57/2 (ts.), 188; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 12; Aydın, “Çocuk- Fıkıh”, 8/362-363; Fatih Bozkurt, “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2012), 76.

¹⁰⁸ Batında olanlarla sagîr ve mürâheka çağıındaki çocuklar, henüz reşîd olmadıklarından terekelerin zorunlu tutulma nedenlerindendir.; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2; İnalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları”, 52.

¹⁰⁹ Aydın, “Çocuk- Fıkıh”, 8/362.

Bu çerçevede asgari yaş tespitinde açıklayıcı değişkenler:

- 1-Kebîr çocuk en az 16 yaşında ve baz alınan yaştır.
- 2-Sagîr çocuk 0-8 yaş aralığında, baz alınan yaş 1'dir.
- 3-Mürâheka dönemi 9-15 yaş aralığında, baz alınan yaş 9'dur.
- 4-Murislerin 20 yaşında evlenip, 21 yaşında ilk çocuklarına sahip oldukları varsayılmıştır. (ortalama 17-23 arası)
- 5-Çocuklar arasında ortalama 2 yıllık bir aralık olduğu varsayılmıştır (ortalama 1-5 arası).

Bu tespitlerden sonra murislerin asgari yaşları çerçevesinde ve belli eşiklere göre 5 evrede toparlanması için kullanılan belirteç ve kriterler ise şöyledir:

- 1-Tereke sahibi sagîr olarak belirtilmişse ≤ 8 (eşit veya küçük).
- 2-Bekâr murisler $16 \geq$ (eşit veya büyük).
- 3-Evli çocuksuz murisler $20 \geq$
- 4-Sagîr çocuk varlığında $22 \geq$ her sagîr çocukta +2, batında +1;¹¹⁰
- 5-Çocuklar içinde en az 1 kebîr çocuk varsa $37 \geq$, her kebîr çocuk varlığında +2
- 6-Torun varsa ve sagîr ise $42 \geq$, kebîr ise $58 \geq$ her kebîr torunda +2
- 7-Meslek/ unvan¹¹¹ varsa veya dışarda vefat edilmişse veya üstsoy yoksa +5 yıl
- 8-Birden fazla eş varsa veya eş de vefat etmişse +5 yıl
- 9-Son iki maddede yer alan kriterlerden birinin varlığında sadece bir defa muris yaşına 5 yıl ekleme yapılmıştır.¹¹²

Osmanlı'da evlilik için belirli bir yaş sınırı olmamakla birlikte, genellikle ergenlik/ büyü çağına ulaşmak bir ölçüt olarak kabul edilmiştir. İslâm hukuku, kız ve erkek çocuklar için ergenlik yaşına farklı ölçütler getirse de -genellikle- 16 yaşa erişilmesi yeterli görülmüştür.¹¹³ Kebîr çocuk yaşına da karşılık gelen ergenliğin alt sınırı, çalışmada evlilik için asgari 20 yaş kabul edilmiştir. Çocuk sahipliği yaşı da asgari evlilik yaşının sonraki yılı olarak düşünülmüştür.

Verilen kriterlere göre yaş hesaplamalarında izlenen yola dair kesitler vermek yerinde olacaktır. Örneğin, unvan vd. belirteçler bulunmayan ve sadece 1 kebîr çocuklu murisin

¹¹⁰ 1 sagîr çocuk sahipliğinde meslek veya unvan var ise en az 27 (22+5) olmaktadır; sagîr ve batında olursa $23 \geq$ (21 evlilik yaşı + sagîr 1+ batında +1).

¹¹¹ Unvanlardan es-seyyid ve çelebi, ileride açıklandığı üzere, istisna kabul edilerek yaş kriterlerinde kullanılmamıştır.

¹¹² Ergenlik ile genç/yetişkinlik arasındaki belirsiz süreç; meslek, evlilik ve aile nüfusuna göre konumlandırılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹¹³ Aydın, "Çocuk- Fıkıh", 8/363; M. de M. D'Ohsson, 18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler, çev. Zehran Yüksel (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.), 145.

asgari yaş hesaplaması için izlenen yol: Çocuk sahibi olma alt sınırı (21) + kebîr çocuk yaş alt sınırı (16) = muris yaşı asgari 37'ye ulaşılmaktadır. Kebîr çocuk sayısı her arttığında +2 yıl (37+2) eklenmiştir.¹¹⁴ Sadece sagîr çocuğun varlığı durumunda muris yaşı asgari 22 (21+1) olmaktadır. Kebîr çocuk sahipliğinde olduğu gibi sagîr çocuk sayısı arttıkça murislerin yaşlarına +2 yıl eklenmiştir. Mürâhik çocuk varlığında, tanımlamanın işaret ettiği yaşı alt sınırı olan 9, muris yaşına (21+9) eklenmek suretiyle asgari yaşa ulaşılmaktadır. Kebîr çocuğun yanında 4'e kadar sagîrin olmasının aynı denklem içinde bir önemi yoktur. Yalnız, kebîr olmaması ve sadece sagîr varlığı anlamlı olmaktadır. Kebîr ve sagîr çocukların aynı anda mevcudiyetinde, 4 sagîr çocuğa kadar sadece kebîr çocuğun asgari yaşı baz alınmış; 5 ve üstünde sagîrin varlığında, kebîr çocuk varlığına ek olarak muris yaşına +2 eklenerek hesaplamaya gidilmiştir.

Vârisleri içinde torunu bulunan murislerin asgari yaşları; torun sagîr ise $43 \geq (21+22)$, kebîr ise $58 \geq (37+21)$ ¹¹⁵ olmaktadır. Her torun varlığında +2 yıl muris yaşına eklenmiştir.¹¹⁶ Torunlar içinde sagîr ifadesi geçmeyenler ile beşe-ağa unvanlı olanlar kebîr olarak hesaplamaya dâhil edilmiştir.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan filtreler sayesinde tereke sahiplerinin en az hangi yaşa sahip olabilecekleri Ek 2'deki yaş aralıkları tablosunda, yaşamlarının hangi evresinde olabilecekleri de Tablo 6'da gösterilmeye çalışılmıştır.¹¹⁷

Yaş Evreleri	Aralık	Tereke /%	Kadın/ Erkek %	Üstsoy Ort.	Altsoy Ort.	Çocuk Ort.	Eş Ort.	Vâris Ort.
a- Çocukluk	≤ 8	20/ 0,37	15/85	1	-	-	-	3,2
b-Bülûğ/Gençlik	$16-20 \geq$	126/ 2,38	65/35	1,2	-	-	1	2,9
c-Genç/Yetişkin	$21-35 \geq$	2.611/ 49,3	39,3/ 60,6	0,5	-	1,4	1,04	3,5
d-Yetişkinlik	$37-44 \geq$	1.629 /30,8	25/75	0,2	-	2,5	1,08	4
e-Yetişkinlik/ İhtiyarlık	$45 \geq$	906/ 17,1	20/80	0,06	0,36	3,8	1,07	5

Tablo 6: Tereke Sahiplerinin Yaş Evreleri ile Demografik Örüntüleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹¹⁴ Her kebîr çocuk varlığında muris yaşına +2 yıl eklenecek olursa, 3 kebîr çocuk varlığında asgari muris yaşının 41 olduğu varsayabilir.

¹¹⁵ Sagîr torun varlığında, kebîr çocuk sahipliğine +5 yıl eklenmiştir ($16+5=21+21=42$). Kebîr torun varlığında ise $21+37=58 \geq$ olmaktadır.

¹¹⁶ 144 muris en az 1 torun sahibidir ve hesaplama kurallarına göre torun sahibi murislerin yaş ortalaması 55 çıkmaktadır.

¹¹⁷ Eş ve çocuk ortalamalarında sadece evli/dul murislerin verileri kullanılmıştır.

Tablodaki yaş evreleri -sagîr murisler dışında-, medenî durum ve çocuk/torun sahipliği öncelenmek üzere yukarıda izah edilen şartlara göre belirlenmiştir. Evrelerin konumlandığı aralıklar ise bekâr veya çocuksuz evliler, kebîr çocuk ve torun varlığı gibi belli eşikler dikkate alınmıştır. Mesela en az 45 ve üstü yaştaki tereke sahiplerinin vârisleri içinde torunları da bulunmaktadır.

a- Kayıtlarda açıkça murislerin sagîr olduğu hâlde vefat ettikleri belirtilenlerin yer aldığı aralık.

b- Bekâr ve çocuğu olmayan evli murislerin kümелendiği aralık.

c- Sagîr çocuk sahipliği alt sınırı olmakla birlikte unvan, üstsoy yokluğu vd. belirteçlerle bekâr-çocuksuz murislerin de eklendiği aralık.

d- Kebîr çocuk sahipliği alt sınırıdır ve sagîr çocuk sahiplerinden diğer belirteçlerin bulunduğu murisler de yer almaktadır.

e- Torun sahibi olma alt sınırıdır ve kebîr/sagîr çocuk sahiplerinden yeterli kriterlere sahip olanlarda eklenmiştir.

5.292 tereke sahibinin asgari yaşlarının konumlandığı 5 evreye göre, örneklemin ana kütesini de oluşturan genç/yetişkin aralığında bulunan, yani genç/yetişkinlik (c) ve yetişkinlik (d) evrelerinde olanlar, 140 yıllık bir süreçte mahkemeye intikal eden tereke sahiplerinin %80,1'ini oluşturmaktadır. Bu olgu F. Bozkurt'un da vurguladığı üzere "*genç yaşta ölen, arkada yetimlerini bırakan kişiler*" nedeniyle tahrîri mûcib kayıtların büyük bölümünde arkada bakıma muhtaç çocuklar olması dolayısıyladır.¹¹⁸ Nitekim, örnekleimde geride bırakılan öksüz/yetim çocukların (sagîr, mürâhik ve batında) %91'i söz konusu yaş evrelerindeki murislerin vârisleridir.¹¹⁹ Diğer yandan, genç/yetişkin (c) murislerin sahip oldukları çocuklar içinde henüz reşîd olmayanların oranı %67; 45 ve üstü yaştakilerde ise %14'tür.

Yaş evrelerine cinsiyete göre bakıldığında, kadınların bir sonraki evreye/yaşa doğru sayıları erkeklere nazaran azalan oranda seyir izlemektedir. Kadınların ileri yaşlara doğru azalan oranda geride gayrireşit vârisler bıraktıkları düşünülebilir, ki bu da onların kayıtlardaki görünürlüklerini etkilemektedir. Nitekim, 45 ve üstü yaş evresindeki kadınların geride bıraktığı çocukların %7'si; erkeklerin ise %14'ü küçük yaştakilerden oluşmaktadır.

¹¹⁸ Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 108.

¹¹⁹ Murislerin sahip oldukları sagîr çocukların 117'si batında, 16'sı mürâhik olmak üzere toplam 5.303'tür.

Genel görünümde ise toplam 10.865 mirasçı çocuktan 5.425'i kebîr, 5.306'sı sagîr, 118'i batında ve 16'sı mürâhik olarak geride kalmıştır. Diğer bir deyişle, vâris çocuklardan %49,9'unu kebîr, %50,1'ini sagîr, mürâhik ve batındakiler oluşturmaktadır.¹²⁰ Kadınların geride bıraktığı 2.502 öksüzden %43,5'kebîr, %56,5'i de sagîr/mürâhiktir. Erkeklerin geride bıraktığı 8.423 yetimden %52'si kebîr, %48'i de sagîr, mürâhik ve batındadır. Kadın murislerin çocukları içinde reşîd olmayanların %13 fazla olması, erkeklere nispetle yaklaşık %8 fazla, mahkemeye intikal sürecindeki zorunlu hallerin farklı bir yansıması olarak görülebilir.¹²¹ Çünkü öldüğünde geride reşîd olmayan çocuk bırakmış annelerin miraslarının mahkemeye intikal etme ihtimali, reşîd çocuk bırakanlara göre oldukça yüksek görünmekte ve dolayısıyla gerçekte olduğundan yüksek oranda küçük çocuklu annelerin terekeleri görünür olmaktadır. Kısaca, kadınların erken yaşta vefat ettiklerinden dolayı değil, zamansız vefatları dolayısıyla geride gayrireşit çocuk bırakmalarıyla ilgilidir.¹²²

Tablo 6'da görüleceği gibi bekâr ve çocuksuz evli murisler içinde kadınların erkeklerin iki katından fazla olmasının, unvan/meslek ve dışarıda vefat kriterlerinin uygulanmadığı göz önüne alındığında, esasında bu evredeki kadınların da bir sonraki evreye hemen hemen aynı oranlarda dağılabileceği düşünülmektedir. Bu nokta, hesaplama yönteminin zayıf tarafını oluşturmaktadır.¹²³

Bununla birlikte unvan/meslek belirtici olmayan 145 bekâr muris, 16 yaş ve üstü kategorisinde değerlendirilmiştir. 100'ü kadın, 45'i de erkek muris olmak üzere sırasıyla %69'a %31 oranları vardır. Unvansız/mesleksiz 20 yaş ve üstü kategorisinde evli ve çocuksuz murislerden 218'i kadın, 106'sı da erkektir. Yine sırasıyla %67'ye %33 olmaktadır.

¹²⁰ 16.- 19. yüzyılları kapsayan, 11 farklı kente ait 1.350 tereke üzerinden yapılan çalışmada, söz konusu sagîr çocuk oranı %56 olarak tespit edilmiştir: Ömer Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), 1/111.

¹²¹ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 13; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 107 (dipnotta).

¹²² İleride değinileceği üzere, mirasların mahkemeye zorunlu intikal koşullarından biri de gayrireşit vârislerin bulunmasıdır.

¹²³ Bulûğ/gençlik evresindeki erkeklerden fazla bir orana sahip olarak görülen kadınların varlığı; söz konusu evredeki belirteçlerin yetersizliği nedeniyle tam olarak ayrıştırılamamıştır, ki bu da yöntemin zayıf noktasını teşkil etmektedir. Ayrıca, muris yaşlarının hesaplamasında dışlanan ve yöntem itibarıyla kullanışsız görülen silah/kitap sahipliği, eski-yeni eşya/kıyafetler, servet ve ticarî faaliyetlerin her bir unsuru, çalışmadaki kriterlerle anlamlılık/korelasyon ilişkisi bağlamında ileri ve müstakil bir araştırmanın konusu olabilir.

Sagîr murisler bir yana, vefat yaşı ilerledikçe vâris ve sahip olunan çocuk ortalamaları artarken üstsoy azalmakta, altsoy ise artmaktadır. Bununla birlikte, örneklemenin ana kütesini oluşturan genç-yetişkin (c) vefatları itibarıyla yaş ilerledikçe (yetişkinlik/ihtiyarlığa doğru), terekelerin kayıtlara yansıma oranları azalmaktadır. Bu durum, mirasların mahkemeye taşınmasında en önemli etkenlerden biri olan sagîr çocuk sahibi olma oranının, yaş ilerledikçe azalmasıyla ilgilidir. Nitekim, mirasların mahkemeye intikalini gerektiren sebepler arasında reşit olmayan çocuk sahipliği %82,04 gibi yüksek bir paya sahiptir ve bu olgu ileride ele alınmıştır.

Sonuç olarak, kayıtlara yansıyan tereke sahiplerinin %81'i genç-yetişkinlik (c) ve yetişkinlik (d) evrelerinde, yani $21-44 \geq$ yaş aralığında yer almaktadır.¹²⁴ Yaşlarla ilgili ortaya çıkan bu tablo; salgınlar, savaşlar ve göçler gibi dönemsel faktörlerin etkisiyle şekillenmiş 140 yıllık sürecin, ortalama bir yansıması olarak görülmelidir. Zira bu tür faktörler yalnızca toplam nüfusun seyrini değil, aynı zamanda yaş ve cinsiyete göre ölüm oranlarını da farklı dönemlerde farklı biçimlerde etkilemiştir.

Bu çerçevede, yaş ve vefat nedenlerine ilişkin bilgilerin kaydedildiği ve yayımlanmış iki Kastamonu Jurnal Defteri'nden örnekler vermek, söz konusu tabloyu somutlaştırma açısından yerinde olacaktır. 1836-1837 yıllarına ait ilk jurnal defterinde vefat eden çocukların yaş ortalaması 8 iken yetişkinlerin ortalaması 39,4'tür. Bu dönemde çocuk ölümlerinin %71,2'si, yetişkin ölümlerinin ise %59'u salgın hastalık nedeniyle olup, toplamda ölümlerin %65'i salgınlardan kaynaklanmıştır. Buna karşılık, 1838-1839 yıllarına ait ikinci defterde vefat eden çocukların ortalama yaşı 4,5'e düşerken, yetişkinlerin ortalaması 63'e yükselmiştir. Yine, çocuk ölümlerinin %28,9'u, yetişkin ölümlerinin %52,6'sı salgınlar nedeniyle olmuş; genel vefatlarda ise bu oran %46,7'ye inmiştir.¹²⁵ Gerçekten de ikinci defterde salgınların azaldığı, kayıtların sonlarına doğru

¹²⁴18. yüzyıl İstanbul'unda örneklemenin %7'sinin 15 yaşından küçük, %55'inin ise 30 yaşın üzerinde olduğu tespit edilmiştir: Toprak, "Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz", 237; Konu hakkında ayr. bkz.: Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 98-108.

¹²⁵ 1836-1837 tarihli ilk Kastamonu Jurnal Defteri'nde, 1'i dışarıdan, 18'i gayrimüslim olmak üzere toplam 391 vefat haberi kayıtlara geçmiştir. 1838-1839 tarihli ikinci defterde, 1'i dışarıdan, 4'ü gayrimüslim toplam 155 vefat haberi kayda geçirilmiştir. Ayrıca, her ne kadar söz konusu defterin döneme ait bütün vefatları yansıttığı kesin olarak söylenemese de gerek kapsadığı zaman aralıkları gerekse içerdiği örneklerin sayısı, ortaya çıkan bulguların anlamlı sonuçlar şeklinde yorumlanmasına imkân tanımaktadır. İlgili kayıtlardan örnek sayfalar: Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*, 1/39-67-137; Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/3-25-160.

ise bittiği belirtilmiştir.¹²⁶ Neticede, yaş ortalamalarının ve ölüm nedenlerinin dönemsel faktörlere bağlı olarak değiştiği ve tereke sahiplerinin yaş profillerinin de bu koşullar altında şekillendiği görülebilmektedir.

1.2.3. Vefat Tarihlerinin Tespit ve Dağılımı

Terekeler kayıt altına alındıklarında genellikle murislerin vefat tarihleri açıkça belirtilmemiş, vefat tarihi ile terekenin tutulma süreci arasında kalan zaman, murislerin vefatına ilişkin yapılan “bundan akdem” atıfları dolayısıyla belirsiz kalmıştır. Terekelere dayalı çalışmalarda vefat-kayıt tarihlerinin farklılığının göz ardı edilmesi, ciddi sorunlara sebep olabileceği F. Bozkurt tarafından vurgulanmıştır.¹²⁷ Söz gelimi vefat ile kayıt tarihleri arasında yıllarca fark bulunan bir murisin, aile nüfusu ve servet yapısı aynı kalmayacak; siyasi-iktisadi konjonktürde az çok değişiklikler meydana gelecektir.

Örnekleme nazaran az da olsa, vefat tarihlerine -şekilleriyle birlikte- atıfta bulunulan terekeler olmuştur. Bunlar, özellikle 18. yüzyıl sonları itibarıyla sık görülmeye başlamış, ölüm nedenleri veya terekenin tutulma gerekçeleri belirtilmiştir. Bu çerçevede incelenen terekelerde, vefat tarihlerine doğrudan ve dolaylı olarak iki şekilde atıf yapıldığı görülmüştür. Doğrudan atıflarda, murislerin vefat tarihleri “*bin üç yüz dört senesi cemaziyel ulanın on birinci günü; işbu yıl-ı mübarekede mâh-i hâlin dördüncü günü vefat iden*” vb. ifadelerle gününe kadar belirtildiği gibi “*işbu târihden iki buçuk sene mukaddem*” denilmek suretiyle, gün bakımında muğlak kayıtlar da mevcuttur. Toplam 55 murisin vefat tarihi bu şekil üzeredir.

Dolaylı atıflarda ise, savaş/sefer üzere veya hac farızası için yolda veya hacdaki vefatlar ay/gün olmaksızın tarihlenmiştir. Nitekim bu tür kayıtlarda “*bu sene-i mübarekede hâcc-ı şerîfe giderken; sefer-i humâyunda vefât iden*” şeklinde ifade edilmekle yetinilmiştir. Bu kayıtlardan 5’i şehit, 208’i hac farızası için yolda veya hacda vefat edenlere aittir.¹²⁸ Doğrudan vefat tarihlerine yapılan atıflardan 8’i Kastamonu dışından olmak üzere toplam 55 terekenin vefat ile kayıtlara geçirilme arasında kalan sürenin ay olarak ortalaması 43,7 ve ortancası 24’tür. Bunlar içinde vefat ile kayıt tarihleri arasında en yakın 8 gün, en uzak 30 yıl arasında seyreden zaman aralıkları bulunmaktadır. Vefat tarihinden 8 gün sonra terekesi tutulan en yakın tarihli bir örnek, 1302 senesinin üçüncü cumartesi günü (19

¹²⁶ Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/101-205.

¹²⁷ Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 115.

¹²⁸ Örnekler için bkz.: KŞS. no: 5794, 3/1; 5777, 96-97-98/ 228; 5780, 56/83.

Muharrem) vefat eden murisin terekesi, aynı ayın 27'nci gününde tutulmuştur.¹²⁹ En uzak örnek ise “iş bu tarihten otuz sene mukaddem fevt olan”¹³⁰ ifadesiyle murisin vefat tarihi, kayıt anında geriye dönük olarak belirtilmiştir. Vefat tarihleri belirtilen terekelerin, yukarıda değinildiği gibi mahkemeye intikal sebepleri bir yana, vefat/kayıt tarihlerinde oldukça farklı zaman aralıkları bulunabilmektedir. Nitekim mirasların mahkemeye intikali, tahrîr (sayım), döküm, değerlendirme ve paylaşımında her bir murisin sosyo-ekonomik durumunun farklılığından dolayı süreç kısa veya uzun sürebilmekte; sonradan ortaya çıkan emtia, vâris vb. nedenlerden dolayı bu süreç uzamakta ve yıllar sonra dâhi miraslar tekrar mahkemeye itikal ettirilmektedir.

Vefat tarihlerine yapılan dolaylı atıflarda, her ne kadar yıl belirtilmiş olsa da ay/gün bakımından belirsizlik bulunmaktadır. Bu belirsizlik, hac tarihleri ve yol süresi bakımından değerlendirildiğinde, yaklaşık bir aralık belirlenebilir. Nitekim, hac ifası üzere Kastamonu dışında vefat eden murislerin terekeleri; %49 Rebîülâhir, %20 Rebîülevvel ve %10 ile de Cemâziyelevvel aylarına tarihlenmektedir.¹³¹ Hac mevsiminin (şevval, zîlkâde ve zilhicce)¹³² son ayı ile terekelerin kayıt tarihlerinin %79'unu oluşturan aylar arasında yaklaşık 4 aylık bir zaman bulunmakta, ki bu süre de vefat haberinin memlekete ulaşmasına karşılık gelmektedir. Mirasların mahkemede ele alınışı da az çok belli bir süre almaktadır. Dolayısıyla hac ifası üzere dışarıya çıkan murislerin terekelerinin kayıt tarihleri ile vefat tarihleri arasında genellikle 4-5 aylık bir sürenin olduğu varsayılabilir.

Buraya kadar değinilen söz konusu vefat tarihlerinin örnekleme temsil etmesi mümkün görünmemektedir. Zira söz konusu terekeler, memleket dışındaki vefatları; miras taksiminden sonra zuhur eden emtia, vâris veya alacaklıların ortaya çıkması gibi koşullar altında tutulmuştur.¹³³ Ancak bu koşullar, vefatların tarihlendirilmesinin bir ön şartı değil, bu tür kayıtların sonuçları olarak düşünülebilir.

¹²⁹ KŞS. no: 5794, 47/77.

¹³⁰ KŞS. no: 5757, 119/ 220.

¹³¹ Kayıt tarihleri ve tereke sayıları şöyledir: Muharrem 11, Safer 1, Rebîülevvel 41, Rebîülâhir 102, Cemâziyelevvel 21, Cemâziyelâhir 12, Recep 6, Şaban 5, Ramazan 2, Şevval 4, Zilkade 2 ve Zilhicce 1.

¹³² Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 14; A. Latif Armağan, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (=Menazilü'l-Hacc)”, *Osmanlı Araştırmaları* 20/20 (2000), 83-99.

¹³³ Söz konu 74 muristen 30'u mukim oldukları yer dışında vefat etmiştir. 2 tereke vârisiz, 2'sinde gâib ve 15'inde sagîr çocuk vesileyle vâsi kayıtları bulunmakta ve geri kalanında borç ilişkileri yer almaktadır. Örnekler: KŞS. no: 5697, 256/263; 5778, 64-65-66/86; 5780, 59/87. Aynı çerçevede F. Bozkurt, terekelerde “sıra dışı vakalarda ölüm yılının belirtildiğini”, vurgulamaktadır: Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 204-205; Vârisiz vefatlara dair ayr. bkz.: Arif

Terekeler üzerinden doğrudan yapılan değerlendirmelerin dışında, Kastamonu Jurnal Defterleri'nde kaydı bulunan ve aynı zamanda terekeleri de tespit edilebilen 8 murisin vefat ve tereke tarihleri karşılaştırıldığında, sonuçlar kısmen farklılaşmaktadır. Her ne kadar, bu iki kaynaktan aynı anda tespit edilebilen örnek sayısı istatistiksel açıdan sınırlı olsa da yine de sürece dair fikir verebilir. Bu bağlamda, vefat ile terekenin tutulması arasındaki en kısa aralık, jurnal defterinde 8 Şaban 1253'te vefat ettiği belirtilen Mehmed bin Ahmed'in terekesinin yalnızca 17 gün sonra, 25 Şaban 1253'te kaydı tutulmuştur. En uzun aralık ise, el-hâc Hafız Mehmed Said Efendi bin İbrahim'in 8 Rebülâhîr 1253'te vefat ettiği jurnal defterinde belirtilmiş, terekesi ise yaklaşık 1 yıl 6 ay sonra, 1 Zilkade 1254'te tutulmuştur.¹³⁴ Genel ortalamaya bakıldığında ise, jurnal defterlerinde yer alan 8 murisin vefat tarihi ile terekelerinin tutulma tarihi arasındaki farkın yaklaşık 8 ay yahut 238 gün olarak hesaplanmıştır.¹³⁵ Görüldüğü üzere, doğrudan terekeler üzerinden yapılan ilk tespitlere kıyasla jurnal defterleri ile karşılaştırıldığında, vefat ile terekelerin tutuluşu arasındaki süre belirgin biçimde uzamıştır. Bu durum, daha önce de vurgulandığı üzere, belirli koşullar altında vefat ile tereke kayıt tarihleri arasında oldukça farklı süreler olabileceğini göstermektedir.

Esasında, örneklemin %67'sinin mahkemeye intikalinin zorunlu olduğu, zorunlu haller gerektiren terekelerin vârislerin keyfiyetine bırakılmadığı, mahkemenin harç/resm, alacaklıların da verdikleri borçları tahsili için sabırsızlığı, bozulacak/eksilecek malların muhafazasının zorluğu dolayısıyla vefat gerçekleştiği andan itibaren, mümkün olan en kısa sürede sayım/döküm yapıldığı ve taksime geçildiği kuvvetle muhtemeldir. Bu süreç, terekenin hacmi, murisin sosyo-ekonomik konumu ve mirasçıların durumuna göre zamana yayılmakla birlikte, yukarıda hesaplanan ortalamalara kıyasla genellikle daha kısa bir sürede tamamlanmış olmalıdır. Nitekim literatürde, sıra dışı örnekler bir tarafa bırakıldığında, vefat ile terekenin tutulması arasındaki sürenin çoğunlukla birkaç hafta içerisinde gerçekleştiği yönünde bir kanaat hâkimdir.¹³⁶ Neticede, özel koşullar dışında

Bilgin - Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2010), 6-7.

¹³⁴KŞS. no: 5737, 83/160; 5738, 36-39/90; Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*, 1/261-346.

¹³⁵ KŞS. no: 5738, 19/46; 5738, 31/80; 5738, 34/85; 5738, 34-35/86; 5737, 147/270; Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*, 1/122; Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/12-20-33-81-83.

¹³⁶ F. Bozkurt, vefat ile kayıt tarihleri arasında yaklaşık 1-2 aylık zaman farkını mâkul bulmaktadır: Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 113-116.

mahkemeye intikal eden mirasların sayım, döküm ve değerlemelerinin yapılarak hisselerin pay edilmesinin, çoğunlukla 1 ile 3 aylık süre zarfında sonuçlandırıldığı makul görülmektedir.

Öte yandan, vefat tarihlerinin tespiti sorunsalının -örnek vaka veya düşük hacimli çalışmalarda- aşılmasında mezar taşları, aile arşivleri, vakıf senetleri, jurnal defterleri (1830'lardan sonra) gibi farklı kaynaklar yardımcı olabilir. Sahip olunan varlıklar içinde kılık-kıyafetle ilgili bir eşya bulunmaması terekenin makul sayılabilecek bir zamandan sonra tutulmuş olduğuna işaret edebilir. Zira giysiler, diğer günlük kullanılan eşya-gereçlere göre daha hızlı eskimeye, değişmeye ve kaybolmaya uygun olduğu düşünülebilir. Yine, tarlada mahsul bulunması en geç 2-3 aylık bir zamanı işaret edebilir.

1.2.4. Savaş, Ticaret ve Hac: Dışarıda Vefat Edenler

Kastamonu dışında, askerlik ve memuriyet vazifesiyle, çalışmak, ticaret yapmak, şifa bulmak ve hac farızasını yerine getirmek için gittikleri yerlerde vefat eden 553 murisin terekeleri kayıtlara yansımıştır. Kayıtlardan 536'sı Müslüman erkek, 9'u Müslüman kadın, 8'i de gayrimüslim erkek murislere aittir.

Terekelerde açıkça ne üzere iken vefatların gerçekleştiği belirtilenlerden 52 muris savaş ve sefer üzere iken, 203'ü hac farızasını ifa üzere yolda veya hacda; 53 müteveffâ da ticaret üzere iken Kastamonu dışında vefat etmişlerdir. Yine, birer muris darüşşifada ve huzurhanede yataken,¹³⁷ biri de memuriyette iken vefat etmiştir.¹³⁸ Bunlarla birlikte, diyar-ı âharda (başka yerde) veya sadece vefat edilen yerlerin kaydedilmiş olduğu terekler de bulunmaktadır, ki geri kalan 234'ünü oluşturmaktadır.¹³⁹ Söz konusu vefat gerekçeleri belirtilmeyen 234 muristen unvanlardan bağımsız, 27'sinin mesleğinin asker, 75'inin de tüccar-esnaf olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar mesleği ve ne üzere vefat ettiği belirtilmemiş olsa da 27 asker dışında kalan diğer 207 murisin ticaret veya en azından çalışmak üzere dışarıya çıktığı düşünülebilir.¹⁴⁰

¹³⁷ Her iki muris İstanbul'da olmak üzere vefat etmiştir. Darüşşifada, mecnûne bir kadın 1888'de yatar iken: KŞS. no: 5778:26/37; Huzurhanede bulunan ise 1811'de vefat etmiştir: KŞS. no: 5719: 157/158-308.

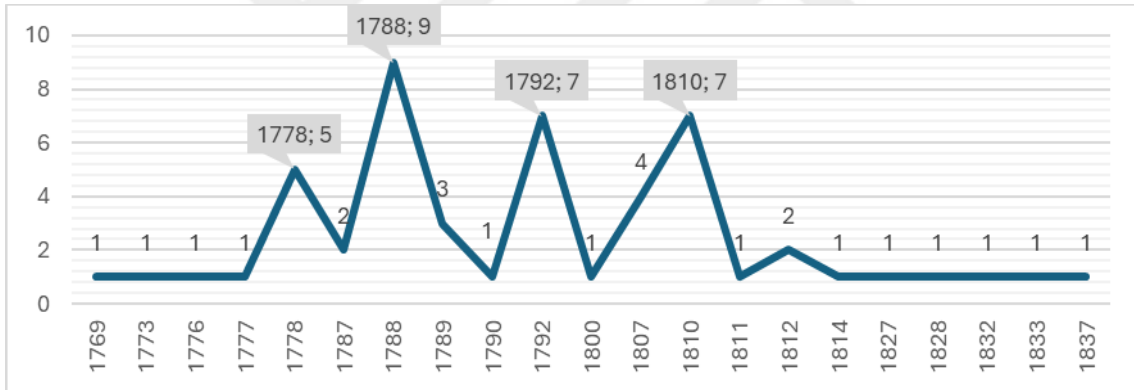
¹³⁸ KŞS. no: 5738, 57/130.

¹³⁹ KŞS. no: 5713, 5/8.

¹⁴⁰ Kentler arası hareketlilik bağlamında, tereke sahiplerinin dışarıda vefatları hakkında bkz.: Phokion Kotzageorgis, "A City on the Move. Non-Salonicans in Thessaloniki and Salonicans Abroad in the 18th Century According to the Ottoman Probate Inventories", *Archiv Orientalní* 84 (2016), 110-vd.

Bu noktada Kastamonu dışında vefat edenler kendi içinde bir oranlamaya tabii tutulduğunda; askerî gerekçelerle %9,4, ticaret-çalışmak üzere iken %9,6, hac farızası için %36,7 ve ne üzere vefat ettiği belirlenemeyenler %42,3'ünü oluşturmaktadır. Öte yandan, 207 murisin de ticaret veya çalışmak üzere dışarıda vefat ettikleri düşünülür ise (207+53), Kastamonu dışında vefat edenlerin %47'sine karşılık gelmektedir. Genel olarak bakıldığında ise dışarıda vefat edenler (536) örneklemin (5.292) %10,4'ünü oluşturmaktadır.¹⁴¹

Askerlik vazifesinde iken muharebede şehit olan veya sefer dönüşü yolda vefat eden 52 Müslüman erkek muris bulunmaktadır. Bunlardan 4'ü kırdı, geri kalanı ise merkez mahallelerde ikamet etmiştir. 36 murisin ağa, beşe, bey gibi askerî sınıfa ait olmak üzere toplam 42 murisin en az bir unvanı bulunmaktadır. Bu murislerin terekelerinden ilk kayıt 1769'a son kayıt ise 1837'ye tarihlenmektedir.¹⁴² 7 murisin unvandan bağımsız meslekleri ayrıca belirtilmiştir. Bunlar tüccar, bakkal, debbağ, sarraç, nalband, dülger ve mezarcı olmak üzere birer adettir.

Grafik 4: Şehit Terekelerinin Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Savaş meydanında, kalede, donanma veya sefer-i hümayunda giderken-dönerken şehit olan murislerin tereke kayıt tarihleri Grafik 4'te yıllara göre verilmiştir. 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nın devam ettiği yıllardan başlamak üzere, ancak daha ziyade 1777-1778 Kırım canibinde 5, 1787-1792 arasında cereyan eden Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşlarında (Anapa, Bosna, Özi ve İsmail Kalesi) toplam 22; devam eden yıllarda, 1807-

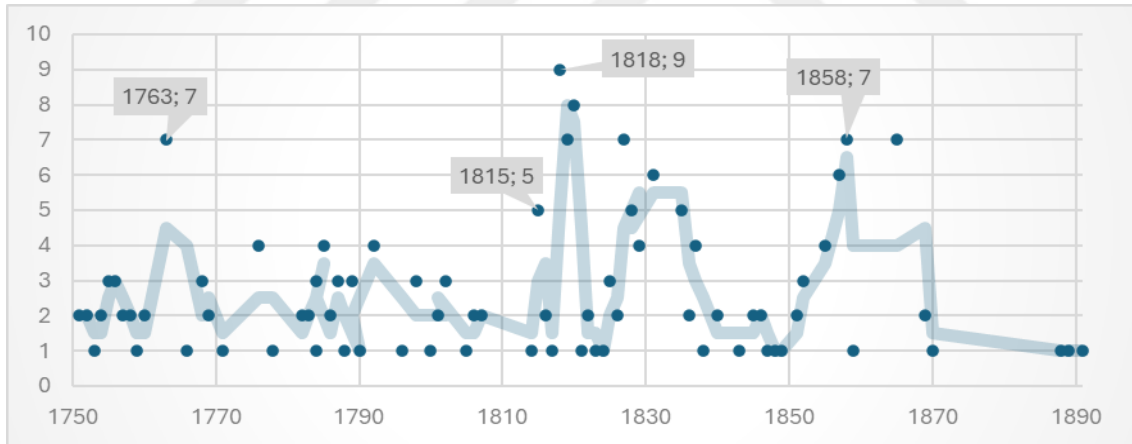
¹⁴¹ Söz konusu kayıtlardan örnekler: KŞS. no: 5683:102/103/ 169; 5697:256/ 263; 5698:168-169/310; 5704: 45/ 79; 5704:64-65/ 112; 5704: 90-91/ 164; 5724: 75/ 248; 5737: 132/ 235; 5742: 91/ 233; 5754: 50/ 144; 5754: 71-72/ 196.

¹⁴² KŞS. no: 5681, 239/240/360; 5737, 7-8/19.

1812 Osmanlı-Rus savaşları döneminde 12 şehit terekesi kayıtlara yansımıştır. Sayılan savaşlar ile sonrasında yapılan barış antlaşmaları arasındaki dalgalanmalar grafikten izlenebilmektedir.¹⁴³

Hac vecibesini yerine getirmek için memleketinden ayrılıp tarîk-i hacda (hac yolunda) vefat eden 3'ü kadın olmak üzere toplam 203 tereke sahibi bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bunlardan 188'i merkez, geri kalanı kırdaki ikamet etmiştir. 183'ü en az bir unvana sahipken, sadece hacı olanların yanında ağa, efendi unvanları da birlikte bulunmaktadır.

Hacı unvanının ne zaman veya hangi yaş evresinde kazanıldığı örneklem için bilinmemektedir. Bu noktada hac farızası için dışarıda vefat edenler bir referans olabilir. Tereke sahiplerinin yaş evrelerinin tahmin edildiği ilgili bölüm verileri ışığında bir ortalama sunulabilir: Hac farızası için dışarıda vefat etmiş tereke sahiplerinin yaş ortalaması 37'dir ve bu da daha önce yapılan yaş hesaplamalarında (Tablo 6) yetişkinlik (d) evresine karşılık gelmektedir. Ayrıca, 1836-37 tarihli jurnal defterinde hac ifası için dışarıda vefat eden iki müteveffanın yaşlarının ortalaması 40,5'tir.¹⁴⁵ Örneklem için genellemeye gidilirse, hac unvanının kazanıldığı asgari yaş aralığının 37-40 aralığında kaldığı ifade edilebilir.¹⁴⁶

Grafik 5: Hac Farızası İçin Yolda veya Mekke'de Vefat Eden Murisler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁴³ Örneğin 1779 yılında yapılan Aynalıkavak Antlaşması.

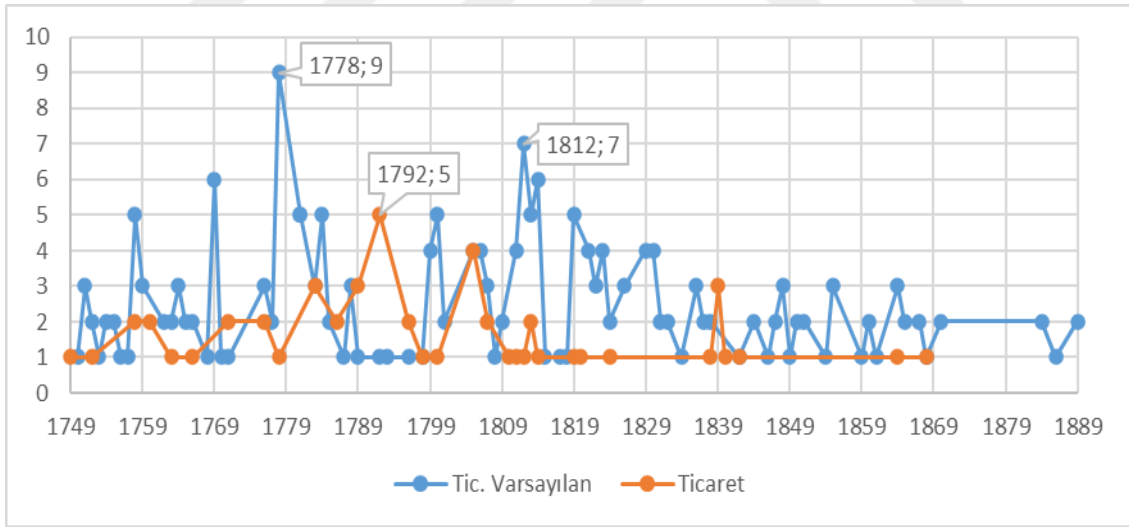
¹⁴⁴ Kadınlara ait üç örnek: KŞS. no: 5699, 239-240/555; 5728, 31-32/94; 5734, 4/212.

¹⁴⁵ Defterde hac nedeniyle dışarıda vefat eden toplam altı kişiden sadece ikisinin (50 ve 31) yaşı belirtilmiştir: Abdulkadiroğlu vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837): Metin ve Tıpkıbasım*, 1/98-144-261.

¹⁴⁶ Sağlık durumu ve maddi imkânlar çerçevesinde, Müslümanların hac farızasını bir an önce ifa etmeleri hem sünnet sayılmış hem de “ihtiyata daha uygun görülmüştür”. Dolayısıyla tespit edilen asgari hacı olma yaşı göz önüne alındığında, geç bir yaş evresi olarak kabul edilebilir.; Salim Öğüt, “Hac (Hac ile İlgili Fıkhi Hükümler)” (TDV İslâm Ansiklopedisi, 1996), 14/389.

Grafik 5'teki 1750-1890 arasında hac farızası için dışarıda vefat eden tereke sahiplerinin dağılımındaki zirve noktalar, esasen örneklemdeki tereke dağılımına (Grafik 2) paralel seyretmektedir. Bu durum, nüfus konusunda ayrıca ele alınmıştır. Diğer taraftan, vefatlar daha ziyade Şam ve Kahire'de olmakla birlikte Akşehir, İstanbul, Bağdat ve İzmir üzerinden gidiş-dönüş sırasında da meydana gelmiştir.¹⁴⁷

Dışarıda ne üzere vefat ettikleri açık bir şekilde ticaret üzere (li'ecli't-ticaret), handa ve pazarda olarak yazılmış murislerin sayısı 53'tür ve tamamı Müslüman erkeklerden oluşmaktadır. Yukarıda ne üzere vefat ettiği belirlenemeyen 234 muristen 207'sinin de ticaret veya en azından geçimini sağlamak üzere dışarıda vefat ettiğinin düşünüldüğü belirtilmişti. Nitekim, sadece vefat yerlerinin verildiği söz konusu murislerin unvan, meslek ve emtia içerikleri tahminimizi kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte, ticaret yapanlar ve ticaret yaptığı varsayılanların dağılımı Grafik 6'da verilmiştir. Grafik, şehitlerin yer aldığı Grafik 4'teki 1778-1792 ile 1812 aralıklarıyla benzerlik göstermektedir. Ancak bu tarihler arasında ticaret üzere vefat edenlerin %80'i İstanbul han ve pazarlarında, geri kalanı da İzmir ve Ankara gibi şehirlerde vefat etmiştir. Dolayısıyla ticaret yaptığı varsayılan murisler içinde asker/shelit bulunma ihtimali göz ardı edilebilir.

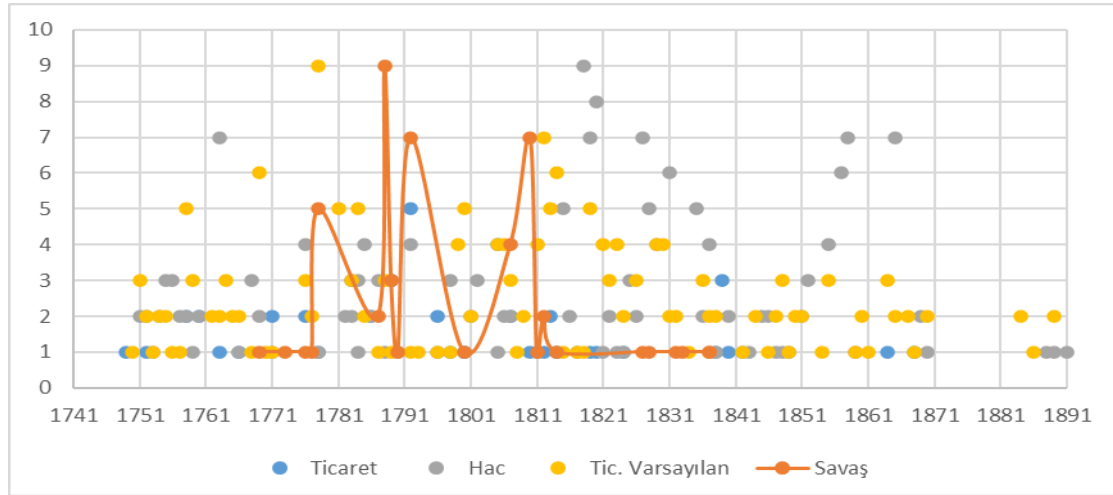

Grafik 6: Ticaret Üzere Dışarıda Vefat Edenlerin Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁴⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 76-82; Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638)*, 12-43; Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, 15-16-198 vd.; Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (=Menazilü'l-Hacc)", 74-93.

Kastamonu'dan ticari gerekçelerle yola çıkan murislerin en fazla ziyaret ettikleri kent İstanbul (%37) olmuştur. Ardından İzmir (%4,2) ve Ankara (%2,7) gelmekte; daha az olmakla birlikte Manisa, Sinop, Samsun, Bursa ve Tokat gibi diğer kentler de murisler tarafından aynı gerekçelerle ziyaret edilmiştir. Bunlarla birlikte, Rumeli bölgesinin kent ve kasabalarında (Bender, Varna, Sofya vd.) murislerin %14,6'sı bulunmuş; Kırım'da ise sadece 4 muris vefat etmiştir. Diğer yandan, Kastamonu Sancağı'na bağlı Araç, Daday ve Taşköprü gibi diğer kazalarda vefat eden ticaret ehli murislerin oranı %10,4'tür.¹⁴⁸

Grafik 7: Kastamonu Dışında Vefat Edenlerin Kategorik Gösterimi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Dışarıda vefatların birlikte değerlendirildiği Grafik 7'ye göre 1777-1812 yılları arasındaki savaşlarda şehitlerin yoğunlaştığı ve hacda vefatların bu aralık dışında- daha ziyade- fazla olduğu görülmektedir.¹⁴⁹ Esasında bu aralık, 1770-1840 olarak genişletildiğinde, örneklem için de vefatların/terekelerin yoğunlaştığı, demografik, iktisadi ve pek çok açıdan devlet ve toplumda köklü değişimlerin olduğu zaman dilimidir. Kaynak ve örneklem çerçevesinde yeri geldiğinde bu değişim noktaları toplum nazarında sorgulanmaya çalışılacaktır.

Bütüncül bakıldığında, yukarıda izah edilen murisler örneklemin %10,4'ünü; ticaret üzere olanlar %4,9'unu, hac farızası üzere %3,78'ini ve şehit olanlar da %1'ini

¹⁴⁸ KŞS. no: 5699, 296/707; 5708, 54/69; 5777, 96-98/228.

¹⁴⁹ Vebanın ortaya çıkış tarihleriyle -özellikle 1820'lerdeki- hac için dışarıda vefatlar paralel görünmektedir.: Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 189; Fatma Yıldız, *19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 33-vd.; Ayrıca, 1840'a doğru Kastamonu'da veba ve saire salgınların bitmiş olduğu, Kastamonu Jurnal defterinde belirtilmiştir.: Aksoyak vd., *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*, 2/101-205.

oluşturmaktadır.¹⁵⁰ Daha önce değinildiği gibi, dışarıdan Kastamonu'ya gelip vefat edenlerin -ekseriyetle ticaret üzere- örnekleme oranları (%4,4) ile dışarıda vefat eden Kastamonulu tüccarların oranı hemen hemen aynıdır.

1.3.Temsil ve Değerleme Yönünden Kaynak Analizi

1.3.1. Demografi ve Maddî Evren Temsiliyeti

Osmanlı'da geçmişte kalan “sıradan insanlar”; askerlik/memuriyet gereği, vergiye tabiilik, medenî ve iktisadi ilişkiler neticesinde ya birer rakamdan ibaret olarak ya da hayatlarındaki bir kesit/olay üzerine arşiv vesikalarında -biri istisna- görünür olmuşlardır. Terekeler istisnayı teşkil etmektedir; sıradan insanların “dünyevi ve maddî açıdan” hayatlarının adeta “*teferruatlı bir envanteri*”, “*bir tasfiye bilançosu*” dur.¹⁵¹ Terekeler, bireysellik ve mülkiyet tartışmalarının ötesinde, bireyden topluma uzanan çok katmanlı çözümlemelere imkân sunmaktadır. Özellikle Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ve kültürel hayatının aydınlatılmasında, “*en önemli ve sağlam kaynak*” olduğu araştırmacılar tarafından ifade edilegelmiştir.¹⁵²

Tereke defterlerinin tüm işlevselliklerine, yeri doldurulamaz önemli kaynak değerine rağmen, hemen her arşiv vesikasında olduğu gibi sınırlılıkları da bulunmaktadır. Bunlar, literatürde de defaten ifade edilen sınırlı temsiliyet ve sınırlı değerlendirme/fiyatlama olarak belirtilebilecek iki temel üzerine oturur.¹⁵³ Bu iki temel üzerinde, doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan alt sorunlar birlikte şöyle özetlenebilir:

¹⁵⁰ S. Öztürk, tereke sahiplerini vefat yer ve şekillerine göre sınıflandırmıştır; hacda 17, Seferde 72, 7 boğulma, 3 gâib, 60 da başka kentlerde olmak üzere toplam 159 kişi İstanbul dışında vefat etmiştir ki 1.000 terekeye nispeti %15,9'dur: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 87-90; İlgili oran için ayr. bkz.: Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarisında Gaziantep* (Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2004), 49-50.

¹⁵¹ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 1; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven - Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 199.

¹⁵² Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2; İncalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, 51; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 2; Özdeğer, *Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 9; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 193; Faroqhi, “Osmanlı'da Tüketime Tarihi: Kaynak ve Modellerin Bir Ön Keşfi”, 39; Colette Estabiet - Jean-Paul Pascual, “Şam'da 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 209-210; Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, 459.

¹⁵³ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 74-76; İncalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, 56; Canbakal, “Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 6-7; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 201;

a. Sınırlı Temsilîyet: Sosyo-Demografik Sınır ve İmkânlar

- Terekeler ölümlerin ne kadarını yansıtır?

Osmanlı toplumunda her vefatla birlikte miraslar mahkemelerde tereke davalarına dönüşmemiştir. Bundan dolayı terekeler, nüfusa nispetle vefatların sadece kayıtlara yansıyan kısmını ortaya koymakta ve temsil problemi oluşturmaktadır.¹⁵⁴ Terekelerin temsili değerinin belirlenmesinde nüfusun, nüfusa dayalı ölüm oranlarının tespit edilebilmesi, söz konusu problemin çözümüne ışık tutabilir. Ancak, nüfus istatistiklerinin sağlandığı kaynakların yapısı gereği zor ve çalışmada da denendiği üzere¹⁵⁵ tahminlere dayalı rakamlar ortaya çıkabilmektedir.

- Aile ve toplumu ne oranda temsil eder?

Toplumsal bütün kesimlerine dair farklı temsil oranlarına sahip tereke örneklerini, tahrîri mûcib intikalden dolayı kayıtlarda bulabilmekteyiz. Bununla birlikte, sosyo-ekonomik farklılıklar ve İslâm ferâiz hukukunun kuralları çerçevesinde, mahkemeye intikalde farklı düzeylerde temsil oranları bulunmaktadır. Bu bağlamda din, cinsiyet, statü-servet ve kent-kır arasındaki temsil düzeyleri incelenen bölge ve zamana göre farklılaşmaktadır. Söz konusu farklılaşma, murisler ile vârislerin temsiliyetine ilişkin, temel iki eksen üzerinden kendini gösterir. Murisler bakımından gerek literatür gerekse mevcut çalışma için olsun, örneğin kentli Müslüman erkek murisler, örneklem havuzunun büyük kısmını oluşturmaktadır.¹⁵⁶ Bunda, statü (askerî/yönetici) sahipliğinin, servet düzeylerinin, ticaret dolayısıyla borç ilişkilerinin ve vefat yaşlarıyla paralel vâris yapılarının payı oldukça fazladır.

Vârislerin temsiline ilişkin olarak ise, terekeler mirasın paylaşımına yönelik olarak düzenlendiğinden, yalnızca hayatta olan ve miras hakkı doğmuş bireyleri kayda geçirmektedir. Örneğin, tereke sahibinden önce vefat etmiş çocuklar yerlerine mirasçı (torun, eş vd.) geçmediği sürece kayıtlarda genellikle zikredilmez. Dolayısıyla, terekeye

Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, 129-vd.

¹⁵⁴ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2; Joyce Hedda Matthews, “Bir Osmanlı Tereke Defterleri ‘isolario’suna Doğru ve Manisa (1600-1700) Örneği”, çev. Tanju Günseren, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922*, ed. Donald Quataert (İstanbul: Alfa, 2020), 73; Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 7; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 97.

¹⁵⁵ Tablo 5’te söz konusu temsil problemine yönelik hesaplamalar yapılmıştır.

¹⁵⁶ Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 201-216-224; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 110; Sabev, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, 1/265.

dayalı hesaplanan çocuk sayısı ortalamaları, sadece yaşayan ve pay sahibi olan çocukları içermekte; bu da aile yapısına dair elde edilen verilerin eksik temsil riski taşımasına yol açmaktadır.¹⁵⁷

b. Sosyo-Ekonomik ve Maddî Evreni Temsil Gücü

• Sınırlı değerlendirme/fiyatlandırma

Terekelerin kıymeti, mahkeme tarafından farklı yollarla belirlendiği için piyasa fiyatlarına nazaran az çok değişiklikler göstermekte; müzâyede veya tahmin üzerine hangi yöntemle fiyatlandırıldığı değerini etkilemektedir. Yine, terekelerde yer alan kullanılmış eşyalar dolayısıyla piyasa fiyatları arasında önemli farklılıklar olabilmektedir.¹⁵⁸

• Görünmeyen / gizlenen servet unsurları

Araştırmacılar, terekelerin “serveti ne kadar derlediği” sorusu çerçevesinde, özellikle kaynağın iktisadi açıdan kullanımında sınırlılıklar oluşturduğunu vurgulamıştır. Bu noktada murislerin vefatlarından önce hibe, ölüme bağlı âzatlık, icâreteynli (çifte kirali) vakıf varlığı vb. mal ve kıymetlerin terekelerde tam olarak görünmediği gibi vârislerin de mal gizleme veya kaçırma yoluyla mirasları eksik bildirdikleri de olabilmektedir. Yine murislerin ticaret, seyahat veya hac ifası üzere dışarıda vefatları dolayısıyla bütün varlıkları kayıtlara yansımaz. Ayrıca, mahkeme de tereke kıymetini alacağı vergiye nispetle arttırma girişiminde bulunabilmektedir. Dahası, mülkiyet yapısı ve miras hukuku da sahip olunan mal varlığının kayıtlara yansımada sınırlamalar getirmiş olabilir.¹⁵⁹

c. Ucu açık ihtimaller sarmalı

Yukarıda ana hatlarıyla değinilen imkân ve sınırlılıklar, esasında terekelerin zengin içeriğinden kaynaklanan, ucu açık ihtimaller sarmalına işaret etmektedir. Nitekim

¹⁵⁷ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2-20; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 13; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 218; Matthews, “Bir Osmanlı Tereke Defterleri ‘isolario’suna Doğru ve Manisa (1600-1700) Örneği”, 73.

¹⁵⁸ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 74-75; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 12; Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 6; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 231-232.

¹⁵⁹ İnalçık, “Adâletnâmeler”, 77; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 75-76; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 51-52; Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 6-7; Christoph K. Neumann, “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tari ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 8 (2009), 15-16; Bilgin - Bozkurt, “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları”, 10-12; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 234-235; Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 417-418.

sayılanlar dışında, analiz türüne bağlı olarak gerekli verilerin kısmen veya tamamen bulunmayışı da bu kaynak grubunun diğer sınırlılıkları arasında yer almaktadır. Söz gelimi, genellikle vefat tarihleri, muris-vâris yaşlarının (sagîr-kebîr nitelemesi dışında) bulunmayışı söz konusu verilerin kullanılacağı demografik veya iktisadi çözümlemelerde problemlere sebep olmaktadır. Yine statü, sosyal konum ve meslekî belirteçleri işaret eden unvan/pâye gibi nitelemelerin; 1. muris ve vârislerin konumunu tam olarak tayin etmedeki belirsizliği, 2. kayıtlara yansıma oranlarındaki belirsizlik olarak ifade edilebilir. Sonuç olarak terekelerin imkân ve sınırlılıkları, çalışma boyunca ele alınan hemen her analizde dikkate alınmış ve müstakil olarak yeri geldiğinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, yukarıda ana hatlarıyla değinilen terekelerin demografik ve maddî evrene dair sınırlılıkları, veriler çerçevesinde sonraki başlıklarda ele alınmıştır.

1.3.2. Sosyo-Demografik Temsil: Zorunluluk ve Talep

Bilindiği üzere her vefattan sonra miras, bir dava konusu olmamış; hukuki şartlara bağlı zorunluluk veya çok değişkenli beşerî talepler üzerine mahkemeye intikal ettirilmiştir. Dolayısıyla terekeler, bütün vefatların ancak kayıtlara yansıyan kısmı itibarıyla bir temsil gücü/oranı ortaya koymakta ve aynı zamanda önemli bir problem -özellikle hacimli ve uzun dönemli çalışmalarda- oluşturmaktadır. Bu problem, araştırmacılar tarafından “*Osmanlı toplumunu, ailesini ve genel olarak demografisini ne kadar temsil edebileceği*”¹⁶⁰ noktasında sorgulanmış ve terekelerin mahkemeye ne üzere intikal ettiği ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda vefat edenlerin tereke davaları, zorunlu hallerde (tahrîri mûcib) veya talep üzerine mahkemeye intikal ettirilmiştir.¹⁶¹ Verilerden hareketle, her iki intikal yoluyla mahkemeye yansıyan terekelerin örnekleme nispetleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu intikal yollarından ilki, yani mirasların mahkemeye gelmesini zorunlu kılan durumlar; vârisler içinde sagîr/e, mecnûn/e gibi reşit ve sağlıklı olmayan çocukların varlığı; gâib/e ve mefkûd/e gibi hâzır (aynı şehirde mukim) olmayanların bulunması; terekenin guremâya/sübûta kalması; vâris bulunmayışı veya olsa dâhi beytûlmâle konu olan

¹⁶⁰ Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 161.

¹⁶¹ İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları”, 52-56; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2-75; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 14; Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 25-26-380.

miraslar olarak sıralanabilir. Kısaca zorunlu intikalın temel çıkış noktası, vâris ve üçüncü tarafların hak ve menfaatlerinin korunması dolayısıyladır.¹⁶²

İkinci yol ise, esasında zorunlu durumların bulunmadığı, beşerî ilişkilerin ucu açık değişkenlerine göre, vâris veya hak sahiplerinin talepleri üzerine mahkemeye intikal eden tereke davalarıdır. Bu davalar, genel itibarıyla miras anlaşmazlıkları veya borç ilişkileri çerçevesinde, vârislerin veya alacaklıların talepleriyle mahkemeye taşınmıştır.¹⁶³

Mahkemeye zorunlu intikalde birden fazla değişken olabilmektedir. Mesela vârisler içinde hem sagîr/e çocuk hem de gâib/e bulunması gibi. Genel sonucu değiştirmese de birden fazla ki durumlarda, vâris çocuklar öncelenmek üzere filtrelemeye gidilmiştir.¹⁶⁴

Kastamonu dışından olanlar hariç, incelenen 5.292 terekeden 3.547'si (%67) zorunlu nedenlerden ötürü mahkemeye intikal etmiştir. Bu terekelerin sahiplerinden 63'ü gayrimüslim 2.490'ı (%70,2) erkek, 13'ü gayrimüslim 1.057'si (%29,8) de kadındır. Murislerden 83'ü (%2,5) bekârdır (sagîr ve mecnûnlar dâhil) ve 2.437'si erkek, 1.027'si de kadın olmak üzere 3.464'ü (%97,5) evlidir. Evli/dul Müslüman erkeklerden 212'si (%8,69), -vefat edenler hariç- çok eşlidir.¹⁶⁵ Geride 8.292- vefat eden 270'i hariç- çocuk bırakan murislerin çocuk sahiplik oranı 2,4'tür. Ayrıca muris başına düşen vâris ortalaması 4,1'dir. Murislerden 2.874'ü geride en az bir sagîr/e evlat, 7'si mürâhik/a;¹⁶⁶ 33'ü de batında evlat bırakmıştır. Sadece sayılan 2.914 murisin bakıma muhtaç çocukları

¹⁶² Borç mirastan önce geldiğinden, borca batık terekelere guremâ uygulamasıyla tasfiye süreci mahkemeye yapılmakta ve sübûta kalan, yani alacaklıların tespitine dair şerh verilenler de aynı çerçevede zorunlu intikale tabii olduğu bilinmektedir. Ayrıca, sadece eşlerin vâris olmaları durumunda, kadın vâris 1/4'ünü erkek vâris 2/4'ünü, geri kalanını da beytûlmâl almaktadır: Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2-20; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 13; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 218; Matthews, “Bir Osamanlı Tereke Defterleri ‘isolario’suna Doğru ve Manisa (1600-1700) Örneği”, 73; Ahmet İlker Baş, *17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk’ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer’iyye Sicillerine Göre)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal, Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 22.

¹⁶³ Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 160; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 103-104; Baş, *17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk’ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer’iyye Sicillerine Göre)*, 22.

¹⁶⁴ Vârislerin durumuna göre zorunlu hâllerin sağlandığı 73 terekenin aynı zamanda guremâyâ kalmış olması gibi. Bu noktada filtrelemede öncelikli olarak “gayrireşit çocuk → gâib/ mefkûd vb. → vârissez/ beytûlmâl → guremâ/sübût” sıralaması tercih edilmiştir. Birden fazla zorunlu intikal durumu bulunan örnek tereke: KŞS. no: 5724-131/426.

¹⁶⁵ Genel olarak Müslüman evli erkekler içinde çok eşli olanların sayısı 288'dir ve çok eşlilik örneklem bazında %8,58 olmaktadır. Çok eşlilik konusu ikinci bölümde ele alınmıştır.

¹⁶⁶ Örneklemde 15 murisin birer mürâheka çağında çocuğu bulunmaktadır. 7 mürâhik/a çocuğu olanların başka zorunlu durumları bulunmamaktadır.

baz alındığında, mahkemeye zorunlu intikal etmiş terekelerin %82'sini (evliler içinde %84,1) oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdakiler dışında zorunlu hâller filtrelenmeye devam edildiğinde, 51'i vârisiz, 14'ü sadece eşler olduğu hâlde toplam 65 terekeye beytûlmâl da hissedar olmuştur.¹⁶⁷ Geride sadece eşlerini bırakan murislerden 2'si gayrimüslim erkek; Müslümanlardan 4'ü kadın, 41'i de erkektir.

Yine, vârisler arasında mecnûn, sagîr torun, gâib, mefkûd vb. reşit ve hâzır olmayan 528 tereke bulunmaktadır. Ayrıca, sayılan zorunlu durumlardan bağımsız, tamamı Müslüman erkeklere ait 40 tereke guremâya, 4'ü de sübûta kalmıştır.¹⁶⁸ Netice itibarıyla, örneklemdaki terekelerin %67'sinin zorunlu hallerde tutulduğu anlaşılmaktadır.

Filtrelemeye devam edilirse; talep üzerine intikal eden tereke sayısı 1.745'tir ve örnekleme nispeti %33'tür. Tereke sahiplerinden 18'i gayrimüslim olmak üzere 1.112'si (%63,7) erkek; 12'si gayrimüslim toplam 633'ü de (%36,3) kadındır. Murislerden 210'u (%12) bekâr, 1.535'i (%88) evlidir. Evli/dul Müslüman (979) erkeklerden 76'sı çok eşlidir ve talep üzere intikaller içindeki oranı %7,76'dır.¹⁶⁹ Çocuk sahiplik oranı 1,5; vâris ortalaması 3,58'dir. Bununla birlikte, evli murislerin 565'i (%36,3) çocuksuzdur (vefat eden çocuk da yoktur) ve 911'i (%60) de geride erkek evlat bırakmamıştır.

Kategori		M. Erkek		M. Kadın		Gm. Erkek		Gm. Kadın	
		Tereke	%	Tereke	%	Tereke	%	Tereke	%
Tahriri mûcib %67	Gayrireşit Çocuk	2.028	57,6	821	49,3	51	62,9	10	40
	Gâib/Mefkûd vd.	315	9	201	12	9	11,1	3	12
	Vârisiz/ Beytûlmâl	41	1,1	22	1,3	2	2,5	0	0
	Guremâ/Sübût	43	1,2	0	0	1	1,2	0	0
Talep %33	Diğer	689	19,5	509	30,6	14	17,3	10	40
	Alacak-Borç	405	11,5	112	6,7	4	4,9	2	8
	Toplam	3.521	99,9	1.665	99,9	81	99,9	25	100

Tablo 7: Din ve Cinsiyete Göre Terekelerin Mahkemeye İntikal Nedenleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁶⁷ Vârisiz vefat eden 51 muristen 1'i gayrimüslim olmak üzere 33'ü erkek, 18'i de Müslüman kadındır. Birer adet vârisi olduğu hâlde vefat eden 12 muris bulunmaktadır. 1'i gayrimüslim olmak üzere 8'i erkek ve 4'ü de Müslüman kadındır.

¹⁶⁸ Guremâyâ kalanların toplam sayısı 114'tür ve ileride müstakil başlık altında ele alınmıştır.

¹⁶⁹ 979 evli Müslüman erkekten 76'sı çok eşlidir. Hayatta olan eşler dâhil edilmiştir.

Talep üzerine intikal eden tereke sahiplerinden, en az 3 kişiyle olmak üzere borç ilişkisi içinde olanların sayısı 523'tür. Genellikle hâne içi bir borç ilişkisi 3'ten az olduğundan, bu rakam ticari veya en azından zorunluluktan kaynaklı bir borç ilişkisinin alt limiti olarak düşünülmüştür. Ayrıca borç ilişkisinin, borca batıklardan farklı olarak, zorunlu intikalden ziyade mahkemeye talep üzere gitme eğilimini arttırdığı bilinmektedir.¹⁷⁰ Tablo 7'de görüleceği gibi, talep üzere intikal eden kayıtlar içinde yaklaşık %30'u borç ilişkisinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 7'de, çeşitli gerekçelerle talep üzere intikal eden terekeler "diğer" kategorisi altında birlikte değerlendirilmiştir. Bunlar içinde murislerin vasiyeti olması, dışarda vefatları ve âzatlık durumları kayıtlardaki görünürlüklerini etkileyebilmektedir. Söz konusu durumlar zorunlu intikal gerekçelerini de içerebilmekte ve dolayısıyla her iki (zorunlu-talep) intikal şekline sahip olabilmektedir. Bu noktada, talep üzere intikal etmiş, diğer kategorisinde gösterilen terekelerin dikkate değer tutuluş gereçleri üzerinde durmak yerinde olacaktır. Geride vasiyet bırakan murislerin mirası, özellikle sülüs (malın 1/3'ü) vasiyetlerde, mahkemeye intikal meylini arttırmaktadır. İncelenen terekelerin 462'si, yaklaşık %9'u çeşitli amaçlara yönelik vasiyetnameler içermektedir. Bu vasiyetlerden öne çıkanlar üç kısma ayrılabilir, ki bunlardan ilki cami, mescit ve mahallelere dair tamir, bakım ve aydınlatma gibi düzenli giderler için oluşturulan vasiyetlerdir. Vasiyetlerin yarısından fazlası, bu tür hayır işleri için oluşturulmuştur. Ardından zevce, çocuk, hizmetçi/ âzatlı ve diğer akrabalara dair vasiyetler gelmektedir. Son olarak, müteveffâların hac bedeli için oluşturdukları vasiyetler sayılabilir.¹⁷¹ Diğer yandan, tamamı kentli ve evli Müslüman olan 18'i kadın ve 11'i de erkek olmak üzere 29 muris, sülüs malından vasiyette bulunmuştur.¹⁷² Bunlardan 13'ü tahriri mûcib durumlar içermekte, erkeklerden 1'i dışında hepsinin, kadınlardan sadece 3'ünün çocuğu bulunmaktadır.¹⁷³

¹⁷⁰ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 2; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 164; Baş, 17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre), 22.

¹⁷¹ Müslümanların çeşitli nedenlerle bizzat hacca gidememesi durumunda, bedel gönderilmesi veya bedel gönderilmesinin vasiyet edilmesi gerekirdi.: Ögüt, "Hac (Hacla İlgili Fıkhî Hükümler)", 14/390.

¹⁷² Sülüs vasiyetlerden bir kısmı için bkz.: KŞS. no: 5712, 145-146/113; 5727, 276-279/178; 5733, 141/185.

¹⁷³ Miraslara uzak akrabaların veya beytümâlin dâhil olma ihtimali, murislerin özellikle malından sülüs vasiyette bulunmalarında teşvik edici olmuştur. Nitekim, erkek murislerin 1'i dışında çocuğunun bulunmaması, miraslarına kardeş, uzak akraba ve beytümâlin dâhil olmasının önünü açmaktadır. İstanbul örneğinde sülüs vasiyetler üzerine değerlendirme için bkz.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 134.

Daha önce müstakil başlık altında incelenen, murislerin nerede ve ne üzere vefat ettikleri de miraslarının tereke davalarına dönüşmesinde belirleyici olabilmektedir.¹⁷⁴ Örneğin, yanında nakit/emtia olduğu hâlde dışarıda bulunan murisin, vefatıyla ticari faaliyeti sekteye uğramakta ve gerek vârislerinin gerekse ortak/borç verenlerin haklarının korunması gerekmektedir. Bu durum, hac farızası üzere veya şehit olmak suretiyle vefat edenlerin mirasları için de geçerlidir. Bu çerçevede, mukim olunan yer dışında çeşitli nedenlerden dışarıda vefat eden murislerden 553'ünün terekeleri kayıtlara yansımıştır. Bu kayıtlardan %24,7'si talep üzere, geri kalan %75,3'ü de tahrîri mûcib nedenlerden ötürü mahkemeye intikal etmiştir.

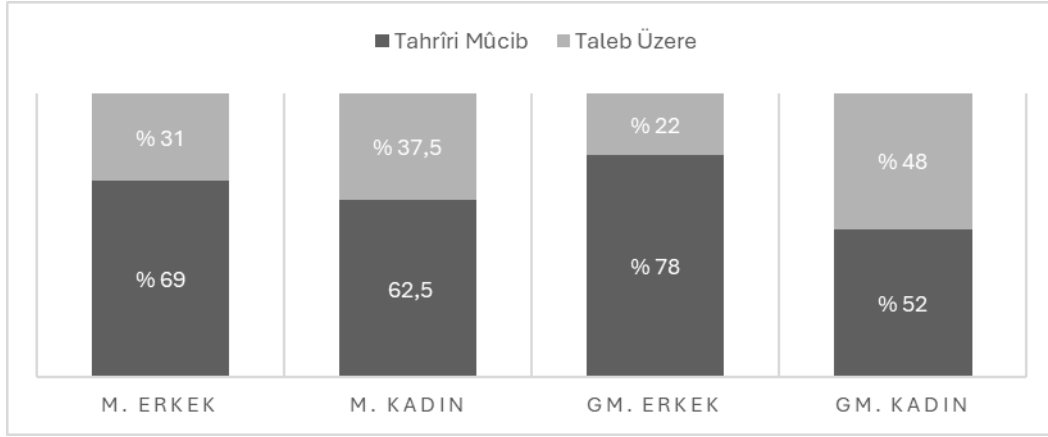
Âzatlı murislerin miraslarından, belli şartlarda velâ bağından kaynaklı mevlâ ve çocuklarının da hisse alması, mahkemeye bu tür tereke davalarının taşınmasında fazladan bir etken oluşturmaktadır. İncelenen kayıtlardan 19'u erkek, 12'si de kadın olmak üzere toplam 31 âzatlı terekesi tespit edilmiştir. Söz konusu terekelerden 10'u, sagîr çocukların varlığı dolayısıyla (bunların içinde ayrıca 2 mevlâ ve 3 mevlâ oğlu bulunmaktadır); 6'sı ise gâib/mefkûd gibi vârisler sebebiyle (bunların içinde 3 mevlâ ve 1 mevlâ oğlu yer almaktadır) mahkemeye tahrîri mûcib üzere intikal etmiştir. Sayılan durumlar dışında, 11 âzatlının vârisleri arasında mevlâ ve oğulları (6 mevlâ, 3 mevlâ oğlu) bulunmaktadır. Sadece 2 âzatlının sayılan hususların hiçbirine rastlanmamıştır. Nihayetinde eğer mevlâ varlığı, mirasın mahkemeye intikalinde zorunlu bir şart olarak kabul edilirse, âzatlıların terekelerinin tahrîri mûcib intikal oranı %87,1'e çıkmakta; bu unsur dikkate alınmazsa oran %51,6'de kalmaktadır.¹⁷⁵ Bu noktada, velâ bağının terekelerin tutulma dinamiklerini şekillendiren önemli bir faktör olduğu ifade edilebilir.

Terekelerin din ve cinsiyete göre mahkemeye ne üzere intikal edildiğinin gösterildiği Grafik 8'de erkek terekelerinin zorunlu intikal oranlarının kadınlardan fazla olduğu görülmektedir. Yine erkek terekelerinin, Tablo 7'de gösterildiği üzere, zorunlu intikaller içindeki gayrireşit çocuk oranı kadınlara nispetle fazladır. Bu oran, özellikle gayrimüslim erkek terekelerinde (%62,9) yüksektir ve gayrimüslim kadınlardan yaklaşık %23 fazladır. Erkek murislerin, kadınlara nispetle erken vefatlarına paralel geride reşit olmayan çocuk bırakmaları, çok eşlilik sonucu vâris yapısı, dışarıda vefatlar, borca batıkların tamamını

¹⁷⁴ Bilgin - Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları", 7-vd.; Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638)*, 48.

¹⁷⁵ 16'sı doğrudan tahrîri mûcib şartları sağlamakta, 11 de velâ bağından olanlar sayılırsa toplam 27 etmektedir. Ayrıca gerek velâ bağına gerekse âzatlı ve nesline ait terekeler sonraki bölümde ele alınmıştır.

oluşturmaları ve nihayetinde ferâiz uygulamaları, söz konusu oranlarda etkili faktörler olarak sayılabilir.¹⁷⁶

Grafik 8: Terekelerin Din-Cinsiyete Göre Mahkemeye İntikal Şekli ve Yüzdeleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Mahkemeye zorunlu intikal etmiş terekeler kendi içinde oranlandığında (Tablo 7’de), reşit olmayan çocuklar %82,04’ünü, vârisler içinde gâib, mefkûd vb. olanlar %14,88’ini oluşturmaktadır. Geri kalan az bir yüzdelik, vâriissiz veya beytûlmâlin de hisseye girdiği (%1,83) terekeler ile borca batıklar/sübûta kalanlar (%1,24) oluşturmaktadır.

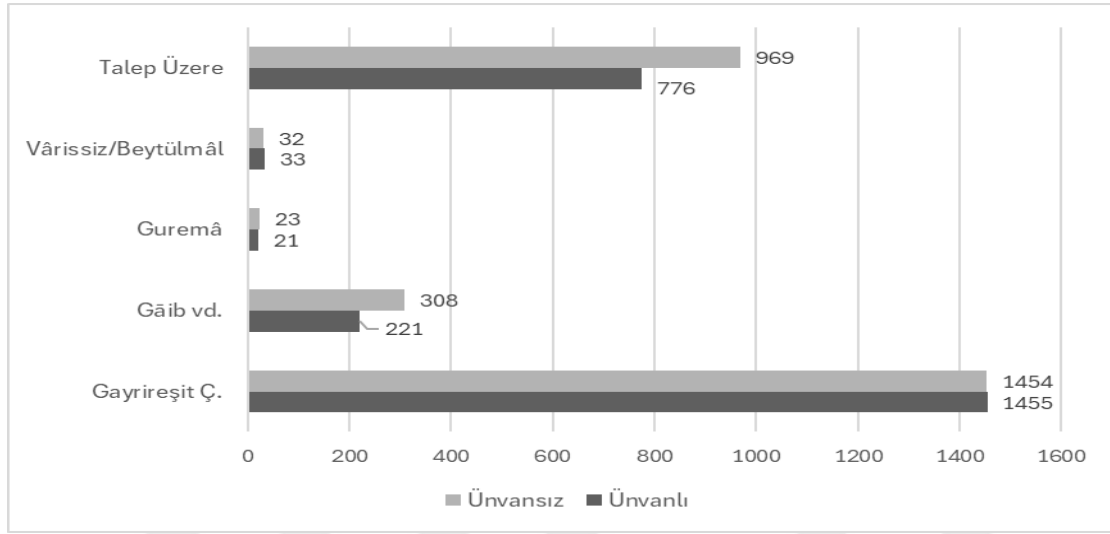
Reşit olmayan çocuklar dolayısıyla tutulan terekeler, örnekleme oranlandığında ise mahkemeye giden terekelerden %55’inin söz konusu nedenlerle kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır. Literatürde bu oranın %60’lar düzeyinde konumlandığı tespit edilmiştir.¹⁷⁷ Görece fazla fark olmamakla birlikte, Kastamonu’da oranın düşük olduğu görülmektedir.

Tahrîri mûcib terekelerdeki çok eşlilik oranı, çocuk ve vâris ortalamaları talep üzerine intikal edenlere nazaran fazladır. Farklı olarak, bekâr murislerin talep üzere mahkemeye intikali, zorunluya nispetle oldukça fazladır. Bekârlara ait mirasların örnekleme göre

¹⁷⁶ Gelegen, 17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular, 31; Bozkurt, Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği), 163 (dipnotta); Kaan Ramazan Açıkgöz, “Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açısından Dönemsel Analizi: Kastamonu Örneğinde (1753-1889)”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (2024), 722.

¹⁷⁷ Jean-Paul Pascual - Colette Establet, *Familles Et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damasains En 1700* (Damas: Institut Français de Damas, 1994), 31; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 201; Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, 952; Gelegen, 17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular, 31.

%28,3'si zorunlu, %71,7'si de talep üzerine mahkemeye intikal etmiştir. Nitekim bu durum, zorunlu intikalın başat faktörü olan gayrireşit çocuk bulunmayışıyla ilgilidir.¹⁷⁸ Zorunlu intikal sürecinde tutulan kayıtların 3.366'sı kente, 181'i de kıra aittir. Daha önce verilen örneklemdaki kır-kent oranıyla, zorunlu intikal eden kayıtlardaki sayılar kendi aralarında oranlandığında kente ait (5.007) terekelerin %67,2'sine, kıra ait (285) olanların ise %63,5'ine karşılık gelmektedir. Talep üzere intikal eden terekelerden ise 1.640'ı kente (%32,7), 105'i (%36,8) de kıra aittir.

Grafik 9: Unvan Sahipliğine Göre Mahkemeye İntikal Şekilleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Murislerin unvan sahipliğine göre, miraslarının mahkemeye hangi durumlarda intikal ettiği Grafik 9'da verilmiştir. Buna göre, unvanlı murislerin talep üzere ve gâib, mefkûd vd. zorunlu intikal durumlarının unvansızlara nispeten düşük kaldığı, diğer durumların benzer dağılımlar gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolaylı da olsa, unvanlıların %69'u, unvansızların ise %65'inin terekesi tahrîri mûcib olarak intikal etmiştir.

Meslek ve zümreler açısından Tablo 8'e bakıldığında,¹⁷⁹ unvan sahipliğinin dolaylı bir yansıması görülmektedir. Nitekim, mesleği tespit edilemeyen unvansız murislerin %64'ünün terekesi tahrîri mûcib olarak intikal etmiştir. Unvan ve statü bağlamında -servet düzeyiyle de orantılı- bakıldığında tahrîri mûcib olarak mahkemeye intikal eden tereke sahiplerinin, askerî/yönetici zümreden başlayarak azalan oranda esnaf ve diğer zümrelere doğru eğilim gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹⁷⁸ Toplam 293 bekâr muristen 20'si sagîr, 3'ü gâib, 2'si kadın toplam 6'sı mecnûn/e olarak vefat etmiştir.

¹⁷⁹ Sadece çelebi unvanı taşıyan 5 muris, tespit edilemeyenlere dâhil edilmiştir.

Zümreler	Tahrîri Mûcib	%	Talep Üzere	%	Toplam Tereke	Toplam %
Askerî/Seyfiye	653	72	252	28	905	17,1
Ulemâ/İlmiye	370	71	151	29	521	9,8
Esnaf-Tüccar	573	70	241	30	814	15,4
Hac (sadece)	153	65	86	35	239	4,5
Seyyid/Şerife (sadece)	140	65	76	35	216	4,1
Hatun/Hanım	202	62,5	120	37,5	322	6,1
Tespit Edilemeyen	1.456	64	819	36	2.275	43
Toplam	3.547	67	1.745	33	5.292	99,9

Tablo 8: Mahkemeye İntikalde Zümrelerin Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Askerîlerden seyfiye sınıfı ile ilmiye sınıfında olan murisler, -askerî/yönetici olarak- birlikte değerlendirildiğinde, miraslarının mahkemeye intikalinde %72’si tahrîri mûcib; %28’i talep üzeredir. Geri kalan kesim de -reâyâ olarak- birlikte ve aynı sırayla değerlendirildiğinde %65’e %35 olmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, askerî/yönetici zümrenin mirasları diğer zümrelere nispetle talep üzerine intikalde düşük, zorunlu intikalde yüksek olmaktadır.¹⁸⁰ Askerî/yönetici zümrenin miraslarının mahkemeye intikalinde tahrîri mûcib durumlardaki oranları gayrireşit çocuk varlığında %30, vârisleri içinde gâib/mefkûd vd. bulunanlar içinde %22, terekeleri guremâyâ kalanlar içinde %38 ve vârisiz vefat edenler içinde %40’ına karşılık gelmektedir. Sayılan oralar dışındakiler de diğer zümreler için düşünülebilir.

Zaman serisine göre hazırlanan Tablo 9’da mahkemeye intikal şekilleri “talep üzere” olanlar birleştirilerek; tahrîri mûcib üzere olanlar ise kategorize edilerek verilmiştir. Her bir intikal şekli, bulundukları zaman diliminde kendi içlerinde oranlanmıştır.¹⁸¹

¹⁸⁰ İstanbul örneğinde ve benzer zaman aralığında hazırlanan çalışmaya göre, tereke defterinin yaklaşık %25’i talep üzere tutulmuş; vârislerin talep üzere intikal ettirdikleri terekelerin oranı reâyâda %28,9; askerîlerde %24 olarak tespit edilmiştir.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 171.

¹⁸¹ Zorunlu intikalde birden fazla değişken olduğundan ve gayrireşit çocuk varlığı bu değişkenler içinde öncelendiğinden, söz konusu kategorik intikal oranları bu minvalde okunmalıdır.

Tarihler	Gayrireşit Çocuk	Gâib/ Mefkûd vd.	Guremâ/ Sübût	Vârissiz/ Beytûlmâl	Talep Üzere
1749-1769	63,1	5,4	0,5	0,5	30,5
1770-1789	62,7	6,9	1,2	1,3	27,8
1790-1809	54,1	6,7	0,2	1,3	37,6
1810-1829	53,0	8,9	0,9	0,6	36,6
1830-1849	46,9	15,7	0,6	1,8	35,1
1850-1869	51,6	15,8	2,3	2,0	28,4
1870-1891	66,2	13,6	0,0	2,6	17,5

Tablo 9: Terekelerin Mahkemeye İntikal Durumlarının Zamana Göre Dağılımı (%)

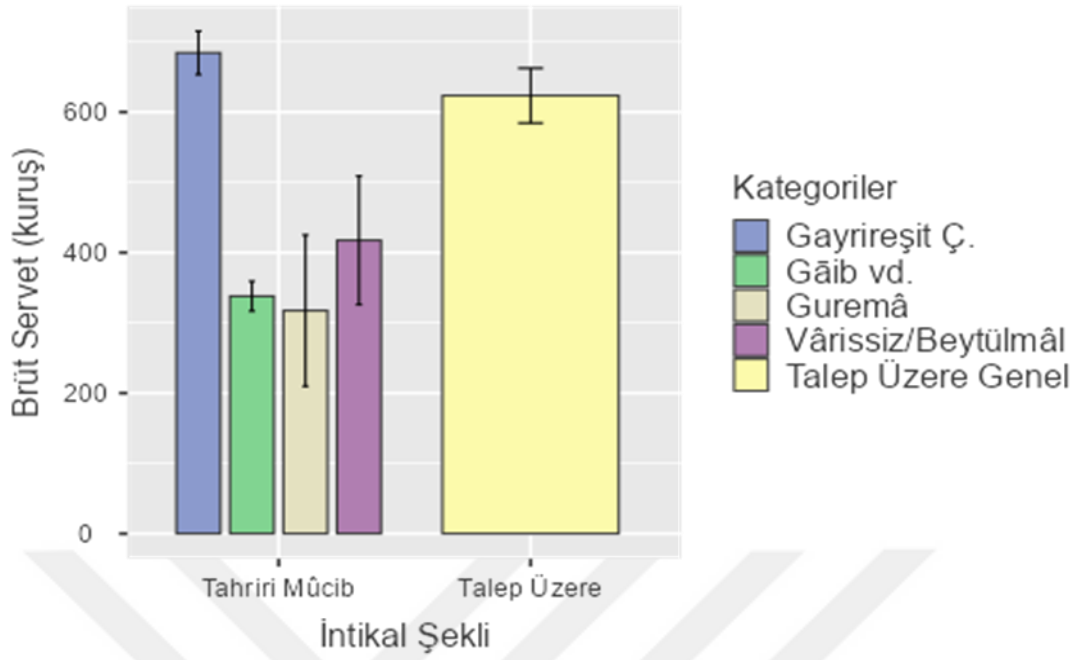
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gayrireşit çocuk varlığına dayalı, tahrîri mûcib üzere intikal eden terekelerde 1790-1849 aralığında düşüş yaşanırken, gâib/mefkûd vd. vârislere dayalı intikaller artmaya başlamış; talep üzere intikaller de en yüksek oranlara ulaşmıştır. 1850-1891 aralığında gayrireşit çocuk varlığına dayalı intikaller tekrar artış eğilimine girerken, talep üzere olanlar azalmaya başlamıştır. Öte yandan, çalışmanın başlangıç ve bitiş tarihleri arasında genel bir bakış atıldığında, 1750'lerden 1890'lara kadar, tahrîri mûcib üzere intikaller %69,5'ten %82,5'e çıktığı görülmektedir.

Talep ve zorunlu durumlara göre mirasların mahkemeye intikalinde, genel servet ortalamaları anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır.¹⁸² Ancak, kırpılmış ortalamaları ile ortancalarına göre hesaplandığında görece düşük farklar oluşmaktadır. Nitekim, tahrîri mûcib intikallerde kırpılmış ortalama 586 kuruş iken talep üzere de 564; ortancaları ise aynı sırayla 242'ye 201 kuruştur. Bu noktada, tahrîri mûcib üzere intikal etmiş tereke değerlerinin talep üzere olanlardan yüksek olduğu söylenebilir. Bunun yanında, zorunlu intikal durumlarının kendi içinde farklılaştığı görülmektedir. Yüksekten başlayarak sıralandığında; geride gayrireşit çocuk varlığı en yüksek servet grubunu oluşturmakta,¹⁸³ ardından vârisi bulunmayanlar ile vârisleri içinde gâib/mefkûd vd. bulunanlar gelmekte ve en az ortalama guremâ/sübûta kalanlar oluşturmaktadır.

¹⁸² Tahrîri mûcib 3.538, talep üzere 1.737 terekenin servetlerine göre ortalama alınmıştır. Daha önce örneklemden çıkartılmayan ve demografik analizlerde kullanılan 20 tereke hariç tutularak hesaplanmıştır.

¹⁸³ Gayrireşit çocuk sahibi terekelerden %71,4'ü erkek murislere aittir. Bunlardan %30'u da askerî/yönetici zümreye mensuptur.

Grafik 10: İntikal Şekillerine Göre Servet Ortalamaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Daha önce, nüfus istatistikleri bölümünde (1751 baz yılı) bütün vefatlar içinde mirasların %12,4'ünün mahkemeye intikal ettiği tespit edilmişti.¹⁸⁴ Mahkemeye bu oranda yansıyan mirasların, %67'sinin tahrîri mûcib, geri kalanın da talep üzere intikal ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Zorunlu intikaller içinde, örnekleme nispetle murislerin reşit olmayan çocukları %55'ini, vârisleri içinde gâib, mefkûd vd. bulunanlar %10'unu oluşturmaktadır. Yine örnekleme oranla, talep üzere görülen davalardan %10'u borç ilişkisinden, geri kalanı da tespiti bu mahalde mümkün olmayan beşerî ilişkilerden kaynaklanmıştır.

¹⁸⁴ Bu oranın dönem, kır-kent ve cinsiyete göre farklılıklar gösterdiği ilgili konuda belirtilmiştir.

¹⁸⁵ İstanbul örneğinde yapılan iki çalışmada, tahrîri mûcib intikal oranı %70'in üstünde tespit edilmiştir: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 167; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 31.

1.3.3. Sosyo-Ekonomik Temsil: Servetlerin Değerlemesi ve Temsili

Daha önce, terekelerin sosyo-ekonomik temsil noktasında; 1. görünmeyen/gizlenen varlıklar,¹⁸⁶ 2. mahkeme giderlerindeki şüpheli/ hatalı işlemler,¹⁸⁷ 3. fiyatlamalarındaki yönetime göre piyasaya nispetleri dolayısıyla üç temel sınırlılığına değinilmiştir. Bunlardan ilkinin, tespit ve nicelik olarak analizi zor; hatta çoğu durumda mümkün değildir. Ancak, müstakil olmasa da ileride, servet kısmında değinilmiştir. Diğer iki sınırlılık ise çalışma verileri çerçevesinde ele alınmış, bunlardan ikincisi gider kalemlerindeki şüpheli/ hatalı işlemler sonraki başlıkta değerlendirilmiştir.

Mahkemeye intikal eden mirasların satılıp-satılmaması ve her iki duruma göre fiyat takdirinin müzâyede veya tahmin üzere hangi yöntemle belirlendiği, tereke değerlerini etkilemektedir. Müzâyede uygulananlar piyasa fiyatına yakın değerler sunabilirken, kıymeti bilirkişilerce tahmin üzere belirlenen terekeler ise piyasa fiyatına nazaran az çok değişiklik göstermektedir. Bu çerçevede müzâyede ile değerlendirilen terekelerde “...*sûk-ı sultânîde ba'de'l/ lede'l-müzâyede semen-i misilleriyle fûruht/ bey' olunup ...*” şeklinde ifade olunmakla birlikte, sadece “*bi'l- müzâyede semeni misilleriyle bey'...*” olarak da verilmiştir. Bilirkişilerce tahmin üzere fiyat takdiri yapılan terekeler ise genellikle “...*tahrîr ve takvîm (veya tahmin) ve beyne'l-verese bi'l-farîzati's-şer'iyye tevzi' ve taksîm...*” kalıbı kullanılmıştır.¹⁸⁸ Burada geçen “takvîm” (تقويم) ifadesiyle tereke kıymetinin “ehl-i hibre”, yani bilirkişilerce takdir edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁹ Sayılan bütün ifadeler terekelerin giriş kısmında yer almakta ve ihracattaki gider kalemleri değerlendirme yöntemine göre şekillenmektedir. Örneğin müzâyede ile satış yapıldığı

¹⁸⁶ Müteveffânın hayatta iken tasarruf ettiği mirî arazi, icâreteynli vakıf; ölüme bağlı âzat olacak köle ve hayatta iken dağıtılan/vakfedilen mal/emtia vd. söz konusu tereke değerinin dışında kalmaktadır. Yine, vârislerin mirastan mal kaçırması/gizlemesi de aynı çerçevede değer kaybına neden olabilir.: Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 3-19-75; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 231; Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 409-vd.

¹⁸⁷ Terekelere dayalı çalışmalarda benzer hesaplama hataları tespit edilmiştir: Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 409-426; Reyhan, *XVIII. Yüzyılda bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği, Şehir Toplumunun Sosyo Ekonomik ve Kültürel Analizi*, 212; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 34-35.

¹⁸⁸ KŞS. no: 5690, 157/243; 5717, 71/136; 5735, 137/294; 5748, 140/404.

¹⁸⁹ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 1-2-74-75; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 51; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 12.

belirtildiğinde, ihracat kısmında mezâdiye veya mezâda giden çukadâr ve kâtip giderleri bulunmaktadır.

Ancak terekenin giriş kısmı yazıldıktan sonra mirasçı veya alacaklıların talepleri gibi çeşitli nedenlerden işlemlerin uzaması sonucu, girişte belirtilen değerleme yöntemleri ile ihracat kalemleri arasında çelişki görülebilmektedir. Mesela giriş bölümünde satışı belirsiz ve tahmine dayalı değerleme yapıldığı belirtilmiş (tahrîr ve takvîm) bazı terekelerde, ihracat kalemlerine “dellâliye, mezâdiye” gibi giderlerin kaydedilmesi, fiilen müzâyede yoluyla satıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, terekenin sonradan satılması -müzâyede ile- icap ettiği ve giriş kısmı değiştirilmeden kaydın bu şekliyle tutulduğu anlaşılabilir.¹⁹⁰ Dolayısıyla, çalışmada terekelerin fiyatlamasının ne üzerine yapıldığının tespiti açısından, girişte belirtilenlerin yanında ihracat kısmındaki kalemler de dikkate alınmıştır.¹⁹¹

Diğer yandan gerek satış durumu gerekse fiyat takdirinin ne üzere yapıldığının belirsiz kaldığı terekeler de bulunmaktadır. Bu belirsizlik, terekelerin satış durumundan bağımsız olarak değerlemelerinde kullanılan “tahrîr ve taksîm...” veya sadece tahrîr, tevzî ve terkîm ifadeleri kullanımı dolayısıyladır. Bununla birlikte söz konusu kayıtların, en azından müzâyede ile satılmadığını varsayabiliriz. Netice itibarıyla, yapılan değerlendirmelerde satış durumu ve fiyatlaması belirsiz terekeler ayrıca ele alınmıştır.

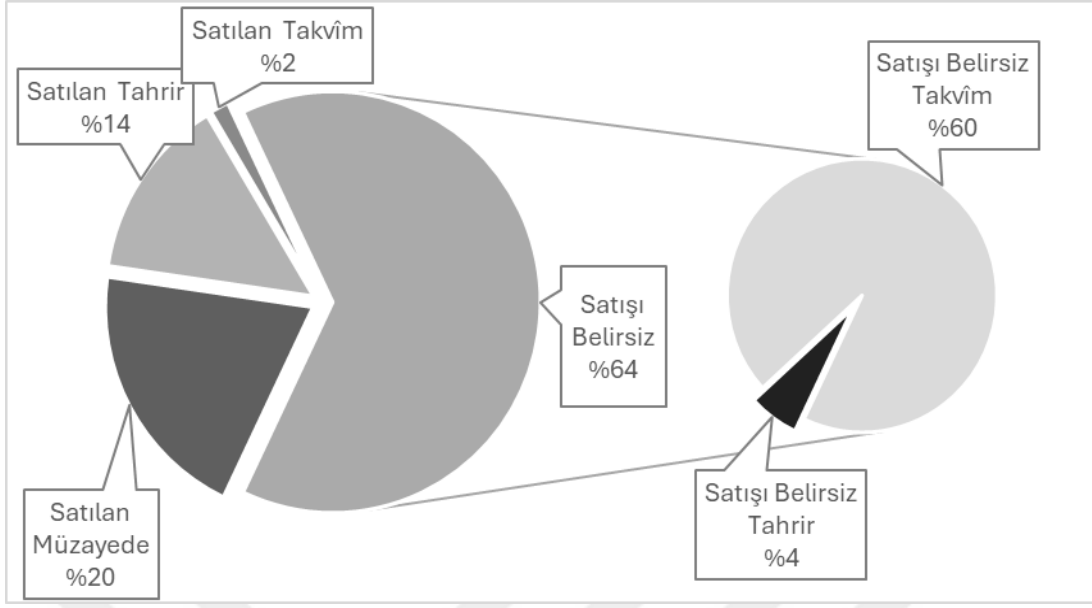
Bu çerçevede, incelenen 5.292 terekeden 1.896’sının (%36) satışa konu olduğu, kalan terekelerde ise satış durumunun belirsiz kaldığı tespit edilmiştir.¹⁹² Satışı yapılan terekelerden 1.070’inin sûk-i sultânî’de¹⁹³ olmak üzere %20’sinin müzâyede yöntemiyle değerlemesi yapılmıştır. Ayrıca, satışı gerçekleştirilen terekeler içerisinde %14’ünün değerleme yöntemi belirsiz kalmış (tahrîr ve taksîm), %2’sinin ise tahminî olarak (tahrîr ve takvîm) değerlendirilmiştir. Diğer taraftan, Grafik 11’de görüleceği üzere, satılıp-satılmadığı belirsiz terekeler örneklemin %64’ünü oluşturmakta, bunlardan %60’ına tahminî fiyatlama uygulanmıştır.

¹⁹⁰ Tersî olarak müzâyede ifadesinin girişte üstünün çizildiği de görülmüştür. Örnek terekeler: KŞS. no: 5699, 162/376; 5709; 10/11-13; 5733, 125/225.

¹⁹¹ Terekelerin borca batık olması, vâris bulunmayışı ve sülüs vasiyetlerin varlığı gibi durumlarda satış gerektiği hâlde satıldığı belirtilmeyen terekeler de bulunmaktadır: KŞS. no: 5682, 19/140-212.; 5747, 46/79, 5687, 99/571, 5717, 183/184-371.

¹⁹² İstanbul’da terekelerin büyük oranda satıldığı tespit edilmiştir.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*.

¹⁹³ Sultan Çarşısı olarak çevrilebilen Sûk-i sultânî, Osmanlı kentlerindeki büyük çarşıdır : Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 170.

Grafik 11: Terekelerin Satış ve Değerleme Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Öte yandan, Grafik 11 ve Tablo 10'da yer verilmeyen, Kastamonu'ya dışarıdan gelip vefat eden 243'müteveffâdan 79'unun, yani %32,5'inin terekesi sûk-ı sultânî'de fiyatlanarak satılmıştır.

Aralık	Din-Cinsiyet		Tereke	Satılan %36			Satışı Belirsiz %64	
				Müzâyede (a)	Tahrîr (b)	Takvîm (c)	Tahrîr (d)	Takvîm (e)
1749 ↕ 1769	Müslüman	Erkek	582	2,6	1,0	0,2	5,8	90,4
		Kadın	237	2,1	0,8	0,0	5,5	91,6
	Gayrimüslim	Erkek	7	0,0	0,0	0,0	14,3	85,7
		Kadın	3	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
1770 ↕ 1789	Müslüman	Erkek	465	7,5	0,4	0,0	3,9	88,2
		Kadın	191	8,4	1,6	0,0	2,6	87,4
	Gayrimüslim	Erkek	10	0,0	0,0	0,0	20,0	80,0
		Kadın	1	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
1790 ↕ 1809	Müslüman	Erkek	552	23,0	1,1	0,2	1,1	74,6
		Kadın	272	24,3	1,5	0,0	1,5	72,8
	Gayrimüslim	Erkek	6	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
		Kadın	2	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
1810 ↕ 1829	Müslüman	Erkek	788	33,8	3,2	0,0	4,8	58,2
		Kadın	392	37,8	2,0	0,3	5,4	54,6
	Gayrimüslim	Erkek	14	28,6	0,0	0,0	14,3	57,1
		Kadın	5	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
1830 ↕ 1849	Müslüman	Erkek	654	36,4	10,7	5,8	5,7	41,4
		Kadın	371	30,5	15,9	9,7	4,0	39,9
	Gayrimüslim	Erkek	16	12,5	6,3	0,0	18,8	62,5
		Kadın	6	16,7	0,0	0,0	0,0	83,3
1850 ↕ 1869	Müslüman	Erkek	378	2,6	76,2	0,0	1,3	19,8
		Kadın	160	3,8	73,8	0,0	1,3	21,3
	Gayrimüslim	Erkek	22	4,5	68,2	0,0	0,0	27,3
		Kadın	4	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0
1870 ↕ 1891	Müslüman	Erkek	102	8,8	90,2	0,0	1,0	0,0
		Kadın	42	16,7	83,3	0,0	0,0	0,0
	Gayrimüslim	Erkek	6	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
		Kadın	4	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0

Tablo 10: Satış ve Değerleme Oranlarının Din-Cinsiyet ve Zamana Göre Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 10, satıldığı tespit edilenler ile satılıp-satılmadığı belirsiz kalan terekelerin değerlendirme yöntemlerini zaman, din ve cinsiyet değişkenlerine göre örneklem temelinde sunmaktadır. Tablonun detaylı açıklaması:

a- Terekelerin “sûk-ı sultânîde” veya “müzâyede” ile satışlarının yapıldığı belirtilen, örneklemin %20’sini, satılanlar içinde ise %56’sını oluşturmaktadır. İncelenen dönem

zarfında, müzâyede usulüyle değerlemesi yapılan terekelerin 1790'lar itibarıyla sayılarının artmaya başladığı; 1810-1849 aralığında ise yoğunlaştığı görülmektedir. Bu aralıkta kayıtlara geçen terekelerin yaklaşık %25'inin müzâyede ile satışı gerçekleşmiştir. Müzâyede ile terekelerin değerlemesi yapılan murisler içinde Müslüman kadınlar, 1830-1849 arası dışında hemen her dönemde tüm kesimlere nispetle fazladır.

Satılan terekeler ile bunlar içinde ne oranda müzâyede uygulandığının cinsiyete göre genel durumu ile dine göre olanlarına bakıldığında; erkeklere ait terekelerin %34,9'u satılmış olup, bu satışların %56,2'si müzâyede yoluyla gerçekleştirilmiştir. Kadınlara ait terekelerin ise %37,6'sı satılmış ve bu satışların %56,9'unda müzâyede yöntemi uygulanmıştır. Müslüman murisler incelendiğinde, erkeklerin %34,9'unun terekelerinin satıldığı ve bu satışların %55,6'sında müzâyede yönteminin uygulandığı; kadınlarda ise tereke satış oranı %37,6 olup, bunların %57,6'sı müzâyede yoluyla gerçekleştirilmiştir. Gayrimüslim murislerde ise, erkeklere ait terekeden %37'sinin satışından %23,3'ü müzâyede ile; kadınlarda ise %36'sından %11,1'i müzâyede usulüyle satışa konu olmuştur. Tespit edilen oranlar dışında kalan terekelerin, büyük bölümünün, (Grafik 11: %60) tahmin üzere değerlemesi yapılanlardan oluşmaktadır.

Sûk-i sultânî'de değerlemesi yapılan terekelerden %63,4'ünün aynı zamanda tahrîri mûcib üzere mahkemeye intikal edenler oluşturmaktadır. Tersine bir okuma ise, müzâyede dışında değerlemesi yapılanların mahkemeye intikalinde tahrîri mûcib oranı %67,9 olmaktadır.

b- Satışın gerçekleştiği ancak değerlendirme yönteminin belirtilmediği terekeler, kayıtlarda genellikle “tahrîr ve bey” ifadesiyle yer almıştır. Bu tür satışlar, örneklem içinde %14 oranında görülürken, yalnızca satılan terekeler dikkate alındığında oran %40'a yükselmektedir. Söz konusu kayıtlar, ağırlıklı olarak 1850-1891 yılları arasında yoğunlaşmakta olup, bu dönemde terekelerin %70'inden fazlasının değerlemesinin bu tür ifadeler üzere yapıldığı anlaşılmaktadır.

c- Satış tahminî fiyat tayini ile yapılan terekelerde “...tahrîr ve takvîm ve bey...” kalıbı kullanılmıştır. Tahminî fiyat ile satıldığı belirtilen terekelerin örneklem oranı %2 iken, satılanlar arasında %4 olmaktadır. Ancak satılıp-satılmadığı belirlenemeyen terekelerin büyük kısmının tahminî fiyatlar ile değerlendirildiği göz önüne alındığında, bunlar içinde satılmış olanlar da bulunabileceği ve dolayısıyla tahmin üzere satış oranının artabileceği kuvvetle muhtemeldir.

d- İncelenen terekelerin %4'ü, “tahrîr ve taksîm/ tevzî'/ terkîm” ifadeleriyle satış durumu ve ne üzere değerlemesinin yapıldığı belirsiz şekilde kaydedilmiştir. Tahmin üzere değerlemelerin yapıldığı terekeler gibi, bu tür ifadelerin geçtiği terekelerin de bir bölümünün satılmış olabileceği muhtemeldir.

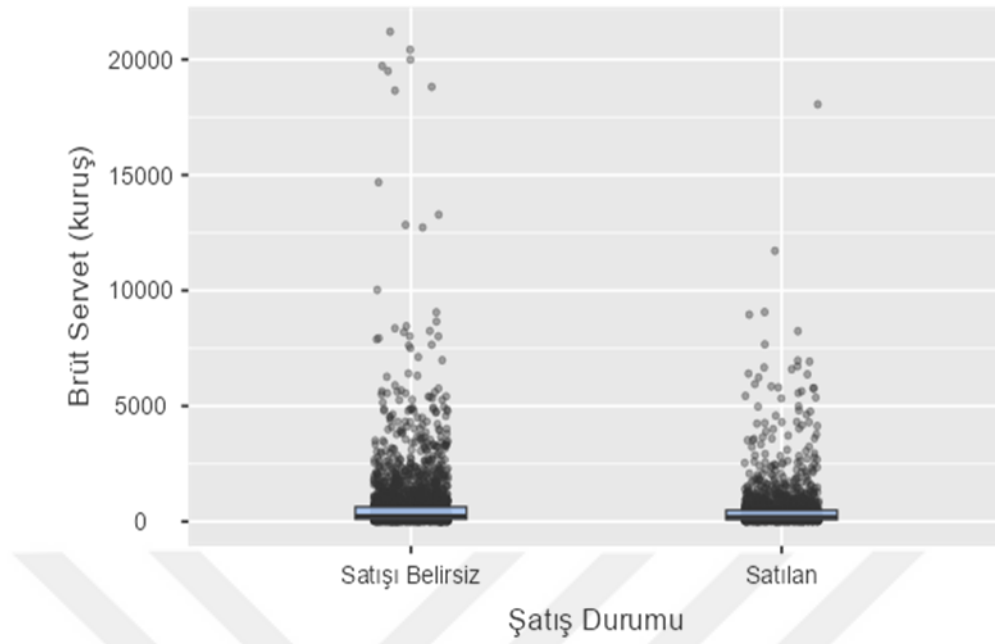
e- Örneklemin %60'ını, kendi içinde ise %94'ü satışı belirsiz, tahmin üzere değerlemesi yapılan terekeler oluşturmaktadır. Bu tür kayıtlarda “...tahrîr ve takvîm ve beyne'l verese bi'l-farîzati's-şer'iyye tevzî' ve taksîm olunan” ifadesi kullanılmakta ve satış durumu açıkça belirtilmemektedir. Değerlemesi tahmin üzere yapılan söz konusu terekelerin 1750'lerden 1850'lere kadar, örneklemin yarıdan fazlasını oluşturduğu tabloda görülmektedir.¹⁹⁴ Ancak 1850 sonrası dönemde bu tür kayıtlarda belirgin bir azalma yaşanmış, özellikle 1870'lerden itibaren neredeyse tamamen uygulamadan kalkmıştır. Bu dönemde, 1850'ler itibarıyla, tahmine dayalı değerlendirme yönteminin azalmasıyla birlikte, kayıtların yerini değerlendirme yöntemi açıkça belirtilmeyen ve “tahrîr ve bey” ifadeleriyle yetinilip satışı yapılan terekeler (madde b) almıştır.

Kente ait terekelerin %36,5'i, kıra ait olanların ise %22,3'ü satılmıştır. Kente ait satılan terekeler içinde %57'sine, kırdaki satılanlardan %39'una müzâyede uygulanmıştır. Gerek satışı yapılan gerekse müzâyede ile değerlendirilen terekelerin kentte nispeten yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kent-kır arasındaki söz konusu farklılıklar mülkiyet yapısı ve sosyo-ekonomik şartların sonucudur.

Servet düzeyleri ile terekelerin satış durumu açısından bakıldığında, satılan terekelerin brüt servetinin, satışı belirsiz terekelere kıyasla ortalama 131,23 kuruş daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Servet ile terekenin satışı arasında kurulan regresyon analizine göre de düşük de olsa anlamlı ilişki bulunmaktadır.¹⁹⁵ Diğer yandan, satışı yapılan terekeler içinde müzâyede uygulananlar 502 kuruş, uygulanmayanlar ise 524 kuruş ortalama sahiptir.

¹⁹⁴ F. Bozkurt, Kastamonu'daki terekelerin, İstanbul ve diğer büyük şehirlerin aksine, büyük oranda satılmadığı ve tahmini fiyatlar içerdiğini tez çalışmasında belirtmiştir. Dönemsel olarak bakılmadığı takdirde, araştırmacının tespiti isabetlidir: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 150.

¹⁹⁵ Uç değerler çıkartılarak hesaplanmıştır: SE = 36,745; R= (0,0499), R²= (0.002), t = -3,5713; p <0,001.

Grafik 12: Servet Düzeylerine Göre Terekelerin Satış Durumu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Meslekî zümrelere göre terekelerin satılma oranlarında, ulemâ sınıfının %5 kadar düşük kalması dışında, anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Klasik tasnife bakılacak olursa, kendi içlerindeki oranlamalara göre askerîlerin %34'ünün, reâyânın ise %36,4'ünün terekesi satılmıştır.

Sonuç olarak, incelenen terekelerde kullanılan değerlendirme yöntemleri göz önüne alındığında, %20'sinin müzâyede yöntemiyle olmak üzere toplam %36'sının satıldığı, ki en az bu oranda örneklemin piyasa fiyatına yakın değerlemesinin yapıldığı düşünülmektedir. Daha önce izah edilen belirsiz durumlardan dolayı, esasında satışın yapıldığı terekelerin asgari oranı olarak da görülebilir.¹⁹⁶ Son olarak, servetlerin değerlendirme yönünden temsiline ilişkin, kayıtlarda yer alan meblağların doğrudan serveti değil, tahmin edilen, yaklaşık veya terekelere yansıyan, mahkeme tarafından belirlenen servetler olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.¹⁹⁷ Nitekim bu olgu, mevcut

¹⁹⁶ Nitekim, satış durumu belirsiz terekelerin de önemli bir kısmının tahminî fiyat takdiri ile satılmış olabileceği düşünülmektedir.

¹⁹⁷ Tereke değerlerinin araştırmacılar tarafından nasıl yorumlandığıyla ilgili bkz.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 66; Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 116-117.

örneklemin yarısından fazlasının tahmin üzere ve belirsiz fiyatlandırılmasından dolayı söz konusu tereke değerlerine temkinli yaklaşmayı meşru kılmaktadır.

1.3.4. Kayıtlardaki Değişim, Hata ve Gider Kalemleri

1.3.4.1. Terekelerdeki Değişim ve Tasnif Problemleri

Mirasların mahkemeye intikalinden sonra sırasıyla sayım, döküm, değerlendirme ve taksimat işlemlerinin yapılmasıyla terekeler dört temel bölüm üzerinde inşa edilmiş olurdu. Barkan'ın öncü çalışmasında bu bölümler, “*listelerin başlığı, ölene ait malların envanteri, borç ve masraflar faslı, miras bölüm tabloları*” şeklinde tasnif edilmiş ve literatürde benzer sıralamaya gidilmiştir.¹⁹⁸ Terekelerin temel yapısı aynı kalmakla beraber, ihtiyaçlara cevap verebilme adına diplomatiğinde, sosyo-ekonomik açıdan ise muhtevasında zamanla değişimler olmuştur. Bu bağlamda, mevcut veriler çerçevesinde öne çıkan değişimlere değinilmiştir.¹⁹⁹

Terekelerin künye/giriş kısmında, ilki 1790 olmak üzere vârislerin hisse payları belirtilmeye başlamış, vâsi tayinleri de zamanla hisse taksimine müteakip künyede yer almıştır.²⁰⁰ Özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren bazı terekelerin künyelerinde vefat tarihleri ve şekli belirtilmiştir.²⁰¹ Taksimatın yapıldığı bölümde, genellikle hisse payları isimler belirtilmeksizin yazılmış, ancak birden fazla eş olduğunda zevcelerin adları zikredilerek hisseleri pay edilmiştir.²⁰² Aynı şekilde mehr-i müeccelin kaydında da birden fazla eş olursa isimler belirtilmiştir.²⁰³

¹⁹⁸ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 74-76; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 53; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 44.

¹⁹⁹ F. Bozkurt, 1820’lerden sonra hisse paylaşımına müteakip kayıtlarda görülmeye başlanan “vârislerin haklarını aldıklarını ve birbirlerinin zimmetlerini ibrâ ettiklerinin” belirtilmesi de beşinci bölüm olarak da görülebilir, demektir. Yine aynı bağlamda terekelerin geçirmiş oldukları değişimler hakkında bkz.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 44-51-vd.

²⁰⁰ KŞS. no: 5703; 5706, 5738, 5763.

²⁰¹ Daha önce değinildiği üzere, murislerin ne iş üzere iken nerede ve hangi tarihte öldüğü de kayıtlara yansıyabilmektedir.: KŞS. no: 5738, 7/ 16; 5780, 28/ 45; 5777, 6-7/ 9.

²⁰² KŞS. no: 5738, 5738 ve 5763; Tereke bakiyesinin vârisler arasındaki ferâiz esaslarına göre paylaşımı hakkında bkz.: Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 281-vd.; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 19-23; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 62-66; Adem Çakır, “İslam Miras Hukukunda Terekenin Paylaşımı ve Osmanlı Uygulaması”, *KHM* 2/1 (2022), 325 vd.

²⁰³ KŞS. no: 5703 ve 5738.

Sûk-ı sultânî’de değerlemesi yapılan terekeler genellikle pâre cinsinden fiyatlandırılmış; yekûn (brüt), hem pâre hem de kuruş cinsinden hesaplanmıştır. Bazı terekelerde ise yekûndan önce satılan eşyalar belirtilmiş, satılmayanlar ise nitelik ve fiyatlarıyla listelenmiştir.²⁰⁴

Tereke envanterindeki varlıkların, bilhassa 1800’lerden sonra nitelemeleri detaylı ve açık yazılmaya başlanmıştır. Bazı örneklerde eşyalar, konakta/odada gibi yer bilgisiyle verilmiştir. Ayrıca, Kelâm-ı Kadîm/ Mushaf’ın çoğu kez fiyatı yerine “hediyesi” ifadesi kullanılırken, fiyatı ve adedi ile yazıldığı da olmuştur. Az da olsa perişan nitelemesi, kitap ve evrak dışındaki eşyalar için de kullanılmıştır.²⁰⁵

Taşınmazlardan, genellikle müsakkafâtan olanlar yekûne dâhil edilmeden doğrudan hissedarlara pay edilmiştir. Bu gibi durumlarda hisselerdeki ilgili varlıklar, tereke toplamına eklenmiştir. Ayrıca, eşyaların topluca öbekler hâlinde verilmesi, “bir miktar” gibi belirsiz nitelemelerin yanında miktar veya fiyatların da boş bırakıldığı kayıtlar da mevcuttur.²⁰⁶ Sonuçta terekelerin zamanla değişen yapısı ve sayılan diğer kayıt şekilleri, bir yandan verilerin zenginleşmesini sağlarken diğer yandan da tasnif sorunlarına yol açmaktadır. Çalışmadaki analiz ve hesaplamalarda, yeri geldiğinde söz konusu tasnif sorunlarına işaret edilmiştir.

1.3.4.2. Hesap Hataları

Mirasların mahkemeye intikali ile başlayan süreç, terekelerin tahrîr, değerlendirme, gider ve hisselerle bakiye pay edilene değin çeşitli hesaplamalardan oluşmaktadır. Bunlarda yazı ve hesap hataları olabilmektedir.²⁰⁷ Mesela terekenin ihracat (minhâ el-ihrâcât) kısmı ile cem‘ân yekûnda aynı değerler bulunmakta; menzilin değeri, müsakkafâtan olmadığı hâlde, yansıtılmamaktadır.²⁰⁸ İhracat toplamında ٧٨ (78) yerine ٨٧ (87) yazılabildiği gibi, silik veya mürekkep kaymasından dolayı 818’in 118 gibi görüldüğü toplamalar da

²⁰⁴ KŞS. no: 5706, 108 ve 108.

²⁰⁵ Örneklerin bulunduğu defterler: KŞS. no: 5703, 5777, 5738, 5763.

²⁰⁶ KŞS. no: 5738, 26/ 65; 5794, 12/17.

²⁰⁷ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 76; Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 417-418; Reyhan, *XVIII. Yüzyılda bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği, Şehir Toplumunun Sosyo Ekonomik ve Kültürel Analizi*, 212; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 234-235; Adem Çakır, “Osmanlı Devleti’nde İslam Miras Hukukuna Uymayan Tereke Paylaşımları Üzerine Bir Çalışma” (Uluslararası II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi, İstanbul, 2016), 1/131-136; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 37-38.

²⁰⁸ KŞS. no: 5763, 34/ 96.

bulunmaktadır.²⁰⁹ Cem‘ân yekûnda az olmakla birlikte ihracat toplamı bazı kayıtlarda sahu‘l-bâkîye yazılmıştır.

Dışarıdan olanlar dâhil, 5.535 kayıttan 177’si hariç (guremâ vs.), terekelerdeki eksik/fazla hesaplama hataları şu şekildedir: 5.358 örneklem içinde +-1 kuruşa kadar olanlar hariç toplam 690 kayıta hesap hataları bulunmaktadır. Bunlardan 317’si (%5,91) fazla, 373’ü (%6,95) de sahu‘l-bâkîye eksik yansımıştır. 10 kuruş ve üstünde hesaplama hatası olan 184 (%3,43) kayıt bulunmaktadır. Bunlardan ise 83’ü (%1,54) sahu‘l-bâkîye fazla verirken 101’i (%1,88) de eksik yansımıştır. Verilerden de anlaşılabacağı gibi terekeler tutulurken, vârislerin lehine veya aleyhine %12,87’lik bir hesap hatası tespit edilmiştir.²¹⁰ Mahkeme sürecinde terekenin elden çıkarılırken yaşanan mal kaçırma, mezatta veya satıştaki usulsüzlükler bir yana koyulursa, ki bu durumların tespiti mümkün değildir; mahkemenin kayıt sırasında vârislerin aleyhine hesaplarda oluşan bilinçli veya sehven hata %6,95’lik bir oranı ortaya koymaktadır. Bu oranın da yaklaşık 5’te 1’i ancak 10 kuruş ve üstüne çıkmaktadır. Bu hatalar genellikle ihracat kısmının hesaplamasından kaynaklanan, sahu‘l-bâkînin toplamına yansımaktadır.

Hesaplamalarda düzeltmeler yapılmış, ancak malların değerleri ile cem‘ân yekûn toplamına güvenilmek durumunda kalınmıştır. Maddî hataların yanında sehven veya kasten yapılmış kâtip hataları olduğu çeşitli kayıtlarda tespit edilmekle birlikte, örnekleme oranlandığında oldukça az kalmakta ve genel olarak çalışmanın çıktılarına etkilemeyecek boyutta olduğu düşünülmektedir.

1.3.4.3. Terekelerin Gider Kalemleri

Mahkemede terekelerin tahrîr, değerlendirme ve taksim süreçlerinde ortaya çıkan vergi, harç ve masraf kalemlerinde yıllara göre değişimler olmuş, yeni vergi ve masraf kalemleri ortaya çıkmıştır. Çalışma sürecinde 30’u aşkın gider kalemi tespit edilmiştir. Bunlar içinde, adı ve uygulanan tarife (%015, %020, %025) dönemine göre değişmekle birlikte, ihracat kısmının demirbaşı olan resm-i kısmet (tereke taksim harcı), hemen her terekenin giderinde yer almıştır.²¹¹ Zamanla uygulanan vergi oranlarının tespiti veya terekelerin gider kalemlerindeki hesaplamalar, resm-i kısmet üzerinden değerlendirilmiştir. Resm-i

²⁰⁹ KŞS. no: 5735, 176/ 205.

²¹⁰ Örnekler: KŞS. no: 5690, 127/194; 5689, 151/285; 5747, 291-292/393; 5750, 31/70.

²¹¹ İnalıcık, “Adâletnâmeler”, 77-78; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK, 1988), 85; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 69.

kısmetin, diğ er vergi veya masraf kalemleriyle birleşik yazılanları hariç 4.295 tereke toplamına göre nispeti %2,1'dir. S k-i sultânî'de satışı yapılanlardan alınan resm-i kısmetin yek ne oranı %2,4; s k-i sultânî dışında olanlar ise %2'dir.

Terekelerin ihracat kısmında mahkeme harç ve masrafları yanında, defin, vasiyet, mehr-i müeccel (erkeklerin borç, kadınların alacak hanesi) ve borçlar da yer almaktadır. Bunlar tereke toplamından düşülerek net değere, sahu'l-bâkîye ulaşılmaktadır.²¹² Dışarıdan olan murisler hariç tutularak, toplam ihracat kalemlerinin yek ne oranı %23,5'tir. Diğ er bir ifadeyle, vârisler mahkemeye intikal eden mirasların %76,5'ini alabilmiştir. İhracat kalemlerinin tereke toplamlarına nispetinde %5,9'u mahkeme giderleri; %3,7'sini defin masrafları²¹³ ve %13,9'unu mehr-i müeccel, vasiyet ve borçlar oluşurmaktadır. Diğ er yandan, mehirler hariç sadece borçların (kişi, kira, para ve avârız vakıfları vb.) yek ne oranı %10,3'tür.²¹⁴ Söz konusu tereke giderlerine, alacak ve borçlar bağlamında        bölümde yeniden dönülecektir.

1750'den 1890'a kadarki süreçte, terekelerden alınan çeşitli vergi/harç ve masraf kalemi, aynı olanlar birleştirilmek suretiyle şöyledir: Resm-i kısmet-i '    (ber-mu't  d resm-i kısmet, harc-ı kısmet, resmi- '    ma'a yevmiyye, ber-mu't  d nısf harç, bi'l- cümle harç, defter-i harç, harc-ı etb ', harc-ı hademe-i mahkeme, harc-ı hüccet), kass miyye, n 'ibiyye, resm-i meblağ-ı mezb r ma'a hademe-i furuhti, muhz riye (ihz riyye), hudd miyye (harc-ı h dd  m  creti), kalemiyye (hüccet-i kalemiyesi), em niyye,  kad riye, hamm liye, k tibiye -kitabet- (kaydiye, kaydiye-i defter ves ire), dell liyye (ber-mu't  d dell liyye-i eşy ), ücret-i m başiriye, zabtiye, resm-i tahsiliye, d y nu müteferrika (düyûn i   n resm), keşfiye, tahr riye (tahrîr k tibi), mezâdiye (mez da giden

²¹²  zt rk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 60-61.

²¹³ Vefat edenin terekесinden ilk düşülen gider, "teçhîz ve tek  n" (cenaze işlemleri) masraflarıdır.: Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na  it Tereke Defterleri (1545- 1659)", 19; Ali Bardakoğlu, "Iskat", *TDV İsl  m Ansiklopedisi* ( stanbul: TDV, 1999), 13/142.;  rnekler: K SS. no: 5719, 119/ 215,5727, 248/ 243.;5733, 84/ 305.

²¹⁴ S. Öztürk' n çalışmasına göre  stanbul'da resm-i kısmetin tereke yek n ne oran %2,4'tür. B t  n mahkeme giderlerinin ortalaması da -olması gerektiği gibi- benzer oranlara işaret etmektedir. Askerî sınıf terekelerinin gider kalemleri içinde borçlar %10,2; masraf, harcama ve vergiler %11,98'ini oluşurmakta ve geriye brüt servetlerden %77,82'si, net bakiye kalmaktadır.: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 97; Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in  ankırı and Kastamonu (1652-1744)*, 86-vd.; Canbakal - Filiztekin, "Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A Database in Very Long-Term Perspective", 103-104; Toprak, *Osmanlı  stanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 215-216; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarisında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 105; Cezar, "Bir  yanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları  yanı K r İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", 47.

kâtib ve çukadâr ve muhzır hizmeti), bâ-fermân-ı âlî kazasker çukadârın hizmeti (baş çavuş ücreti, ba'zı ihzâr için çavuşlar ücreti, emr-i âliye harç, kazasker efendiye), resm-i emin beytü'l-mâl (ber mu'tad hidmet-i me'murin-i beytü'l mâl, ber-mu'tâd resm-i emîn), pul ma'a varaka bahâsı (pul ve akçe farkı, varaka bahâ), kantariye, araba kirası, bargir kirası, ücret-i dükkân (dükkân kirası, dükkân masârifî sâire), seyis ücreti, masârif-i sâir (mu'tad-ı masarîf), ber muceb-i hücceti nafaka bahâ, ücret-i vâsiy (vesâyet harcı). Bu gider kalemlerinden resm-i kısmet, kalemiyye, çukadâriye vd. resm/vergi olarak, diğer bölümü de fiili hizmet karşılığı olan masraflar şeklinde terekelerin ihracatında yer almıştır. Söz konusu giderler, murisin vefat ve ikamet yeri, statüsü, borç ilişkileri gibi durumlarda değişiklik gösterirken²¹⁵ aynı zamanda terekenin değerlendirme yöntemleri (müzâyede- tahmin) de söz konusu giderleri çeşitlendirmiştir.

²¹⁵ Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 43.

2. BÖLÜM: BİREYDEN AİLEYE TOPLUM YAPISI

2.1. Ailenin Niceliksel Yapısı

Tereke defterleri, araştırmacılara Osmanlı toplumunun en ince yapısal unsurlarına kadar nüfuz edebilme imkânı sunan, yegâne başvuru kaynağı niteliğindedir.²¹⁶ Nitekim, genelde toplum özelde ise aile yapısı hakkında detaylı bilgiler sunmasından dolayı terekelere dayalı çalışmalarda, din-cinsiyet-servet/statü temelli değişkenlere göre medenî durum, çok ya da tek eşlilik, çocuk sayısı ortalamaları, aile nüfusu ve vâris yapısı yoğun şekilde üzerinde durulan temalar olmuştur.²¹⁷

Bununla birlikte, tereke defterlerinin -önceki bölümde ele alındığı üzere- toplum ve aileyi temsiliyeti noktasında sınırlılıkları bulunmaktadır. Zira terekeler, İslâm miras hukuku (ferâiz) çerçevesinde düzenlendiğinden, yalnızca vefat veya kayıt anında hayatta olan ve belli şartlarda miras hakkı bulunan kişileri yansıtmaktadır. Bu nedenle terekeler, aile yapısına dair önemli ipuçları sunsalar da gerçekte murisin tüm aile çevresini değil, yalnızca hukuken mirasçı sayılan bireyleri yansıtmaktadır. Özellikle vefat etmiş çocuklar, hayatta olup belirli şartlar nedeniyle miras hakkı bulunmayan torunlar ya da bazı akrabalar, kayıt dışı kalabilmektedir. Dolayısıyla, tereke defterlerindeki demografik veriler, ferâiz uygulamaları çerçevesiyle sınırlı bir görünüm arz etmektedir.²¹⁸

Bu bağlamda, Osmanlı toplumunun çekirdeği olan aile yapısı, çalışmanın veri seti doğrultusunda din, cinsiyet, servet düzeyi ve yerleşim türü gibi değişkenler temelinde tasvir edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2.1.1. Medenî Duruma Göre Tasvir

Tereke sahiplerinin evli, dul veya bekâr olmaları hem servet düzeyleri hem de mirasçı profilleri üzerinde etkili olduğundan, medenî duruma ilişkin veriler, demografik ve sosyo-

²¹⁶ Bir önceki bölümde üzerinde durulduğu üzere erken dönem tahrirleri, geç dönem nüfus sayımları ve salnâmeler, vergiye tabiilik ekseninde tutulduğundan, oldukça sınırlı demografik bilgiler sunmaktadır. Terekelerin de sınırlılıkları olmakla birlikte, özellikle demografik açıdan zengin veriler içermektedir; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 98-99.

²¹⁷ Çalışılan bölge ve dönem örneğinde, Osmanlı ailesi üzerine gerek kent tarihi bağlamında gerekse servet, çocuk ve eş sayısı gibi tematik konulara odaklanan, burada tamamı zikredilemeyecek ölçüde kapsamlı ve müstakil bir literatür oluşmuştur. İlgili literatür için bkz.: Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, 1-7; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 193-229; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 91-120.

²¹⁸ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 19-23; Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 209.

ekonomik çözümler açısından birer gösterge niteliği taşımaktadır. Nitekim, murislerin medenî durumlarına göre tereke hacimleri ve özellikle vârisleri arasındaki çeşitlilik, İslâm ferâiz hukuku çerçevesinde belirgin farklılıklar gösterdiği bilinmektedir.²¹⁹ Bu nedenle, medenî durum verisi, ilerleyen bölümlerde ele alınacak sosyo-ekonomik çözümler bağlamında, önemli bir değişken olarak yer almıştır.²²⁰

Örneklemin %5,1'ini bekâr, %0,43'ünü sagîr/masum murisler oluşturmaktadır.²²¹ Bu murislere ait terekelerin %28,3'ü tahrîri mûcib, %71,7'si ise talep üzerine kayda geçirilmiştir. Bekâr ve sagîr/masum murislerin hem örnekleme hem de mahkemeye zorunlu intikaldeki oranlarının düşük olmasında, vâris yapılarının, özellikle vârisleri içinde zorunlu intikalin başat faktörü olan gayrireşit çocuk bulunmayışıyla ilgilidir.

Bekârların toplam vâris sayısı 643, ortalama vâris sayısı ise 2,38'dir. Vârisleri içinde en az bir üstsoyu bulunan 81 (%30) muris bulunmaktadır.²²² Vârissiz vefat eden 39 bekârdan 11'i kadın, 28'i erkektir. Büyük çoğunluğu (%94) kentte ikamet etmiş bekârların %36'sının en az bir unvanı bulunmaktadır.

Tereke sahiplerinden sagîr/masum olanların vâris sayısı 69, ortalama vâris sayısı ise 3,13'tür. Vârisleri içinde en az bir üstsoyu bulunan 18 (%78,2) sagîr/masum bulunmaktadır. Tamamı kentte sakin olan murislerden 1'i gayrimüslim olmak üzere toplam 4'ü kızdır.

Tablo 11'de görüleceği üzere, tereke sahiplerinden eş/zevceleri de vefat eden dul murisler örneklemin yaklaşık %10,2'sini oluşturmaktadır. Dul terekelerinin %61,5'ini kadınlar oluşturmaktadır.²²³ Ayrıca dul murislerin %57,1'inin terekeleri tahrîri mûcib üzere kayıtlara geçmiştir. Bunlardan %60,5'i (187) kadın, geri kalanı da (122) erkektir.

²¹⁹ Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 2; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 98; Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", 209.

²²⁰ Murislerin medenî durumları hakkında edinen bilgiler, genel itibarıyla eş ve çocuk sahipliğine göre belirlenmektedir. Bu bilgiler, girişte vârisler açıklanırken veya "...Derviş Mustafa zevcesi demekle ma'rûf ..." ifadeleri dolayısıyla muris nitelenirken veyahut girişte bunların hiçbir olmaksızın hisse kısmında yer almaları dolayısıyla edinilebilmektedir.: KŞS. no: 5712, 108/202.

²²¹ Murislerin sahip oldukları sagîr/e, batında, mürâhik ve mecnûn/e çocukları birleştirilerek hesaplanmıştır.

²²² Bekâr murislerden 69'unun annesi, bunlardan aynı zamanda 2'sinin anne ve babası, terekeleri tutulurken hayattadır. 6 murisin de dede veya ninesi geride vâris olarak kalmıştır.

²²³ Dul murisler içinde kadınların erkeklerle nazaran fazla olması, ilk bölümde üzerinde durulan erkeklerin erken vefatları dolayısıyladır. Ayrıca, dul kalan kadınların mirasının mahkemeye intikaldeki oranları, vâris çeşitliliği ve beytümâlin hisseye girme ihtimali gibi nedenlerden ötürü diğer kadınlara göre daha fazla olabilmektedir.

%95,4'ü kentli olan dul murislerin, ortalama çocuk sayısı 1,94 (toplam 1.053 çocuk) ve ortalama vâris sayısı 2,94 (toplam 1.594 vâris)'tür.²²⁴

Cinsiyet/Din	Evli		Dul		Bekâr		Sagîr/Masum	
	Tereke	%	Tereke	%	Tereke	%	Tereke	%
M. Erkek	3.150	70,6	204	37,7	148	54,8	19	82,6
M. Kadın	1.216	27,3	326	60,1	120	44,4	3	13
Gm. Erkek	75	1,7	4	0,7	2	0,7	0	0
Gm. Kadın	16	0,3	8	1,5	0	0	1	4,3
Toplam	4.457	99,9	542	99,9	270	99,9	23	99,9
Örneklem %	84,22%		10,24%		5,10%		0,43%	

Tablo 11: Din ve Cinsiyete Göre Medenî Durum

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İncelenen terekelerde, murislerin %84,22'sinin eşi hayattayken vefat ettiği tespit edilmiştir. Evlilerin %72,3'ünü erkek, %27,6'sını da kadın murisler oluşturmaktadır. Örneklem nazaran evli terekelerinin %59,6'sı mahkemeye tahrîri mûcib üzere intikal etmiştir. Evliler için de ise %70,7'si zorunlu intikal üzere kayıtlara geçmiş; bunlardan %73,4'ü erkek murislere aittir. Erkek murislerin hem evliler içinde hem de tahrîri mûcib intikallerdeki yüksek oranları, daha önce değinilen erkeklerin ölüm oranları ve kadınlara nispetle terekelerinin yüksek temsiliyeti dolayısıyladır. Diğer yandan, büyük çoğunluğu (%94,5) kentte ikamet etmiş evli murislerin 2,12 (toplam 9.464) çocuk, 4,13 de (toplam 18.459) vâris ortalaması bulunmaktadır.²²⁵ Cinsiyete göre ise kadınlarda 1,47 çocuk, 3,78 vâris ortalaması bulunurken, erkekler 2,37 çocuk ve 4,27 de vâris ortalamasına sahiptir. Yerleşim türüne göre medenî duruma bakıldığında, dul murislerin kentte, kıra oranla yaklaşık %1,5 daha fazla temsil edilmesi dışında belirgin bir fark görülmemiştir. Kırsal bölgelerde tereke sahiplerinin %5,6'sını bekârlar, %8,74'ünü dullar ve %85,66'sını evliler oluşturmaktadır. Buna karşılık kentte bu oranlar sırasıyla %5,7 bekâr, %10,32 dul, %84,16 evli ve %0,45 diğer (sagîr, mecnûn vb.) murisler şeklindedir.

Son durumda, evli ve dul murisler gözlemlerin %94,4'ünü;²²⁶ bekâr, sagîr vd. %5,6'sını oluşturmaktadır. Ayrıca, zamana göre medenî durumlardaki değişimlere bakıldığında,

²²⁴ Vefat eden çocuklar ve diğer vârisler hariç tutularak hesaplanmıştır.

²²⁵ 3.437 evli erkek muristen eşleri de vefat edeler çıkartıldığında, toplam 3.075 geride dul zevce bırakmışlardır. 1.552 evli kadın muristen eşleri vefat edenler de çıkartıldığında geride 1.207 dul eş bırakmışlardır.

²²⁶ Söz konusu oran 17. yüzyıl Edirne'sinde %65,2; 18. yüzyıl İstanbul'unda %77 olarak hesaplanmıştır: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 73; Muhammed Bedrettin

genel olarak anlamlı farklılıklar olmamakla birlikte sagîr terekelerinin, 1790-1810 aralığında 8 adet olmak üzere yoğunlaştığı izlenmiştir.²²⁷ Sagîr vefatlarının, daha önce değinilen savaş yıllarındaki şehit vefatlarının yoğunlaştığı 1778-1810 aralığıyla örtüştüğü söylenebilir (Grafik 4).

2.1.2. Eş Sayısına Göre Tasvir

Demografik açıdan terekeler, İslâm miras hukuku çerçevesinde araştırmacılar için temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Bu kaynağa dayalı çalışmalar, Osmanlı ailesini çeşitli boyutlarıyla incelemiş; çok eşlilik (poligami) de sıklıkla ele alınan temalardan biri olarak öne çıkmıştır.²²⁸ Bu bağlamda, mevcut veri seti doğrultusunda Kastamonu örneğinde çok eşlilik, kategorik değişkenler temelinde değerlendirilmiştir.

Vefat anlarında zevceleri hayatta olan 3.225 erkek murise karşın, 208'i dul olarak vefat etmiştir. Dul murislerden 3'ü iki kere evlenmiştir, ancak ilk zevcelerin vefatından sonra mı ikinci evliliklerinin yapıldığı bilinemediğinden, çok eşli sayılmamışlardır.²²⁹ Yine, dul olmamakla birlikte 11 muris iki kere evlilik yapmış, ancak eşlerinden biri vefat anında geride kalmıştır.²³⁰ Bu ayrıntılar bir tarafa, evli Müslüman erkeklerin geride vâris olarak kalan zevceleri dikkate alınarak çok eşlilik oranları hesaplanmıştır.

Toprak, "Osmanlı İstanbul'unda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz", *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi*, (2022), 236.

²²⁷ Örnekler: KŞS. no: 5704, 83/150; 5709, 86/142; 5712, 54/189.

²²⁸ Osmanlı'da çok eşlilik olgusu, demografik/aile yapısı ekseninde (Barkan, 1966, s. 13; Özdeğer, 1988, s. 50; Öztürk, 1998, s. 75; Demirel vd., 1992, s. 102-106) alt konu olarak işlendiği gibi müstakil olarak da ele alınmıştır: Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Eşlilik", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/375-384; Ümit Ekin, "19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu", ed. Haluk Selvi vd. (Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017), 919-926; Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", (2008), 85-100; Ömer Döşemetaş, "Kastamonu Kazâsı'nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi 2* (2018), 97-122; İbrahim Ertem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM 31* (Bahar 2013), 41-60; Gülay Bolat, "Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa'nın Çok Eşliliği ve Mirasının Taksimi", *Kadim 3* (Nisan 2022), 183-208; Mihriban Polat, *Osmanlı Devleti'nde Çok Eşlilik (h.1111-1140/ M.1699-1728 Yılları Arası Ankara, Bursa, Edirne, Galata, Antep Ve Konya Tereke Kayıtlarına Göre* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²²⁹ KŞS. no: 5712, 156-152/103; 5721, 126/231; 5738, 263-264/265.

²³⁰ Eş sayıları bazen sorun olur. Ölen eşten kalan mehr borcu var ise özellikle kadınlar için, ölen ilk eş tespit edilebilir. Diğer türlü vefat eden ilk eşten çocuklar varsa, dolaylı olarak yine tespit edilebilmektedir: KŞS. no: 5684, 126/127-187; 5700, 237/90; 5738, 31/80.; Bu durumun tespiti için ayr. bkz.: Özdeğer, 1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, 49; Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 108.

Bu çerçevede, dul ve evli Müslüman erkek sayısı toplam 3.354'tür. Bunlardan 276'sı 2 eşli; 12'si de 3 eşlidir.²³¹ Genel olarak Müslüman evli erkekler içinde çok eşli olanların sayısı 288'dir ve çok eşlilik %8,58 olmaktadır. Diğer bir deyişle, örnekleme bulunan Müslüman evli erkeklerden %91,42'si tek eşli olduğu hâlde vefat etmiştir.

Kent-kır arasındaki demografik yapıda eş sayısı farklılık göstermektedir. Kırsalda toplam 224 evli erkekten 23'ü, yani %10,2'si çok eşlidir. Kentte ise 3.209 evli Müslüman erkekten 265'inin birden fazla eşi bulunmakta ve çok eşlilik %8,2 olmaktadır. Öte yandan, kırsaldaki çok eşlilikte ikiden fazla eş bulunmamakta, kentte eş sayısı 3'e kadar çıkabilmektedir.²³² Anlaşılabileceği üzere kırsalda çok eşlilik kente nispetle yüksektir. Bunların yanında, çok eşlilerin çocuk sahiplik ortalaması kırdaki 3,3; kentte 2,9'dur. Vâris ortalaması ise kırdaki 6,1; kentte 5,5'tir. Kıra ait mirasların mahkemeye düşük intikali göz önüne alındığında, bu oranların bir miktar daha düşük olabileceği düşünülebilir. Zira çok eşlilerin miraslarının mahkemeye intikal meylinin fazla olabileceği, tek eşlilere nispetle çok eşli oranının gerçekte olandan fazla çıktığı tahmin edilmektedir.²³³

Çok eşli murislerin 361'i (%43,1) erkek, 465'i (%55,5) kız ve 11'i (%1,3) de batında olmak üzere toplam 837 çocuğu tespit edilmiştir. Çocukların %49'u gayrireşit, %51'i de kebîrdir. Ayrıca, çok eşlilerden 28'i (%9,7) geride çocuk vâris bırakmadan vefat etmiştir.²³⁴

Tarihler	Tek Eşliler	Çok Eşliler			
		Tereke	%	Çocuk Ort.	Vâris Ort.
1749-1769	504	58	10,32	2,96	5,8
1770-1789	422	38	8,26	3,34	5,92
1790-1809	476	48	9,16	2,85	5,29
1810-1829	689	66	8,74	2,34	5,12
1830-1849	591	49	7,65	2,83	5,48
1850-1869	365	23	5,92	3,56	6
1870-1891	98	6	5,76	4,16	6,6
Toplam	3.145	288	8,4	2,90	5,55

Tablo 12: Yıllara Göre Çok Eşlilik ve Çocuk-Vâris Ortalamaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

²³¹ 3 eşlilerden örnekler: KŞŞ. no: 5682, 223-224/341; 5704, 12/24; 5728, 24/69.

²³² Kent ve kırdan birer örnek: KŞŞ. no: 5700, 69/292; 5704, 12/24.

²³³ Mirasların mahkemeye zorunlu hâllerdeki intikalinde çok eşlilik oranı %9,4 iken talep üzere de %8,2'dir. Mirasçılar arasında gayrireşit çocuk bulunmasa dâhi, birden fazla eş varlığı miras paylaşımalarında sorun yaşanması dolayısıyla, bu tür mirasların mahkemeye intikal meylini arttırmış olabilir.; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 98-99.

²³⁴ KŞŞ. no: 5709, 31-32/48; 5718, 17/30; 5734, 48/338; 5762, 95/219.

Tablo 12’de yer alan çok eşlilerin yıllara göre yüzdeleri, mevcut yıllarda evli Müslüman erkeklerin toplamalarına nispetle oluşturulmuştur. Yine, çok eşli murislerin geride bıraktıkları çocuk ve vâris ortalamaları, ilgili aralıklarda yer alan verilere göre hazırlanmıştır. Bunlara göre çok eşliliğin zaman serisi takibinde, 1810-1829 aralığından sonra tek eşlilere nispetle azalan oranda bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte, tablodaki zaman serileri, murislere ait terekelerin ve yaklaşık olarak da vefat tarihleri olduğundan, medenî durum ve eş sayısının 10-15 yıl geriye dönük olarak hesaplandığında, çok eşliliğin 1780-90’lar itibarıyla azalmaya başladığı düşünülebilir. Diğer yandan 1780 ile 1820’ler, daha önce de vurgulandığı gibi (Grafik 3 ve 4) Osmanlı’da savaş, salgın ve göçler dolayısıyla çok yönlü buhranların yaşandığı zamanlardır. İlgili zaman aralığında erkek ölümlerindeki artış, dul kadın ve yetim çocuk sayısında dikkate değer bir yükselişe neden olmuştur. Aynı şekilde, çok eşlilik örneklerinin de bu dönemde artan tereke sayılarıyla daha görünür hâle geldiği söylenebilir. Nitekim, 1830’lar itibarıyla ölümlerin, dolayısıyla terekelerin kayıtlara yansımaları azalmış, ancak çocuk ve vâris ortalamaları artan oranda seyir izlemeye başlamıştır.

Kategori	Eş Durumu	Ortalama	Ortanca
Çocuk	Çok eşliler	2.90	3
	Tek eşliler	2.12	2
Vâris	Çok eşliler	5.55	5
	Tek eşliler	3,91	4
Yaş	Çok eşliler	38.76	42
	Tek eşliler	37.29	42

Tablo 13: Eş Durumuna Göre Çocuk-Vâris Ortalamaları ve Yaşların Özeti

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Örneklemdaki Müslüman erkeklerin eş sayısına göre çocuk-vâris ortalamaları ile ilk bölümde hesaplanan yaş tahminleri özet şeklinde Tablo 13’te verilmiştir. Çok eşlilerin çocuk ve vâris ortalamaları tek eşlilere nazaran yüksek olduğu görülmektedir. Görece sınırlı bir fark olmakla birlikte, çok eşli murislerin yaş ortalamalarının tek eşlilere kıyasla yüksek olduğu söylenebilir. Ancak daha önce yapılan yaş tahminleri hesaplamasında,

“asgari yaş” düzeyleri belirlenmeye çalışıldığından, bu ortalamalar mutlak değil, yaklaşık değerler olarak varsayılabilir.²³⁵

Çok eşli 288 murisin %67’sinin en az bir unvanı bulunmaktadır. Bu oran tek eşlilerde %56,4’tür. Çok eşli murislerin başta ağa (54) olmak üzere beşe, bey, alemdâr gibi askerî sınıfa işaret eden unvanlara sahip olanların sayısı 87’dir ve el-hâc, es-seyyid, çelebi gibi unvanlarla da birleşik olabilmektedir. Sufî, dervîş, halife gibi unvanlıların çok eşliler arasındaki sayısı 63’tür ve bunların dışında sadece el-hâc unvanlı 45, es-seyyid unvanlı ise 9 muris bulunmaktadır.

Unvan ve servet yapılarından çok eşlilerin meslekî konumları tespit edilip Tablo 14’te dağılımları verilmiştir. Zümrelerin tespitinde, kayıtlarda geçen meslekî uğraşlar ve servet yapıları öncelenmek üzere ortalama bir görünüm elde edilmiştir.²³⁶

Meslekî Zümre	Tereke	Yüzdesi	
Asker	92	%32	%45,2
Ulemâ-Dinî	38	%13,2	
Esnaf-Tüccar	61	%21,2	%54,8
Tespit Edilemeyen	97	%33,6	

Tablo 14: Çok Eşlilerin Meslekî Zümrelere Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

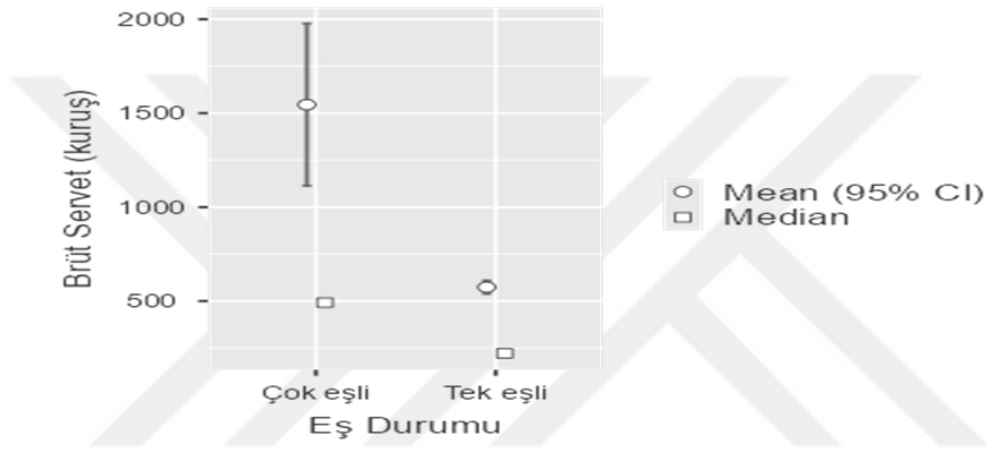
Çok eşli murislere meslekî açıdan bakıldığında en fazla askerî zümre (ehl-i örf/ seyfiye) içinde yer aldıkları görülmektedir. Ardından esnaf-tüccar zümresi gelmektedir. Ancak mesleği tespit edilemeyen murisler içinde esnaf, zanaatkâr veya tüccar olanlar da bulunabileceğinden, esasında bu oranın daha yüksek olabileceği düşünülmektedir. Çok eşliliğe genel olarak bakıldığında ise, klasik tasniflemeye göre askerî/yönetici sınıfın

²³⁵ Yaş hesaplamalarındaki tahminler asgari düzeyleri temsil etmektedir. Buradan hareketle eş durumuna göre tespit edilen yaşlar, en alt düzeyler olarak görülmelidir.

²³⁶ El-hâc, es-seyyid ve çelebi unvanları dikkate alınmamıştır. Zira bu unvanlar, hemen her zümrede bulunmakta ve diğer unvanlar ile birleşik olabilmektedir. Bu durum, unvan ve meslekler kısmında ele alınmıştır.

yönetilenlerden (reâyâ) yaklaşık %10 daha az olduğu söylenebilir.²³⁷ Bu noktada, statü yapıcı servet ile çok eşlilik arasındaki ilişki sorgulanmıştır.²³⁸

Murislerin eş durumları ile brüt servet ortalama ve ortancaları Grafik 13'te gösterilmiştir. Çok eşli murislerin servet ortalaması 1.545,1 (ortanca 492) kuruş iken tek eşlilerin servet ortalaması 574,42 (ortanca 222) kuruştur. Çok eşli murislerin servet düzeylerinin genel olarak tek eşlilerden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, eş sayısı ile servet düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü ($p < 0.01$) zayıf bir ilişki tespit edilmiştir.²³⁹ Söz konusu ilişki, diğer demografik faktörlerin de birer değişken olarak dâhil edildiği sonraki bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

Grafik 13: Eş Sayısına Göre Servet Düzeyleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

²³⁷ Bu olguya S. Öztürk, “toplumun eliti sayılabilecek bir konumda olan askerî sınıf içinde bile poligaminin tercih edilen bir durum olmadığı açığa kavuşmaktadır” ifadesiyle dikkat çekmiştir.: Öztürk, XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili, 2.

²³⁸ İncelenen dönemde, 18-19. yüzyılda unvan ve pâyelerin statüyü belirlemede etkisinin azaldığı, bunlara sahip olmak servet yapmada etkili olurken, asıl statü belirleyicinin bizzatı servet/sermaye olduğu kastedilmektedir. İleride bu konuya değinilmiştir.

²³⁹ Analizde bağımlı değişken “servet (brüt)” ve “eş durumu” (çok eşli- tek eşli) bağımsız değişken olarak incelenmiştir. Servetlerin değerlendirildiği sonraki bölümde bu ve diğer demografik unsurlar, servet düzeyleri bağlamında ele alınacaktır. Diğer yandan, eş sayısı ile servet arasında anlamlı ilişki -paralel yahut zıt- kurulamayan çalışmalar da bulunmaktadır.: Said Öztürk, “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul’da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı”, *İstanbul Araştırmaları Dergisi* 3 (1997), 32; Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, 951; Demirel vd., “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, 1/104-105; Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, 88-89; Er, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, 374; Gülay Bolat, “Tereke Kayıtlarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Aile: Rusçuk Örneği”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 15/1 (2020), 381; Döşemetaş, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazası (1725-1750)*, 374; Eş sayısı ile servet arasında pozitif yönlü ilişkinin görüldüğü çalışmalar için bkz.: Çakır, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, 51-53; İbrahim Solak - Ahmet Gülenç, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği”, *USAD* 14 (2021), 351; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 115.

Çok eşliliğin yerleşim, statü-servet ve zaman gibi çeşitli değişkenlere göre farklılaştığı bilinmekte ve sayılan değişkenler bazında Kastamonu'daki eş durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, incelenen bölge ve zaman aralığında çok eşlilik %8,58 olarak tespit edilmiştir. Bu oran 140 yılın ortalamasıdır; 18. yüzyıl ortalarında çok eşlilik %10,3 iken 19. yüzyıl sonlarına doğru %5,7 olmuştur.²⁴⁰ Bunlarla birlikte, ileride ele alınan ve müstakil birer çalışma olarak da yayınlanmış olan “guremâya kalan borca batık murisler” ile “âzatlı murisler” arasında çok eşlilik oranları sırasıyla %8,1 ile %3,3 olarak tespit edilmiştir.²⁴¹

Çok eşlilerin zaman ve yerleşime göre demografik açıdan farklılık gösterdiği yukarıda belirtmekle birlikte, genel olarak çocuk-vâris ortalamalarının tek eşlilere nispetle yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yine hem unvanlar bazında hem de meslekî zümreler açısından çok eşliliğe bakıldığında, askerî sınıfta sayılan oranlar yüksek çıkmaktadır. Bununla birlikte örneklem göz önüne alındığında, servet düzeyleri anlamlı şekilde çok eşliliği açıklamakta; servetin çok eşlilikle pozitif bir ilişkisi bulunmaktadır.

Terekelere dayalı çalışmalarda, çok eşliliğe ilişkin oranlar ekseriyetle %4 ile %12 arasında değişmektedir.²⁴² Çok eşliliğin sanılanın aksine Osmanlı ailesinin temel karakteri olmadığı, araştırmacılar tarafından defaatle vurgulanmıştır.²⁴³ Bu çerçevede Kastamonu örneğindeki tespitler, kent- kır arasındaki çok eşlilik oranlarındaki farklılıklar bir tarafa, genel olarak literatürle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

²⁴⁰ 19. yüzyılın hareketli ikliminde çok eşliliğin, Kastamonu'da olduğu gibi diğer kentlerde de artık tercih edilmediği anlaşılmaktadır.: Ekin, “19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu”, 922-923; Ayrıca, 18. yüzyılın ilk yarısında Kastamonu'da çok eşlilik oranı %10,2 bulunmuştur.: Döşemetaş, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 371.

²⁴¹ Açıkgöz, “Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açıdan Dönemsel Analizi”, 709; Kaan Ramazan Açıkgöz, “Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)”, *Journal of International Eastern European Studies* 6/1 (2024), 41 (dipnotta).

²⁴² Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, 13; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 50-vd.; Öztürk, “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı”, 30-31; Ekin, “19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu”, 922; Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, 85-vd.; Döşemetaş, “Kastamonu Kazâsı'nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)”, 101; Polat, *Osmanlı Devleti'nde Çok Eşlilik (h.1111-1140/ M.1699-1728 Yılları Arası Ankara, Bursa, Edirne, Galata, Antep Ve Konya Tereke Kayıtlarına Göre)*, 52-vd.

²⁴³ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 130; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 100-vd.

2.1.3. Çocuk Sayısı Ortalamaları

Terekeler, İslâm ferâiz hukuku çerçevesinde mirasın paylaşımını esas alarak düzenlendiğinden, mirasta hakkı bulunan ve hayatta olanları yansıtmaktadır. Bu nedenle, tereke sahibinden önce veya kayıt tarihi itibarıyla vefat etmiş çocuklar -yerlerine mirasçı (eş, çocuk) geçmediği sürece- kayıtlarda genellikle belirtilmemiştir. Dolayısıyla, bu kaynak grubuna dayalı hesaplanan çocuk sayısı ortalamaları, yaşayan ve pay sahibi olan çocukları içermekte;²⁴⁴ bu da genelde aile yapısına, özelde ise çocuk sayısına dair elde edilen verilerin eksik temsil riski taşımasına yol açmaktadır. Öte taraftan, terekelerde ölen çocuklar açıkça belirtilmişse, onların çocuk sayısı ortalamasına dâhil edilip-edilmeyeceği, kullanılacak analize bağlıdır. Dolayısıyla, evli veya dul murisler dikkate alınmak üzere vefat eden çocuklar, çocuk sahipliği ortalamalarına dâhil edilecek, ancak vâris ortalamaları kısmında hariç tutulacaktır.

Bu noktada, çalışmada incelenen terekelerde, mümkün olduğunca vefat ettiği çeşitli belirteçlerle anlaşılan çocuklar da (354) örnekleme dâhil edilmiştir.²⁴⁵ Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, bu tür tespitler yalnızca sınırlı sayıdaki vakada mümkündür. Dolayısıyla bu çocukların dâhil edilmesi, gerçek çocuk sayısına daha fazla yaklaşmamıza imkân tanımakla birlikte, net bir tablo sunmamaktadır.

İncelenen 5.292 kayıttan bekâr ve sagîrler çıkartıldığında, 542'si dul olmak üzere toplam 4.999 aile/tereki sahibi bulunmaktadır. Bu tereke sahiplerinden 730'unun hiç çocuğu bulunmazken, 114'ünde çocuklar tereke sahibinden (veya kayıttan) önce vefat ettiğinden geride vâris çocuk kalmamıştır. Dolayısıyla, toplamda 844 evli ve dul tereke sahibinin vârisleri içinde çocukları yer almamaktadır. Bunlardan 7'si gayrimüslim olmak üzere 459'u (%54,6) erkek; 5'i gayrimüslim olmak üzere 373'ü (%45,3) de kadındır. Yerleşime göre bakıldığında çocuksuz murislerin %95,6'sı kentte ikamet etmiştir. Kentteki aileler içinde %17,06'sını oluşturmaktadır. Kırdaki aileler içinde ise %13,7'si çocuksuzdur.

²⁴⁴ Terekelerin, toplumu ve aileyi ne oranda temsil edebildiği önceki bölümde ele alınmıştı. Terekelerin tutulma amacı ve kayıta uygulanan yöntemler için bkz.: Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 2-20; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 13; Bozkurt, "Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları", 218; Matthews, "Bir Osmanlı Tereke Defterleri 'isolario'suna Doğru ve Manisa (1600-1700) Örneği", 73.

²⁴⁵ Esasında bu durum iki yönlü tezat oluşturmaktadır; murislerden önce (veya kayıttan önce) vefat eden çocukların görülmemesi bir yandan çocuk sayısı ortalamalarını eksi yönde etkilemekte diğer yandan da çocuk sahipliğinde sagîrlerin görünürlüğüne veya oranını arttırmaktadır. Nitekim, vefat eden çocuklar ekseriyetle kebîrdir. Diğer taraftan, murislerin vefat eden çocukları dolayısıyla vârisleri arasında genellikle gayrireşit torunları bulunmaktadır. Gayrireşit varlığı zorunlu intikal olduğundan, bu tür vârislere sahip murislerin terekelerinin görünürlüğü doğal olarak artmaktadır.

Evli ve dul 4,999 murise ait terekede toplam 10.516 çocuk tespit edilmiştir. Buna göre, muris başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,1'dir. Bu ortalamaya vefat eden çocuklar dâhil edilmemiştir. Nitekim, 315 murisin 294'ü kentte, 21'i kırdaki toplam 354 çocuğu kendilerinden veya terekeleri kayıtlara geçmeden önce vefat etmiştir. Bu çocuklardan 278'i erkek, 76'sı da kızdır. Vefat edenler dâhil edildiğinde ise genel çocuk ortalaması 2,17 olmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bundan sonraki çocuk sayısı ortalamaları vefat eden çocuklar dâhil edilerek hesaplanacak, vârislerle ilgili bölümde hariç tutulacaktır.

Yerleşime göre devam edildiğinde, çocuk sahiplik oranı kentte 2,14 iken kırdaki 2,65'tir. Her ne kadar örneklem hacimleri farklı olsa da kırsalda çocuk sahiplik ortalamasının yaklaşık 0,5 puan fazla olduğu görülmektedir. Diğer yandan, ileride değinileceği üzere, gayrimüslim ailelerin tamamının kent sakini olması ve çocuk sahiplik ortalamalarının yüksekliği, kent-kır çocuk ortalamalarında kent lehine %0,02'lik artışa sebep olmaktadır. Dolayısıyla gayrimüslimler hariç tutulduğunda kentli ailelerin çocuk sahiplik ortalaması 2,12 olmaktadır.

Tereke sahibi murisler, vefat eden çocuklar dâhil 5.192'si (%47,76) erkek, 5.561'i (%51,16) kız ve 117'si (%1,07) de batında olmak üzere toplam 10.870 çocuğa sahip olmuştur. Cinsiyete göre çocukların kent-kır oranları ise şöyledir: Kentte %48,6 erkeğe karşın %51,4 kız çocuk; kırdaki %44,2 erkeğe karşın %55,8 kız çocuğu bulunmaktadır. Anne karnındaki çocukların her iki yerleşimde, toplam çocuk sayılarına nispetleri kentte 1,07 iken kırdaki 1,11'dir. Genel olarak kız çocuklarının erkeklere göre fazla olduğu anlaşılmakta, kırdaki bu fazlalık %11,6'yı bulmaktadır.²⁴⁶ Bununla birlikte, gayrimüslim ailelerdeki oranlarda, erkek çocuklar (%51,6) kızlardan (%48,4) %3,2 fazladır. Batında olanların, çocuklar içindeki yüzdesi ise 0,65'tir.

²⁴⁶ Erkek ve kız çocuklarının birbirlerine oranları, çalışılan bölge ve zaman aralığına göre değişebilmektedir. Nitekim, S. Öztürk'ün çalışmasında %48,8 erkek çocuğa karşın %51,2 kız bulunmakta, ki çalışmamızla hemen hemen aynı değerlerdir. Ancak, Ö. L. Barkan'ın çalışmasında %51,6 erkek çocuğa karşın %48,4 kız çocuğu; Ü. Ekin'in çalışmasında %53,94 erkek, %46,06 oranında kız çocuğu vârisler içinde yer almaktadır. Yine, H. Özdeğer ve F. Bozkurt'un çalışmalarında erkek çocukların kızlara nispetinin fazla olduğu tespit edilmiştir.: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 75; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 13; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 56; Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskefiyeli vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 1/572-576; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 101; Solak - Gülenç, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği", 352.

Şehirdeki ailelerin 2 çocuklu olanlarının oranı %25,5 iken, kırdaki 3 çocuklular %25,2'dir. Diğer bir ifadeyle, şehirde %25,5 ile 2 çocuk, kırdaki %25,2 ile 3 çocuk her iki yerleşimin başat oranlarıdır. 3 ve üstünde çocuk sahipliği oranı kırdaki şehre göre daha fazladır. Sahip olunan çocukların sagîr-kebîr oranları ise, şehirde toplam 10.154 çocuğun 5.137'si sagîr, 5.017'si ise kebîrdir ve birbirlerine oranı sırasıyla %50,6' ye %49,4'tür. Bu oranların kırdaki karşılığı ise aynı sırayla %42,3 oranında sagîre karşılık %57,7 kebîr çocuk bulunmaktadır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, kırdaki hem çocuk sahiplik oranı -az farkla- hem de kebîr çocuğa sahip olma oranı yüksek görünmektedir.

Gruplar	Kent		Kır		Kent		Kır	
	Aile	Yüzdesi	Aile	Yüzdesi	Sagîr	Kebîr	Sagîr	Kebîr
0	700	14,8	30	11,1	-	-	-	-
1	1.060	22,4	49	18,1	678	382	35	14
2	1.205	25,5	48	17,8	1.369	1.039	37	59
3	893	18,8	68	25,2	1.391	1.290	98	106
4	519	11	37	13,7	967	1.109	48	100
5	236	5	21	7,7	460	720	34	71
6	79	1,7	10	3,7	159	315	30	30
7	25	0,5	2	0,7	82	93	2	12
8	9	0,2	5	1,9	22	50	19	21
9	2	0,04	-	0	6	12	-	-
10	1	0,02	-	0	3	7	-	-
Toplam	4.729	99,9	270	99,9	5.137	5.017	303	413

Tablo 15: Kent ve Kırdaki Ailelerin Çocuk Sayılarına Göre Dağılımı

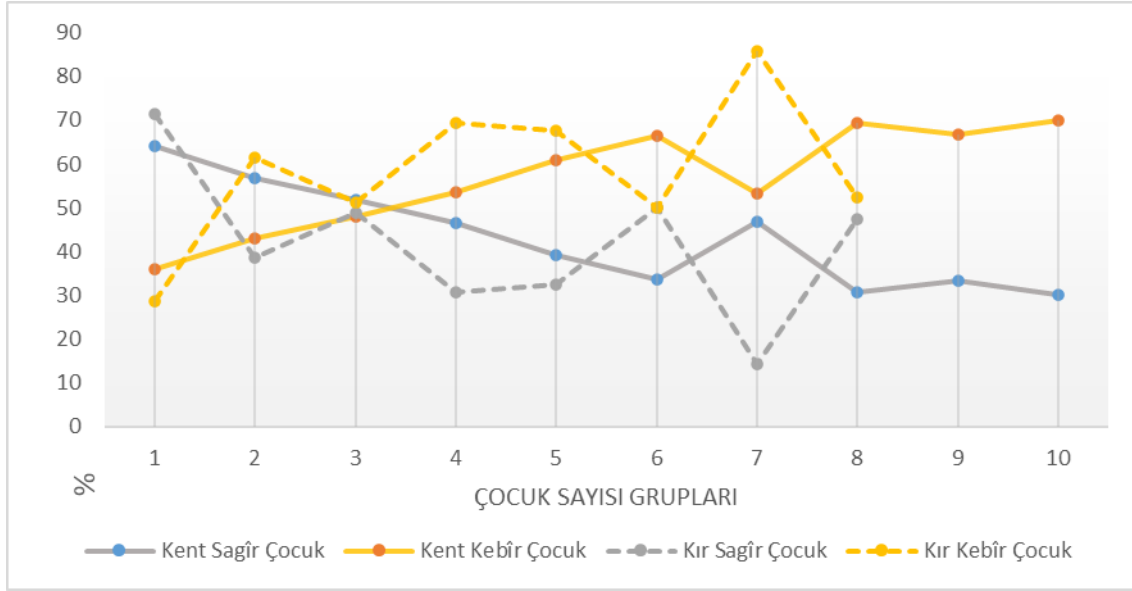
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Sagîr, mürâhik ve batında.

Kent-kır birlikte ve çocuksuz aileler hariç, geri kalan 4.269 aileye göre ele alındığında 1 çocuklu aileler örneklemin %26'sını, 2 çocuklular %29,3'ünü oluşturmaktadır. 1 ve 2 çocuklu aileler genelin %55,4'ünü; 1, 2 ve 3 çocuklu aileler ise %77,8'ini kapsamaktadır.²⁴⁷ Netice itibarıyla kentte 2 çocuklu ailelerin çoğunluğu oluşturduğu,

²⁴⁷ Benzer kapsamdaki çalışmalarda, tek çocuklu ailelerin kalabalık grubu oluşturduğu, iki çocukluların ardından geldiği ve çocuklar arttıkça azalan oranda aile sayısının devam ettiği aktarılmaktadır. Söz konusu tespitlerin yerleşime, din ve zamana göre değişebileceği, daha da önemlisi çalışılan bölgenin sosyo-ekonomik yapısıyla da ilişkili olarak farklılaşabileceği tahmin edilebilir.: Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", 1/576; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı

ardından 1 çocukluların geldiği anlaşılmakta, sonrasında azalan oranda 3 ve üstü çocuğa sahip aileler gelmektedir. Kırdan ise 3 çocuklu aileler çoğunluğu oluştururken, ardından küçük farkla 2 ve 1 çocuklu aileler gelmekte ve istisnalar hariç tutulursa -örneklem hacmiyle ilgili- çocuk sayısı arttıkça kentle benzer oranda azalış göstermektedir.

Grafik 14: Kebîr- Sagîr Çocukların Gruplara Göre Kent- Kır Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 14, kent ve kırsal alanlardaki ailelerin sahip oldukları sagîr (gayriresitlerin tümü) ve kebîr çocukların, çocuk sayısı gruplarındaki dağılımlarını göstermektedir. Her iki yerleşimde yalnızca bir çocuğu bulunan aileler arasında, sagîr çocukların oranı %60'ın üzerindedir.²⁴⁸ Bu yüksek oran, özellikle murislerin genç yaşta vefat etmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca, her iki yerleşim biriminde de üç çocuklu ailelerde sagîr ve kebîr çocuk oranlarının %50 civarında seyrettiği ve eşitlendiği görülmektedir. Çocuk sayısı arttıkça doğal olarak sagîr çocuk oranı kademeli olarak azalırken, kebîr çocukların oranı artış göstermektedir. Öte yandan, kırsal alanda üç çocuklu ailelerden sonra genel eğilim dalgalı bir seyir izlemektedir. Bu durum, kırsal kesimde aile yapısının ve çocukların yaş dağılımının görece değişken bir karakter taşıdığına işaret edebilir.

Demografi Araştırmaları”, 101-109; Solak - Gülenç, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği”, 353; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 117.

²⁴⁸ Kent ve kırsal alanda yalnız 1 çocuğu bulunan murislerden örnekler: KŞS. no: 5681, 34-35/58; 5684, 235/345; 5686, 205/245.

Gruplar	Müslüman Aile			Yüzde	Gayrimüslim Aile			Yüzde
	Erkek	Kadın	Toplam		Erkek	Kadın	Toplam	
0	392	326	718	14,7	7	5	12	11,7
1	620	482	1.102	22,5	4	3	7	6,8
2	830	399	1.229	25,1	19	5	24	23,3
3	732	213	943	19,2	12	4	16	15,5
4	441	92	533	10,9	20	3	23	22,3
5	219	24	243	5	11	3	14	13,6
6	80	4	84	1,7	4	1	5	4,9
7	24	2	26	0,5	1	0	1	0,9
8	13	0	13	0,26	1	0	1	0,9
9	2	0	2	0,04	0	0	0	0
10	1	0	1	0,02	0	0	0	0
Toplam	3.354	1.542	4.896	99,9	78	24	103	99,9

Tablo 16: Din ve Cinsiyete Göre Sahip Olunan Çocuk Sayısı ve Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

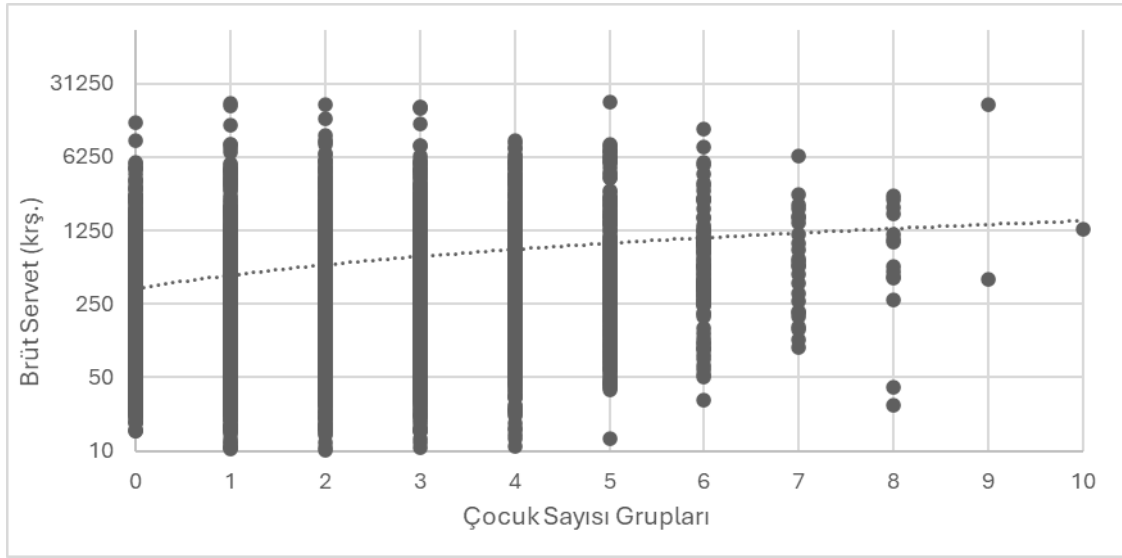
Ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarının dine göre tasnifi Tablo 16’da verilmiştir. Buna göre, Müslüman ailelerin çocuk sayılarına göre gruplandırılmasında, 2 çocuk sahibi olanlar tüm ailelerin %25,1’ini oluşturmaktadır. Gayrimüslimlere aynı açıdan bakıldığında, toplam 103 aileye nispetle 2 çocukluların oranı %23,3’tür. Her iki durumun ortak noktası, 2 çocuklu ailelerin nispeten çoğunluğu oluşturmalarıdır.²⁴⁹ Ancak gayrimüslimlerde, ortalama çocuk sayısına da yansıyan, 2 ile 4 çocuğa sahip aile oranlarındaki fark, Müslüman ailelere göre daha azdır. Nitekim, tamamı şehirde meskûn olan evli gayrimüslimin toplam 310 çocuğu bulunmakta ve aile başına 3 çocuk düşmektedir. Müslümanlarda ise kent-kır dâhil bu oran 2,15’tir.

Müslüman ailelerde çocukların yaş dağılımı incelendiğinde, sagîr çocukların oranı %50,2 ile kebîr çocuklara (%49,8) oldukça yakın düzeydedir. Buna karşılık gayrimüslim ailelerde sagîr çocuk oranı %44,2’de kalırken, kebîr çocuk oranı %55,8’e yükselmektedir. Cinsiyete göre bakıldığında, çocuk sayıları arttıkça erkeklerin kadınlara nispetle oranlarının arttığı görülmekte; gayrimüslimlerde bu oranın oldukça geniş bir aralığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman erkeklerin çocuk sahiplik oranı 2,41 iken,

²⁴⁹ Sadece 3 çocuğu geride bırakmış murislerden örnekler: KŞS. no: 5686, 766/329; 5690, 139/214; 5706, 41/92.

gayrimüslim erkeklerin 3,18; Müslüman kadınlarda 1,58 iken, gayrimüslim kadınlarda 2,41 olmaktadır. Bu noktada mevcut veriler, literatürde “*erkeklerin kadınlara, gayrimüslimlerin de Müslümanlara*” nispetle çocuk sahiplik ortalamalarının yüksek oluşu ile paralel bir görünüm sergilemektedir.²⁵⁰

Eş sayılarına göre çocuk sahiplik oranlarına önceki konuda değinilmişti, ancak bütünlük ve karşılaştırma açısından tekrar belirtmek gerekirse; tek eşlilerin çocuk sahiplik ortalaması 2,12; 2 eşlilerin 2,9; 3 eşlilerin 3; 4 eşlilerin 3,6’dır. Çok eşliler birlikte hesaplandığında 2,9’luk bir orana ulaşılmaktadır. Anlaşılabacağı gibi eş sayısı arttıkça çocuk ortalamaları da artmaktadır.

Grafik 15: Çocuk Sayılarına Göre Servet Dağılımı (logaritmik)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Murislerin brüt servet düzeyi ile sahip oldukları çocuk sayısı arasında pozitif yönlü, ancak zayıf bir korelasyon tespit edilmiştir.²⁵¹ Bu durum, daha fazla çocuğa sahip murislerin genellikle daha yüksek servet birikimine sahip olabildiklerini ima etmektedir. Öte yandan, erken yaşta gerçekleşen ölümlerin hem çocuk sayısını hem de servet birikimini sınırlamış olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, çocuk sayısı ile servet birikimi

²⁵⁰ Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 101.

²⁵¹ Alt ve üstten 5’er uç değer çıkartılarak hesaplanmıştır: (n= 4.981, r=0.14, p= <.001).; Tereke sahiplerinin ekonomik durumları ile çocuk sayıları arasındaki ilişki, esasında unvan-statü sahipliğiyle de bağlantılı olarak, doğru bir orantıya sahiptir. Nitekim çalışma boyunca çocuk sahipliğinin unvan, servet/statü vb. değişkenler bağlamında değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca, çocuk sayısı ile servet arasında sınırlı da olsa ilişki kurulan çalışma için bkz.: Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 116-117.

arasındaki ilişki, esasında ilk bölümde ele alınan terekelerin sosyo-ekonomik temsil kabiliyeti bağlamında, oldukça girift bir yapı sergilemektedir. Zira her tereke, murislerin bütün servetini, aile yapısını tam olarak yansıtmayabildiği gibi, ferâiz kurallarının gereği olan zorunlu intikallerden gayrireşit çocuk varlığı, söz konusu ilişkiyi çarpıtmış olabilir. Nitekim, sonraki bölümde terekelerin sosyo-ekonomik temsil kapasitesi, mirasçıların konumlarıyla bağlantılı olarak değerlendirilecektir.

	Kategoriler	Tereke	Ortalama	SD	SE
Unvana Göre	Unvansız	2.608	1.99	1.48	0.0290
	Unvanlı	2.391	2.37	1.61	0.0330
Meslekî Zümreler	Askerî (seyfiye)	865	2.48	1.67	0.0569
	Ulemâ-Dinî	494	2.42	1.59	0.0715
	Esnafe-Tüccar	788	2.53	1.56	0.0555
	Tespit Edilemeyen	2.852	1.94	1.47	0.0276

Tablo 17: Unvan ve Mesleklere Göre Çocuk Sayısı ve Ortalamaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Unvanlı murislerde sahip olunan çocuk ortalamasının 2,37 ile unvansızlara nispetle yüksek olduğu görülmektedir. Unvana sahip Müslüman kadınların çocuk sahiplik ortalaması 1,62; unvansızlarda 1,57 iken, erkeklerde sırasıyla 2,51'e 2,27 olmaktadır. Müslüman kadınların unvana sahip olup-olmamlarına göre çocuk ortalamaları arasındaki fark (0,05), erkeklere (0,24) nazaran daha azdır. Ayrıca, gayrimüslim kadınların unvanı bulunmamakta, erkeklerde ise unvan sahipliği istisna olarak kalmaktadır.²⁵²

Meslekî açıdan bakıldığında, çocuk sahipliği ortalaması en yüksek zümre 2,53 ile esnaf ve tüccarlardır; bunu askerî zümre takip etmektedir. Bununla birlikte yapılan iş veya meslekî durumu tespit edilemeyenlerden esnaf, zanaatkar veya ticaretle uğraşanların da olabileceği düşünülmekte ve esnaf-tüccar zümresinin sahip olduğu çocuk ortalamasının artıp-düşebileceği dikkate alınmalıdır. Neticede, murislerin sahip olduğu unvanlar ile

²⁵² Unvan ve meslekler kısmında değinilmiştir. Unvanlı gayrimüslimlerden örnek terekeler: KŞS. no: 5700, 229/113; 5754, 72/197; 5746, 92-93/303; 5768, 5/9.

mensup oldukları meslekî zümrelerin çocuk sahipliği oranları üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo ve grafiklerdeki sayısal ve görsel verilerden anlaşılabacağı gibi ortalama çocuk sayısı, farklı toplumsal katmanlarda ve yerleşime göre değişmektedir.²⁵³ Ancak genel bir tablo ortaya koymak gerekirse, Kastamonu ailelerinin 140 yıllık bir zaman zarfında tüm kesimler dâhil 2,17 çocuk ortalamasına sahip olduğu söylenebilir. Tereke defterlerine dayalı Osmanlı ailesi üzerine yapılan çalışmalarda, çocuk sahiplik oranları bakımından gerek coğrafi yakınlık gerekse görece yakın tarihli örneklerle bakılacak olursa 2 ile 2,8 arasında -genel- çocuk sayısı ortalamalarına ulaşılmaktadır.²⁵⁴ Yine literatürde, Şam, Halep gibi bölgeler hariç tutulursa, Osmanlı ailesinin çocuk ortalaması 2,5 olarak konumlandığı araştırmacılar tarafından vurgulanmakta,²⁵⁵ bu bağlamda, çalışmadaki bulguların destekleyici veriler ortaya koyduğu ifade edilebilir.

2.1.4. Vâris Yapısı ve Hâne Nüfusu Ortalamaları

2.1.4.1. Din ve Cinsiyete Göre Vâris Yapısı

Terekeler, Osmanlı ailesinin yapısal çözümlemeleri açısından zengin ve somut veriler sunmakla birlikte, ferâiz hukukunun öngördüğü sistem çerçevesinde, ailedeki tüm bireyleri değil, yalnızca miras hakkı doğmuş kişileri yansıtmaya eğilimindedir. Bu durum, özellikle hayatta olan ancak mirastan pay alamayan aile fertlerinin -örneğin hayatta olup da belirli koşullarda mirasçı sayılmayan kardeşlerin- terekelerinde yer almamasına neden olabilir. Bu sınırlılıklar dikkate alındığında, terekelerde en sık karşılaşılan vâris gruplarının sırasıyla çocuk, eş ve anne-baba olduğu görülmektedir. Grafik 16, bu yapının

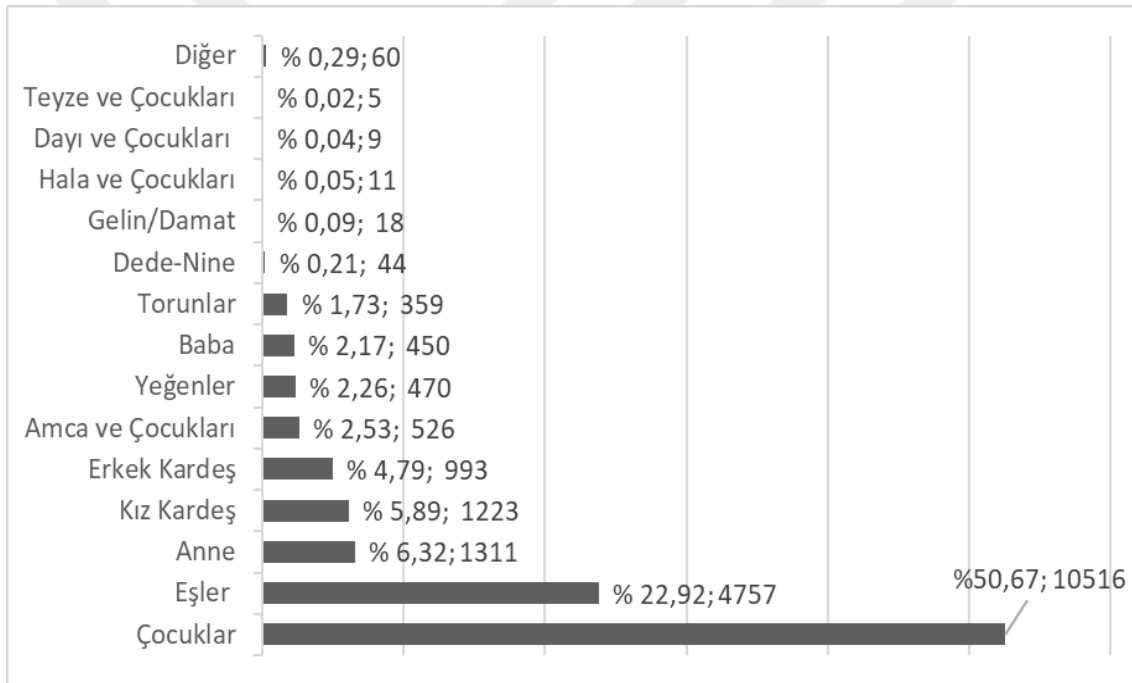
²⁵³ Açıkgöz, “Kastamonu’da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)”, 43.

²⁵⁴ Döşemetaş, “Kastamonu Kazâsı’nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)”, 101; Ümit Ekin, “19. Yüzyıl Ortalarında Kocaeli Sancağı’nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 2/1169-1170; İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 14/31; Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, 952; Ahmet Kankal, “17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu’da Sosyal Hayat (Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (2000), 57-vd.; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 56.

²⁵⁵ Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 101; Bolat, “Tereke Kayıtlarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Aile: Rusçuk Örneği”, 383.

İslâm ferâiz hukukunun doğrudan bir yansıması olduğunu ortaya koymakta, terekelere dayalı literatür de benzer vâris sıralaması göstermektedir.²⁵⁶

Nitekim çocukların, özellikle erkek çocukların varlığı diğer vârislerin devreye girmesini büyük ölçüde engellemektedir; erkek çocuk bulunmadığında ise miras, daha uzak derecedeki akrabalara intikal edebilmektedir. Bu çerçevede Tablo 18’de gösterilen “yeğenler” ve “diğer” başlığı altındaki mirasçılar tüm muris gruplarında düşük oranlarda temsil edilmekle birlikte, Müslüman kadınlarda yeğen oranının %3,4’e ulaşması dikkat çekicidir. Bu durum, genellikle daha yakın derecedeki mirasçıların bulunmaması nedeniyle -ki çocuk ve eş oranları erkeklere nispeten düşük- uzak akrabaların mirastan pay alma ihtimallerini arttığını göstermektedir.

Grafik 16: Vâris Yapısına Göre Genel Dağılımlar (% ve toplam)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte, akrabalık dereceleri belirtilenlerden farklı olarak, “diğer” kategorisinde mirastan pay alanlar içinde -beytûlmâl dışında-, murislerin vefat eden eş ve kardeşlerinin yerine onların anne-babası veya eşleri de geçmiştir.²⁵⁷ Az olmakla birlikte, bu tür

²⁵⁶ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 2-19; Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 110.

²⁵⁷ Terekelerin giriş/künye kısmında murisin vârisleri tek tek belirtilir. Ancak bu vârisler arasında vefat eden biri bulunuyorsa, söz konusu kişinin kendi vârisleri de isimleriyle birlikte kaydedilmiş ve miras

terekelerde zevce veya kardeşin de vefat ettiği belirtilmiş ve ardından onların hissesi anne, kardeş vd. akrabalarına aktarılmıştır.²⁵⁸ Yine aynı kategoride, velâ bağıyla ilişkili mevlâ ve çocukları da bulunmaktadır. Bunların içinde 26 âzatlî veya nesline ait terekelerden, velâ bağından kaynaklı toplam 43 mevlâ ve nesline ait mirasçı yer almaktadır.²⁵⁹ İleride âzatlî ve nesline, vâris yapıları bağlamında değinilmiştir.

Din-Cinsiyet		Çocuk	Eş	Kardeş	Üstsoy	Altsoy	Yeğen	Diğer	Vâris Ort.
Müslüman	Erkek	54,4	23,8	8,9	6,4	1,5	1,9	3,1	4,1
	Kadın	40,2	20,9	15,3	14,6	2,4	3,4	3,2	3,49
Gayrimüslim	Erkek	66,6	20,1	5,3	5,6	1,1	0,8	0,5	4,61
	Kadın	56,9	15,7	11,8	15,7	0,0	0,0	0,0	4,08
Örneklem %		50,67	22,92	10,67	8,69	1,73	2,26	3,03	3,92

Tablo 18: Mirasçı Gruplarının Din-Cinsiyete Göre Dağılımları (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo, mirasçı gruplarının tereke sahiplerinin din ve cinsiyetine göre yüzdesel dağılımını göstermektedir. Vâris ortalaması sütunu ise her bir muris grubunun ortalama vâris sayısını vermektedir. “Örneklem %” satırında ise her bir vâris grubunun, örneklem içindeki yüzdelere ifade etmekte; vâris ortalamalarıyla olan kesişim ise örneklemin ortalama vâris sayısına işaret etmektedir.

Tablo 18’e aktarılan mirasçı gruplarına genel olarak bakıldığında, çocuklar %50,67 ile vârislerin yaklaşık yarısını oluşturduğu görülmekte; bu oranın %23,66’sını erkek, %26,41’ini kız çocuklar, %0,56’sını ise henüz doğmamış olanlar teşkil etmektedir. Çocuklar, vârislerin yarısını oluşturmaları dolayısıyla, tüm kesimlerde en sık rastlanan mirasçılardır. Bununla birlikte, erkek murisler için bu oran kadınlara nispeten yüksek kalmakta, özellikle gayrimüslim erkeklerin mirasçıları arasında çocuklar, oldukça (%66,6) yüksek bir orana sahip olmaktadır. Bu, gayrimüslim aile yapısında mirasın neredeyse doğrudan çocuklara gitmesi eğilimini yansıtır olabilir. Genel olarak ise bu

paylaşımında doğrudan yer almıştır. Esasında bu durum, miras taksiminden önce varis(ler)in de vefatıyla, ileride ele alınacak olan münâseha işleminin örnekleri olarak değerlendirilebilir.

²⁵⁸ KŞŞ. no: 5688, 84/157; 5703, 125/156; 5737, 159/299.; Bu örneklerin dışında, câriyeden olan çocuğun da vefat ettiği bir kayıta, başta adı anılmayan câriyeye çocuğun hissesi geçmiştir.: KŞŞ. no: 5721, 199-200/421.

²⁵⁹ Örnekler: KŞŞ. no: 5687, 204/325; 5690, 101-102/150; 5700, 96/213; 5704, 18/34; 5729, 86/137.

fark, erkeklerin hayatta kalma süresinin kadınlara göre kısa olması ve çocukların anneleriyle birlikte daha uzun süre hayatta kalmalarıyla ilişkilendirilebilir.²⁶⁰

Vârisler içinde eşler, oransal bakımdan ikinci sıradadır ve bu oran kadınlarda erkeklere göre genellikle daha düşüktür. Örneğin, Müslüman kadınlarda %20,9 iken, Müslüman erkeklerde %23,8'tir. Diğer yandan, kadınların eşlerinden daha uzun yaşaması nedeniyle eşlerinden miras alma ihtimalinin daha yüksek olduğu, dolayısıyla erkeklerin ölümünde eşlerin daha sık vâris olduğu anlaşılabılır.²⁶¹

Kardeşler ve üstsoy (ebeveyn) oranları, kadınlar içinde, özellikle de Müslüman kadınlarda (kardeş %15,3 ve üstsoy %14,6) oldukça yüksektir.²⁶² Bu, muhtemelen çocuk veya eş yokluğunda kardeş ve üstsoyun ön plana çıkmasıyla, yani mirasın kardeşlere ve ebeveynlere geçmesiyle ilgilidir. Bu durum, kadınların daha sık dul kalması (dul oranları) dolayısıyla vârisleri arasında eşlerin azalmasına; ileri yaşta vefatlarının sonucu geride vefat etmiş evlatlarının çocuklarının bulunmasına (altsoy %2,4); yine erkek evlat ve eşlerinin bulunmamasıyla vâris olarak kardeş (ve yeğen %3,4) ve üstsoy sayılarını arttırmış olabilir. Buna karşılık erkek murislerde bu oranların görece düşük olması, onların geride daha fazla çocuk ve eş bırakmalarıyla ilişkilidir.

Vârislerden altsoy (torunlar), genel olarak düşük oranlara sahip olmakla birlikte gayrimüslim kadınlarda hiç rastlanılmamıştır. Gayrimüslim kadınlarda “altsoy, yeğen ve “diğer” kategorilerinde mirasçı bulunmayışı, örneklem içindeki sayılarının az olmasıyla ilgilidir.

Tablo 18’de yer alan “diğer” kategorisinde, ferâiz uygulamaları bağlamında mirasçılar arasında daha düşük oranda temsil edilen vâris grupları; gelin, amca, hala, teyze ve bunların çocukları ve daha önce belirtilenler (mevlâ vd.) birleştirilmek suretiyle verilmiştir. Öte yandan, Grafik 16’da bu grupların sayıları, amca ve çocuklarından başlayarak azalan oranda bir seyir izlemektedir.

En yüksek vâris ortalaması 4,61 ile gayrimüslim erkeklerde gözlemlenirken; en düşük ortalama ise 3,49 ile Müslüman kadınlara aittir. Genel olarak ise erkeklerin vâris ortalaması, kadınlardan daha yüksektir. Bu da ferâiz uygulamalarının doğal sonucu

²⁶⁰ Nüfus istatistikleri konusunda ele alınmıştır.

²⁶¹ Ancak, vârisler içindeki eş oranının kadınlarda daha düşük olması da bazen onların genç yaşta dul kalıp yeniden evlenmeleri veya miras bırakacak mal varlığı bulunmaması ile açıklanabilir.

²⁶² Murislerin mirasçılarından %5,89’unu kız, %4,79’unu ise erkek kardeşler teşkil etmekte; her ikisi birlikte ise %10,67’sini oluşturmaktadır.

olarak, erkeklerin daha fazla sayıda bireye miras bırakabildiğini, kadınların ise daha dar bir vâris çevresi olduğunu göstermektedir.

Vâris ortalamalarına bütün kesimler dâhil yerleşim türüne göre bakıldığında, kentte ortalama 3,9 iken kırdaki 4,3'tür. Ancak, kırsala ait terekelerin tamamı Müslümanlara aittir. Bu nedenle, kent ve kır yerleşimleri arasında din temelinde karşılaştırma yapılmamış, yerleşim türü temelinde değerlendirme ile yetinilmiştir. Yukarıda sunulan din temelli analizlerin ise yalnızca kent örnekleme dayalı olarak gerçekleştirildiği dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte, yerleşime göre vâris yapılarında çocuk mirasçılar dışında anlamlı farklılık görülmemiştir. Kıra ait terekelerde mirasçı çocuklar %56 iken, kentte bu oran %50'dir. Daha önce ele alınan çocuk sayısı ortalamalarında kırdaki çocuk sahiplik ortalamasının yüksek olduğu, dolayısıyla vâris yapısındaki söz konusu %6'lık farkın bundan kaynaklandığı ifade edilebilir.

Tabloda yer alan oranlar, Osmanlı taşra toplumunu Kastamonu özelinde değerlendirildiğinde, tereke sahibi erkeklerin daha geniş bir vâris çevresine sahip olduğu, kadınların ise daha sınırlı ancak daha çeşitli (örneğin kardeşler, üstsoy) bir mirasçı profili sergilediği görülmektedir. Dinî farklılıklar ise belirli (çocuk-eş) vâris türlerinde dikkat çekici biçimde öne çıkmaktadır. Nitekim tüm kesimlerde vârislerin büyük kısmını çocuklar ve eşler oluşturmakla birlikte,²⁶³ bu dağılımın özellikle gayrimüslim gruplarda çocuklar lehine daha belirgin biçimde yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu, İslâm hukukunun öncelikli vâris olarak çocukları ve eşleri tanımasıyla ilgilidir.

İncelenen örnekte, biri gayrimüslim erkek olmak üzere toplam 51 muris görünürde/hazırda vârisi (zâhirde vâris-i ma'rûfu) olmadan vefat etmiştir. Bunlardan 33'ü erkek, 18'i de kadındır. Erkeklerden 3'ü dul, 30'u bekâr, kadınlardan ise 6'sı dul, 12'si bekârdır. Geride vâris bulunmadığından, ikisi dışında sayılan terekelere²⁶⁴ beytûlmâl

²⁶³ Literatürde, vâris grupları içerisinde çocuk ve eşlerin bulunma oranlarının dönemsel ve bölgesel farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Örneğin İstanbul ve Bursa'ya ait tereke defterlerine dayalı yapılan çalışmalarda, çocukların mirastaki oranı %37,8 ile %45,2 arasında değişirken, eşlerin oranı %25,7 ile %27,2 arasında seyretmektedir. Buna karşın, mevcut çalışmada çocuklar %50,6; eşler ise %22,9 oranında temsil edilmekte; böylece sayılan kentlere kıyasla çocuk oranının daha yüksek, eş oranının ise görece düşük kaldığı anlaşılmaktadır. Bu farklılıklar hem zamana (sayılan çalışmaların en yakın tarihlisi 1710'dur) hem de çalışılan kentlerin demografik özelliklerinin yapısıyla ilgilidir.: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 78; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 56; Gündüz, *Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)*, 50.

²⁶⁴ Söz konusu iki terekeden biri guremâyâ kalmış, diğerine de vasîyy-i muhtâr tayin edilmiştir.: KŞS. no: 5811, 213/135; 5733, 136-137/197.

(hazine) dâhil olmuştur.²⁶⁵ Öte yandan, geride sadece eşlerini vâris bırakan 9 kadın ve 11 erkek tereke sahibinin mirasından da beytûlmâl hisse almıştır. Ayrıca, geride yalnızca gâib oğlunu vâris bırakan dul bir kadının terekesi de beytûlmâl tarafından muhafaza edilmiştir.²⁶⁶ Son durumda, beytûlmâlın çeşitli yönlerden miraslara dâhil olduğu toplam 70 tereke, örneklemin %1,32'sine tekabül etmektedir.²⁶⁷

2.1.4.2. Hâne Nüfusu

Osmanlı toplum yapısını anlamada hâne nüfusu ortalamaları önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Hâne büyüklüğü hakkında yapılan çalışmalarda, kullanılan arşiv belgesi türüne bağlı hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Özellikle tahrîr ve avâriz defterleri gibi vergi kayıtlarına dayalı hesaplamalarda, vergiye tabiilik esasında nefer sayıları ile bunlara diğer değişkenlerin de (eşler, %10 muaflar, mücerretler) eklenmesiyle ortalama hâne nüfusu tespit edilmeye çalışılmış; 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı taşrasında genellikle 4 ile 6 kişilik ortalamalara ulaşılmıştır.²⁶⁸ Terekeler ise aile üyelerini; eş sayısı, çocukların yaş (kebîr-sagîr) ve medenî durumlarını, alt ve üstsoy varlığı gibi daha detaylı demografik veriler içermesi açısından, araştırmacılara mikro düzeydeki sosyal yapıyı anlamada geniş imkânlar sunmaktadır. Nitekim terekelere dayalı hesaplamalarda araştırmacılar eş, çocuk veya üstsoyun da dâhil edildiği aile üyeleri üzerinden, görece detaylı ve geniş skalada oranlar elde etmiştir.²⁶⁹

²⁶⁵ Vefat eden kişinin, ya hazırda bilinen bir vârisi bulunmaması ya da mevcut vârisin mirasın tamamını alacak nitelikte olmaması durumlarında, tereke sahipsiz veya zâyî (yitik, ziyan olma) hükmünde sayıldığından, beytûlmâl bu miraslara müdahil olmaktaydı.: Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 283; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 56-66; Ayrıca, beytûlmâlın vârisiz olsa dâhi müdahale edemediği terekeler için bkz.: Arif Bilgin - Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2010 (2010), 3-12.

²⁶⁶ Beytûlmâlın müdahil olduğu üç örnek: KŞS. No: 5722, 57/134; 5731, 40/91; 5765, 6/9.

²⁶⁷ İstanbul özelinde yapılan bir çalışmada, beytûlmâlın terekelere dâhil olduğu oran %1,4 olarak tespit edilmiştir. Tereke sahiplerinin niteliğiyle paralel olarak, söz konusu oranın Kastamonu'ya kıyasla bir miktar yüksek çıkması beklenen bir durumdur.: Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 215.

²⁶⁸ Göyünç, "'Hâne' Deyimi Hakkında", 332-vd; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 47-48; Ayan - Aksu Kılıç, "Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına 'Hane' Kavramı Üzerine Notlar", 691; Zehra Şahin, "1839-1841 Yıllarında Osmanlı Ailesi: Sivas Örneği", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1/1 (2012), 45; Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", 185.

²⁶⁹ Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 58-59; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 76-78; Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 99.

Öte yandan, terekelerde murislerin vârisleri arasında altsoy ve dolayısıyla gelinler de yer almakla birlikte, bu bireylerin aynı hânedeki yaşayıp-yaşamadıkları kesin olarak tespit edilemediğinden hesaplamalara dâhil edilmemiştir.²⁷⁰ Bu tür belirsizliklere rağmen, genel hâne yapısını ortaya koymak amacıyla literatürde yaygın biçimde uygulandığı üzere eş, çocuk ve üstsoydan anne-babanın dâhil edildiği genişletilmiş hâne nüfusu hesaplamaları, çalışmada tercih edilmiştir.

Bu çerçevede hâne nüfusu hesaplanırken evli/dul tereke sahiplerinin din ve cinsiyete göre eş, çocuk ve üstsoy sayıları ayrı olarak hesaplanıp Tablo 19'a aktarılmıştır. Yine kır-kent ve dine, toplumsal katmanlara, servete ve medenî duruma göre de ayrıca değerlendirmeler yapılmıştır.

Din	Tereke	Erkek		Kadın		Çift Sayısı	Çocuk Sayısı	Üstsoy	Hâne Ort.
		Tereke	Eş	Tereke	Eş				
Müslüman	4.896	3.354	3.654	1.542	1.542	10.092	10.560	1.666	4,55
Gayrimüslim	103	79	79	24	24	206	310	37	5,36

Tablo 19: Dine Göre Hâne Nüfusu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İncelenen terekelerin hâne nüfusu açısından genel durumu: Toplam 4,999 evli/dul murise göre eş ve çocuklardan oluşan hâne nüfusu hesaplamasında 4,23; üstsoy dâhil edildiğinde ise 4,57'lik hâne nüfus ortalamalarına ulaşılmaktadır.

Dine göre ayırmda Müslümanların genel durumu: Örnekleme 4.896 evli/dul Müslüman terekesi bulunmaktadır. Evli ve dul murislerin 5.196 eş (çok eşli 300 erkek), 10.560 çocuk ve 1.666 da üstsoy olmak üzere, toplam 17.422 hâne içi olarak değerlendirilen vârisi bulunmaktadır. Sadece eş ve çocuklar ile hâne nüfus ortalaması 4.21; üstsoy dâhil edildiğinde ise 4,55 olmaktadır.

İncelenen kayıtlardan 103'ü evli/dul gayrimüslim terekesinden oluşmaktadır. Söz konusu gayrimüslimlerin 103 eş, 310 çocuk ve 37 üstsoy olmak üzere toplam 553 bireyin ,103 hânedeki yaşadıkları düşünülen mirasçısı bulunmaktadır. Eş ve çocuklar ile ortalama 5 hesaplanan hâne nüfusuna üstsoy dâhil edildiğinde bu oran 5,36 olmaktadır.

²⁷⁰ Köleler mirasın bir unsuru olduğundan, vârisler içinde sayılmazlar, hakları da yoktur. Ancak temel düzeyde, yani insan olarak murislerin sahip oldukları kölelerin (sahip başına 2 köle düşmektedir) büyük kısmının sahipleriyle aynı hânedeki yaşadıkları düşünülmektedir. Çalışmada, genel toplumsal yapı üzerinden bir görünüm elde dilmeye çalışıldığından, gelinler gibi aynı hânedeki yaşadığı belirsiz vârisler ve köle örneğindeki gibi istisna örnekler hariç tutulmuştur.

Yerleşime göre ayırmda, gayrimüslimlerin tamamı kentte sakin olduklarından dolayı din-yerleşim ayrımı sadece kent bazında yapılmıştır. Kır olarak durum şöyledir: Evli/dul Müslüman murislerin eş (293) ve çocukları (716) dâhil edilerek hesaplandığında 4,73; buna üstsoyun (90) eklenmesiyle ise 5,07 hâne nüfusu ortalamasına ulaşılmaktadır.

Kent olarak ise, Müslüman 4.626 evli/dul murise göre hâne nüfusu hesaplandığında, eş (9.530) ve çocuklar (9.845) ile 4,18; üstsoy (1.576) dâhil edildiğinde 4,52 ortalama ulaşmaktadır. Yine kent bazında, gayrimüslim toplam 103 ailede aynı hesaplama yapıldığında, çocuklar ile (310) 5, üstsoy (37) ile 5,36 hâne nüfusuna ulaşılmaktadır. Son durumda, kent-kır ve din ayrımı olmaksızın, aile/hâne nüfusu ortalaması sadece eş ve çocuklar ile 4,23; üstsoy eklendiğinde ise 4,57'dir.

Yukarıdaki oranlara ek olarak, F. Bozkurt'un önerdiği "*belli düzeyde olgunluğa ulaşmış aileler*" tanımı esas alınarak -dine göre de- hâne nüfusu ortalamaları hesaplanmıştır.²⁷¹

Bu bağlamda, çok eşli olmayan hem kebîr hem de gayrireşit çocuğa sahip ve üstsoyu da kapsayan, Müslüman ailelerin hâne nüfusu ortalaması 5,87; gayrimüslimlerin ise 6,42'dir.

Eş ve çocuk sayısı ortalamalarının, unvan-meslek ve servetle ilişkileri daha önce sorgulanmış; bu değişkenlerle eş ve çocuk sayılarının pozitif ve anlamlı biçimde farklılık gösterdiği anlaşılmıştır. Dolaylı olarak hâne nüfusunun da eş ve çocuk sayılarıyla bağlantılı olduğu ve benzer değişkenlere göre farklılık göstereceği öngörülebilir. Nitekim unvan ve meslekî duruma göre hâne nüfusu ortalamaları şu şekildedir: Unvanlı murislerin hâne nüfusu ortalaması 4,75 iken, unvansızlarda 4,41'dir. Meslek gruplarına göre ise, askerîlerden seyfiye sınıfının ortalaması 4,84; ulemâ-dinî sınıfın 4,78; esnaf ve tüccarların 4,82 ve mesleği tespit edilemeyenlerin ise 4,38'dir. Meslekî zümrelerin oranları, askerî-reâyâ şeklinde ayrıştırılarak da yorumlanabilir.

Zamana göre, yerleşim ve dinden bağımsız evli/dul terekelerinin (eş, çocuk ve üstsoy) hâne nüfus ortalamalarının genel görünümü ise; 1750-69 ile 1809' a kadar yapılan 20'ser yıllık hâne sayısı ortalamaları 4,63;²⁷² 1810-29 arası 4,5;²⁷³ 1830-49 arası 4,43;²⁷⁴ 1850-

²⁷¹ Nitekim F. Bozkurt, "...hem büyük hem de küçük çocukları mirasçı bırakmış, birden fazla evlilik tecrübesi yaşamamış erkek ve kadınlara ait terekeler bu açıdan ideal örnekler..." şeklinde tarif etmiştir.: Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", 109.

²⁷² 1750-1809 arasında bulunan 2.209 evli ve dul murise ait terekeden hareketle 2.361 eş, 4.894 çocuk ve 770 üstsoy ile toplam 10.234 hâne nüfusu/ 2.209 = 4,63 olarak hesaplanmıştır.

²⁷³ 1.121 evli/dul murisin, 1.189 eş, 2.318 çocuk ve 415 üstsoy, toplam 5.043/ 1.121= 4,5 (4,49).

²⁷⁴ 981 murisin 1.030 eşi, 2.081 çocuğu ve 262 üstsoy, toplam 4.354 hâne halkı/ 981= 4,43.

69 arası 4,65²⁷⁵ ve 1870-91 ise 4,9²⁷⁶ olarak hesaplanmıştır. Örneklemin %94,6'sı kent terekelerine ait olduğundan, bu ortalamaların kent olarak görülmesi gerekir. Hâne nüfus ortalamalarının 1800'lerde düşmeye başladığı ve 1850'ler itibarıyla artışa geçtiği, nihayetinde 1870-91 aralığında en yüksek seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. K. Karpat'ın da belirttiği gibi bu aralıkta (1800-1850) nüfusta genel bir düşüş olduğu,²⁷⁷ ki bu da -hâne nüfusu bazında- terekeler üzerinden okunabilmektedir.

Anlaşıldığı üzere, yukarıdaki hâne nüfus hesaplamaları kullanılan değişkenlere, zaman ve dine göre az çok farklılaşmaktadır. İncelenen dönem bağlamında, nihayetinde Kastamonu'daki hâne nüfusunun din ve yerleşimden bağımsız 4,5 ile 5 arasındaki ortalamalara sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, hâne nüfus hesaplamaları için gerek terekeler gerekse diğer arşiv belgeleri üzerinden yapılan çalışmalar da benzer şartlara göre değişmektedir. Nitekim, literatürde Osmanlı hânesinin kaç gerçek kişiden teşekkül ettiği sorgulanmış ve -istisnalar hariç- 3 ile 5 arasında değişen ortalamalara ulaşılmıştır.²⁷⁸

2.2. Sosyal Sınıfların Unvan ve Meslekler Üzerinden Tasviri

Bilindiği üzere Osmanlı toplumu, geleneksel olarak askerî/yönetici ve reâyâ/yönetilen şeklinde vergi ve ayrıcalıklar ekseninde iki temel katman olarak tasavvur edilmiştir. Askerîler belli şartlarda vergiden muaf olan üç sınıfı içermektedir: Seyfiye, ilmiye ve kalemiye olarak kendi içinde farklılaşmaktaydı. Müslüman ve gayrimüslim (zimmi) diye ikiye ayrılan reâyâ ise yerleşim birimi, üretim ve sermaye gibi nitelikler ölçüsünde farklılaşan ve belli şartlarda vergiye tabii ikinci katmanı oluşturmaktaydı. Bunların yanında, devletin öngördüğü bir iş kolunda hizmet edenler (tuzcu, köprücü vb.) ara bir katman oluşturmaktaydı. Söz konusu toplumsal katmanlar, sınıf farklılıklarını ve dolayısıyla servet ile statünün konumunu da şekillendirmekteydi. Bu katmanlar arasında belirli ölçülerde geçiş imkânı da söz konusuydu.²⁷⁹

²⁷⁵ 542 murisin 566 eş, 1.217 çocuk ve 196 üstsoy, toplam 2.521 hâne halkı/ 542= 4,65.

²⁷⁶ 147 murisin 153 eş, 361 çocuğu ve 60 üstsoy, toplam 721 hâne halkı/ 147= 4,9.

²⁷⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 48.

²⁷⁸ Göyünç, “‘Hâne’ Deyimi Hakkında”, 335-vd; Ayan - Aksu Kılıç, “Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına ‘Hane’ Kavramı Üzerine Notlar”, 704-705; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 56.

²⁷⁹ Halil İnalcık, “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, çev. Mehmet Özden - Fahri Uyan, *Türkiye Günlüğü* 11 (1990), 31; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 74-75; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 4-5; İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, 81-vd.

Toplum katmanları arasında, bilhassa 16. yüzyıl sonlarından itibaren vergi ve toprak düzenindeki değişikliklere paralel çift yönlü dikey geçişler olmuş; çoklu statünün (asker-tüccar gibi) yanında katmanların sınırları da bulanıklaşmıştı.²⁸⁰ 18. yüzyıla gelindiğinde iki katmanlı yapının genel hatları artık çözülmeye başlamış, tımar sisteminin yerini iltizâm uygulamasının almaya başlaması, siyasi-iktisadi ortamdan istifadeyle taşrada filizlenen âyanlar, sosyo-ekonomik hayatta yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmıştı.²⁸¹

Netice itibarıyla 14. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına değin, Osmanlı toplum yapısının katmanları ve kapsadığı sınıfların konumunu tayin eden, onlara atfedilen unvan/pâyeleri tanımlayan kavram ve ifadelerin anlamlarında ve sınıf konumunu belirleyen zeminde değişiklikler olmuştur. Söz gelimi efendi, ağa veya çelebi unvanlarının devlet ve toplum nazarında karşılığı her devir için aynı olmamıştır. Bu itibarla, salt unvan veya meslekler üzerinden sınıfsal bir tasnif yapmak, özellikle 18. yüzyıl ve sonrasında, çelişkili sonuçlar ortaya çıkartabilmektedir.

Bununla birlikte, çalışmanın veri seti üzerinden dönemin sosyo-ekonomik yapısının tasvir ve analizinde, bireylerin sınıfsal konumunu belirlemede unvanlar yegâne tayin belirteçleri olduğundan, bağlamına göre ve diğer belirteçlerle birlikte önemli değişkenlerden biri olarak kullanılacaktır. Zira mevcut literatür, unvan ile servet birikimi arasında nedensellikten ziyade bir korelasyon bulunduğunu ortaya koymakta; bu da unvanların sosyo-ekonomik analizlerde kullanılabilirliğini, yani işlevselliğini göstermektedir.²⁸²

2.2.1. Unvanlar Üzerinden Örneklem Tasviri

Toplum hayatında kullanılan unvanlar, meslek ve statüler hakkında ipuçları vermektedir. Daha önce vurgulanan katmanlar arası dinamik ve geçişken yapı, kaçınılmaz olarak söz konusu katmanlara ve bunlar içindeki zümrelere özgü olduğu varsayılan unvan ve

²⁸⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 75; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 59-60; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 128-131; Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, 200-201.

²⁸¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 123; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 410; Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları* 3/3 (1982), 105; McGowan, “Ayanlar Çağı (1699-1812)”, 2/764-766; İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, 82.

²⁸² Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 152; Baş, 17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk’ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer’iyye Sicillerine Göre), 72; Emre Özer, “Osmanlı’da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 3 / 2 (2018), 55.

pâyelerin de aynı şekilde geçişken bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Nasıl ki askerî-reâyâ; ulemâ -tüccar-askerî gibi ayrımlar zamana ve bağlama göre farklı anlamlar taşıyabiliyorsa, bu ayrımlara atfedilen unvan ve pâyelerde de benzer değişkenlik gözlemlenmektedir. Esasında aynı zemin üzerinde (askerî-dinî) yapılan görev ile bu göreve atfedilen unvan arasında bir paralellik olması doğaldır, ancak yapılan mesleğin ve dolayısıyla ait olunan zümrenin unvanlarla ilişkisi yukarıdaki geçişkenlik bağlamında farklılaşabilmekte ve hatta belirsiz hâle gelebilmektedir.²⁸³ Bu durum, özellikle unvanlara dayalı yapılan çözümlemelerde kimi metodolojik sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Zira her unvan, taşıyıcısının meslekî ve sınıfsal konumunu her zaman doğrudan yansıtmayabilir.

Tüm sınırlılıklarına rağmen unvanlar, bireylerin meslekî ve sınıfsal konumunu tayin etmede -daha önce de vurguladığı üzere- işlevsel olabilmektedir. Buradan hareketle, çalışmada toplumsal bir kurgu oluşturulmaya çalışılmış; gayrimüslimlere ait unvanlar istisnai düzeyde olduğundan,²⁸⁴ Müslüman tereke sahipleri üzerinden unvan sahipliğinin tasvir ve değerlendirmesi yapılmıştır.

Örneklemdaki 3.521 Müslüman erkek muristen 1.998'i, yani %56,7'si en az bir unvana sahip olup, bunlardan 554'ünün birden fazla unvan taşıdığı tespit edilmiştir. Yine, örneklemdaki 1.665 Müslüman kadından 415'i (%24,9) en az bir unvana sahip olup, 19'unun birden fazla unvanı tespit edilmiştir.²⁸⁵ Genel olarak ise, incelenen terekelerden 2.413'ü unvanlı murislere, 2.773'ü de herhangi bir unvanı tespit edilemeyenlere aittir. Unvansız tereke sahiplerinden 1.523'ü (%54,9) erkek 1.250'si (%45) ise kadındır.

²⁸³ Mesela, askerî zümre içinde değerlendirdiğimiz ağa unvanını, S. Faroqhi askerî-reâyâ ayrımında belirsiz saymıştır. Bununla birlikte, Faroqhi'nin doğrudan bir zümreyle ilişkilendirmediği efendi ve çelebi unvanlarını (biz de), Çoşgel- Ergene ulemâ/dinî zümre içinde değerlendirmiştir. S. Öztürk çelebi unvanını geçişken görürken, efendiyi ilmiye zümresinde saymıştır. Söz konusu unvanlardan özellikle efendi, çelebi ve es-seyyid'in farklı bağlamlardaki kullanım örneklerini çoğaltmak mümkündür.: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 2000), 304; Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, 89-98; Metin Çoşgel - Boğaç A. Ergene, "Intergenerational wealth accumulation and dispersion in the Ottoman Empire: Observations from eighteenth-century Kastamonu", *European Review of Economic History* 15 (2011), 265-266; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 80; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 36-37; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 28.

²⁸⁴ Toplam 4 gayrimüslim erkek bu anlamda unvan sahibidir. Bunların ikisi papaz, diğer ikisi de hacıdır. Hacılardan biri Kudüs'e giderken Âsitâne'de vefat etmiştir.: KŞS. no: 5700, 229/113; 5754, 72/197; 5746, 92-93/303; 5768, 5/9.

²⁸⁵ 1.444'ü 1, 475'i 2, 74'ü 3 ve 5'i 4 unvana sahip olmak üzere toplam 1.998 unvanlı Müslüman erkek terekesi tespit edilmiştir. Müslüman kadınlardan 396'sı 1, 19'u 2, 1'i de 3 unvanlıdır.

Nihayet, cinsiyetten bağımsız örneklemin %46,5 unvanlılar, %53,5'ünü unvansız tereke sahipleri oluşturmaktadır.²⁸⁶

Bununla birlikte, belli bir servet birikimini gerektiren el-hâc unvanı, dinî bir vecibenin ifası sonucunda kazanıldığı için es-seyyid gibi soya, beşe gibi askerî ya da şeyh gibi doğrudan dinî bir görevle ilişkilendirilmemektedir. Bu yönüyle el-hâc, her zümreden bireyler tarafından taşınabilen, sınıfsal sınırların ötesinde -özellikle servet temelli- bir statü göstergesi olarak işlev gördüğünden dolayı, unvanlı-unvansız murisler değerlendirilirken ayrı bir kategori olarak ele alınmıştır.²⁸⁷ Bu doğrultuda, yukarıda unvana göre yapılan oranlamalar yeniden kurgulandığında, cinsiyetten bağımsız örneklemin %38,4'ünü en az bir askerî- dinî veya soya dayalı unvan taşıyan murisler, %8,1'ini yalnızca el-hâc unvanına sahip olanlar (408 muris), geri kalan %53,5'ini ise herhangi bir unvanı tespit edilemeyenler oluşturmaktadır.

Kastamonu toplumunda kullanılan unvanların adedi ve kullanım sıklığı Tablo 20'de verilmiştir. Tablo'da, her bir unvanın hem tekil (sadece) hem de diğer unvanlarla “birleşik” kullanımları ayrı ayrı gösterilmiştir. Söz konusu birleşik unvan kullanımlarında, murislerin hangi zümreye konumlandığının tespiti amacıyla unvanlar arasında bir önceliklendirme yapılmıştır. Buna göre, murislerin mensup olduğu sosyal veya meslekî zümreyi en güçlü biçimde yansıttığı kabul edilen unvan, “anahtar unvan” olarak değerlendirilmiştir.²⁸⁸ Herhangi bir unvan, anahtar unvanla birlikte kullanılmış ise, söz konusu unvan “eşlikçi kullanım” olarak tabloya aktarılmıştır. Son sütunda ise unvanların örneklemdaki toplam kullanım sıklıkları hem miktar hem de yüzde olarak verilmiştir.

²⁸⁶ Örnekleimde toplam 5.186 Müslüman terekesi bulunmaktadır. Bunlardan 2.413'ünün en az bir unvanı bulunmaktadır.

²⁸⁷ Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 79; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63.

²⁸⁸ Anahtar statü kavramından hareketle, unvanlar arasında öne çıkanın anahtar olarak görülebileceği varsayılmıştır. Anahtar statü hakkında bkz.: Tuncay Ceylan, “Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2011), 98-vd.

Erkek	Anahtar Olarak Kullanım				Eşlikçi Kullanımı	Kullanım Sıklığı	%
	Sadece	Birleşik	Toplam	%			
Ağa	228	204	432	21,62	0	432	16,4
Alemdâr	33	18	51	2,55	14	65	2,46
Beşe	251	30	281	14,00	0	281	10,66
Bey	21	4	25	1,25	0	25	0,95
Çavuş	7	1	8	0,40	1	9	0,34
el-Hâc	408	0	408	20,42	308	716	27,17
Çelebi	17	11	28	1,45	4	32	1,21
es-Seyyid	180	62	242	12,11	218	460	17,45
Efendi	102	89	191	9,55	72	263	9,98
Dede	2	2	4	0,20	0	4	0,15
Derviş	19	9	28	1,40	3	31	1,17
Hafız	37	68	105	5,25	14	119	4,51
Halife	2	3	5	0,25	0	5	0,18
Molla	134	21	155	7,75	0	10	0,38
Hoca	0	10	10	0,5	1	156	5,92
Sufi	1	0	1	0,05	0	1	0,03
Baba	0	1	1	0,05	0	1	0,03
Şeyh	2	21	23	1,15	2	25	0,95
Toplam	1.444	554	1.998	99,9	637	2.635	99,9
Kadın	Sadece	Birleşik	Toplam	%	Eşlikçi Kullanımı	Kullanım Sıklığı	%
Hâciye	12	0	12	2,9	4	16	3,67
Hafize	14	6	20	4,9	1	21	4,82
Hâce	2	3	5	1,2	0	5	1,14
Hatun/Hanım	322	10	332	80	9	341	78,39
Şerife	46	0	46	11	6	52	11,95
Toplam	396	19	415	100	20	435	99,9

Tablo 20: Unvanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tereke sahiplerine ait birleşik unvanlar, çoğunlukla askerî, idarî ve dinî zümrelere ait olup, kendi içlerinde tutarlılık göstermektedir. Örneğin, “ağa → alemdâr” ya da “molla → efendi → es-seyyid” gibi unvan dizilimleri, aynı zümreye mensubiyeti yansıtan yapıdadır. Bununla birlikte, bazı murislerin hem askerî hem de dinî zümrelere ait unvanları birlikte taşıdığı istisnai durumlar da mevcuttur. Bu tür durumlarda, devlet nazarındaki temsil gücü ve kurumsal bağları nedeniyle askerî unvanlar öncelikli olarak

değerlendirilmiştir. Mesela, “ağa → es-seyyid → el-hâc” veya “ağa → derviş → el-hâc” gibi dizilimlerde, askerî unvan, anahtar sayılmıştır.²⁸⁹ İstisnalar dışarıda tutulduğunda, askerî unvanların birleşik kullanımlarda genel olarak dinî unvanlarla bir arada bulunmadığı, dinî zümreye ait unvanların ise kendi içlerinde görece tutarlı bir yapı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, tarikat mensuplarına ait olmakla birlikte genel anlamda dinî zümreye işaret eden şeyh, baba, dede, halife, sufi, hâce, derviş ve hafız gibi unvanlar, kendi aralarında hiyerarşik bir yapı göstermektedir. Sayılan unvanlarla birleşik kullanıldığında efendi, es-seyyid, el-hâc ve çelebi ise eşlikçi unvanlar olarak değerlendirilmiş ve zümre tayininde doğrudan belirleyici kabul edilmemiştir.

Örneğin, sadece “ağa” unvanına sahip muris sayısı 228 iken, bu unvanın beşe, efendi, çelebi gibi diğer unvanlarla birleşik hâlde kullanıldığı 204 örnek daha tespit edilmiştir.²⁹⁰ Böylece toplam 432 muris ağa unvanı taşımaktadır. Bu murislerin 122’si (%28,2) aynı zamanda el-hâc, 89’u (%20,6) ise es-seyyid unvanına sahiptir. Buna göre, örnekleme yer alan Müslüman erkeklerin %12,26’sı ağa unvanına sahiptir.²⁹¹ Sadece unvan taşıyan erkekler (1.998 kişi) içinde ise ağa unvanlıların oranı %21,6’dır. Öte yandan, unvanlı murislere nispetle ağa unvanlıların %39,5’i el-hâc, %40,6’sı da es-seyyid unvanını birlikte kullanılmıştır. Bu noktada, ağa unvanının gerek örnekleme gerekse diğer unvanlara nispeti görülmektedir.

Tereke sahiplerinin anahtar unvanları esas alınarak, en sık kullanılanlara bakıldığında; erkek murisler arasında sırasıyla ağa (%21,6), el-hâc (%20,4), beşe (%14), es-seyyid (%12,1) ve efendi (%9,5) öne çıkan unvanlardır. Benzer bir hesaplama kadın murisler için yapıldığında, unvan sahibi kadınlar arasında “hatun/hanım” unvanları, toplam 332 muriste bulunmakta ve %80 oranıyla en yaygın kullanılanıdır.²⁹² Bunu şerife (%11), hafize (%4,9) ve hâciye (%2,9) unvanları takip etmektedir. Öte taraftan, unvanlara kullanım sıklığı, yani her unvanın bir murise karşılık geldiği açıdan bakıldığında erkeklerde sıralama biraz değişmektedir. En az bir unvana sahip erkek murislerin

²⁸⁹ Sayılan unvan dizilimlerinden örnekler: KŞS. no: 5685/40/86; 5708,45-46/58; 5686, 230-204/422.

²⁹⁰ Tespit edilen evliya unvanı, ağa unvanlı muriste bulunduğu ve bir defa geçtiğinden tabloya alınmamış; ağa unvanlı murislerde birleşik kullanımlara dâhil edilmiştir.

²⁹¹ Örnekleme 3.521 Müslüman erkek terekesi bulunmaktadır.

²⁹² Hatun unvanı çalışmanın hemen her zaman diliminde rastlansa da hanım unvanıyla ilk defa 1858’de karşılaşılmıştır.: KŞS. no: 5756, 186-187/485.

%27,17'si el-hâc, %17,45'es-seyyid, %16,45'ağa, %10,66'sı beşe ve %9,98'i de efendi unvanlarını taşımaktadır.²⁹³

Hem erkek hem de kadınlarda kullanılan el-hâc/hâciye ile seyyid/şerife unvanlarına, cinsiyetten bağımsız genel bir bakış atıldığında, el-hâc/hâciye unvanı örneklemin %14,13'ünü, seyyid/şerife ise %9,9'unu oluşturmaktadır. Cinsiyete göre ayrıldığında, örneklemdaki erkeklerin %20,3'ü el-hâc, %13,06'sı da es-seyyid unvanlarına sahip olmuştur. Kadınlardan yaklaşık %1'i hâciye,²⁹⁴ %3,12'si de şerife unvanına sahip olmuştur.

Erkek murislerin sahip oldukları anahtar unvanlarla birlikte kullanılan toplam 637 eşlikçi unvan bulunmaktadır. Bunlar içinde en sık kullanılanlar sırasıyla el-hâc (%43,3), es-seyyid (%34,2) ve efendi (%11,3) unvanlarıdır. Kadınlarda ise hatun/hanım (%45), hâciye (%20) ve şerife (%30) şeklinde sıralama oluşmaktadır.

Birden fazla unvan taşıyan tereke sahipleri arasında, en yaygın ve farklı zümrelerde birleşik kullanılan el-hâc ve es-seyyid unvanlarıdır. Bu iki unvan dışında, farklı zümrelere işaret eden birleşik unvan kullanımları oldukça sınırlı kalmıştır. Örneğin efendi unvanı, istisnalar dışında, hafız (39), şeyh (16), hâce (10) gibi çeşitli dinî/ulemâ zümresine ait unvanlarla birlikte kullanılmıştır. Benzer şekilde, molla unvanı taşıyan murisler de genel olarak dinî zümreye ait diğer unvanlarla birlikte kayıtlara geçmiştir. Ağa unvanı taşıyan murislere bakıldığında, hafız, derviş gibi dinî/ulemâ kesimine ait toplam 12 birleşik unvan bulunmakta; ancak bu grup içinde de esas itibarıyla askerilerden seyfiye karakterli unvanlar ağırlığı oluşturmaktadır. Benzer tablo, bir istisna dışında,²⁹⁵ bey ve beşe unvanını taşıyan murisler için de geçerlidir.

Dolayısıyla birleşik unvan kullanımları, genel olarak bireylerin ait oldukları zümre sınırlarını aşmamaktadır. Ancak bu durum, ister tekil isterse birleşik olsun, bireylerin yalnızca unvanlarıyla tanımlandığı anlamına gelmemektedir. Zira unvanlardan bağımsız, terekelerde yer alan meslekler ya da taşınır- taşınmaz mallar üzerinden yapılan tespitler, bazı unvanlı bireylerin toplumsal meşguliyetlerinin bu sınırları aşabildiğini göstermektedir.²⁹⁶ Bu bağlamda sonraki konu ele alınmıştır.

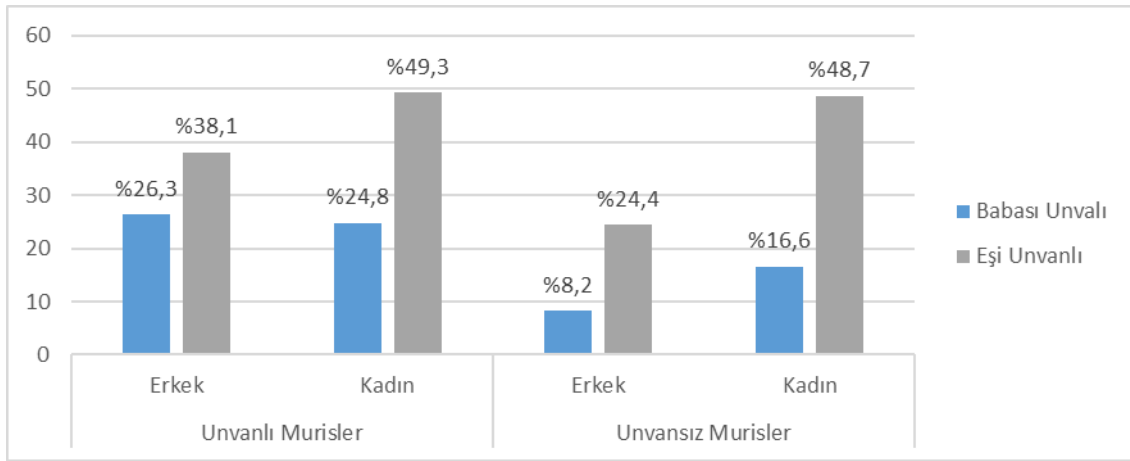
²⁹³ KŞS. no: 5747, 92/154; 5689, 256/466; 5702, 35/92; 5750, 31-32/72.

²⁹⁴ Örneklemdaki 1.665 Müslüman kadın tereke sahibinden 16'sı (%0,96), hâciye unvanına sahip olmuştur.

²⁹⁵ Aynı anda hem bey hem de hafız unvanına sahip muris: KŞS. no: 5698; 156-157/287.

²⁹⁶ Murislerin unvanlar dışında meslekî uğraşları itibarıyla da nerede durduklarının tespitinde sorunlar çıkabilmektedir (ulemâ-esnaf gibi). Sonraki bölümde söz konusu durum ele alınmıştır. Aynı çerçevede

Grafik 17, unvanlı ve unvansız murislerin baba ve eşlerinin unvan durumlarını betimlemektedir. Terekelerde murislerin neredeyse tamamında babalarının adları ve varsa unvan/lakapları yer almaktadır. Buna karşın, dul olarak vefat eden murislerin eşlerine dair bilgiler çoğu zaman kayıtlarda yer almadığından, bu durumun oranları çarpıtma ihtimali göz önünde bulundurularak söz konusu dul murisler analize dâhil edilmemiştir.

Grafik 17: Tereke Sahiplerinin Unvan Durumuna Göre Baba ve Eşlerinin Unvan Sahipliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Unvan sahibi 2.413 Müslüman muristen 629'unun (%26,1) babalarının da unvanı bulunmaktadır. Bunlardan 1.998 unvanlı erkeğin 526'sının (%26,3), 415 unvanlı kadından ise 103'ünün (%24,8) babasının unvanı kayıtlara yansımıştır.²⁹⁷ Unvanlı murislerin eşlerinin unvan durumuna bakıldığında, 2.413 muristen 1.818'i erkek, 288'i kadın olmak üzere toplam 2.106'sı (%95,6) geride eşlerini bırakmıştır.²⁹⁸ Bunlardan 833'ünün (%39,5) eşlerinden en az birinin unvanı bulunmaktadır.²⁹⁹ Evli 1.818 erkekten 692'sinin (%38,1) ve 288 kadından 142'sinin (%49,3) eşleri unvana sahibi olmuştur.

değerlendirmeler için bkz.: Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63-64.

²⁹⁷ Murislere cinsiyet açısından bakıldığında, unvanlı erkeklerin %83,7'sinin, kadınların ise %16,3'ünün aynı zamanda babaları da unvanlıdır.

²⁹⁸ Dul murislerin çoğunlukla eşleri belirtilmediğinden, oranları çarpıtma ihtimalinden dolayı dışarıda bırakılmıştır.

²⁹⁹ Unvanlı tereke sahiplerinden 696'u (%87,7) erkek murislerin eşleri iken, 145'i de (%17,3) kadın murislerin zevceleridir.

Öte yandan, unvanı tespit edilemeyen 2.773 Müslüman muristen 378'inin (%13,6) babalarının unvanı kayıtlara geçmiştir. Bu murislerin 1.523'ü erkek olup, bunlardan 125'inin (%8,2); 1.249 kadından 253'ünün (%16,6) babalarına ait unvanlar kayıtlara yansımıştır.³⁰⁰ Bu gruptaki 2.260 evli murisin 1.332'si erkek, 929'u kadındır. Bunlardan 326'sı erkek, 453'ü kadın olmak üzere toplam 778'inin (%34,4) eşlerinin unvanı bulunmaktadır.³⁰¹ Buna göre erkeklerin %24,4'ünün, kadınların da %48,7'sinin eşleri unvanlıdır.

Veriler, unvan sahibi murislerin hem babalarının hem de eşlerinin unvanlı olma oranlarının, diğerlerine kıyasla belirgin biçimde yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, baba yönünden doğaldır; zira “*askerî grupların... aileleri, akrabaları, uyruk ve köleleri*”³⁰² de aynı zümre içinde sayılmakta ve sahip olunan unvanlar da belli ölçüde çocuklara aktarılmaktaydı. Bunun yanında, kadın murislerin eşlerinin unvan sahibi olma oranları oldukça benzer (unvanlılarda %49,3 unvansızlarda %48,7) ve erkeklere kıyasla daha yüksektir. Bu ise, kadınlara ait mirasların mahkemeye intikalinde (temsil düzeyi), statünün dolaylı bir göstergesi olarak düşünülebilir.

2.2.2. Mesleğe Göre Zümreler

Terekelerde murislerin meslek ve meşguliyetlerine dair bilgiler doğrudan ya da dolaylı biçimde yer alabilmektedir. Bu bilgiler çoğunlukla murisleri niteleyen unvan ve lakaplar aracılığıyla kayıtlara geçmiş, böylece ilgili bireylerin meslek ve uğraşları hakkında sınırlı da olsa ipuçları yer almıştır. Ancak, söz konusu mesleklerin tasnifine girildiğinde, yalnızca unvanların belirsizliği değil, aynı zamanda çifte statüye işaret eden belirteçlerin varlığı da anlamlandırmayı ve dolayısıyla tasnifi güçleştirmektedir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere, askerî sınıf içinde yer alan ilmiye, kalemiye ve seyfiye arasındaki sınırlar, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek bulanıklaşmış; bu durum, klasik askerî-reâyâ ayrımını da işlevsiz hâle getirmiştir. Bu bağlamda, yalnızca unvanlara

³⁰⁰ Baba unvanları tespit edilen, unvansız 378 muristen 125'i (%33) erkek, 253'ü (%67) de kadındır.

³⁰¹ Unvansız tereke sahiplerinden 331'i (%41,6) erkek murislerin eşi iken, 464'ü (%58,4) de kadınların zevceleridir.

³⁰² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 75; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 6.

ya da söz konusu klasik ayrıma dayanarak bir murisin meslekî konumunu kesin biçimde tayin etmek çoğu zaman mümkün olamamaktadır.³⁰³

Tereke sahiplerinin mensup oldukları düşünülen meslekî zümrelerin tespitinde takip edilen yöntem şu şekilde yapılandırılmıştır: Unvan/pâye ve lakapların yanı sıra, ticari ve ziraî emtialar, nakit ve ziynet eşyaları, kitap ve silahlar dikkate alınarak bir sınıflandırma yapılmıştır.³⁰⁴ Çifte statü durumlarında, bireyin toplumsal konumunu belirleyici olan “anahtar statü” öncelenmek üzere, her bir zümrede çifte statü olduğu gibi aktarılmıştır. Örneğin askerî kimliğe sahip olan, ancak aynı zamanda esnafılık yapan biri “asker-esnaf”, dinî bir unvana sahip olup ticaretle uğraşan bir diğeri ise “ulemâ-tüccar” şeklinde alt kategorilerle tanımlanmıştır. Anlaşılabacağı gibi temelde askerî/idari, dinî/ilmî ve iktisadi faaliyetler esas alınarak oluşturulan bu zümrelerin her biri, kendi içlerinde de alt kategorilere ayrılmıştır. Söz konusu sınıflandırma, ilerleyen aşamalarda servete dayalı çözümlemelerde bir referans noktası oluşturmakla birlikte, çalışmanın genel görünümüne dair bir çerçeve çizmektedir.

Unvana sahip murislerin kurumsal ya da meslekî bir aidiyet taşıyıp-taşımadığı her zaman açık olmadığından, zümre tayininde problemlili görülen unvanlara değinmek yerinde olacaktır. Bunlardan es-seyyid/şerife, doğrudan herhangi bir idari/ilmî görevle ilişkilendirilmemekle birlikte vergi muafiyeti nedeniyle resmî açıdan askerî sınıfın ilmiye kolu içinde kabul edilmekte, ancak bu unvan, toplumsal katmanlar arasında yaygın biçimde kullanıldığından dolayı zümre tayininde tekil kullanımlarda ve başka belirteçler yoksa etkisiz sayılmıştır. Efendi unvanı, herhangi bir belirteç olmadığına zümre bazında etkisiz sayılmış, ancak, kitap sahipliği gibi dolaylı göstergeler bulunması durumunda ulemâyâ dâhil edilmiştir. Çelebi unvanı daha ziyade zanaatkâr ve tüccarlarla ilişkilendirilmekle birlikte zümre tayininde efendi unvanına uygulanan yöntem takip edilmiştir.³⁰⁵ Neticede sayılan efendi, es-seyyid ve çelebi unvanlarına sahip olup,

³⁰³ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 7-59; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 80-vd; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 410; Güçlü Tülüveli, “Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği”, *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*, ed. Zeynel Abidin Kızılyaprak (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000), 279-280.

³⁰⁴ Unvan, pâye ve lakaplar öncelenerek, meslekî/ticari uğraşlarını işaret eden emtialar (dükkân ve handa bulunanlar) ile geçimlik ziraî faaliyetlerden fazla mahsul ve hayvanı bulunanlar, 2’den fazla kitap ve silaha sahip olanlar şeklinde tasnifleme yapılmıştır.

³⁰⁵ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 7-8; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 80-vd; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 185; Faroqi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, 304.

terekelerinde 2’den fazla kitabı bulunanlar ulemâya, silahı bulunanlar ise askerlere dâhil edilmiştir. Ayrıca, her iki unsur da bulunursa sayıca baskın olanı esas alınarak zümre tayini yapılmıştır. Ek olarak, kadın murisler için kullanılan hatun ve hanım unvanları, zümre tespitinde doğrudan kullanılmamış; efendi unvanında uygulanan yöntem benimsenmiştir. Son olarak, el-hâc unvanı, zümre tayininde doğrudan kullanılmamıştır. İzah edilen yöntem çerçevesinde, örnekleme de yer alan murislerin %36’sının meslekî zümresi doğrudan belirlenebilmiştir.³⁰⁶ Bunların dışında kalan, dükkân, han gibi ticari mekânlar içinde malları bulunan toplam 611 muris tespit edilip, “ticari-ziraî emtialı” olarak ayrıca değerlendirilmiştir. Tüccar veya esnaf oldukları tahmin edilen söz konusu tereke sahipleri de mesleği tespit edilen zümrelere dâhil edildiğinde, örneklemin en azından %47,5’inin meslekî konumu tayin edilebilmiştir.³⁰⁷ Diğer yandan, Müslüman erkeklerin %61,7’sinin meslekî zümresi belirlenebilirken, bu oran Müslüman kadınlar için yalnızca %4,91’dir. Aynı oran gayrimüslim erkeklerde %48,1 iken, kadınlar arasında %20’de kalmıştır.

Meslekî Zümreler	Müslüman		Gayrimüslim		%	Kent		Kır	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Toplam- %		Toplam- %	
Asker	641	0	3	0	12,2	575	11,48	69	24,12
Asker-Esnaf	133	0	0	0	2,5	130	2,6	3	1,04
Asker-Tüccar	145	0	1	0	2,8	140	2,8	6	2,09
Bürokrat	21	0	0	0	0,4	21	0,41	0	0
Ulemâ	281	19	2	0	5,7	284	5,67	18	6,29
Ulemâ-Esnaf	58	0	0	0	1,1	58	1,15	0	0
Ulemâ-Tüccar	99	2	1	0	1,9	102	2,03	0	0
Tüccar	53	0	5	0	1,1	56	1,11	2	0,69
Esnaf- Zanaatkâr	421	2	17	0	8,3	432	8,62	8	2,79
Ticari-Ziraî Emtialı	505	91	10	5	11,5	533	10,6	78	27,2
Tespit Edilemeyen	1.164	1.551	42	20	52,5	2676	53,4	101	35,6
Toplam	3.521	1.665	81	25	5.292	5.007	99,9	285	99,9

Tablo 21: Din ve Cinsiyete Göre Meslekî Zümreler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁰⁶ Yapılan hesaplamalarda gayriresit tereke sahipleri işlem kolaylığı için dışlanmamıştır.

³⁰⁷ 2.414 murisin en az bir unvanı bulunmaktadır. Bunların 528’inin ayrıca meslekleri belirtilmiş; 1.883’ünün meslekleriyle ilgili doğrudan bir belirteç yoktur. Tamamının erkeklerden oluştuğu söz konusu mesleklerin unvanlı erkekler arasındaki oranı %26,3’tür. Bununla birlikte, meslekleri belirtilmeyen ancak taşınmazları içinde dükkân/han bulunanların sayısı 371’dir.

Tablo 21’de, yöneten-yönetilen ayrımı temelinde, unvan/lakap ve emtia belirteçlerine göre tespit edilen zümrelerin örneklem bazında hem dağılımları hem de oransal tasviri gösterilmiştir. Yönetici zümrede yer alan murislerden çifte statüye sahip olanlar, ayrıca verilmiştir.

Askerî/yönetici zümreye mensup 1.406 muris bulunmakta ve örneklemin %26,6’sını oluşturmaktadır. Bunlardan %65,6’sı asker, %32,8’i ulemâ ve %1,5’i de bürokrat³⁰⁸ sınıflarını oluşturmaktadır. Örneklemin geri kalan %73,4’lük büyük kısmını, 3.886 reâyâ/yönetilen tereke sahibi teşkil etmektedir. Reâyâdan 1.109’unun çeşitli iktisadi faaliyetlerde bulunduğu tespit edilebilmiştir. Bununla birlikte, mesleği veya meşguliyeti tespit edilemeyen geri kalan 2.777 murisin %96,3’ünün kentli olduğu göz önüne alındığında, büyük kısmının her ne kadar doğrudan tespit edilemese de kentin iktisadi hayatında esnaf- zanaatkarlık yapmış olabilecekleri ve çeşitli ölçeklerde ziraî faaliyetlerde bulundukları tahmin edilebilir.³⁰⁹ Nitekim, ileride servet bileşenleri bağlamında ticari- ziraî faaliyetlere değinilecektir.

Yönetici sınıftan askerler içinde aynı zamanda esnaf ve tüccar olanlar örneklemin %5,3’ünü oluşturmakta; yönetici sınıfı içinde ise %19,9’una karşılık gelmektedir. Ulemâ ve bürokratların da aynı zamanda esnaf ve tüccar olanların örnekleme nispetleri %3,4; yönetici zümre içinde ise %12,9’unu oluşturmaktadır. Anlaşılabacağı gibi yönetici zümre içinde çifte statü askerler içinde daha yüksektir ve bu zümrenin kendi içinde -en az- %20’sinin kentin iktisadi faaliyetleri içinde aktif olarak yer aldıkları ifade edilebilir.

Tüm kesimlerden tüccarlık yapanlar birlikte değerlendirildiğinde, mesleği tespit edilenlerin %13,70’ini; örnekleme göre ise %5,78’ini oluşturmaktadır. Aynı şekilde esnaf ve zanaatkarlık yapanlara bakıldığında, mesleği tespit edilenler içinde %46,01’ini; örnekleme oranla ise %19,40’ını oluşturdıkları görülmektedir.

Tabloda yer alan kent ve kıra göre meslekî zümre dağılımı incelendiğinde, yönetici zümreden askerlerin -sadece- kırdan (%24,12) şehirden (%11,48) belirgin biçimde daha yüksek oranda temsil edildiği görülmektedir. Buna karşılık ve doğal olarak, esnaf-zanaatkâr oranı şehirde (%8,62) kırsaldan (%2,79) oldukça fazladır. Ulemâ -sadece- şehir (%5,67) ve kır (%6,29) arasında dengeli bir dağılım göstermekle birlikte, esnaf ve

³⁰⁸ Bürokrat sınıfı ifadesiyle, askerî zümre içindeki kalem erbabı (kalemiye) kastedilmektedir. Kayıtlarda yaptığı meslek kâtip, yazıcı vb. açıkça belirtilenlerden oluşmaktadır.

³⁰⁹ Ziraî faaliyetlerde diğer zümrelere mensup murisler de bulunmuştur, ancak öncelenen anahtar statü ve dolayısıyla unvan olduğundan, söz konusu statü belirteci tespit edilemediğinde, sahip olunan mal ve emtia durumuna göre tasnif yapılmıştır.

tüccarlık yapan ulemâ mensubu kırdaki tespit edilememiştir. Askerî zümreden bürokrat sınıfı, sadece kentte sınırlı biçimde (%0,41) tespit edilebilmiştir.³¹⁰ Meslekî konumu tespit edilemeyenlerin oranı şehirde %53,4 iken, kırdaki %35,6'dır. Son olarak, murislerin sahip oldukları ticari ve ziraî emtialar birlikte değerlendirilerek tabloya aktarıldığından, kırdaki bu oran %27,2 olarak görünmektedir. Ancak bu emtiaların büyük kısmı, geçimlik üretimin ötesinde ziraî faaliyetlerde bulunan 73 muristen oluşmakta; yalnızca 5 muriste ticari nitelikte emtia bulunmaktadır. Dolayısıyla, kırdaki bu oran esasen ziraî faaliyetleri yansıtmaktadır. Benzer şekilde kentli murislerin 425'inin -ağırlıklı olarak- ticari emtiası; 108'inin de ziraî faaliyetlere işaret eden malları bulunmaktadır. Nihayetinde mesleği ve meşguliyeti, sahip olunan mal ve emtialar üzerinden belirlenmeye çalışılan tereke sahiplerinin, olağan biçimde şehirde ticari emtialar, kırsalda ise ziraî emtialar öne çıkmaktadır.

Bir önceki bölümde açıklanan yöntem doğrultusunda, murislerin sahip oldukları “anahtar unvanlar” ile meslekî konumları arasında belirli örüntüler tespit edilmiştir. Örneğin, efendi unvanı taşıyan 191 muristen 150'sinin meslekî konumlarına bakıldığında; 15'i asker, 1'i asker-tüccar, 8'i bürokrat, 2'si tüccar, 3'ü zanaatkâr, 74'ü ulemâ, 12'si ulemâ-esnaf, 14'ü ise ulemâ-tüccar olarak sınıflandırılmıştır. Ağa unvanlı 432 muristen 297'sinin askerî bir pâyesi/ görevi olup, 53'ü esnaf, 1'i bürokrat, 80'i ise tüccardır. Beşe unvanı taşıyan 281 muristen 160'ı doğrudan asker, 45'i asker-esnaf, 23'ü asker-zanaatkâr ve 54'ü asker-tüccar kategorisindedir. Bey unvanı taşıyan 25 murisin ise 20'si asker, 1'i asker-tüccar, 2'si asker-esnaf ve 2'si bürokrattır.

Devam edildiğinde, çelebi unvanlı 28 muristen 2'si asker, 14'ü esnaf ve zanaatkâr, 3'ü ise ticaretle uğraşmaktadır. Bu dağılım, literatürde çelebi unvanının özellikle şehirli zanaatkâr ve tüccar kesimle ilişkilendirilmesiyle de örtüşmektedir.³¹¹ Es-seyyid ve şerife unvanı taşıyan 289 muristen ise 34'ü asker, 22'si esnaf, 17'si zanaatkâr, 3'ü tüccar, 7'si ulemâ zümrelerine yerleştirilmiş; ayrıca 63'ünde ticari-ziraî emtia tespit edilmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu unvanların “anahtar unvan” olarak kabul edilmesidir. Örneğin, es-seyyid unvanı toplamda 460 muriste görülse de meslekî analiz kapsamında değerlendirilen sayı 289'dur ve bu ayrıma dikkat edilmelidir.

³¹⁰ KŞS. no: 5747, 55/91; 5681, 56-57/89; 5719, 173/365; 5777, 96-98/228.

³¹¹ Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 185; Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, 304; Er, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açısından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, 372.

2.3. Terekelerde Kölelik- Kölelik Sonrası Terekeler

İnsanlık tarihinin kadim kurumlarından biri olan ve neredeyse tüm medeniyetlerde varlık gösteren kölelik, Osmanlı Devleti ve toplum yapısında da önemli bir yer edinmiştir. İslâm hukuku çerçevesinde devletin karakterine ve toplumsal ihtiyaçlara göre şekillenen kölelik sistemi, 19. yüzyılda başlayan reform ve yasaklamalarla azalarak da olsa devletin sonuna kadar varlık göstermiştir.³¹²

Köleliğin sosyo-ekonomik düzlemdeki işleyişi, kadı mahkemelerine yansıyan hırsızlık, cinayet gibi çeşitli adlî vakaların yanı sıra satış, hibe, âzatlık sözleşmeleri (mükâtebe, tedbîr, itâknâme)³¹³ ve mirasla ilgili (vasiyet, tereke) hukukî süreçler vasıtasıyla izlenebilmektedir. Şer'îye sicillerinin sunduğu bu veriler, kölelik üzerine yapılan araştırmaların temel kaynaklarını oluşturmakta; özellikle tereke defterleri hem nitelik hem de nicelik açısından köleliğin sosyo-ekonomik boyutlarına dair zengin veri setleri sağlamaktadır.³¹⁴

³¹² İzzet Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)* (Konya: Selçuk Üniversitesi S.B.E., Doktora Tezi, 1992), 14-vd; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Kitap yayınevi, 2004), 18-vd; Celâl Erdönmez, "Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)", *Belleten* 78/282 (2014), 708; Köle kelimesinin etimolojisi ve Osmanlı'daki köle kaynakları için bkz.: Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 3-99.

³¹³ Sayılan âzatlık işlemleri, sicillerde karşılaşılan kölelerin özgürlüğe kavuşmasındaki yaygın sözleşme/hüccet türlerindendir. Bunlardan mükâtebe, kölenin para veya hizmet karşılığı, bir şarta bağlı olarak özgürlüğü için sahibiyle yaptığı anlaşmadır. Tedbîr ise, efendinin ölümüne bağlı kölesinin âzat olmasıdır ve bir yönüyle de vâsiyet hükmünde sayılır. Kölelerin gönüllü âzatlığında, zorunlu olmamakla birlikte taraflar bu işlemi mahkemede kaydettirmekte; böylece köleye itâknâme (âzatlık belgesi) verilmektedir: Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953), 58; M. Akif Aydın - Muhammed Hamidullah, "Köle", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/242-243; Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, 45-89-106; Satış, hibe ve adam öldürmeyle ilgili örnekler için bkz.: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven - Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 26; Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979 - 1980 Özel Sayısı (1981), 74-77; Döşemetaş, *Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 316.

³¹⁴ Hem şer'îye sicilleri hem de tereke defterleri özelinde köleliğe dair oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Sicil temelli müstakil çalışmalardan bazıları: Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, 14-vd.; Hülya Canbakal - Alpay Filiztekin, "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880", *International Labor and Working Class History* 97 (2020), 57-80; Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'îye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", *İSTEM* 9 (2007), 135-162; Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (2010), 23-37; Mehmet Canatar, "Şer'îye Sicillerinde Köle Ticareti ve Köle Muamelaı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", *Arşiv Dünyası* 12 (2009), 38-41; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Câriyeler, Sofya 1550-1684", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 201-216; Âzatlılar hakkında ise: Şükrü Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması:

Tereke defterlerinde köleliğe dair izler, genellikle üç farklı bağlamda görülmektedir: 1. kölelerin terekenin bir unsuru/emtiası olarak listelenmesi, 2. âzatlı bireylerin tereke sahibi, yani mûris olarak kayda geçmesi; 3. hem kölelerin (efendileri adına) hem de âzatlıların alacak-borç ilişkilerinde ticari rollerle terekelerde yer alması olarak sıralanabilir. Sayılanlardan ilk ikisi veriler ışığında değerlendirilmiştir.³¹⁵ Bunlardan ilkinde, köle sahipliği açısından efendilerin sosyo-ekonomik durumları, köle fiyatları, kölelerin milliyet ve isimleri değerlendirilmiş; ikincisinde ise farklı bir sosyal gerçeklik olan âzatlı terekeleri çeşitli yönlerden ele alınmıştır.³¹⁶

2.3.1. Köleler ve Efendiler

Kastamonu örneğinde mirasları mahkemeye intikal etmiş murislerin, geride bıraktıkları arasında âzat edilmemiş veya ölüme bağlı âzatlık durumu bulunmayan köle ve câriyeler de bulunmaktadır.³¹⁷ Toplam 100 tereke sahibinin en az 1, en çok 14 olmak üzere toplam 89'u câriye, 112'si de gulâm olmak üzere 201 kölesi bulunmaktadır.³¹⁸ Bunlardan 95'i Kastamonu, 5'i ise dışarıdan gelip Kastamonu'da vefat eden murislerdir.³¹⁹ Bu noktadan sonra sadece Kastamonu özelinde devam edilecektir.

Bu bağlamda tamamı Müslüman 95 murisin, 87'si (%44,8) câriye ve 107'si (%55,2) de gulâm toplam 194 adet kölesi bulunmaktadır. Örnekleme oranla (5.292) terekesinde köle bulunanlar %1,8'lik bir kesimi oluşturmaktadır.³²⁰ Bu oran düşük görünmekle birlikte

Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganizâde Mehmed Nâdiri'nin Şeyhülsîlâma Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları* 41 (2013), 71-124; Ümit Güler, "Osmanlı Diyarbekiri'nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2021), 29-56; Erdönmez, "Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)", 699-756; Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 67-vd.

³¹⁵ Terekelerin gider veya alacak kalemlerinde, efendisi adına borç ilişkisi kurduğu anlaşılan köleler de yer alabilmektedir. Âzatlılar zaten tereke sahibi olduğundan söz konusu ilişki olağandır. Ayrıca bu konu, yani terekelerdeki borç ilişkileri ve bu ilişkilerin tarafları sonraki bölümde ele alınmıştır.

³¹⁶ Âzatlı terekelerine dair müstakil bir çalışma, mevcut verilerin bir bölümü üzerinden tarafımızca yapılmıştır. Yapılan çalışmadan farklı olarak, mevcut örneklem kapsamında yeniden değerlendirilmiştir.: Kaan Ramazan Açıkgöz, "Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1865)", *Jiess*, 2023, 32-55.

³¹⁷ Gerek tedbîr işlemine binaen gerekse ümmüveled, yani sahibinden çocuk doğuran câriye, efendinin vefatıyla özgürlüğüne kavuşmaktadır. Terekelerde bu yollar ile özgürlüğüne kavuşanlar yer almamaktadır. Nitekim, köle sahipliği ve mülk olarak köleler değerlendirilirken bu nokta temsil sorunu yaratmaktadır.; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 141; Aydın - Hamidullah, "Köle", 26/243.

³¹⁸ Çalışmada "köle" terimi, cinsiyetten bağımsız bir kişinin mülkü olan kişilerin tamamı için kullanılmıştır.

³¹⁹ Dışarıdan gelen köle sahibi murisler: KŞS. no: 5681, 30/52; 5687, 217-218/296; 5695, 233-235/255; 5700, 38-39/389; 5720, 37-38/56.

³²⁰ Bu oran, 18. yüzyılın ilk yarısında Bursa'da %2,9 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı kentteki köle sahiplik oranlarının zamanla düştüğü vurgulanmış, Bursa özelinde literatürdeki oranlar sıralanmıştır.: Keleş

yukarıda vurgulanan, mirasa intikal etmeyenler dışlanmağı taktirde, bir miktar daha artabileceğı düşünölebilir. Diğeryandan, mevcut köle sahipleri düşünöldüğünde, efendi başına ortalama 2 köle düşmektedir.

Köle sahiplerinden tamamı evli erkeklere ait olmak üzere 12 muris, yani %12,6'sı karyede ikamet etmiştir. Sahip oldukları kölelerden 10'u cârîye ve 15'i gulâmdır. Efendilerden 5'i iki eşlidir ve aralarındaki çok eşlilik oranı %41,6'dır.³²¹ Kentte mukim 83 köle sahibinden 3'ü kadındır.³²² Kadın murislerden 2'sinin terekelerinde bulunan köleler, valide ve eşlerden intikal etmiştir. Ayrıca, kentte ikamet etmiş 78 evli köle sahibi erkek muristen 17'si (%21,8) çok eşlidir.

Efendilerden 83'ünün (%87,4) en az bir unvanı bulunmaktadır. Grafik 18'de betimlendiğı gibi köle sahiplerinin unvanlarından, sırasıyla önce ağa ve ardından efendi öne çıkmaktadır. Bu unvanlar el-hâc, es-seyyid ve çelebi gibi unvanlarla birleşik olabilmektedir.

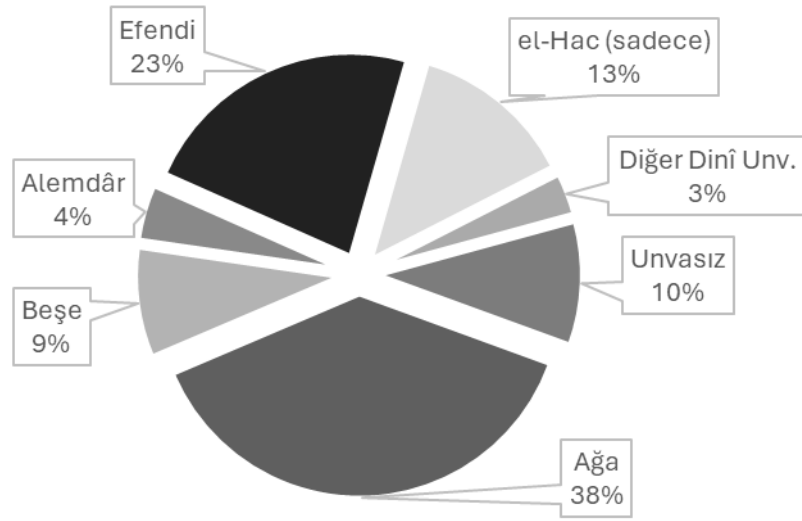
Köle sahibi efendilerin 51'i asker, 19'u ulemâ/dinî zümrede yer alırken, 7'si de esnaf veya tüccarlıkla meşgul olmuştur. Geri kalan 18 murisin mesleğı veya ait oldukları zümre belirlenememiştir. Unvanlar bahsinde de göröldüğü üzere, köle sahibi murislerin yarıdan fazlasının (%53,5) askerîler içindeki seyfiyeye mensup olduğı ve arkasından ulemâ/dinî zümrenin geldiğı anlaşılmaktadır. Bu dağılım, köle sahipliğinin toplumsal hiyerarşiyile ve özellikle askerî zümre mensubiyetiyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Her iki zümre birlikte değeriendirilir ise, köle sahiplerinden %73,7'sinin askerî/yönetici zümresinde yer aldıkları düşünölebilir.³²³

Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 109; 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da kadınların %4'ü köle sahibiydi: Şule İyigönöl Atasagun, "17. Yüzyıl İstanbul Kadınlarının Terekelerine Göre Bir Servet unsuru Olarak Köle (1656-1676)", *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni* 3/5 (2024), 17.

³²¹ KŞS. no: 5682, 161/241; 5683, 99-100/164; 5686, 205/425; 5702, 86/212; 5731, 63/144.

³²² KŞS. no: 5690, 192/308; 5692, 105/180; 5698, 94/161.

³²³ Unvan ve meslekler konusunda ayrıca belirtilmiştir.

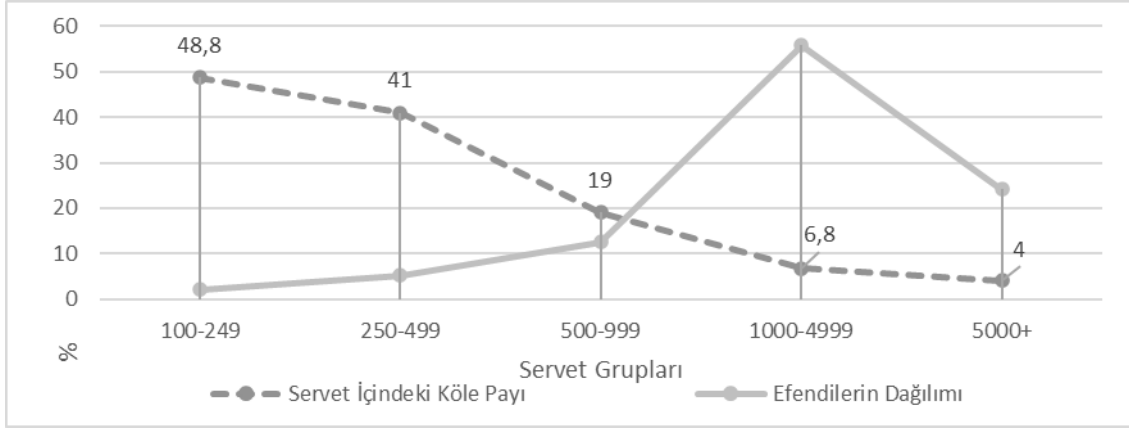
Grafik 18: Köle Sahiplerinin Unvan Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Efendilerin brüt servet ortalaması 4.556,4 kuruş, ortanca değeri ise 3.106 kuruştur. En düşük servet 119 kuruş iken en yükseği 31.888 kuruştur.³²⁴ Murislerden 7'sinin brüt tereke değeri 500 kuruş altında kalırken, toplamda 19 murisin tereke değeri ise 1.000 kuruş altında kalmıştır. Bu veriler, köle sahibi murislerin yaklaşık %7,3'ünün 500 kuruş ve altı; %20'sinin ise 1.000 kuruş ve altı bir servet düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

İzleyen bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, servet gruplarına göre yapılan tasnifte köle sahibi murislerin yaklaşık ¼'ünün “alt orta” ve “alt” servet grubunda yer aldığı ilk bakışta söylenebilir. Bu durum, köle sahipliğinin üst gelir gruplarının yanında, daha mütevazı servet düzeylerine sahip bireyler arasında da bulunabileceğini göstermektedir. Ancak, söz konusu terekelerde yer alan bazı kölelerin intikal, mehir karşılığı ya da borç tasfiyesi bağlamında terekelere dâhil oldukları (tam ya da hisseli) anlaşılmaktadır. Bu, özellikle düşük servet grubunda yer alan efendilerin, sahip oldukları köleleri edinme şekillerinden bir kısmını açıklayabilir. Bu çerçevede, zenginliğin ya da servet düzeyleri bağlamında sosyo-ekonomik analizlerin, tereke değerleri üzerinden mi yoksa servet bileşenlerine göre mi değerlendirilmesi gerektiği, ileride tartışılmıştır.

³²⁴ Kıymetler, terekelerin brüt reel değerlerini yansıtmaktadır. Üçüncü bölümde hesaplamalar açıklanmıştır.; KŞS. no: 5729, 50/110; 5682, 202-206/308.

Grafik 19: Servet Düzeylerine Göre Efendilerin Malvarlığı İçindeki Köle Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

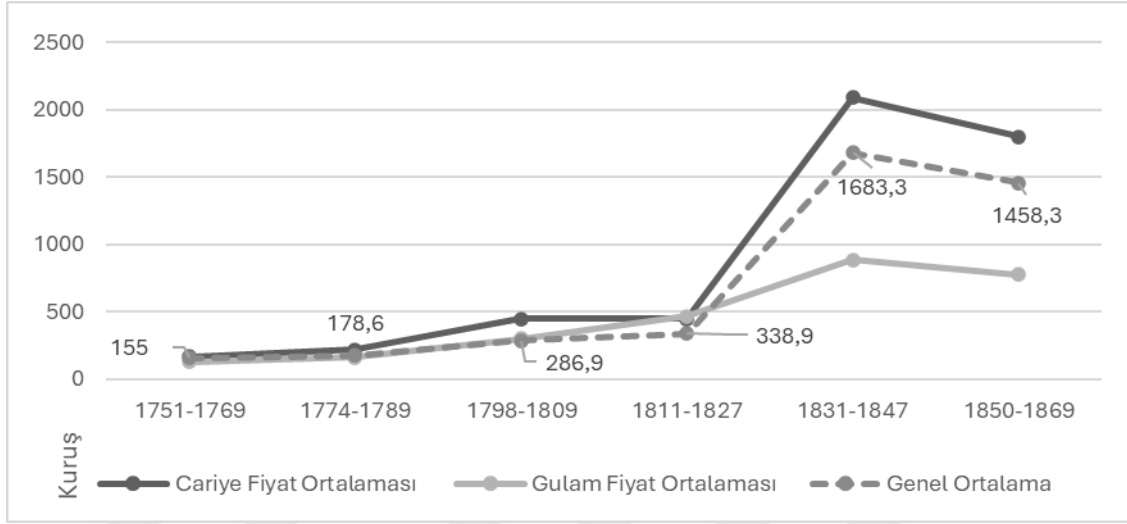
Efendilerden 83'ünün (%87) en az bir menzilde (toplam 165 menzil), tam veya hisseli mülkiyete sahip olduğu tespit edilmiştir. Efendilere ait menzillerin ortalama değeri 445,7 kuruş (reel) olarak hesaplanmıştır. Öte yandan, bu kişilere ait toplam 194 köle ve câriyenin reel değerleri toplamı 23.906 kuruş olup, ortalama bir kölenin kıymeti 123,2 kuruştur. Bu verilere göre, efendilerin terekelerindeki kölelerin ortalama değeri, sahip oldukları menzillerin yaklaşık ¼'ü düzeyindedir. Diğer yandan, efendilere ait toplam servet ortalaması içinde, köleler %5,5'ini oluşturmaktadır.³²⁵ Ancak servet düzeyleri arttıkça, kölelerin toplam servet içindeki payının kademeli olarak azaldığı görülmektedir. Bu durum, yüksek servet gruplarında taşınmaz mülk ve nakit gibi diğer kalemlerin ağırlığının arttığını; buna karşılık kölelerin daha düşük servet gruplarında, özellikle de taşınmaz varlığı sınırlı olan murislerde, servet bileşenleri içindeki ağırlıklarının artmasıyla ilgilidir.

Terekelerde yer alan bazı köleler, diğer servet unsurlarında olduğu gibi kayıtlarda öbekler, yani toplu hâlde kaydedilmektedir. Hatta bir köle ailesinin tüm üyeleri topluca fiyatlanmak suretiyle kaydedilebilmektedir.³²⁶ Bu toplu kayıtlama biçimi, köle fiyatlarının ayrıştırılmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, öbekler dışında kaydedilmiş câriye ve gulâmlara ait tereke değerleri, hazırlanan zaman serisine göre

³²⁵ 17. yüzyıl İstanbul'unda, Kısmet-i Askerî'de, servet toplamaları içindeki köle unsuru %2,76'dır: Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", 50.

³²⁶ Köle ailelerinden örnekler: KŞS. no: 5707, 24-27/107; 5712, 97-94/220; 5719, 163-165/342.

Grafik 20 ve Tablo 22’de gösterilmiştir. Grafikte, fiyat ve adetlerin hesaplanmasında köle aileleri ve öbekler hariç tutulmuş, ancak genel ortalamaya hepsi katılmıştır.³²⁷

Grafik 20: Cârîye ve Gulâm Fiyat Seyri (nominal)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

140 yıllık süreçte terekelere yansıyan köle sahipliği olgusu ile kölelerin fiyat ve adetlerine ilişkin veriler, oluşturulan grafik ve tablolar aracılığıyla takip edilebilmektedir. Bu uzun dönemli görünüm içerisinde, özellikle 1830’lı yıllar sıra dışı değişimlere işaret etmektedir. Söz konusu dönem, ilerleyen bölümde daha kapsamlı biçimde ele alınacak olan Osmanlı’daki taşşış uygulamaları nedeniyle fiyatlar genel düzeyinde belirgin artışların yaşandığı 1780–1850 aralığını kapsamaktadır.³²⁸ Bu çerçevede, en yüksek taşşışın de uygulandığı 1830’lar, Osmanlı iktisadi yapısının genel dönüşümünün yanında, köle sahipliği ve köle fiyatlarındaki eğilimlerin de nasıl etkilendiğine dair müstakil bir görünüm sunmaktadır.

³²⁷ Cârîye ve gulâmlara ilişkin ortalama fiyatlar hesaplanırken, yukarıda değinilen grup (öbek) fiyatları analiz dışı bırakılmıştır. Örneğin, toplam 48 cârîyeden 3’ü grup halinde fiyatlandırıldığından hesap dışı bırakılmış; böylece kalan 45 cârîyenin ortalama fiyatı 275,8 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı yöntem gulâm fiyatlarının hesaplanmasında da uygulanmıştır.

³²⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 210-261-262; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2014), 218; Çalışmadaki verilere dayalı olarak hazırlanmış olduğumuz müstakil bir araştırmada, 1780-1830 yılları arasındaki dönemde borca batık tereke sahiplerinin de görünürlüğünün arttığı tespit edilmiştir. Nitekim, ileriki bölümde de görüleceği üzere, söz konusu grafikte izlenen eğilimler Osmanlı’daki makro iktisadi koşulların bir yansımasıdır. Açıkgoz, “Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açından Dönemsel Analizi”, 711-712.

Tarihler	Efendi Sayısı	Câriye Sayısı	Gulâm Sayısı	Ortalama Câriye Fiyatı	Ortalama Gulâm Fiyatı
1751-1769	43	49	47	165,2	130,5
1774-1789	16	15	19	220	162
1798-1809	14	5	29	450	300
1811-1827	12	10	8	450	466
1831-1847	7	6	3	2.091	886,6
1850-1869	3	2	1	1.800	775

Tablo 22: Köleler ve Efendiler: Yıllara Göre Dağılımları (nominal- kuruş)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Zamana göre tablodaki köle fiyatlarına bakıldığında, ortalama câriye fiyatları 1830’lar itibarıyla gulâmların iki katını geçmiştir. Bu tarihe kadar aralarındaki fark az olmakla birlikte, özellikle belirtilen zamandan sonra dikkat çekici farklılık oluşmuştur. Yine aynı aralıkta, 1830’larda köle fiyatları -diğer unsurlar gibi- en yüksek seviyeye ulaşmış; 1751’deki fiyatlara nispetle yaklaşık 10 kat artmıştır.³²⁹

Diğer taraftan tabloda, kölelerin ve dolayısıyla efendilerin, 1830’lar itibarıyla terekelerdeki görünürlüklerinin azalmaya başladığı izlenebilmektedir. Her ne kadar efendilerin, 1830’lardaki görünürlükleri azalma eğiliminde olsa da esasında yüzyılın başlarından itibaren söz konusu azalışın başladığı tahmin edilmektedir. Hem kölelerin hem de efendilerin kayıtlara yansıma oranındaki bu gerilemede çeşitli sosyo-ekonomik faktörlerin etkili olduğu muhakkaktır.³³⁰ Yukarıda belirtildiği üzere, dönemin iktisadi koşulları ve ileride değinileceği üzere artan âzat etme uygulamalarının, bu süreçte başat rol oynadığı söylenebilir. Nitekim, malum iktisadi koşullar bir yana, son âzatlı terekesi 1865’e, son efendi terekesi de 1869’a tarihlenmektedir.³³¹ Bu durum, efendilerin köle sahipliğinin ve dolayısıyla kölelerin terekelerde yer alma sıklığının en azından yüzyılın başlarından itibaren azalma eğilimine girdiğini göstermektedir.³³²

³²⁹ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 261-262; Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 218.

³³⁰ Canbakal - Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880”, 63-64.

³³¹ KŞS. no: 5747, 300-301/378; 5767, 99/206.

³³² Köle sahipliğindeki düşüşün Bursa özelinde değerlendirmesi için bkz.: Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 109-110.

Terekelerde kölelerin asılları ve isimleri belirtilirken, bazılarında yalnızca köle, gulâm veya câriye şeklinde genel ifadelerle kaydedildikleri olmuştur. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere, kimi köleler genel nitelemelerle birlikte öbekler hâlinde ve topluca fiyatlandırılmışlardır. Bu noktada asılları ve isimleri belirtilen câriyelerden, en sık geçenlere göre sırasıyla Acem, Gürcü, Rus, Arap, Çerkes, Zenci ve Habeş asıllılar; yine sırayla Fatıma, Halime, Gülvi, Neris, Şahbanu, Gülistan, Hadice, Saliha, Peri, Zeynep, Gülbaz, Ümmügülsüm, Aişe, Maruye/Manuşe- Nazlıcan, Elmas, Rabia, Fidan, Şeybe, İbaze, Şehriban, Senem, Hamide ve Zeliha olarak isimleri sıralanabilir. Gulâmlar ise Moskov, Çerkes, Arap, Ermeni, Gürcü, Zenci ve Rum asıllıdır.³³³ Gulâmların isimleri Yuvan, Musa, Mülâyim, Arus, Hasan, Hüseyin, İvaz, Süleyman, Bilal, İsmail, Yusuf, Agop, Ali, Mehmed, Selim ve Numan'dır.

Son olarak, kentli efendilere ait terekelerde yer alan, toplamda 20 çocuk sahibi 10 köle ailesi tespit edilmiştir. Buna ek olarak, “sagîr gulâm/câriye” ibaresiyle kaydedilmiş, bir köle ve ikisi câriye olmak üzere toplam üç çocuk köle kayıtlara yansımıştır.³³⁴

2.3.2. Muris Olarak Âzath ve Nesli: Aile, Vâris ve Servet Yapısı

Terekelere yansıyan kölelik olgusu, bilindiği üzere salt mülkiyet ilişkisiyle sınırlı kalmamakta; köleliğin sona erdirilme biçimlerinden biri olan âzatlık (ıtk) yoluyla efendi-köle arasında “velâ” adı verilen hukukî bir bağ da kurulmaktadır. Zorunlu olmamakla birlikte, âzatlık işlemi sürecinde i'tâk edilen kişi ile efendisi arasında düzenlenen ve şer'îyye sicillerine kaydedilen bir itâknâme (âzatlık belgesi) ile bu durum resmiyet kazanmaktadır. Bu süreç sonunda kölesini âzat edene mu'tık veya mevlâ, âzat edilene ise mu'tak/a (erkek/kadın) veya atîk denilmekte ve taraflar arasında fikhî açıdan velâ bağına dayalı yeni ilişki ortaya çıkmaktadır.³³⁵ Sosyo-ekonomik yönü de olan söz konusu bağa, konu çerçevesinde kısaca değinmek yerinde olacaktır.

³³³ Köleliğin kaynakları için bkz.: Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, 51-99; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 87-vd.; Yücel Öztürk, “Osmanlı’da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal ve Hukuki Çerçeveleri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 1818-vd.

³³⁴ KŞS. no: 5694, 396/196; 5707, 24-27/107; 5735, 108/379; 5767, 99/206.

³³⁵ Şükrü Özen, “Velâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/11; Mehmet Şener, “İslâm Miras Hukuku ile İlgili Terimler”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 25-42; Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 295-vd; Erdönmez, “Tanzimat Devri’nde Kıbrıs’ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)”, 705-711; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 74.

Velâ bağı, âzatlık ve muvâlât olmak üzere iki farklı sözleşme ile kurulmakta ve ortaya çıkan belirli hak ve yükümlülükleri tanzim etmektedir.³³⁶ Bunlardan âzatlık sonucu kurulan velâ bağına (velâü'l-ıtk) konu bağlamı açısından değinilecektir. Efendinin kölesini âzat etmesiyle köle özgürlüğüne kavuşmuş ve miras hukukuna göre (asabe-i sebebiye) velâ bağının mirasa sebep teşkil etmesinden dolayı eski efendi mirasçılar arasında yerini almıştır. Velâ bağıyla oluşan mirasçılık ilişkisinin karşılıklı olduğu yönünde görüşler olmakla birlikte genel kabul bu ilişkinin tek yönlü olduğudur; yalnızca âzat edene miras hakkı tanınmaktadır. Ayrıca âzatlı vefat eder ve eski efendisi de hayatta değilse, efendinin asabe (bi-nefsihi asabe) olan mirasçıları belirli paylar nispetinde âzatlının mirasçısı olmaktadır.³³⁷

Yeni durumda, efendinin kölesini âzatlığı neticesinde kurulan velâ bağında hem âzat eden efendiye hem de âzat edilene “mevlâ” denmektedir.³³⁸ Ancak, gerek velâ ilişkisinin miras konusundaki tek taraflı işleyişi gerekse terekelerde eski efendinin âzatlının vârisi olması münasebetiyle, bundan sonra mevlâ terimi köleyi âzat eden kişi (mu‘tık) anlamında kullanılacaktır. Nitekim, incelenen terekelerde mevlâ terimi, “kendüyi i’tâk iden mevlâsı” şeklinde, daha ziyade köleyi âzat eden kişi anlamında kullanılmıştır.

İncelenen tereke sahipleri arasında doğrudan âzatlı murislerin yanı sıra onların çocuklarına ve torunlarına ait terekeler de tespit edilmiştir. Nitekim, tespit edilen kayıtlardan 31’i (12 kadın, 19 erkek) âzatlılara; 16’sı (3 kadın, 13 erkek) âzatlı çocuğu ve 6’sı da (5 kız, 1 erkek) âzatlı torunu olmak üzere toplam 22’si âzatlı nesline aittir. Söz konusu terekeler, incelenen örneklemin yaklaşık %1’ini oluşturmaktadır³³⁹ ve bunların %94,4’ü kentte ikamet eden murislere aittir.³⁴⁰ Buradan sonra, âzatlıların çocuk ve torunlarına birlikte işaret edilmek istendiğinde, “âzatlı nesli”; aynı çerçevede mevlâ

³³⁶ Özen, “Velâ”, 43/11-13; Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 282.

³³⁷ Ali Himmet Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986), Sad. İrfan Yücel/19-70; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 83; Özen, “Velâ”, 43/12-13; Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 282-296; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 22.

³³⁸ Özen, “Velâ”, 43/11; Aydın - Hamîdullah, “Köle”, 26/242.

³³⁹ Kastamonu’da köle sahipliği oranının %1,8’lik göreceli düşüklüğü ile paralel toplumdaki âzatlıların da %1 civarında olmasına karşın, söz konusu oranların İstanbul ve Bursa gibi sınai ve ticari faaliyetleri gelişmiş olan kentlerde, doğal olarak yüksektir. Örneğin 17. Yüzyıl İstanbul’unda tereke sahiplerinin %13’ünün âzatlı olduğu tespit edilmiştir.: İyigönül Atasâgun, “17. Yüzyıl İstanbul Kadınlarının Terekelerine Göre Bir Servet Unsuru Olarak Köle (1656-1676)”, 17; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 107-108.

³⁴⁰ Tereke sahiplerinin meskûn oldukları mahalleler için bkz.: Açıkgöz, “Kastamonu’da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)”, 39.

çocukları/torunları yerine “mevlâ nesli” ifadesi kullanılacaktır. Ayrıca, Kastamonu’ya çeşitli nedenlerle dışarıdan gelip vefat eden gulâm lakaplı murisler olmakla birlikte çalışmada dikkate alınmamıştır.³⁴¹

Âzatlı murislere ait terekeler genellikle girişte mûris adından önce geçen “âzatlı, i’tâklı, mu’tak veya ... gulâmı/ câriyesi” gibi nitelemelerle tespit edilebilmektedir.³⁴² Söz konusu nitelemeler olmaksızın, yine girişte vârisler belirtilirken “kendisini/ceddini i’tâk iden mevlâsı veya mevlâsının oğlu/oğlunun oğlu...” şeklindeki ifadelerle murislerin âzatlı veya âzatlı nesli oluşu kendini göstermektedir. Bu terekelerin anlaşılmasındaki bir diğer belirteç de vâsi kayıtlarıdır.³⁴³ Diğer taraftan, âzatlı nesli olan 22 mûristen 19’unun herhangi bir velâ bağı belirtisi bulunmamaktadır. Bunlardan 15’inin köle oğlu/kızı lâkabından, 4’ünün ise âzatlı babalarının terekeleri dolayısıyla tespit edilebilmiştir. Örneğin, âzatlı Hasan Ağa bin Abdullah’ın terekesinde “*kendinden önce vefat iden kızının terekесinden intikal eden meblağ*” belirtilmiştir. Dolayısıyla, Hasan Ağa’dan önceki terekelere göz atıldığında kızı Hadice bint-i Hasan’ın terekesi tespit edilmiştir.³⁴⁴ Bu çerçevede verilebilecek başka bir örnek, 1765 yılında terekesi tutulan i’tâklı Seyfi Mehmed bin Abdullah’tır; Mustafa ve Hüseyin adlı iki oğlunun terekeleri 1784’te, kızı Fatma’nın terekesi ise 1786’da kayıtlara geçmiştir.³⁴⁵

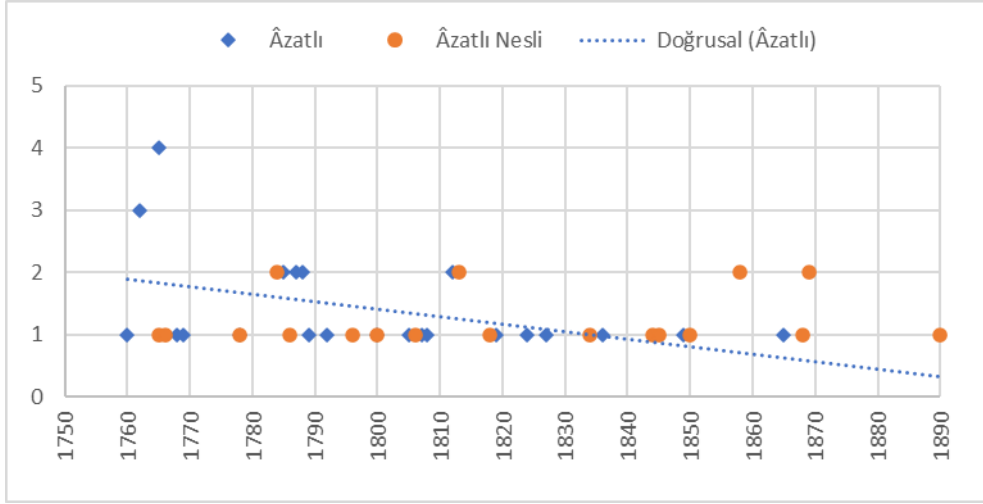
³⁴¹ KŞS. no: 5704, 119/ 207; 5722, 142/382; 5724, 35-36/ 114.

³⁴² Bu tür tespitlerde baba/dede adı Abdullah olanlar doğrudan kullanılmadı; izah edilen diğer belirteçlerin (âzatlı vb.) varlığı durumunda bir sağlayıcı gibi kullanılmıştır. Nitekim, gayrimüslim veya köle kökenlilerin ihtidâ-âzatlık sonrası babalarının adları genellikle Abdullah olarak geçmekle birlikte Müslümanlar da yaygın olarak kullanılmaktaydı.: Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 11; Özen, “Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi’nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî’nin Şeyhülsîlâma Mektubu”, 73; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 84-85; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 44; Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 228; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 84.

³⁴³ Mûteveffânın zevcesi hayatta olduğu hâlde, sagîr çocuğuna babasını âzat eden mevlâsının oğlunun oğlu vâsi tayin olmuştur.: KŞS. no: 5709, 62/95.

³⁴⁴ KŞS. no: 5690, 23/ 28; 5690,75/101.

³⁴⁵ Yalnız, âzatlı Mehmed’in bekâr olarak vefat eden oğlu Hüseyin’in vârisleri arasında, kendisini âzat eden mevlâsı es-Seyyid Ali Efendi’nin oğlunun oğulları es-Seyyid Ali Ağa ve es-Seyyid Mehmed, velâ ilişkisi vesilesiyle yer almaktadır. Diğer iki çocuğun da velâ bağıyla ilgili vâris yoktur: KŞS. no: 5690, 180/109-164; 5699, 297/298-714 ve 715; 5701, 103-241.

Grafik 21: Âzatlı ve Nesline Ait Terekelerin Yıllara Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 21’de, toplam 53 âzatlı ve nesline ait terekelerin yıllara göre dağılımı gösterilmektedir.³⁴⁶ Bu terekelerin en eskisi 1760 yılına, en yenisi ise 1890 yılına tarihlenmektedir. İncelenen 1750-1759 yılları arasındaki sicillerde, âzatlı veya neslini tanımlayan geçerli bir ipucunun bulunmayışından dolayı, ilgili terekeler tespit edilememiştir. Bu aralıktaki sicillerde söz konusu terekelerin bulunmayışı, âzat etmenin sınırlı kalmasıyla ve aynı sınırlılıktaki âzatlı miraslarının mahkemeye yansıma oranıyla açıklanabilir. 1830-1840 aralığında, âzatlı terekelerinin görünürlüğü azalmaya başlamış, 1865’ten sonra ise karşılaşılmamıştır. Buna karşın âzatlı nesline, azalan oranda 1890’lara kadar tespit edilebilmiştir. Genel olarak bu olgu, iktisadi ve siyasi koşullar nedeniyle köle sahiplik oranının 18. yüzyıldan itibaren azalmaya başlaması³⁴⁷ ve âzatlılar ile neslinin toplum içinde aslı hür olanlardan farksız algılandıkları ve dolayısıyla terekelerinin tespit edilebilmelerinin zorlaştığı çıkarımıyla ilgilidir.³⁴⁸

İncelenen 31 âzatlı terekesine göre, 1’i dul cârîye olmak üzere toplam 28’i evlidir.³⁴⁹ Murislerden yalnızca biri iki eşlidir.³⁵⁰ Her ikisi de âzatlı cârîye olan bekâr iki muris

³⁴⁶ KŞS. no: 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

³⁴⁷ Canbakal - Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880”, 63-vd.

³⁴⁸ Bu tür terekelerin ayırt edilebilmesini sağlayan unvan veya mevlânın varlığı gibi belirteçlerle karşılaşılmamıştır. Ayrıca, çeşitli nedenlerle inceleme dışı bırakılıp 1871-1890 arasına tarihlenen defterler içinde, söz konusu örneklerin olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

³⁴⁹ KŞS. no: 5692, 198-199/361; 5698, 97/165; Âzatlı erkekler içinde çok eşlilik oranı hem içinde bulundukları topluma nispetle hem de daha önce verilen ilgili literatüre göre (%4-12 arası) düşük kalmaktadır.

³⁵⁰ KŞS. no: 5692, 198/199-361.

bulunmaktadır.³⁵¹ Evli âzatlının toplam çocuk sayısı 31'dir. Aile başına düşen çocuk sayısı ortalaması 1,06'dır. Ayrıca 31 çocuktan 11'i erkek, 20'si kızdır ve bunların 18'i sagîr, 13'ü kebîrdir. Bu ailelerden 9'unun sadece sagîr olmak üzere 16 çocuğu varken, 8 ailenin de sadece kebîr 12 çocuğu bulunmakta; 1 murisin de 2 sagîr ve 1 kebîr kız çocukları bulunmaktadır. Âzatlının çocuklarından %58'inin sagîr olduğu anlaşılmakta, örnekleme nazaran yüksek kalmaktadır. Nitekim, daha önce verilen ve yalnızca bir çocuğu bulunan aileler arasındaki sagîr çocukların oranına (%60) yakın olduğu görülmekte; Müslüman ailelerde sagîr çocuk oranı (%50,2) ile gayrimüslim ailelerdeki sagîr çocuk oranına (%44,2) nispetle, yüksek kalmaktadır. Sagîr çocuk oranının yüksekliği, murislerin genç yaşta vefat etmiş olabileceğine işaret etmekle birlikte, köle geçmişlerinden kaynaklı geç yaşlarda evliliğin gerçekleşmesiyle de ilgili olabilir. Ancak sadece kebîr çocuğa sahip aileler (8) göz önüne alındığında, en azından orta yaşlara ulaşabildiği anlaşılmaktadır.

Âzatlı nesli olarak belirtilen 22 muristen 3'ü bekâr, 19'u evlidir.³⁵² Evli murislerin 15'i sagîr 20'si kebîr olmak üzere toplam çocuk sayısı 35'tir ve aile başına düşen çocuk ortalaması 1,84'tür. Âzatlı neslinde kebîr çocuk sayısının arttığı görünmekte, çocukların %42,8'inin sagîr olduğu anlaşılmaktadır ki âzatlılardan yaklaşık %15 azdır. Âzatlı ve nesli birlikte değerlendirildiğinde, aile başına düşen çocuk ortalaması yaklaşık 1,24 olmaktadır. Çocuk ortalamasının özellikle âzatlılar arasındaki azlığı (1,06), âzatlık sonrası geç evlilik gibi olgularla izah edilebilir.³⁵³ Bunların yanında, savaşlar, salgınlar ve kıtlık gibi çeşitli faktörlerin de çocuk sahiplik oranlarında etkili olduğu bir gerçektir. Âzatlı murisler ve nesli ile hür kimselerin vâris sayısı ile ortalamaları Tablo 23'te verilmiştir. Âzatlılara ait terekelerdeki vârislerin %31,2'si eşlerden, %29,2'si çocuklardan, %1,04'ü kardeşlerden oluşmakta; geri kalan %39,6'lık kısmı velâ bağından kimseler meydana getirmektedir. Âzatlı terekesi başına düşen vâris ortalaması 3,09; mevlâ ve nesli çıkarılınca 1,87'lik vâris ortalaması oluşmaktadır. Âzatlı vârisleri arasında üst-alt soydan kimse bulunmamakta ve bu boşluğu velâ bağından kimseler

³⁵¹ KŞS. no: 5688/203/204-375; 5700, 96/213.

³⁵² 1 erkek mûris ikinci evliliğini yapmış, ancak eşlerinden biri vefat etmiştir: KŞS. no: 5721, 41/74; 1 mûris de 2 eşlidir: KŞS. no: 5756, 61/116.

³⁵³ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 13.

doldurmaktadır. Diğer bir ifadeyle, âzatlî murislerin vârislerinden %39,6'sını mevlâ veya nesli oluşturmaktadır.³⁵⁴

Kategori	Tereke	Vâris Sayısı	Vâris Ortalaması	Velâ Bağı		Velâ Olmadan Ortalama	Fark
				Mevlâ	Mevlâ Nesli		
Âzatlîlar	31	96	3,09	9	29	1,87	1,22
Âzatlî Nesli	22	89	4,04	0	5	3,81	0,23
Hür Genel*	5.133	20.101	3,92	-	-	-	-

Tablo 23: Kategoriye Göre Vâris Sayısı ve Ortalamaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Âzatlî ve neslinin tamamının Müslüman oluşundan dolayı örneklemedeki hür Müslümanların vâris verileri kullanılmıştır.

Âzatlî neslinde ise velâ bağından kaynaklı vâris oranı %4,45'tir. Bu durum, murislerin servet aktarımında âzatlîların daha ilk neslinde aile içinde paylaşıldığını göstermekte; mevlâ ve neslinin âzatlîların ikinci kuşağının vârisleri arasında yer almamaya başladıkları izlenmektedir. Nitekim, âzatlî neslinin vârisleri arasında doğrudan mevlâ bulunmamaktadır. Yine, âzatlîların kız çocukları ve torunlarının vârisleri içinde velâdan kaynaklı kişi yer almamaktadır.³⁵⁵

Mevlâ ve neslinden 33'ünün (%76,7) en az bir unvanı bulunmaktadır. Bunlar içinde 8'inin es-seyyid ile birleşik olmak üzere 11 ağa ve 5 beşe unvanları dışında geri kalanı da başta es-seyyid olmak üzere molla, efendi, hafız unvanlarına sahiptir. Unvanlı eski efendilerin en az %53,3'ünün askerlik vazifesiyle ilgili, geri kalanında dinî unvan/pâyeler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir önceki konuda köle sahiplerinin %87,4'ünün en az bir unvanı olduğu tespit edildiği gibi, âzatlî ve neslinin de eski efendilerinin -dolayısıyla neslinin- belli bir sosyal statüye sahip oldukları görülmektedir. Özellikle de es-seyyid unvanının, mevlâ ve neslinde öne çıkması dikkat çekicidir. Eski efendilerin unvanlarından, dolaylı da olsa statüleri hakkında genel durum yukarıda izah edildiği gibidir; servet düzeyleri bilinmese de bir önceki konuda köle sahiplerinin sosyo-ekonomik durumlarıyla benzer olduğu kuvvetle muhtemeldir.

³⁵⁴ Âzatlî ve nesline ait toplam 53 muristen 26'sının (%49) miraslarından, en az bir velâ bağından kaynaklı (toplam 43) efendi ve nesli bulunmaktadır.

³⁵⁵ Âzatlî ve neslinin vâris yapıları; dolayısıyla velâ bağından kaynaklı kişilerin görünürlüğüyle ilgili ayrı bkz.: Açıkgöz, "Kastamonu'da Âzatlî Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)", 44-50.

Öte yandan âzatlı (8'i) ve nesli (10'u), birer statü ve saygınlık göstergesi olarak kabul edilen ağa, beşe, efendi, hafız, molla ve el-hâc gibi unvanlarla nitelenmiştir. Âzatlı erkeklerden 7'sinin (%36,8), âzatlı nesli erkeklerden ise 9'unun (%64,3) en az bir unvanı bulunmaktadır. Ayrıca, her iki grupta da hatun unvanlı birer kadın yer almaktadır. Anlaşılabacağı gibi ikinci nesilde unvan sahipliği iki kat artmıştır. Bunun yanında, sahip olunan emtia ve lakaplardan meslek ve uğraşlarını anlayabildiğimiz nalband ve kalaycı olan, tüccarlık yapan; yine, kiracı olarak duhancı, penbeci ve çerçi dükkânı işleten, bedestende ticari emtiası olan murisler de kayıtlarda varlık göstermişlerdir.³⁵⁶

Murislerin servet miktarlarının cinsiyete göre oranlaması yapıldığında birbirine yakın düzeyde ortalamalara sahip oldukları görülmüştür. Bu bağlamda âzatlı erkeklerin servetinin kadınlara oranı %53, kadınların ise %47'dir. Diğer bir değişle, erkekler ile kadınlar arasındaki zenginlik/servet farkının %5 düzeyinde olduğu ifade edilebilir. Ayrıca, murislerin toplam borçlarının servetlerine oranı %2,2 iken, alacakları servetlerinin %9,3'ünü oluşturmaktadır. Borcu olan sadece 5 erkek mûris bulunmaktadır.³⁵⁷

Âzatlılar ile âzatlı neslinin servet bileşenleri cinsiyet temelinde incelendiğinde, kadınlara ait servetlerin önemli kısmını nakit, ziynet, giysi ve kumaşlar oluşturmaktadır. Bu durum, kadınların servetlerini özellikle küpe, bilezik, altın zincir gibi değerli takılar ve çeşitli birimlerdeki altınlar aracılığıyla taşınabilir ve nakit biçimde muhafaza ettiklerine işaret etmektedir. Nitekim, kadınların alacaklı konumda yer aldıkları -muhtemelen faizli borç verme (tefecilik) amacıyla- örneklere rastlanmakla birlikte, borçlu kadınlara dair örnek

³⁵⁶ Sahip olunan unvanlardan 9'u (2 ağa, 1 beşe, 5 molla, 1 hafız) askerî-yönetici zümreye işaret etmektedir. Bunların dışında 1 efendi, 2 hatun ve 5 de el-hâc unvanı tespit edilmiştir.: KŞS. no: 5690, 75/ 101; 5690, 101-102/ 150; 5692,198-199/ 361; 5702, 100-101/ 242 vd.; Âzatlı ve nesli, hemen her zümrede (askerî-reâyâ-eşraf) yer almıştır.; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 4-28; Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 226-vd; Söz konusu unvan ve meşguliyetler âzatlıktan önce olduğu gibi sonra da kazanılmış olabilir.: İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları", 59; Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", 29.; Örnek terekeler: KŞS. no: 5690, 108-109/ 164; 5692,198-199/ 361; 5702, 100-101/ 242.; 5709, 62/ 95; 5706, 23-24/ 54; 5709, 106-107/ 176.

³⁵⁷ KŞS. no: 5690, 75/ 101; 5704, 18/ 34, 5735, 110/ 376; 5749, 157-158/475; 5699, 297-298/ 714.

bulunmamaktadır.³⁵⁸ Erkek murislerin servet bileşenlerinden ise başta taşınmazlar olmak üzere ziraî ve ticari faaliyetleri oluşturan varlıklar, silah ve kitaplar öne çıkmaktadır.³⁵⁹

Taşınmaz sahipliği olarak oransal düzeyde belli bir anlam ifade eden yalnızca menzillerdir. Bu çerçevede menzil sahiplik oranı %56,6'dır. Sadece birer adet ve meskûn oldukları yerde menzile sahip olan murislerin 23'ü erkek, 7'si kadındır. Yani erkeklerin %70'inin, kadınların ise %35'inin bir menzilde hisseleri bulunmaktadır. Tamamı erkek murislere ait olmak üzere tespit edilen diğer taşınmazlar ise 4 dükkân, 3 harman arsası, 2 bahçe ile birer adet değirmen ve ambardan ibarettir. Bu taşınmazlardan dükkâna sahip 4 muristen biri âzatlıdır. Dükkân sahipliği oransal olarak âzatlı neslinde artmıştır.³⁶⁰

Servet bileşenlerinden son bir değerlendirme olarak hayvancılık faaliyetlerine bakıldığında, incelenen murislerin ilgili faaliyetleri görece sınırlı kalmıştır. Yalnızca 9'u, yani %17'si binek ya da çiftlik hayvanına sahip olmuş; bu kişilerden ikisi dışında kalanlar kendi ihtiyaçlarına yönelik süt temini, çift sürme ya da yük taşıma amacıyla 1-2 baş inek ya da bir çift öküz beslemiştir.³⁶¹ Âzatlılarda hayvan sahipliği (%22,5), âzatlı nesline göre (%9) yüksektir. Başka bir ifadeyle, hayvancılık faaliyetleri âzatlıların sonraki kuşaklarında azalmıştır.

Sonuç olarak Kastamonu özelinde köleler, âzatlıktan sonra unvan/lakap ile velâ bağı peşlerinden gelmekle birlikte, aslı hürlerden farksız bir şekilde hayatlarına devam edilebilmiştir. Onların servet, unvan ve mesleklerinden toplumda itibarlı bir mevkiye sahip olabildikleri;³⁶² gulâm/köle ve cârîye nitelemelerinin daha ilk nesilden itibaren

³⁵⁸ KŞS. no: 5690, 86-87/ 122; 5693, 82-83/ 256; 5811, 219/ 209; 5731, 72/ 167; 5750,31/ 70.; Servetleri içindeki likidite oranlarının yüksekliği borç verme düzeylerinin tefecilik raddesine ulaştığına işaret etmektedir. Öte yandan, âzatlı kadınların sahip olduğu ticarî emtialar da (çoğunlukla kumaş) dikkate alındığında, söz konusu nakit varlıkların yalnızca borç verme değil, aynı zamanda aktif ticarî faaliyetlerin bir parçası olarak değerlendirilmesi de mümkündür.: Faroqi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 226-227.

³⁵⁹ Tamamı erkek olmak üzere toplam 8 muris kitap sahibidir, ancak Mushaf-ı Şerif haricinde ikiden fazla kitaba sahip olan sadece el-Hâc Ali bin Abdullah Efendi'dir. Müteveffâ el-Hâc Ali'nin tamamı dinî içerikli 14 parça kitabı bulunmaktadır: KŞS. no: 5702, 100-101/ 242.

³⁶⁰ KŞS. no: 5706, 23/24-54; 5709,62/95; 5709, 106/107-176; 5766, 77b.

³⁶¹ KŞS. no:5756, 94-246; 5766, 77b.; Gerek ticari taşınmaz gerekse ziraî faaliyetler için ayr. bkz.: Açıkgöz, "Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)", 51-52.

³⁶² Servetlerin tasarrufu yönünden de toplumla uyum içinde olunmuştur. Nitekim onlar, "toplum yararına su kanalı bakımı ve cami masrafları için kimi âzatlılar malından ödenmek üzere vasiyetlerde bulunmuştur": Açıkgöz, "Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)", 47; Âzatlıların vakıf kurması ve efendileriyle ilişkileri için bkz.: A. Abdolvahit Wafi, "İslâmiyet'e Göre Kölelik", çev. Kemal Işık, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 211; C. Madeline Zilfi, "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", *Osmanlılar* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5/475; Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, 147; Karataş, "Bursa Şer'îye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", 159-160; Hüseyin Bayarslan,

kaybolmaya başladığı, yine ilk nesilden itibaren evlilik yoluyla farklı bir sosyal çevreye girilebildiği,³⁶³ vâris yapısı ve dolayısıyla servet aktarımının ikinci nesilde “normalleşmeye” başladığı söylenebilir. Ancak, aile yapısının normalleşmesi biraz zaman alacaktır; zira çocuk (1,24) ve vâris (mevlâsız 2,67) ortalamalarının aslı hürlere yaklaşması için birkaç nesil daha geçmesi gerekecektir.

“Osmanlı Devleti’nde Köleleştirme ve Âzat Etme Yöntemleri”, *Ulakbilge* 5/10 (2017), 449; Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 30.

³⁶³ Erkek âzatlının yarısına yakınının (%40), kadınlarda ise sadece birinin eşinin baba adı Abdullah’tır. Âzatlının hiçbir murisin eşinin baba adı Abdullah değildir. Örnek terekeler: KŞS. no: 5688, 140/141-250; 5690, 108/109-164; 5729, 86-137.; Ayrıca, kadın âzatlının arasında Şahbaz ve Gülcihan istisna tutulduğunda, erkek âzatlının tamamının isimleri toplumla paraleldir.: KŞS. no: 5693, 82-83/256; 5700, 96/213; 5688, 116-117/215; 5690, 108-109/164.

3. BÖLÜM: SOSYO-EKONOMİK YAPI: SERVET, STATÜ, EŞİTSİZLİK VE YENİDEN DAĞILIM

3.1. Servetlerin Standardizasyonu: Nominal ve Reel Değerler

Çalışmanın zaman sınırları, ilk bölümde belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nde çok boyutlu dönüşümlerin yaşandığı bir aralığı kapsamaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkili olan kuraklık, salgın hastalıklar ve dönem savaşlarının yarattığı kriz ortamı, toplumsal yapıda ve ekonomik dengelerde ciddi sorunlara yol açmıştır. Bu süre zarfında devlet, dönem koşullarına karşı çeşitli alanlarda reform ve ıslahat hareketlerine girişmiş; hazinenin verdiği açığı kapatmak için çeşitli mali araçlara başvurmuştur. Nitekim, tağşişin yanında, 18. yüzyılın sonlarından itibaren başta esham sistemi olmak üzere iç borçlanma yöntemlerine başvurulmuştur. Sayılan gelişmeler piyasa dengesini bozduğu için, 1760'lardan itibaren fiyatlar genel seviyesi hızlı ve sürekli artarak 1850'lere kadar devam etmiştir.³⁶⁴

Anlaşılabacağı üzere, çalışmada incelenen 1749 tarihli ilk tereke ile 1891'de tutulmuş son tereke arasında, alım gücü ve servet değerleri açısından onlarca katlık bir fark söz konusudur. Bu nedenle, farklı yıllarda düzenlenmiş terekelerin karşılaştırılması açısından servetlerin reel değerlerle standardize edilmesi, yani enflasyondan arındırılması gerekmektedir. Bu ise, fiyatlar genel düzeyini gösteren bir endeksle mümkündür.

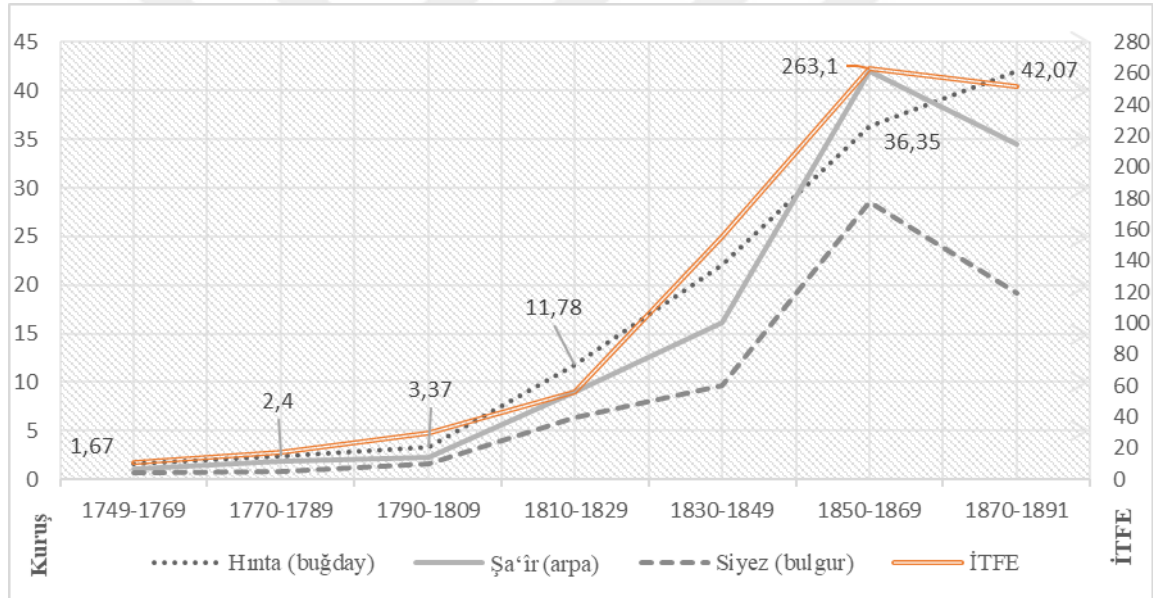
Bu çerçevede, Kastamonu'ya özgü bir fiyat endeksinin bulunmayışı bir yana, literatürde genel eğilimleri yansıtması ve farklı dönemleri karşılaştırma kolaylığı sağlaması bakımından yaygın olarak kullanılan ve Ş. Pamuk tarafından hazırlanan "İstanbul Tüketici Fiyat Endeksi" tercih edilmiştir.³⁶⁵ Bu doğrultuda, söz konusu endeks temel

³⁶⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 218-284; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 205-262; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 33-vd.; Kopar - Yolun, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", 337; Abdullah, "Examining the Value of Money in Turkey over the Long Term (1469-2009)", 200; Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, 106-115; Bölükbaşı, "Savaş, Mâlî Kriz ve Darbhâne-i Âmir: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Giderlerin Finansmanı", 43-44.

³⁶⁵ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler* (İstanbul: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000), 15-18; Söz konusu endekse göre hesaplama yapılan çalışmalardan örnekler: Saffet Hülya Canbakal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840", *ARDEB 1001 Projesi* (İstanbul: TÜBİTAK, 2012), 17; Ahmet İlker Baş, *17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 33; Boğaç A. Ergene - Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40/1 (2008), 26.

alınmış ve 1750 yılı baz yıl kabul edilerek tereke değerleri reel hâle getirilmiştir. Bu sayede tereke değerleri, hem dönemin makro ekonomik eğilimlerine göre hem de kendi içlerinde karşılaştırılabilir olmuştur.

Bununla birlikte, Kastamonu'daki fiyatlar genel düzeyinin seyrini anlamaya yönelik terekelerde kaydedilen buğday (hınta), arpa (şa'ır) ve bulgurun (siyez) fiyat ortalamaları, 20'şer yıllık dönemler hâlinde hesaplanmış ve Grafik 22'de sunulmuştur. Aynı şekilde, Kastamonu terekelerinde sıklıkla karşılaşılan bakırın (nühâs) fiyatları da benzer biçimde Grafik 23'e aktarılmıştır. Hububat ve bakır fiyatlarının, dönemin makroekonomik koşullarıyla karşılaştırılabilir hâle getirilmesi amacıyla, Ş. Pamuk ve S. Özmucur'un 10'ar yıl aralıklarla hazırlamış olduğu endeksin (İTFE) -akçe cinsinden- ilgili yıllara karşılık gelen değerleri, grafiklere aktarılmıştır.³⁶⁶ Böylece, hem tereke unsurları bazında fiyat artışlarının seyri hem de genel ekonomik eğilimler izlenebilmektedir.

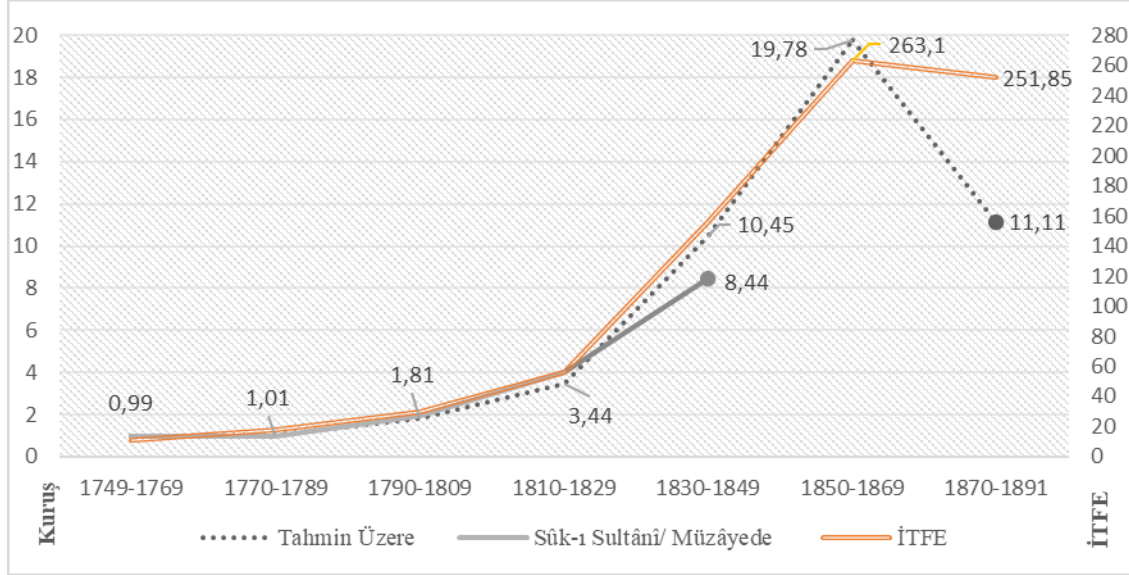
Grafik 22: Terekelerdeki Hububatın Yıllar İtibarıyla Fiyat Seyri (kuruş= kile)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Daha önce de vurgulandığı üzere, tereke bileşenlerinin çoğunlukla kullanılmış olması bir tarafa, aynı türden olanların nitelik bakımından yeterince detaylandırılmaması, sağlıklı bir fiyat değerlendirmesi yapmayı sınırlamaktadır. Buna karşılık, nitelik bakımından standart özellikler taşıyan tarım ürünleri ve kıymetli madenler, fiyat tarihi açısından

³⁶⁶ Süleyman Özmucur - Şevket Pamuk, "Real wages and standards of living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History* 62/2 (2002), 301.

nispeten isabetli sonuçlar vermektedir.³⁶⁷ Bu nedenle, çalışmada incelenen dönem ve kente özgü olarak bakır ile üç temel hububat türü olan buğday, arpa ve bulgurun fiyat seyrine yer verilmiştir.

Grafik 23: Değerleme Yöntemine Göre Bakırın Fiyat Seyri (1749; 0,99 kile=1 kuruş)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Birer temel tüketim maddesi olan buğday, arpa ve bulgurun diğer hububat türleri yerine seçilmesinde, kayıtlardaki süreklilik ve karşılaşımla oranları dolayısıyladır. Ayrıca, kıymetli bir metal olan bakır, döneminde (ve günümüzde) sikke üretiminde ve çeşitli eşyaların yapımında kullanılmış, özellikle değişim aracı vasfı dolayısıyla bir gösterge olarak grafiklere eklenmiştir.³⁶⁸

³⁶⁷ Terekelerin fiyat tarihi açısından kullanışlılığı ve kullanımları hakkında ayrı ayrı bkz.: Pınar Ceylan, “Ottoman Inheritance Inventories as a Source for Price History”, *Historical Methods* 49/3 (2016), 132-vd.; Ekin vd., *Rodosçuk/Tekirdağ, Manisa, Konya ve Ayıntab/Gaziantep’te Tüketilen Malların ve Fiyatların Analizi (16.-19. Yüzyıllar)*, 35-vd.; Zeynel Özlü, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Göynük’te Fiyatlar”, *Bilgi* 39 (2006), 136-vd.; Bozkurt, “Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları”, 229-vd.

³⁶⁸ İnsanoğlunun ilk keşfettiği madenlerden biri olan bakır, düşük maliyetle işlenebilirliği sayesinde tarih boyunca pek çok alanda kullanılabilmiştir. İncelenen dönemin Kastamonu’sunda (Küre bakır madeni dolayısıyla), bakır üretiminin varlığı hem bu maden üzerine şekillenen zanaatların çeşitlenmesine hem de ticarete kayda değer bir yer edinmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim 19. yüzyılda kenti gören C. Texier’in ifadesiyle, “Kastamonu halkı biri bez dokumak, diğeri oldukça ustaca bakır işi yapmak üzere, iki çeşit sanat sahibidirler. Kazanlar, sefer tasları, mutfak malzemeleri ve Avrupa’da doğu kahve ibriği dedikleri cezveleri üretirler ve İstanbul’a ihraç ederler.” Öte yandan bakırın, dönemin toplum yaşamındaki yaygın kullanımı terekeler vasıtasıyla da açık biçimde görülmektedir. Fakirden zengine neredeyse tüm terekelerde bakırdan mamul eşya ve aletler bulunmakta; bu eşyaların tür ve miktarı ise murislerin servet düzeylerine göre anlamlı bir çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda son bölümde, söz konusu çeşitliliğe kısmen değinilmiştir.: Texier, *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, 3/203.

Grafiklere bakıldığında, 1850-1869 döneminde arpa fiyatı ilk kez buğday fiyatını geçmiştir. Bu durum, arpanın arz- talep sorunlarıyla açıklanabilir. 1870-1891 döneminde ise buğday dışındakilerin fiyatları ile İTFE gerilemiştir. Buğday fiyatı, bir önceki dönemde arpada olduğu gibi piyasa dengesiyle ilgili olarak artış hızı yavaşlamakla birlikte, düşüşe geçmemiştir.³⁶⁹ Bakırın fiyat seyri de genel olarak piyasa eğilimlerine uyumludur. Ancak müzâyede ile satışı, 1830'daki büyük tağış zamanında, piyasaya göre- enflasyona- düşük kaldığı görülmüştür. Bu durum, müzâyede ile satışların ayrı bir incelemesini gerektirir. Bunların yanında, önceki bölümde ele alınan köle fiyatlarının seyri de sayılanlarla paralellik arz etmektedir (Grafik 20).

Geniş açıdan bakıldığında, 18. yüzyılın ortalarından 1860'lara değin hububat ile bakır fiyatları İTFE ile paralel bir artış eğilimi göstermektedir. 1760'lardan sonra, özellikle 1810-1850 arasındaki dönem, fiyat artışlarının hızlandığı bir sürece işaret etmektedir. Nitekim, grafiklerdeki eğilimler, 1789, 1822 ve en büyüğü 1830'da olmak üzere yapılan tağışlarla paralel seyir izlemiştir.³⁷⁰

Genel itibarıyla 1750'lerden (1749-1769) 1890'lar (1870-1891) arasında buğday fiyatı yaklaşık 25,19 kat, arpa 32,83 kat, bulgur ise 28,58 kat artış göstermiştir.³⁷¹ Aynı dönem içinde İTFE yaklaşık 26 kat artmıştır.³⁷² Sonuç olarak, 140 yıllık zaman zarfında incelenen terekelerdeki unsurların fiyatları ciddi artışlar göstermiş; bu artışlar, genel enflasyonist eğilimle (İTFE) uyumlu biçimde ilerlemiştir. Nitekim, 19. yüzyılın

³⁶⁹ Terekelerdeki fiyatlarla narh değerleri paralel ilerlemektedir. Nitekim, grafikteki bulgurun fiyat seyri narhlara göre de benzer eğilimler göstermektedir. Terekelerdeki hububat türlerine göre benzer karşılaştırmalar ve dönemsel fiyat seyirleri için bkz.: Murat Fidan, *Osmanlı Dönemi Kastamonu'da Esnafılık ve Ticarî Hayat* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 102-vd.; Ekin vd., *Rodosçuk/Tekirdağ, Manisa, Konya ve Ayıntab/Gaziantep'te Tüketilen Malların ve Fiyatların Analizi (16.-19. Yüzyıllar)*, 286-vd.; Pınar Ceylan, "Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler", *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. Ulaş Karakoç - Alp Yücel Kaya (İstanbul: İletişim, 2021), 320-322; Açıkgöz - Farajı, "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)", 1/57; Mustafa Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", ed. Yılmaz Kurt (Tarihte Ankara Uluslar Arası Sempozyumu, Ankara, 2012), 1/174-vd.

³⁷⁰ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 210; Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul'da Köklü Bir Osmanlı Kurumu Darbhâne-i Âmire (1750-1800)", *Osmanlı İstanbul'u* (II. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu, İstanbul, 2014), 2/412; Fidan, *Osmanlı Dönemi Kastamonu'da Esnafılık ve Ticarî Hayat*, 69.

³⁷¹ Ayrıca mevcut tereke verilerinden hareketle, 140 yıllık zaman zarfında menzil 15 kat, inek 25 kat, köle fiyatları da yaklaşık 10 kat artış göstermiştir. Literatürde de söz konusu aralıktaki fiyat hareketleri benzerlik göstermektedir.: Muhammed Aydın, "Şer'iyye Sicilleri Işığında XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başlarında (1792-1833 Yılları Arasında) Sivas Şehrindeki Ev Fiyatları", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2015), 62; Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", 1/174.

³⁷² İTFE'ye göre 1750 yılı tüfe endeksi 9,89; 1890 yılı tüfe endeksi 264,52'dir: Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, 15-18.

başlarından yüzyıl ortalarına kadarki hızlı yükseliş, özellikle 1820 ile 1850 arası, başta vurgulanan iktisadi bunalımı yansıtmaktadır.

3.2. Dönem Koşulları ve Servet Dağılımı

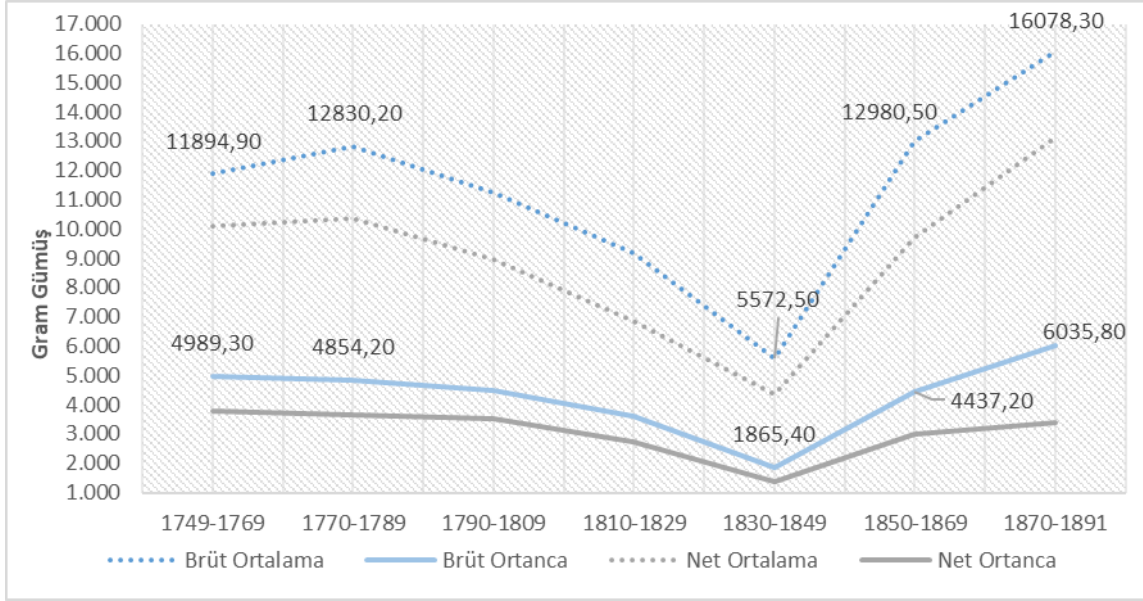
Çalışmanın bu kısmında, yukarıda açıklanan hesaplamalara göre servetlerin dönemsel seyri ele alınmıştır. Bunu yaparken de toplam 5.272 terekenin hem brüt hem de net değerleri, yaklaşık 20'şer yıllık aralıklarla belirlenen yedi dönemde incelenmiştir. Seçilen dönem ve aralıklar, çalışma boyunca hemen her analizde karşılaştırma ve gerektiğinde konular arası referans sağlanması amacıyla kullanılmıştır.³⁷³

Her dönemde tereke kıymetlerinin sadece ortalamaları değil, aynı zamanda ortanca değerleri de hesaplanmış; böylece servetlerin dağılımına ve toplumsal tabakalaşmaya dair dengeli bir görünüm elde edilmeye çalışılmıştır. Yine, brüt ve net servet kıymetlerinin sunduğu farklı bakış açıları ile ortalama ve ortanca değerlerin işaret ettiği farklılıklar birlikte ele alınarak, dönemin iktisadi koşullarının servet dağılımına etkisinin genel hatları görülmeye çalışılmıştır.

Diğer yandan, taşıma etkisinden bağımsız servet düzeylerinin dönemler arasında karşılaştırılabilmesi amacıyla servetler aynı baz yılındaki akçenin içerdiği gram gümüş miktarına indirgenmiştir. Bu yöntemle elde edilen servet değerleri, Grafik 24'te görselleştirilmiştir.³⁷⁴ Bununla birlikte, çalışma boyunca işlem kolaylığı ve tutarlılık sağlamak için tereke değerleri akçe cinsinden fiyat endeksine göre indirgenmiş hâlde kullanılmış, aksi belirtilmedikçe değerlendirmeler buna göre yapılmıştır.

³⁷³ Dönemlerin bu şekilde gruplandırılması, zamana bağlı servet eğilimlerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine ve konular arasında tutarlı bir referans çerçevesi oluşturulmasına imkân tanımaktadır. İstisna durumlar hariç, genel itibarıyla 20'şer yıllık aralıklarla toplam 7 dönemde grafik ve tablolar oluşturulmuştur.

³⁷⁴ Taşıma etkisinden bağımsız fiyat seyrinin izlenebilmesi ve karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla adı geçen grafik hazırlanmıştır.; Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, 15-vd.

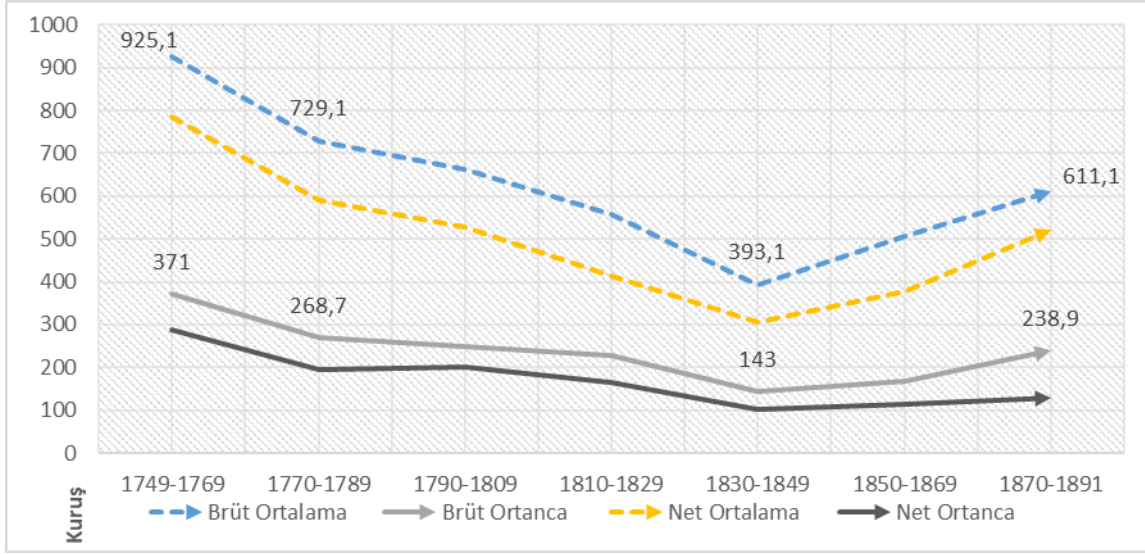

Grafik 24: Gram Gümüşe İndirgenen Brüt ve Net Tereke Değerleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bir sonraki Grafik 25, 1749–1891 yılları arasında reel tereke değerlerinin brüt ve net ortalama ile ortanca değerlerinin zaman içerisindeki değişimini göstermektedir. Grafik incelendiğinde, 1749–1769 döneminden başlayarak 1830–1849 dönemine kadar, servetlerin hem ortalama hem de ortanca düzeylerinde belirgin ve kesintisiz bir düşüş gözlemlenmektedir. Servet düzeylerinin en düşük seviyeye indiği dönem, 1830–1849 yıllarını kapsamaktadır. Malum olduğu üzere, bu dönemin başında yüksek taşış gerçekleştirilmiş; akçenin içerdiği gümüş oranı kayda değer ölçüde azaltılmıştır.³⁷⁵ Taşış paralel genel fiyat düzeyinin olağan üstü artmaya başladığı bu dönemde, servet düzeyleri önceki yıllara göre neredeyse %60–65 oranında aşınmıştır. Nitekim, brüt servet ortalaması bu süreçte 925,1 kuruştan 393,1 kuruşa gerileyerek %57,5 oranında azalırken; ortanca değer ise 371 kuruştan 143 kuruşa düşerek %61,4'lük daha sert bir kayba uğramıştır. Bu durum, servet dağılımındaki uç değerlerin etkisinden arındırılmış ortanca servetlerin, enflasyonist ortamda nispeten daha fazla erimiş olduğunu göstermektedir.

³⁷⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 210.

Grafik 25: Brüt ve Net Reel Servetlerin Dağılımı (baz yıl 1750)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

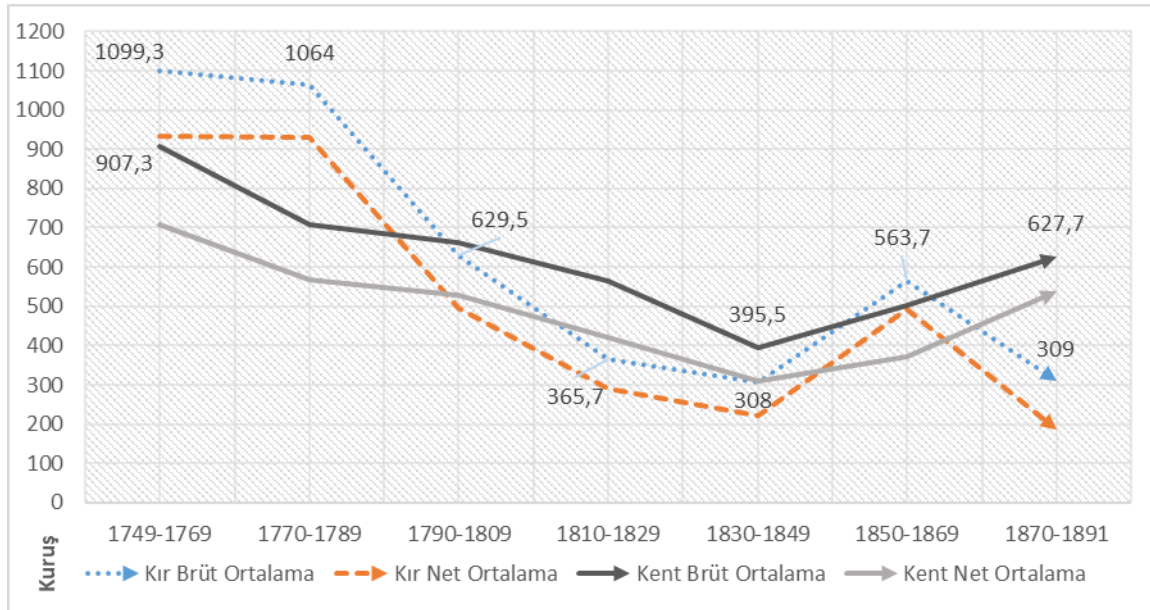
Servetlerin, 1830–1849 döneminde reel düzeyleri hem net ortalama hem de ortanca değer bakımından incelenen tüm dönemlerin en düşük seviyesine gerilemiştir.³⁷⁶ Bu düşüşte, 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki yoğun taşış uygulamalarıyla sebep-sonuç ilişkisinde olan artan bütçe açıkları ve parasal istikrarsızlıklar belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, takip eden yarım yüzyıllık süreçte, özellikle 1850’li yıllardan itibaren, devlet daha istikrarlı bir parasal rejim kurmaya yönelik adımlar atmış, 1844 yılında yapılan düzenlemelerle (tashîh-i sikke/tashîh-i ayar) standart para birimi olarak kuruş ve mecidiye sistemi yerleşmeye başlamıştır.³⁷⁷

Bu gelişmelerin de etkisiyle, brüt ortalama tereke değeri 1830–1849 aralığından 1870–1891 dönemine kadar yaklaşık %55,4; ortanca değer ise %67,1 oranında artış göstermiştir. Ancak tüm iyileşmelere rağmen, 1890’lar itibarıyla dâhi reel servet düzeyleri, 1750’lerin gerisinde kalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla yapılan reformlar ve

³⁷⁶Kastamonu’daki servetlerin erimesi, Anadolu’nun çeşitli kentleri üzerine yapılan çalışmalarda da görülebilmektedir. Krş.: Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 24-25; Fatma Pelin Tıgılay, *Division of Inheritance and Capital Accumulation: Case of Bursa from Probate Registers, 1700-1840* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 36-37.

³⁷⁷1844’te kuruşun gümüş içeriği sabitlenerek 1922’ye kadar aynı kalmıştır: Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 210.

fiyat istikrarındaki görece düzelmelere karşın, Kastamonu ahalisinin uzun vadeli refah kaybı telafi edilememiştir.³⁷⁸

Grafik 26: Yerleşime Göre Brüt ve Net Servetlerin Yıllara Göre Dağılımı (baz yıl 1750)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte, 1749–1891 yılları arasında kır ve kente ait reel servet düzeylerinin brüt ve net ortalamalar üzerinden karşılaştırmalı seyri verilmiştir.

1749–1789 döneminde kıra ait terekelerdeki brüt (1099,3 kuruş) ve net (932,5 kuruş) servet ortalamaları, kentteki karşılıklarına kıyasla sırasıyla %21 ve %32 oranında daha yüksek seviyelerdedir. Ancak 1790’lı yıllardan itibaren, 1860’lardaki kısa süreli artış dönemi dışında, kırsal servet ortalamaları kentin altında kalmıştır. Nitekim kıra ait brüt ve net servet değerleri (629,5 ve 496,9), kentteki karşılıklarının (663 ve 530) gerisinde seyretmiştir.

1830–1849 dönemine gelindiğinde ise hem kentte hem de kırdaki servet ortalamaları, tüm zamanların en düşük seviyelerini görmüştür.³⁷⁹ Ancak bu düşüş kırdaki daha sert olmuştur. Bu sert düşüşün arka planında, tağşişin yanı sıra tarımsal üretimdeki daralma, kredi ve

³⁷⁸ Verilen tereke değerleri, Osmanlı'da 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar servet birikiminde inişli- çıkışlı bir seyir olduğunu göstermektedir. Özellikle 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarındaki keskin düşüşler, dönemin enflasyonist ortamının ve dolayısıyla iktisadi sıkıntıların reel servetler üzerindeki etkisini açıkça yansıtmaktadır.

³⁷⁹ F. P. Tığlay, 1700-1840 yılları arasına tarihlenen Bursa terekelerine dayalı çalışmasında, en düşük servet düzeylerinin 1820-1840 dönemine ait olduğunu tespit etmiştir: Tığlay, *Division of Inheritance and Capital Accumulation: Case of Bursa from Probate Registers, 1700-1840*, 36.

faiz mekanizmalarındaki aksaklıklar, arz-talep dengesizlikleri ve vergi politikalarının da etkili olduğu düşünülmektedir. Burada özellikle kastedilen, kendi geçimini sağlayan köylülerden ziyade, ziraî faaliyetleri ticari amaçla sürdüren kesimdir.

1870–1891 arasındaki son dönemde, kentin servet düzeyi yeniden kır geçmiştir. Kentte brüt servet ortalaması 627,7 kuruşa yükselirken, kırsalda bu ortalama 309 kuruşa gerilemiştir. Bu belirgin ve dramatik ayrışma, kentte ticari faaliyetlerin canlanması, yeni üretim ve meslek kollarının gelişmesi gibi dinamiklerle açıklanabilirken; kırsalda ise toplumsal ve ekonomik çözülme eğilimlerinin etkili olduğu söylenebilir. Diğer yandan, ilgili dönemdeki gümüşün küresel ölçekteki değer kaybı,³⁸⁰ kuruşun içerdiği gümüş nedeniyle servet düzeylerini bir ölçüde etkilemiş olabilir.

Özetle, 18. yüzyıl ortalarında kıra ait servet ortalamaları, kente göre daha yüksektir, ancak 19. yüzyıla girildikçe bu tablo tersine dönmüştür. Bilhassa 1830 sonrası süreçte, kır iktisadi olarak zayıflarken, kent yeniden bir toparlanma sürecine girmiştir. Bu duruma göre, Osmanlı modernleşmesi ve ticarileşmesi kente avantaj sağlarken, kırsalda ise bu dönüşüme uyum sağlanamadığı ve krizlerden görece fazla etkilenildiği söylenebilir.³⁸¹

Son olarak, Kastamonu’ya dışarıdan gelip vefat edenlerin tereke değerlerine göre bir analiz, sağlıklı sonuçlar vermeyeceği nedeniyle ayrıca yapılmamıştır. Bu kişilerin terekeleri, tüm varlıklarını yansıtmayabilir, zira memleketlerinde tekrardan terekeleri tutulmuş olmalıdır. Nitekim, Kastamonu dışında ticaret üzere iken vefat edenlerden sonradan terekesinin yeniden tutulduğu örnekler mevcuttur.³⁸²

³⁸⁰ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 231-233.

³⁸¹ İktisadi buhranların kırsal kesim üstündeki etkileri için krş.: Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, 34; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)*, 50; Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti”, 364-393; Biray Çakmak, “Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/21 (2015), 65-67; Helin Berivan Ersus, *Osmanlı Anadolu’sunda Tefecilik ve Kırsal Borçluluk (1800-1923)* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 22-vd.; E. Atilla Aytekin, “XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk”, *Kebikeç* 23 (2007), 142-vd.

³⁸² Hac, ticaret veya askerî amaçlarla dışarıda vefat edenler ilk bölümde ele alınmıştır. Bununla birlikte, hariçte vefat edenlerin servetlerinin temsil sorunu hakkında ayr. bkz.: Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 75; Muhammet Bedrettin Toprak, “İktisat ve Demografi Tarihi Araştırmalarına Kaynak Olarak Terekelerin İmkân ve Sınırları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’una Ait Veriler Üzerinden Gözlemler”, *Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtları İzinde Osmanlı Araştırmaları*, ed. Kenan Yıldız (İstanbul: Ketebe, 2023), 380-381.

3.3. Servet Düzeylerinin Tespiti: Dönemsel Eğilimler ve Zenginliğin Ölçüsü

Terekelere dayalı çalışmalarda, incelenen zaman aralığındaki nominal/reel tereke kıymetlerinden hareketle ortalama bir görünüm elde edebilmek amacıyla servet düzeylerinin sınıflandırılması yaygın bir yöntemdir. Bu tür tasniflerde tereke değerleri genellikle küçükten büyüğe sıralanmakta ve belirli sayıda düzey (genelde 4 ile 6) belirlenerek servetler buna göre sınıflandırılmaktadır. Ardından, söz konusu sınıflandırma temelinde tereke sahiplerinin sosyo-ekonomik konumlarının (fakir- zengin) hangi servet düzeylerine karşılık geldiği ortaya konulmakta, servet düzeylerine karşılık gelen fakir- zengin ölçütleri, ele alınan çalışmalarda ya servet bileşenlerine göre ya da yukarıda işaret edilen eşiklere konumlandırılmaktadır.³⁸³ Böylece hem servet düzeylerine dair hem de döneme ait eşitsizliklerin değerlendirilmesinde, kabaca bir görünüm imkânı elde edilmektedir.³⁸⁴

Bilindiği üzere terekeler, murislerin vefat anlarında sahip oldukları mevcut iktisadi varlıkların bir envanteridir. Diğer bir ifadeyle, brüt tereke yekûnu, murisin vefat anındaki donuk parasal hacmidir. Bireyin yaşamı boyunca sahip olduğu veya kontrol ettiği toplam iktisadi büyüklüğü yansıtmaktadır.³⁸⁵ Zira bireyin ekonomik gücü, üretkenliği ve biriktirme potansiyelini anlamak açısından brüt servet uygun bir göstergedir. Bununla birlikte, brüt servet murisin fiilen vârislerine ne kadar miras bıraktığını tam olarak yansıtmaz; zira borç yükü fazla olan bireylerin brüt serveti yüksek görünse bile, gerçekte vârislerine kalan değer düşük veya -müflislerde- hiç kalmayabilir, hatta eksi değerlerde olabilir.

Terekelerin net değeri (sahhu'l-bâkî) ise, aktif toplamlarından mahkeme harç ve masrafları, defin giderleri, vasiyetler, mehirler ve borçların düşülmesiyle ulaşılan; mirasçıların fiilen devraldığı servet miktarını temsil eder. Özellikle servet eşitsizliği analizlerinde net servet tercih edilen ölçüt olmuştur.³⁸⁶ Ancak bu yöntemin de dezavantajları bulunmaktadır. Özellikle borca batık terekeler üzerinden bir servet

³⁸³ Terekelere göre servet düzeylerinin tasnifi hakkındaki literatür için bkz. : Baş, 17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre), 52-53.

³⁸⁴ Mevcut çalışmada söz konusu eşikler, satın alma gücü veya bir fakir-zengin kıstasına göre oluşturulmuştur, ki bu ilerde servet ve eşitsizlik konularında da aynen kullanılmıştır.

³⁸⁵ Öztürk, XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili, 3; Canbakal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840, 22.

³⁸⁶ Öztürk, XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili, 3-61; Canbakal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840, 22.

piramidi veya gruplandırması yapmak mümkün olmamaktadır. Zira guremâ usulüne tabii terekelerin tamamı borç fazlasıyla kapatılarak negatif değerlerde sonuçlanmıştır.³⁸⁷ Ayrıca, borç ve masrafların düşülmesi toplam serveti yaklaşık 1/4 oranında azaltmaktadır. Bu durum, özellikle murislerin iktisadi gücünü ve tasarruf kapasitesini ölçmek için brüt servet kullanımını görece daha anlamlı kılmaktadır.³⁸⁸

Bu çerçevede, incelenen terekelerin -aksi belirtilmedikçe- servet analizi brüt servetler, yani cem'an yekûn üzerinden gerçekleştirilmiştir. Nitekim önceki bölümlerde meslek, unvan vd. değişkenlere göre yapılan servet analizlerinde bu değer kullanılmıştır. Yukarıda sayılan şartların yanında literatürle ve çalışma boyunca yapılan analizlerde bütünlük sağlanması için “brüt tereke yekûnları” üzerinden servet kategorileri oluşturulmuştur. Ayrıca, ele alınan konu ve bağlama göre brüt veya net tereke değerleri, yeri geldiğinde -servetlerin seyrinde olduğu gibi- birlikte kullanılmıştır.³⁸⁹

İzah edilen kıstaslar bağlamında Tablo 24, 1749-1891 yıllarını kapsayan brüt tereke kıymetlerini, ≤ 99 kuruştan başlayarak 5.000 kuruş ve üstü olacak şekilde, toplam altı servet düzeyine indirgenerek hazırlanmıştır.³⁹⁰ Her bir döneme ait tereke değerleri, kendi içlerinde oranlanmış ve yüzdesel ifadeleri ilgili servet düzeylerine aktarılmıştır.

Dönemler ve Düzeyler	≤ 99	100-249	250-499	500-999	1.000-4.999	5.000 ≥
1749-1769	11,4	25,8	22,0	19,2	20,0	1,6
1770-1789	16,8	30,7	21,5	15,6	12,6	2,7
1790-1809	22,6	27,4	19,6	15,4	13,5	1,4
1810-1829	24,2	28,5	20,0	13,9	12,4	1,0
1830-1849	38,4	29,0	14,9	9,6	7,3	0,9
1850-1869	33,5	26,8	15,6	14,5	8,0	1,6
1870-1891	25,3	26,0	14,9	17,5	14,9	1,3

Tablo 24: Brüt Servet Düzeylerinin Dönemsel Dağılımları (kuruş- %)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁸⁷ Borçların tereke toplamalarını aştığı durumlar, müstakil bir çalışmamızda detaylı olarak incelenmiştir. Bununla birlikte ileride, mevcut örneklem ile karşılaştırmalı olarak tez verileri çerçevesinde yeniden ele alınmıştır.: Açıkgöz, “Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açından Dönemsel Analizi”, 710.

³⁸⁸ Guremâya/sübûta kalanların servetleri yalnız brüt değerlerle ölçülebilmektedir. Örneklemde yaklaşık 170 terekenin serveti ya giderlere ancak yetmiş ya da eksi değerleri görerek kapatılmıştır.

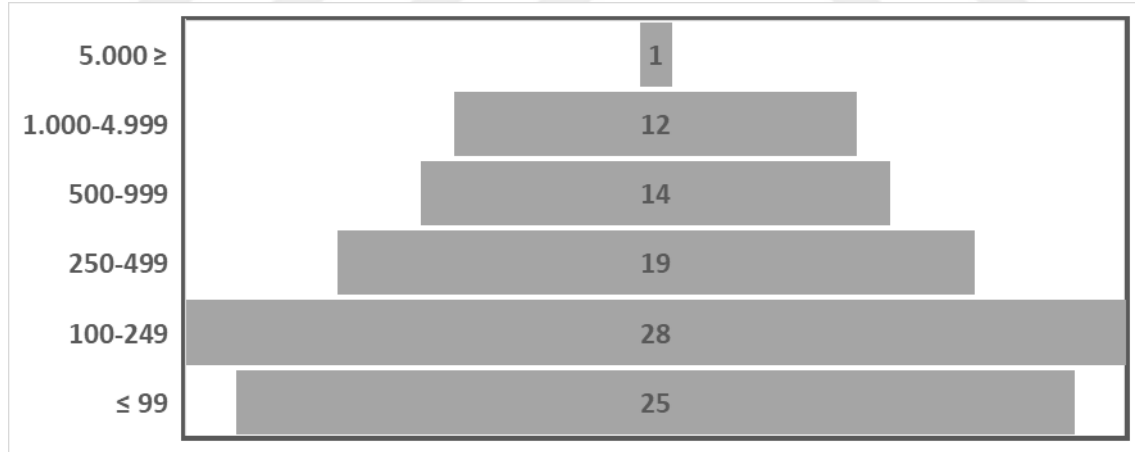
³⁸⁹ Brüt ve net değerlerin arz ettiği değişim eğilimlerinin görülebilmesi gerek mevcut çalışma için gerekse literatürle karşılaştırmalar yapılabilmesi için, yeri geldikçe birlikte kullanılmıştır.

³⁹⁰ Çalışmadaki servet aralıklarının belirlenmesinde, C. Establet ve J. Pascual'un 7, S. Öztürk'ün 8 düzeyli servet tasnifleri etkili olmuştur.; Pascual - Establet, *Familles Et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damascains En 1700*, 114; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 63.

Tablodaki dönemsel dağılımlar, servet düzeylerinin zaman içindeki belirgin değişimlerini göstermektedir. Buna göre genel eğilim, düşük servet gruplarının (≤ 249) toplam içindeki payının zamanla artması, orta ve yüksek servet gruplarının ($250 \geq$) ise kademeli olarak daralması yönündedir. Bu noktada, öne çıkan değişimlere değinmek yerinde olacaktır.

1749-1769 döneminde 500-999 kuruşluk servet düzeyine sahip terekelerin oranı, 1749-1769'da %19,2 iken, 1830-1849'da %9,6'ya kadar gerilemiştir. Yine aynı dönemde 500 kuruş ve üzeri servete sahip olan terekelerin toplam içindeki oranı %40,8 iken, bu oran 1830-1849 döneminde %17,8'e kadar düşmüştür. Özellikle 5.000 kuruş ve üstü değerlere sahip yüksek servetli terekeler, 1830-1849'da %0,9'a kadar gerilemiştir. Öte taraftan, 99 kuruş ve altındaki servet düzeyine sahip olanların oranı 1749-1769'da %11,4 iken, 1830-1849'da %38,4'e çıkmıştır. Özellikle bu dönem, düşük servet gruplarının en yüksek paya ulaştığı dönemdir.

100-249 kuruş düzeyindeki orta-alt servet grubu, tüm dönemler boyunca yaklaşık %25-30 bandında seyretmekle birlikte, Grafik 27'de görüldüğü gibi örneklemdeki servet düzeylerine nispeti %28 ile en geniş paya sahip olmuştur. Ayrıca 249 kuruş ve altında kalan servetler birlikte değerlendirildiğinde, örneklem içinde %53 gibi bir oranla piramidin tabanına yayılmaktadır.

Grafik 27: Servet Düzeylerinin Genel Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

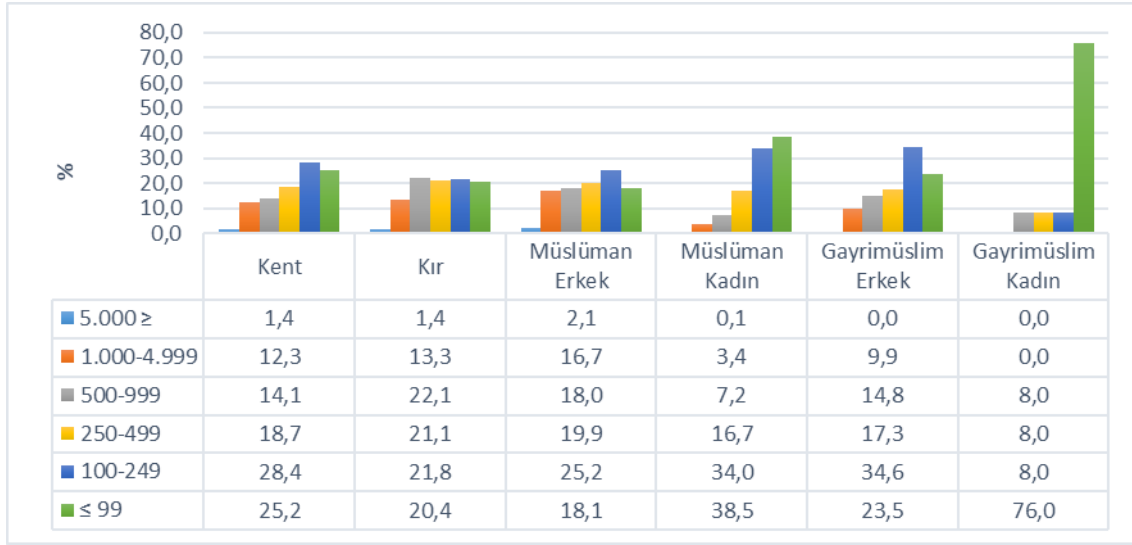
1850 sonrası dönemlerde (1850-1891), düşük servetli terekelerin oranı bir miktar gerilerken, orta ve orta-üst gruplarda az da olsa toparlanmalar gözlenmektedir. Bu toparlanmaya rağmen, erken dönemlere nazaran servetler belirgin biçimde azalmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın sonlarına kadar servetler giderek erimiştir. Özellikle 1830-1849 döneminde, düşük servet düzeyine sahip terekelerin örnekleme göre ağırlıklarının artması dikkat çekicidir. Bu durum, sosyo-ekonomik açıdan alt tabakaların genişlediğine işaret etmektedir. Bu eğilimler, enflasyon oranları, toprak ve üretimdeki dönüşümler, borçlanma artışı gibi faktörlerle ilişkilendirilebilir. Ayrıca, yüksek servet grubunun sürekli olarak toplumun yalnızca küçük bir kesimini oluşturması, bir başka ifadeyle servet eşitsizliğinin boyutları, servet düzeyleri üzerinden yapılan bu değerlendirmede ilk bakışta ortaya çıkmaktadır. Bu konu, ileride eşitsizlik bağlamında ele alınmıştır.

Servet düzeylerinin din-cinsiyet ve yerleşime göre dağılımları, Grafik 28’de birleştirilerek görselleştirilmiştir. Kent ve kır arasında servet düzeyleri, genel anlamda benzer bir dağılım göstermektedir. Özellikle yüksek servet gruplarındaki (%1,4 ile 5.000 $\geq$ ve %12-13 ile 1.000-4.999) oranlar birbirine yakındır. Bu durum, söz konusu servet gurubunda yer alan terekelerin hem kentte hem de kırsalda dengeli şekilde dağıldığını göstermektedir. Buna karşın 500-999 servet düzeyinde yer alan kıra ait terekeler (%22,1) kente (%14,1) nispetle daha yüksektir. Kırsalda orta-üst gelir grubu daha yaygındır. En düşük servet grubu (≤ 99 kuruş) kentlerde daha yüksek (%25,2) çıkmıştır.

İlk bakışta, kentte düşük servet gruplarının daha yüksek oranda görülmesi, kentte alt tabakanın kırsala kıyasla daha fazla olduğu izlenimini vermektedir. Ancak kırsalda, özellikle fakirlere ait mirasların mahkemeye intikal oranının oldukça düşük (%5,4; Tablo 1) olduğu dikkate alındığında, gerçekte düşük servete sahip bireylerin kır nüfusunun büyük kısmını oluşturduğu düşünülmektedir. Kısacası, ilk bölümde üzerinde durulan terekelerin temsil sorunu, bu çerçevede dikkate alınarak sonuçlara ihtiyatla yaklaşılmalıdır.³⁹¹

³⁹¹ Bu durum kent için de geçerlidir. Nitekim 17. yüzyıl Ankara’sı için Ş. Pamuk, mirasların mahkemeye intikalinde -tahriri mücib durumlar hariç- servet düzeylerinin bir faktör olduğunu belirtmiştir.: Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)*, 149-150.

Grafik 28: Servet Düzeylerinin Yerleşim, Din ve Cinsiyete Göre Dağılımları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Din ve cinsiyete göre servet düzeylerine bakıldığında, Müslüman erkekler 5.000 kuruş ve üstü servet grubunda yüksek paya sahiptir (%2,1)³⁹² ve örnekleme göre servet piramidinin üst dilimlerinde daha yoğun yer almışlardır. Buna karşılık, Müslüman kadınlar düşük servet gruplarında (≤ 99 düzeyinde %38,5; 100-249 düzeyinde %34,0) ağırlığı oluşturmaktadır. 1.000 kuruş ve üzeri servet gruplarındaki oranları (%3,4 ve %0,1) son derece düşüktür. Gayrimüslimlerdeki duruma bakıldığında ise, erkeklerin %75,3'ünün orta servet grubunda yoğunlaştıkları; kadınların %76'sının ≤ 99 servet düzeyinde yığıldıkları görülmektedir.

Toparlanacak olursa, servet piramidinin üstünde Müslüman erkekler, tabanında ise gayrimüslim kadınlar yer almaktadır. Müslüman kadınlar ve gayrimüslim erkekler, daha ziyade orta-alt servet gruplarında yoğunlaşmaktadır.

Terekelere göre hazırlanan servet düzeylerini, genel bir sınıflandırmaya indirgeme amacıyla, yine terekelerdeki veriler çerçevesinde orta hâlli ve zengin sayılabilecek bireylerin sahip olması gereken asgari servet miktarları belirlenmeye çalışılmıştır.³⁹³ Bu

³⁹² Ancak söz konusu servet düzeyinin okunmasında, ilk bölümde açıklanan temsiliyet sorunlarından biri olan örneklemedeki Müslüman erkeklerin (%66,5) baskın oranı dikkate alınmalıdır (Tablo 3).

³⁹³ Bu sınıflandırmalar literatürde, dönemin temel tüketim maddeleri, taşınmazlar, ücretler veya ticari emtialar üzerinden yapılmıştır. Bununla birlikte, çalışmadaki tasnifte F. Bozkurt'un yöntemi etkili olmuştur: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 99; İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları", 57-vd.; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)*, 150-vd.; Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 22; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da*

kapsamda, orta hâlli sayılabilmek için bir bireyin barınabileceği bir eve ve geçimini sağlayacak üretim araçlarıyla donatılmış bir dükkâna sahip olması gerektiği düşünülmüş; zenginliğin alt sınırı olarak da köle sahipliğine endekslenen bir yaklaşım benimsenmiştir.³⁹⁴

1750 baz yılına göre ayarlanan fiyatlar esas alındığında: Ortalama bir menzil (ev) fiyatı 184 kuruş civarındadır.³⁹⁵ Hizmet ağırlıklı ve görece küçük ölçekli dükkânlar (semerci, kazgancı, penbeci gibi) ortalama 180 kuruş değerindedir. İşletme giderleriyle birlikte bu dükkânların faaliyetlerini yürütebilmesi için yaklaşık 200 kuruş yeterli görülmektedir.³⁹⁶ Bu durumda bir ev + bir dükkân toplamı yaklaşık 380-400 kuruşa denk gelmektedir. Bu miktar, orta hâlli bir Kastamonulu için asgari servet düzeyi olarak kabul edilebilir. Hazırlanan servet tasnifinde bu aralık, 250-499 kuruş bandına denk gelmektedir ve yukarıda “alt orta” servet düzeyi olarak tanımlanmıştır.

Zenginlik düzeyi için ise, köle sahipliği kullanışlı görülmüştür. Köle sahiplerinin oturduğu menzillerin ortalama değeri 445,7 kuruş olup, bu değer zenginlerin sahip oldukları menzillerin alt sınırı olarak varsayılabilir. Ayrıca, köle sahiplerinin terekelerinde bir kölenin brüt servet içindeki payı %11 civarındadır. Köle fiyatlarının ortalaması 123,2 kuruş olduğuna göre, buradan hareketle köle sahipliği için yaklaşık 1.355 kuruşluk bir alt sınır öngörülebilir. Ancak daha genel ve sağlam bir ölçüt olarak, köle sahiplerinin brüt servet ortalaması 4.556,4 kuruş, ortancası ise 3.106 kuruş olarak

Sosyal ve İktisadi Hayat, 200-207; Pınar Ceylan, *Tracing a “Middle Class”: An Inquiry on the Ottoman City of Kayseri 17th and 18th Centuries* (Graduate School of Art and Social Science: Sabancı University, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 24.

³⁹⁴ Sosyo-ekonomik düzeyde murislerin zenginliğini ilk bakışta görünür kılan unsurlardan biri, terekelerinde kayıtlı kölelerin varlığıdır. Bununla birlikte, yalnızca zengin kesim değil, orta sınıfa mensup murislerin de cârîye veya gulâm sahibi olduğu görülmektedir. Ancak ileride detaylı biçimde ele alınacağı üzere, “Cinsiyet ve Servet Gruplarına Göre Tereke Bileşenlerinin Dağılım Oranları” tablosundaki verilere göre, köle sahiplerinin büyük ölçüde zengin servet grubunda, yani 1000 kuruş ve üzeri servet düzeyine sahip murisler arasında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca köle sahipliği ile ekonomik yeterlilik arasındaki ilişki için bkz.: İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları”, 58; Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, 140; Şevket Pamuk, “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?”, *Seçme Eserler I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 152-154; Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, 70-112; Canbakal - Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880”, 63-65; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 110.

³⁹⁵ En az bir menzilde tam veya çeşitli oranlarda hissesi bulunanların örneklemdeki oranı %67,4’tür. Son bölümde menzil sahiplik oranları, Osmanlı bağlamında ayrıca ele alınmıştır.

³⁹⁶ İstanbul’da söz konusu faaliyetlerde bulunan esnafların dükkânlarını işletebilmesi için 200-350 kuruşun yeterli olduğu belirtilmiştir: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 99.

tespit edilmiştir.³⁹⁷ Bu veriler ışığında, 1.355 kuruş zenginliğin alt sınırı olarak makul görünmekle birlikte, gerçekçi zenginlik düzeyi için 1.000 kuruş ve üzerindeki servet gruplarına konumlanmakta; servet tasnifinde “üst servet” düzeyi olan 1000-4.999 aralığına denk gelmektedir.

≤ 99	100-249	250-499	500-999	1.000-4.999	5.000 ≥
≤ 249		250-999		1000 ≥	
Alt servet grubu veya fakir %53		Orta servet grubu veya orta hâlli %33		Üst servet grubu veya zengin %13	

Tablo 25: Servet Düzeylerinin Üç Alt Kategorideki Dağılımları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu çerçevede Kastamonu’da, 249 kuruşa kadar olan servet düzeyleri fakir; 250-499 kuruş aralığı orta sınıfın alt düzeyi iken 500-999 ise üst düzeyini; 1.000 kuruş ve üzeri ise zenginlik eşiği olarak kabul edilmiştir. Böylece örneklemin %53’ü fakir, %33’ü orta hâlli ve %13’ü de zengin olmak üzere, üç temel kategoriye indirgenerek gösterilmiştir.³⁹⁸ Son durumda bu üçlü sınıflandırma, çalışmadaki değişkenlere göre fakir, orta hâlli ve zengin murislerin sosyo-ekonomik konumları değerlendirilirken, referans olarak kullanılmıştır.

3.4. Servet, Statü ve Sosyal Yapı

Osmanlı toplumunda servet dağılımı, toplumsal statüyü belirleyen din, cinsiyet, unvan ve meslek gibi değişkenlerle doğrudan ilişkili olmuştur. Bu bağlamda incelenen terekeler

³⁹⁷ Önceki bölümde ele alınan köle ve efendilere ait veriler kullanılmıştır. Ayrıca örnek köle sahibi murislerden örnekler: KŞS. no: 5729,50/110; 5682, 202-206/308.

³⁹⁸ Tereke defterlerine dayalı servet düzeyleri, incelenen dönem ve kente göre farklılıklar göstermektedir. Yine, araştırmacıların zenginlik düzeylerinin tasnifinde de farklılıklar olabilmektedir. Bu farklılıklardan dolayı mevcut oranlarla bir kıyaslama yapmak sağlıklı olmayacaktır. Ancak, ilgili literatürdeki genel eğilime bakılacak olduğunda, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişte alt servet grubunun payında artış, buna karşılık orta ve üst servet gruplarında azalma meydana geldiği söylenebilir. Zenginlik düzeylerine dair bilgi veren örnek çalışmalardan bir kesit: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 91-95; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 120-122; Veysel Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbakırlı Zenginler (1750-1800)*, 63-77; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 103; Baş, 17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk’ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer’iyye Sicillerine Göre), 53-vd.; Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, 51-52; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 200; Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, 949; Açıkgöz - Farajî, “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Maddî Kültür Unsurları (1859-1920)”, 1/49; Ali Açıkel - Şule Sema Alkoç, “Osmanlı’da Erkek Giyiminde Kürk Kullanımı ve Kürk Çeşitleri: Tokat Örneği (1771-1830)”, *History Studies* 16/3 (2024), 347.

üzerinden Kastamonu örneğinde, servetin din-cinsiyet ve farklı toplumsal katmanlardaki dağılımları ele alınmıştır. İncelenen örnekte servet düzeyleri arasında hem beklenen hem de dönemin sosyo-ekonomik gerçekliklerini yansıtan anlamlı farklar gözlemlenmiştir. Brüt ve net servet değerleri arasındaki belirgin farklar, servetlerin borç ve masraflardan arındırılınca daha mütevazı seviyelere indiğini, ayrıca örnekteki uç değerlerin servet ortalamalarını önemli ölçüde yükselttiği anlaşılmıştır.

3.4.1. Din ve Cinsiyete Göre Servet Dağılımları

Bu kısımda, Kastamonu’da yaşamış Müslüman ve gayrimüslimlerin 1749-1891 yılları arasında tutulan terekeleri üzerinden servet dağılımları incelenmiştir. Servetlerin hem brüt hem de net değerleri ile ortalama ve ortancaları da dikkate alınarak, cinsiyet temelli farklılıklar dönemsel eğilimlerle birlikte analiz edilmiştir. Bu çerçevede Müslüman ve gayrimüslimlerin cinsiyete göre brüt ve net servetleri, zaman serisi üzerinden Tablo 26 ve 27’ye aktarılmıştır.

Önce Müslüman murislerin cinsiyete göre servet farkları zamana yayılan eğilimlerle karşılaştırılmış, ardından gayrimüslimlere bakılarak karşılaştırmalı genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Dönemler	Müslüman Erkek				Müslüman Kadın			
	Brüt	Net	Brüt	Net	Brüt	Net	Brüt	Net
1749-1769	1175,7	1008,5	503,0	396,9	347,5	302,0	199,0	163,1
1770-1789	915,0	810,8	340,0	250,1	302,3	268,2	164,0	146,5
1790-1809	856,8	678,9	350,0	261,7	278,0	239,0	146,0	120,2
1810-1829	712,8	525,7	306,0	220,3	236,9	202,9	142,6	120,4
1830-1849	529,5	407,9	200,0	136,8	153,2	127,5	94,0	76,1
1850-1869	655,5	503,3	224,5	167,5	182,5	145,4	93,0	73,8
1870-1891	737,8	729,1	342,5	196,4	208,2	143,1	106,0	79,9
Ortalama			Ortanca		Ortalama		Ortanca	

Tablo 26: Müslümanların Brüt-Net Servetlerinin Dönemsel Seyri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Müslüman tereke sahiplerine brüt ve net servetler açısından bakıldığında, erkeklerde de kadınlarda da düzenli bir azalma eğilimi izlenmektedir. Daha önce de vurgulanan 1830-

1849 aralığı, servetlerde dönüm noktasıdır; bu dönemde servet ortalamaları en düşük seviyelere inmiştir. 1870-1891 döneminde servet ortalamalarında yeniden bir artış eğilimi görülür.

Tablo 26'ya göre Müslüman erkeklerin 1749-1769 arasında brüt servet ortalaması 1175,7 kuruş, net serveti ise 1008,5 kuruştur, yani yaklaşık %14'lük bir borç/masraf oranı olduğu söylenebilir. Zaman içinde brüt-net farkı azalmaktadır, bu da borçlanma eğilimlerinin daha az belirgin hâle gelmiş olabileceğini düşündürebilir. Ayrıca erkeklerde brüt ve net arasındaki fark, genel olarak kadınlara nispeten daha yüksektir. Bu farkın nedeni iktisadi hayatta erkeklerin daha aktif olması vesilesiyle alacak-borç ilişkileriyle ilgilidir ki bu duruma ileride değinilmiştir.

Diğer taraftan, ortanca değerlerin tüm zaman boyunca ortalamaların altında kaldığı görülmektedir. Bu durum, servet dağılımındaki eşitsizliğe işaret etmektedir. Örneğin, 1749-1769 döneminde erkeklerde brüt ortalama servet 1175,7 kuruş iken ortanca 503 kuruşa kalarak, ortalamaya göre 2,3 kat fark bulunmaktadır. Kadınlarda da aynı eğilim vardır, ancak daha düşük ve homojendir.³⁹⁹

Zamana göre Müslümanların servet durumlarının özeti şöyledir: 1749-1769 arası en yüksek servet düzeylerinin olduğu dönemdir. 1770-1809 arası kademeli düşüşün başladığı dönemdir (savaşlar ve taşışlar). 1810-1849 arası keskin düşüşlerin olduğu dönemdir (savaş, salgın, taşış ve derinleşen iktisadi krizler). 1850-1891 arası nispeten toparlanmanın olduğu dönemdir (reform ve ıslahatların neticeleri alınmaya başlar, iktisadi açıdan görece istikrar sağlanır).

Geniş açıdan bakılarak toparlanacak olursa; 18. yüzyıl ortasındaki servet düzeyleri kademeli olarak erirken, 19. yüzyılın ilk yarısında asıl düşüşler yaşanmış; 1830-1849 döneminde servetler dip noktasını görmüştür.⁴⁰⁰ Nitekim 1750'lerdeki servetler 1890'lar itibarıyla -ortalamaya göre- yaklaşık 1,5 kat erimştir.

³⁹⁹ Kadınların ortalama ve ortanca servetleri erkeklerden her dönem belirgin şekilde düşüktür.

⁴⁰⁰ Servet düzeylerinin zamana göre aktarımının yer aldığı Tablo 24'te de görüleceği üzere, aynı dönem aralığında mahkemeye intikal eden miraslar içinde alt servet grubuna ait olanların, sayıca baskın olduğuyla aynı durumu ifade etmektedir.

Dönemler	Gayrimüslim Erkek				Gayrimüslim Kadın			
	Brüt	Net	Brüt	Net	Brüt	Net	Brüt	Net
1749-1769	174,8	125,0	180,0	128,8	250,6	229,0	71,0	68,9
1770-1789	301,9	254,5	215,5	150,9	87,0	74,4	87,0	74,4
1790-1809	267,0	235,5	266,5	231,3	43,0	40,2	43,0	40,2
1810-1829	865,5	770,1	220,4	192,6	136,0	131,3	88,5	86,4
1830-1849	471,8	424,1	156,0	139,7	119,0	108,3	82,5	65,5
1850-1869	352,2	324,4	191,0	166,4	232,0	211,6	125,5	118,1
1870-1891	584,1	309,1	415,0	153,1	58,2	53,1	59,0	56,0
Ortalama			Ortanca		Ortalama		Ortanca	

Tablo 27: Gayrimüslimlerin Brüt-Net Servetlerinin Dönemsel Seyri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gayrimüslim erkeklerin servet ortalamaları, özellikle 1810-1829 döneminde 865,5 kuruşla ani bir artış göstermektedir. Bu olağan dışı artışa iki murisin, 4.000 kuruşun üzerindeki servetleri neden olmuştur. Zira ortanca değerlerde düşüş devam etmiştir.⁴⁰¹ Kadınların servetleri genellikle düşük ve stabil bir seyir izlerken, 1850-1869'da 232 kuruş ortalama ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Brüt ve net servet arasındaki fark, özellikle erken dönemlerde (1749-1769) Müslümanlara kıyasla daha düşüktür. 1810-1829'daki erkeklerin brüt servet ortalaması (865,5 kuruş) ile net servetleri ortalaması (770,1 kuruş) arasında %11 civarında bir fark bulunuyor ki, bu oran Müslümanlara göre düşüktür. Bu durum alacak-borç ilişkilerinde ele alınmıştır; gayrimüslimlerin borçlanma oranları Müslümanlara göre daha düşük, ancak borçlandırma oranları daha yüksektir.⁴⁰²

Gayrimüslim kadınların 1749-1769'da (250,6 kuruş) erkeklerden daha yüksek servet ortalamalarına sahip oldukları görülse de örneklemden kaynaklı uç değerler çıkartılmadığından, ortanca değerler düşüktür. Nitekim genel eğilimde erkekler daha yüksek servet ortalamalarına sahiptir. Diğer yandan, kadınlarda ortalama ve ortanca değerler, Müslüman kadınlarda olduğu gibi birbirine yakındır; servet dağılımları

⁴⁰¹ Bu dönemde 14 gayrimüslim erkek terekesi bulunmaktadır. Kayıtlardan örnekler: KŞŞ. no: 5688, 183/335; 5718, 53/96; 5731, 41-42/95; 5757, 90-91/246.

⁴⁰² Yine aynı dönemde, borca batık terekeler yoğunlaşmıştır. İleride ayrıca ele alınmıştır.

homojendir. Ayrıca, Müslümanlara kıyasla gayrimüslimlerde servet dağılımının daha eşit olduğu görülmektedir. Örneğin 1790-1809 döneminde, erkeklerde ortalama servet 267 kuruş iken ortalama 266,5 kuruştur. Bu da nüfus içinde servet dağılımının nispeten dengeli dağıldığına işaret etmektedir. Netice itibarıyla gayrimüslim servetlerinde dönemsel dalgalanmalar olsa da genel eğilim, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru artış ve sonrasında inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.

Dönemsel olarak Müslüman ve gayrimüslim murislerin servet düzeyleri karşılaştırıldığında, genel ortalamanın Müslümanlarda daha yüksek olduğu; yalnızca 1810–1829 döneminde istisnai olarak gayrimüslimlerin ortalamlarının öne geçtiği görülmektedir. Brüt ve net servet değerleri arasındaki fark, Müslümanlarda yaklaşık %20 civarında seyrederek daha yüksek bir borçlanma oranına işaret ederken; gayrimüslimlerde ise %10 civarında kalarak düşük borçlanma veya yüksek alacaklılık eğilimini yansıtmaktadır. Kadınların servet düzeyine bakıldığında, Müslüman kadınların servetlerinin genellikle daha düşük olduğu, buna karşılık gayrimüslim kadınların zaman zaman erkeklerle daha yakın ve homojen servet dağılımına sahip oldukları görülmektedir. Servet dağılımının geneline bakıldığında ise, Müslümanlarda belirgin bir eşitsizlik gözlenirken, gayrimüslimlerde servet dağılımının görece daha dengeli olduğu anlaşılmaktadır.

	Katsayı	SE	t	p
Sabit	1.947	0.052	37.220	<.001
Din	0.193	0.051	3.754	<.001
Cinsiyet	0.378	0.015	24.400	<.001

Tablo 28: Din ve Cinsiyetin Servet Üzerindeki Etkisi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not 1: $R^2 = 0.103$ (%10,3), $F = 302.574$, $p < .001$

Not 2: Servetlerin logaritması alınmıştır (log10)

Dönemsel olarak din ve cinsiyete göre servet düzeyleri ve aralarındaki farklılıklar genel hatlarıyla yukarıdaki gibidir. Bununla birlikte, söz konusu değişkenlerin servetler üzerindeki etkisine bakıldığında, doğal olarak benzer sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim, servetin bağımlı değişken, din ve cinsiyetin bağımsız değişkenler olarak regresyon

sonuçları Tablo 28’de görülmektedir. Söz konusu değişkenlerin servetle ilişkisi anlamlı ($p < .001$), açıklayıcı gücü ise %10’un üstünüdür.⁴⁰³ Cinsiyet farkı (0.378), servet üzerinde dine (0.193) nazaran daha belirleyicidir. Diğer bir ifadeyle, dine göre Müslümanlar, cinsiyete göre de erkekler, istatistiksel olarak anlamlı şekilde daha yüksek servete sahip olmuştur.⁴⁰⁴

3.4.2. Unvan ve Mesleklere Göre Servet Dağılımları

Osmanlı toplum yapısında, bireylerin sosyo-ekonomik konumlarını belirleyen unsurlardan biri de sahip oldukları unvanlar olmuştur. Unvanlar, meslekî uğraşları ve sosyal itibarı/statüyü yansıttığı gibi, servet birikiminde de anlamlı farklar yaratabilmektedir. Bu bağlamda, murislerin servet düzeyleri üzerinde unvanların etkileri, uç değerlerin ve negatif bakiyelerin analize dâhil edilip-edilmemesi gibi istatistiksel tercihler dikkate alınarak incelenmiştir.

Müslüman erkek ve kadın murislerin sahip oldukları unvanların servet düzeyleri üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla, brüt servetler bağımlı değişken olarak ele alınmış ve logaritmaları alınarak çoklu doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, farklı unvanların servet düzeylerine olan etkisini ortaya koyarken, ayrıca bu unvanlara sahip murislerin brüt ve net servetlerine ilişkin betimleyici istatistikler de tabloya aktarılmıştır. Bu sayede, unvanların servet birikimi üzerindeki anlamlı katkıları hem model katsayıları hem de ortalama ve ortanca değerler düzeyinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Uç değerlerin çıkarılıp-çıkarılmaması meselesi bir yana, bakiyesi olmayan veya negatif değerlere sahip terekelerin bulunması nedeniyle,⁴⁰⁵ bağımlı değişken olarak brüt servetler üzerinden bir regresyon modeli kurulmuştur.⁴⁰⁶ Öte yandan, örnekleme gayrimüslim

⁴⁰³ Logaritma kullanılması, uç değerlerin etkisini azaltmak ve dağılımı normalize etmek amacıyla yapılmıştır. Bu bakımdan ilgili katsayılar, log10 dönüşümü nedeniyle yüzde değişim olarak yorumlanır. Örneğin, gerçek servet değeri: $10^{1.947} = 88.510$ $1.947 = 88.5$ birim (taban değer). Modelde din değişkeninde 1 Müslüman, 0 gayrimüslim; cinsiyette 1 erkek murisler, 0 kadın murisler için tanımlanmıştır.

⁴⁰⁴ Açıklayıcı değişkenler olarak unvan, cinsiyet ve dinin birlikte kullanıldığı bir çalışmadaki modele göre, din değişkeni “negatif anlamlı çıkmıştır”, yani Müslüman olma bırakılan serveti azaltmaktadır: Emre Özer, “Osmanlı’da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 3 / 2 (2018), 55; Mevcut çalışma ile benzer sonuçlar için bkz.: Canbakal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840”, 37; Veysel Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 65-66.

⁴⁰⁵ Ayrıca analizde yer alan unvan ve meslek değişkenlerinin, kendi aralarındaki yüksek korelasyonları nedeniyle.

⁴⁰⁶ Bağımlı değişken, brüt servetin logaritmasıdır. Modelin açıklama gücü: $R^2=0,18$, yani servet varyansının %18’i açıklanabilmektedir. Model anlamlıdır ($F=128,57$, $p<0,001$).

sayısının düşük olması ve bu grubun unvana sahip olmasının istisnai kalması nedeniyle, analize dâhil edilmemiştir. Böylece, modelde yalnızca Müslüman murislerin unvan-servet ilişkileri incelenmiştir.

Unvanlar	Brüt Servet		Net Servet		Model	Katsayı	p
	Ortalama	Ortanca	Ortalama	Ortanca	Sabit	2.27	<.001
Ulemâ/Dinî	603,2	357,5	426,2	227,8	Ulemâ/Dinî	0.28	<.001
Askerî	1151	492,2	853,5	330,7	Askerî	0.45	<.001
Efendi	1735,2	740,6	1330,8	490,5	Efendi	0.55	<.001
el-Hâc	1395,8	692,6	1172,4	544,9	el-Hâc	0.58	<.001
Seyyid	644,2	305,4	491	212,3	Seyyid	0.27	<.001
Çelebi	712,7	502,9	546	303,6	Çelebi	0.41	<.001
Unvansız	352,9	177	273,8	120	R ² =0.18 N=3.506 <.001 Logaritmik dönüşüm yapılmıştır (log10)		
Unvanlı	1138,3	503,7	903,7	367,8			

Tablo 29: Unvanlara Göre Müslüman Erkeklerin Servet Özeti

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Unvanlara göre brüt ve net servetlerin ortalama ve ortanca değerleri incelendiğinde dikkat çekici eğilimler görülmektedir. Brüt ile net servet arasındaki fark, terekelerin gider kalemleriyle doğrudan ilişkilidir. Bu farkın, unvanlara göre değiştiği tabloda görülmekle birlikte din, yerleşim ve döneme göre dağılımları ileride ele alınmıştır.

Tablodaki veriler incelendiğinde, efendi unvanına sahip murislerin hem brüt hem de net servet açısından en yüksek ortalama ve ortanca değerlere sahip oldukları görülmektedir. Net servetleri, brüt servetlerine kıyasla yaklaşık %23-%34 oranında daha düşüktür. El-hâc unvanlı murisler ise efendileri takip etmekte olup, net servetlerinin brüt servetlerine oranla %16-%21 daha düşük olması, diğer unvanlara göre daha az kesintiyle (ihracat oranı) karşılaştıklarını göstermektedir. Askerî unvan taşıyan murislerin servet ortalamaları da dikkate değerdir.⁴⁰⁷ Bu grupta net servetler, brüte göre %26-%33 oranında azalmıştır. Buna karşılık, çelebi, ulemâ-dinî⁴⁰⁸ ve es-seyyid unvanlı murislerin ortalama servet düzeyleri daha düşük olsa da özellikle ortanca servet değerlerinin nispeten daha

⁴⁰⁷ İkinci bölümde detaylı şekilde açıklanan ağa, bey, beşe vb. unvanlar kastedilmektedir.

⁴⁰⁸ Yine, ikinci bölümde ele alınan molla, hafız, şeyh vb. unvanlılar kastedilmektedir.

yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Genel olarak bakıldığında, tüm unvan gruplarında brüt ve net servetlerin ortalama değerlerinin ortancalardan daha yüksek olması dolayısıyla, gelir dağılımının sağa çarpık (pozitif) bir yapı sergilediği söylenebilir.

Unvanların servet düzeyleri üzerindeki etkileri regresyon modeli aracılığıyla incelendiğinde, tüm unvan kategorilerinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkiler üretmiştir. Regresyon katsayılarının büyüklüğü, unvanların servet üzerindeki etkisinin bir tür hiyerarşisini de ortaya koymaktadır. En yüksek etkiye sahip olanlar el-hâc (0.58) ve efendi (0.55) unvanlılardır. Bunları askerî (0.45) ve çelebi (0.41) unvanına sahip murisler izlemekte; ulemâ/dinî (0.28) ve es-seyyid (0.27) ise daha düşük, ancak unvansız murislere göre anlamlı etkiye sahip grupları oluşturmaktadır.

Bu sıralama, yukarıdaki betimleyici istatistiklerde gözlemlenen servet hiyerarşisi ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Elde edilen sonuçlar genel olarak, efendi ve el-hâc unvanlı murislerin daha yüksek servetle, buna karşılık es-seyyid ve ulemâ-dinî grupların ise daha sınırlı, görece daha mütevazı bir servet profiline sahip olduklarını göstermektedir.⁴⁰⁹

Tablo 30'a göre Müslüman kadınların servet değerleri incelendiğinde, hâciye unvanına sahip kadın murislerin brüt ve net servetleri, en yakın şerife unvanına göre bile yaklaşık iki kat kadar fazladır. Net servet ortalaması brüt servetten yaklaşık %17-35 daha düşüktür. Şerife unvanına sahip olanların net serveti, brüt servetten yaklaşık %20 daha düşük çıkmıştır. Hatun/hanım unvanına sahip kadınlarda ise net servet brüte göre %17-20 civarında daha düşüktür. Hafize ve hâce unvanlılarda da bir miktar düşük olmakla birlikte benzer farklar görülmektedir.

⁴⁰⁹ Unvan ve servet arasında, nedensellikten ziyade bir korelasyon ilişkisi bulunmaktadır. İkinci bölümde ifade edildiği gibi özellikle el-hâc/hâciye unvanı/sıfatı, diğerlerinden ayrı bir konumda yer almaktadır. Ayrıca, unvanların servetle ilişkisi üzerine yapılan değerlendirmelerde el-hâc, es-seyyid ve askerî sınıfın seyfiye zümresine ait unvanların pozitif anlamlılık düzeyinde sonuçlar bulunmuştur. Ancak, yöntem, örneklem ve zaman gibi farklılıklardan dolayı söz konusu çalışmalar ile tam bir karşılaştırma yapılamamıştır.; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 37; Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)", 55-57; Veysel Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 69-71; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63-64.

Unvanlar	Brüt Servet		Net Servet		Model	Katsayı	p
	Ortalama	Ortanca	Ortalama	Ortanca	Sabit	2.14	<.001
Hâciye	846	447	695	291,5	Hâciye	0.46	<.001
Hatun/Hn.	219,1	111	181	94,1	Hatun/Hn.	-0.07	0.010
Şerife	485,2	228,5	384,5	189,4	Şerife	0.26	<.001
Hafize	247,2	121	215,1	104,8	Hafize	0.05	0.625
Hâce	333	327	263,9	256,7	Hâce	0.33	0.101
Unvansız	233,7	136	201	114	R ² =0.02 N=1.660 <.001 Logaritmik dönüşüm yapılmıştır (log10)		
Unvanlı	269,8	131	221,4	107,4			

Tablo 30: Unvanlara Göre Müslüman Kadınların Servet Özeti

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kurulan regresyon modeline bakıldığında, kadınların sahip oldukları unvanların servet üzerindeki etkisinin genel olarak zayıf, ancak bazı unvanların istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Hâciye unvanı, katsayısı (0.46) ve ortalama/ortanca servet değerleri ile en yüksek etkiye sahiptir. Şerife unvanı, hâciyeden sonra daha düşük ama anlamlı pozitif etkiye sahiptir. Hatun/hanım unvanı ise servet üzerinde negatif etkiye sahiptir.⁴¹⁰

Unvanlar içinde özellikle el-hâc/hâciye unvanı, diğerlerinden farklı bir karakter taşımaktadır. Zira bu unvan, doğrudan servetle ilişkili bir sonuçtur; servet sahibi olmanın ve hacca gitmenin getirdiği bir ayrıcalıkla sonradan kazanılmıştır. Dolayısıyla, el-hâc unvanına sahip murislerde görülen yüksek servet düzeyi, unvanın kendisinden kaynaklanmaz; aksine, belirli bir servet düzeyine ulaşabilmiş kişilerin bu unvanı edinmiş olmalarından ileri gelir. Neticede el-hâc unvanı ile servet arasındaki ilişki, nedensel olmaktan ziyade korelatif/ilintili bir özellik taşır ki bu durum, diğer unvanların doğrudan soy ve meslek kökenli etkilerinden ayrılmaktadır.⁴¹¹

⁴¹⁰ Hanım unvanlı kadınların servet üzerindeki etkisinin pozitif hesaplandığı çalışma için bkz.: Özer, “Osmanlı’da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)”, 54.

⁴¹¹ Başkaca unvanlara sahip murislerin de hac vazifesini yerine getirerek hacı/hâciye unvanını kullandığı önceki bölümde ifade edilmiştir. Bu bakımdan, sadece bu unvana sahip murisler değerlendirilirken, unvanın servet düzeyini belirleyen değil, servet düzeyinin sonucu olarak kazanılmış bir sıfat olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 79; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63.

Müslüman murisler üzerinden yapılan değerlendirmede, erkeklerin %56,7'si, kadınların ise %24,9'u en az bir unvana sahip olmuştur. Brüt ve net servet ortalamaları üzerinden cinsiyete göre unvan sahipliği ile servet ilişkisine genel bir bakış atıldığında, unvanlı erkeklerin brüt ortalama serveti unvansız olanların yaklaşık 3,2 (nette 3,3) katıdır. Unvanlı kadınların servetleri unvanı bulunmayanlara kıyasla yüksektir, ancak erkeklerle göre daha sınırlıdır, zira fark yaklaşık %15 (1,15 kat) civarındadır. Netice itibarıyla, unvanlı murislerin servetlerinin unvansızlara kıyasla belirgin biçimde daha yüksek olduğu söylenebilir.⁴¹²

Meslekî açıdan örneklem tekrar ele alındığında, din ve cinsiyete göre genel bir filtrelemeye gerek kalmamıştır. Bu çerçevede, meslekî zümrelerin servet dağılımları doğrudan örneklem tamamı (5.272) üzerinden değerlendirilmiştir. Böylece, meslek temelli servet farkları ve dağılım eğilimleri, örneklem bütününe ilişkin daha genel ve karşılaştırılabilir bir tablo ile ele alınmıştır.

Meslekî zümrelere göre net reel servetlerin ortalama, ortanca ve çeyrekler açıklığı (IQR)⁴¹³ Tablo 31'e aktarılmıştır. Hemen her zümrede ortalama servet düzeyleri, ortanca değerlerin oldukça üzerinde seyretmektedir. Bu, servet dağılımının simetrik olmadığını ve belirli yüksek servet değerlerinin ortalamayı yukarı çektiğini göstermekte ve dolayısıyla servet dağılımında belirgin bir eşitsizliğin varlığına işaret etmektedir. Nitekim ileride, servet eşitsizliğinin ölçümünde tablodaki meslekî zümrelere tekrar dönülecek, ancak burada, örneklemden çıkarılma yapılmaksızın (guremâ vb.) ve uç değerlere tırpan uygulanmaksızın mevcut veriler değerlendirilmiştir.

⁴¹² Terekeler üzerine yapılan çalışmalarda, unvana sahip murislerin servetlerinin, unvansızlara kıyasla çeşitli oranlarda katlandığı tespit edilmiştir: Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)", 55-57; Veysel Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 69-71; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 37; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63-64; İyigönül Atasagun, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)*, 121-122.

⁴¹³ Çeyrekler açıklığı, istatistiksel yayılma ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Olası aykırı değerleri hariç tutarak verilerin medyan etrafındaki yayılımı hakkında fikir verir. Kutu grafiğinin farklı bir yansımasıdır.

Zümreler	Ortamala	Ortanca	Çeyrekler Açıklığı (IQR)	Tereke Sayısı
Asker	739.81	283.86	633.84	638
Asker-Esnaf	553.81	279.61	448.74	133
Asker-Tüccar	1301.79	631.29	1109.32	147
Bürokrat	1363.30	540.96	820.56	21
Ulemâ	712.58	235.65	607.36	301
Ulemâ-Esnaf	336.42	283.36	321.20	58
Ulemâ-Tüccar	1400.53	438.70	924.84	102
Esnaf- Zanaatkâr	391.67	192.21	374.52	439
Tüccar	602.53	277.89	538.22	58
Ticari-Ziraî Emtialı ⁴¹⁴	798.86	360.81	730.06	611
Tespit Edilemeyen	244.92	108.21	187.33	2.764

Tablo 31: Meslekî Zümrelerin Net Servetlerinin Özeti (kuruş)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablodaki genel eğilimler, ortalama servet değerlerinin oldukça değişken olduğunu göstermektedir. En yüksek ortalamaya sahip ilk üç zümre sırasıyla ulemâ-tüccar, bürokrat ve asker-tüccar olarak öne çıkmaktadır. Buna karşılık, ortanca değerlere bakıldığında sıralamada asker-tüccar zümresi ilk sıraya yerleşmektedir. Öte yandan, meslekî konumu tespit edilemeyen murisler, anlamlı biçimde en düşük ortalamaya sahiptir. Ardından ulemâ-esnaf zümresi gelmektedir. Ortanca değerlerde ise yine mesleği tespit edilemeyenler ilk sırada yer alırken, ikinci sırada esnaf-zanaatkârlar bulunmaktadır.⁴¹⁵ Bu farklılıklar, servet dağılımında yalnızca zümre içindeki eşitsizlikleri değil, zümreler arası servet düzeylerindeki belirgin ayrışmayı da ortaya koymaktadır.

Ortalamalar ile ortancalar arasındaki farkın belirgin şekilde açılması, servetlerin dağılımındaki uç değerlere işaret etmekte ve bu durum, eşitsizliğin söz konusu fark aracılığıyla daha görünür hâle gelmesini sağlamaktadır. Bu noktada, servet dağılımındaki

⁴¹⁴ Tefecilik ile ticari faaliyetlere işaret eden emtia-sermaye sahipliği, “ticari-zirai emtia” şeklinde ifade edilerek, birleşik verilmiştir.

⁴¹⁵ Mesleği tespit edilemeyenler bir tarafa koyulursa, meslekî zümreler içinde esnaf ve zanaatkarların (ulemâ-esnaf dâhil) kent sakinleri içinde alt tabakayı/servet grubunu oluşturdukları görülmektedir. Osmanlı esnafı hakkında ayr. bkz.: Miyase Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 67-69.

yayıma çeyrekler açıklığı üzerinden bakıldığında, en geniş açıklık değerlerine sahip ilk iki zümrenin asker-tüccar ile ulemâ-tüccar olduğu görülmektedir. Bu zümrelerde servet dağılımı daha heterojendir, yani murisler arasındaki servet farkları oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Buna karşılık, en dar açıklık değerleri ise mesleği tespit edilemeyen murisler ile ulemâ-esnaf zümresine aittir. Özetle, farklı meslekî zümrelerin yalnızca servet düzeyleri değil, aynı zamanda zümre içindeki servet dağılımları ve eşitsizlik düzeyleri de anlamlı ve beklenen farklılıkları göstermektedir.

Sonuç olarak, Kastamonu toplumunda bireylerin servet düzeylerinin, meslekî konumlarıyla anlamlı bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yönetici zümreyi oluşturan asker, bürokrat ve ulemâ mensuplarının servetleri, diğer toplumsal zümrelere kıyasla belirgin biçimde daha yüksektir.⁴¹⁶ Özellikle ulemâ ve asker sınıfının ticaretle de meşgul olmaları (ulemâ-tüccar gibi) servet düzeylerini yaklaşık iki katına çıkarmıştır. Buna karşılık, aynı zümrenin esnaflık yapması servetlerini düşürmüştür. Öte yandan, meslekî konumları tam olarak tespit edilemese de terekelerinde ticari ve ziraî emtia bulunan murislerin de dikkate değer bir servet düzeyine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

3.5. Servet Bileşenleri ve Kategorik Dağılımlar

Tereke defterlerinin imkân ve sınırlılıkları çerçevesinde, buraya kadar toplumun sosyo-ekonomik yapısını çözümlemedeki önemli bir gösterge olan servet dağılımları üzerinde durulmuştur. Bu değerlendirmelerde servetlerin düzeyleri, din- cinsiyet, yerleşim yeri ve dönem gibi değişkenler temelinde incelenmiştir. Bu bölümde ise, servetin sadece niceliksel büyüklüğü değil, aynı zamanda niteliksel yapısı iki başlık altında ele alınmıştır. İlk başlık altında, servetlerin hangi tür bileşenlerden oluştuğu ve bu bileşenlerin servetler içindeki ağırlıkları incelenmiştir. İkinci başlıkta ise, servet bileşenlerinin farklı toplumsal kesimlerde ve yerleşim gibi kategorik değişkenlere göre nasıl dağıldığı ve hangi bileşenlerde yoğunlaşmanın olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece, farklı grupların zenginlik göstergesi sayılabilecek bileşen türlerindeki eğilimler ve bu eğilimlerin zaman içindeki dönüşümü de görülmeye çalışılmıştır.

⁴¹⁶ Unvanlar bahsinde olduğu gibi, söz konusu servet analizlerinin yapıldığı çalışmalarda askerî zümrenin (özellikle seyfiye) servetleri geri kalanlara nispetle fazladır.: Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 105-vd.; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 37; Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)", 55-57; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63-64.

3.5.1. Servet Bileşenlerinin Yapısal Analizi ve Genel Dağılımlar

Bu konu altında, Kastamonu’da 140 yıllık süre zarfında kayda geçen -mümkün olduğunca- tereke defterlerine yansıyan servet bileşenleri ele alınmıştır. Bunu yaparken, terekenin aktif mal varlığını oluşturan servet bileşenleri, niteliklerine göre benzerlik gösterenler birleştirilerek tasnif edilmiş, ardından alacaklarla birlikte toplam aktif tutar, her bir bileşen grubuna oranlanmıştır.⁴¹⁷ Elde edilen verilerden hareketle servet bileşenleri tasnifinin dağılımı Grafik 29’da gösterilmiştir.

Bu çerçevede servet bileşenlerinden nelerin hangi kategoride kullanıldığına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Sergiler, döşemeler, oturma ve yatak takımları, mutfak araç-gereçleri; bakır (evani nühâsiye), hurda demir gibi hemen her evde çeşitli düzeylerde bulunan temel yaşamın gerekli unsurlarını “eşya- mutfak” kategorisi altında birleştirilmiştir. Esasında mutfak ayrı bir kategori olacak kadar zengin unsurlara sahiptir, ancak işlem kolaylığı için birleştirilerek hesaplanmıştır. Yine, hemen her terekede yer alan giyim- kuşama dair malum olunan unsurlar ayrı kategori altında birleştirilmiştir.

Tereke sahibinin eğitim düzeyi ve mesleğiyle ilgili ipuçları elde edilebilen kitaplar, ayrıca değerlendirilmiştir. Kitap kategorisinde olduğu gibi adet ve fiyatlarıyla ilgili olarak, sosyo-kültürel analizlere kapı aralayan silahlar da ayrı bir kategoride gösterilmiştir.

Dükkânda, handa, çarşıda bulunan ticari emtia, miktar ve fiyatlarıyla terekelerde yer almaktadır. Bunların içinde ticari emtia niteliği belirtilenler olduğu gibi terekenin genel içeriğiyle uyumsuz olarak görülen, onlarca top kumaş, ham deri, bakır, demir gibi ham ya da yarı mamul ürünler; terzi, debbag, demirci vb. malzemeler ticari emtia kategorisine dâhil edilmiştir.⁴¹⁸ Bunların içinde kimi örneklerde olağansütü miktarlarda yorgan, yasdık gibi ev içi eşyalar ve giyim unsurları da yine ticari emtia kategorisine dâhil edilmiştir.⁴¹⁹ Çeşitli hayvan, mahsul ve hububatlar ile ziraat ve hayvancılıkla ilgili çift alati,

⁴¹⁷ Malum olduğu üzere, terekelerin aktif kısmı taşınır ve taşınmaz mallar ile varsa alacaklardan oluşmaktadır. Bununla birlikte, tereke bileşenleri toplamı ile cem’an yekûn arasında bazı örneklerde, ilk bölümde vurgulandığı üzere uyumsuzluklar tespit edilmiştir. Bu uyumsuzluklar, çoğunlukla cem’an yekûna dâhil edilmeyen taşınmazlar veya sonradan ortaya çıkan mal ve alacaklardan kaynaklanmaktadır. Taşınmazlardan, özellikle müsakkafâtan olanlar çoğu zaman yekûna dâhil edilmeksizin doğrudan hissedarlara paylaştırılmıştır. Bu gibi durumlarda, hissedarlara doğrudan intikal eden ilgili unsurlar, servet bileşenlerine karşılık gelen gruplara ayrıca eklenmiştir. Örnek terekeler: KŞS. no: 5692, 58/104; 5738, 26/65; 5794, 12/17.

⁴¹⁸ KŞS. no: 5747, 4679; 5683, 116-117/191, 5686, 77-/139, 5692, 206-208/374, 5706, 44-45/101; 5722, 22/66.

⁴¹⁹ KŞS. no: 5730, 180/106; 5733, 137-136/197; 5742, 53-54/154; 5746, 79-80/265; 5749, 149-150/455.

grafiklerde “kırsal varlıklar” kategorisi altında birleştirilmiştir.⁴²⁰ Yine, çeşitli altın ve para birimleri,⁴²¹ değerli madenler, ziynet unsurları “nakit/ altın” kategorisi içerisinde ele alınmıştır. Murislerin terekelerine intikal eden miraslar, ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Köle ve câriyeler de -kimi örneklerde hisse olarak yer alır- aynı kategoride birleştirilmiştir.

Taşınmazlar üç kategoride ele alınmıştır. Bunlardan ilki, yaşanılan mekân/mesken olarak kullanılan alanlar menzil, oda ve konakları “menzil” kategorisinde değerlendirilmiştir. İkincisi, dükkân, han, mağaza ve niteliği belli-belirsiz müsaaffakâtlar ticari taşınmazlarda birleştirilmiş; taşınmazlar içinde dükkân ve han arsaları ticari taşınmazlara; menzil arsaları menzil’e eklenmiştir. Son taşınmaz grubu ise geçimlik veyahut ticari maksatlarla sahip olunan bahçe, tarla, arsa, harman gibi arazi vasıflı taşınmazlarla birlikte ambar, ağıl, değirmen ve samanhan, “kırsal taşınmazlar” kategorisinde birleştirilmiştir.

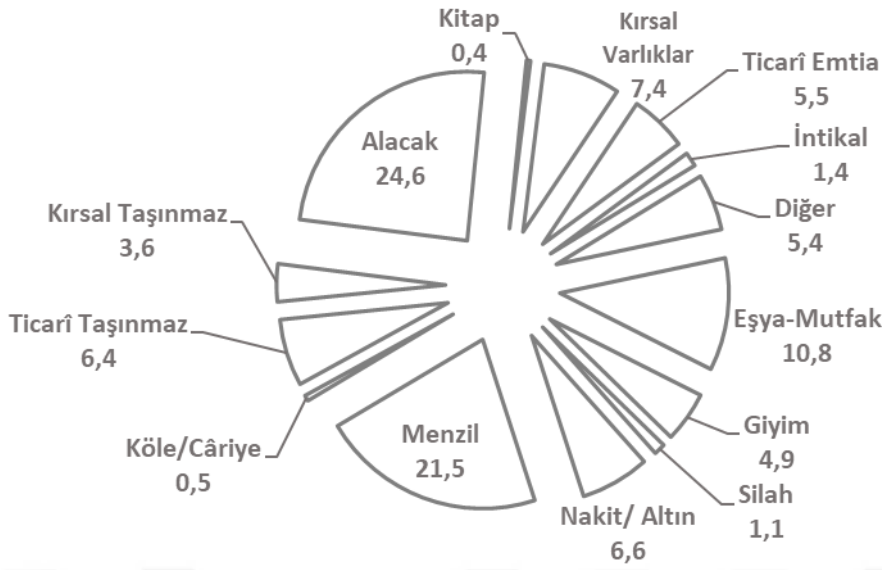
Murislerin, kişilerden veya çeşitli borç defterleri (mahsulat, karz gibi) alacaklar kısmına dâhil edilirken, mehir ve resm-i nikâh sadece cinsiyete göre hazırlanan grafiklerde gösterilmiştir. Bunlar, kadınların alacakları olduğundan, genel servet bileşenleri içinde sadece kadınlar tarafının alacaklarına eklenerek hesaplanmıştır ve genel grafikte dışarıda bırakılmıştır.

Terekelerde doğrudan “bey’ olunan eşya” şeklinde kayıtlara yansıyan ve topluca değerleri verilen unsurlar da bulunmaktadır. Bu tür kalemler ile çeşitli gelirler (maaş, icâre ve gedikler) “diğer” kategorisi altında birleştirilerek gösterilmiştir.⁴²²

⁴²⁰ KŞS. no: 5747, 153/245; 5684, 161-162/ 236; 5694, 409-410/172; 5735, 112/371; 5749, 129/379.

⁴²¹ Farklı dönemlere ait altın, gümüş, bakır ve kâğıt temelli çeşitli paralarla karşılaşılmıştır. Bunlar arasında İstanbul/ İslâmbol altını, Mısır nısfıyesi, Mısır zencirli altını, Mısır dokuzluğu, kebîr ve sagîr altın, bütün, cedîd rubiye, atik rubiye, findık, yaldız, mahbûb, zer-i mahbûb nısfıyesi (veya yalnızca nısfıye), yeşil altın, çakıllı altın, atik yüzlük altın, Osmanî lirası, İstanbul ve Mısır mecidiyeleri (20’lik sim mecidiye), Mahmudiye (ve 20’lik), Hamidiye, Ahmediye, akçe, beyaz akçe, sırmalı akçe, ufak akçe, kuruş, atik kuruş, bütün kuruş, para, otuz paralık, yarımlik, ufak para ve kaime (1860, tek gözlem) sayılabilir. Örnekler: KŞS. no: 5794, 67/111; 5749, 208/621; 5735, 165/228; 5733, 125/225; 5733, 133/205; 5732, 165/281; 5723, 22-23/74; 5708, 64/83; 5700, 89/229; 5681, 9-10/21; 5758, 149/348.

⁴²² Ayrıca, eşyaların topluca/ öbekler şeklinde verilmesi, “bir miktar” gibi belirsiz nitelemelerin yanında miktar veya fiyatların da boş bırakıldığı kayıtlar da mevcuttur: KŞS. no: 5738, 26/ 65; 5794, 12/17.

Grafik 29: Servet Bileşenlerinin Genel Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki veriler, terekelerde yer alan bileşen türlerinin kendi içindeki yüzdesel dağılımını göstermektedir. Servet bileşenleri içinde en fazla paya sahip üç kategori sırasıyla şöyledir: İlki, terekelerde en yüksek pay, %24,6 oranıyla alacaklara aittir.⁴²³ Bireylerin ticari veya gündelik ilişkilerden doğan alacakları, servet bileşenleri içinde önemli bir kısmı oluşturmaktadır.⁴²⁴ Ardından taşınmazlardan menzil %21,5’lik oranla gelmektedir. Üçüncü olarak da eşya-mutfak (%10,8) kategorisi gelmektedir ki, gündelik yaşamın maddî varlıkları da hatırı sayılır düzeydedir.

Ticari taşınmazlar (%6,4) ile ticari emtialar (%5,5) birlikte ele alındığında, %11,9’luk bir orana ulaşılmaktadır. Servetler içinde en az bulunma oranlarına sahip unsurlardan ilki %0,4’lük oranıyla kitaplardır. Bunu %0,5 ile köle/câriye izlemektedir.⁴²⁵ Silah sahipliği ise %1,1 oranında kalmıştır.

Tereke defterlerinde, miras yoluyla edinilen parasal kıymetlerin görünürlüğü sınırlı kalmıştır. Zira, intikal yoluyla aktarılan meblağların toplam servet içerisindeki payı

⁴²³ Örneklemdeki 5.272 terekeye göre alacaklar servetlerin %24,6’sını oluştururken, borca batık terekeler hariç, 5.135 kayda göre %24,8’dir. Borç-alacak değerlendirmesi, borca batıklar hariç tutularak yapılmıştır. Yine 5.272 kayda göre borçların servetlere oranı (brüt) %11,28 iken, borca batıklar çıkartıldığında %10,3 olmaktadır.

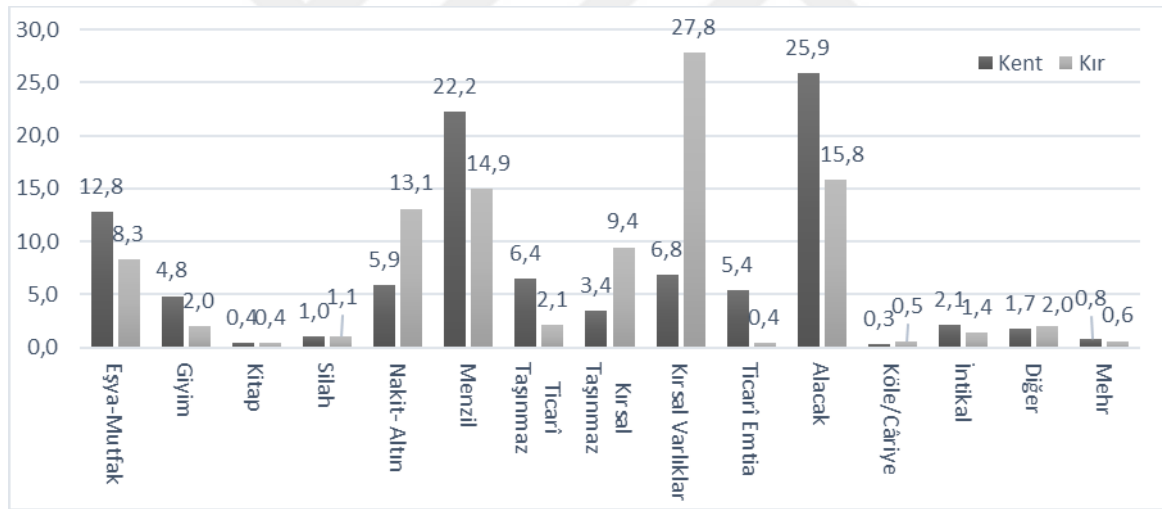
⁴²⁴ İncelenen terekelerin %94,5’inin kentin merkez mahallelerinin sakinleri oldukları göz önüne alındığında, kredi ve borç ilişkilerinin servetlerdeki yoğun yansımaları doğaldır. Alacak-borç ilişkileri ve giderler bahsinde bu konuya dönülecektir.

⁴²⁵ 17. yüzyıl İstanbul’unda bu oran %2,76 tespit edilmiştir.: Öztürk, “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul’da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı”, 50.

yalnızca %1,4 düzeyindedir. Ancak bu oran, yalnızca nakdî intikalleri kapsamaktadır; menzil, eşya gibi intikal eden miraslar bu orana dâhil değildir. Nakit dışındaki bu tür intikaller ilgili servet bileşenlerine dağıtılarak değerlendirilmeye alınmıştır.⁴²⁶

Örneklemin servet kompozisyonu içinde, alacaklar ve menziller başat iki önemli yönü oluşturmaktadır. Ticari ve ziraî faaliyetlerin izdüşümü olan varlıklar da önemli oranlarda bulunmaktadır, ancak eşya-giyim gibi temel ve bireysel kullanım malları kadar baskın değildir.

Kitap ve silahların servet içindeki düşük oranı, söz konusu unsurların fiyatlarıyla ilgilidir. Zira, toplam servete göre değil, sahiplik sayısı açısından bakıldığında, murislerin profillerine göre kitap-silah sahipliği değişmekte, dolayısıyla oranları yükselmektedir. Sonraki bölümde ele alındığı üzere, mesela silah sahiplik oranı örneklem bazında %27,7'dir. Öte taraftan, köle ve câriyelerin hem sahiplik sayısı hem de servetler içindeki payı düşüktür. Kastamonu'nun iktisadi ve içtimaî yapısının yanında tarihsel dönemle de ilişkili olan bu durum, müstakil olarak ilgili konularda açıklanmaya çalışılmıştır.

Grafik 30: Tereke Bileşenlerinin Kent-Kır Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikten anlaşıldığı üzere, kent ve kır arasındaki servet bileşenlerinin kompozisyonu doğal görünümünü sunmaktadır. Kent terekelerinde sırasıyla alacaklar (%27,0), menzil (%22) ve eşya-mutfak (%12,8) ilk üçü oluşturan baskın servet unsurlarıdır. Kıra ait

⁴²⁶ Terekelerde, özellikle taşınmazların değerleri çoğu zaman hisse oranlarına göre belirtilmiştir. Mesela, “babasından intikal eden menzilden sülüs hissesi” gibi, ilgili taşınmazların kıymetleri kayıtlarda yer almıştır. Bu yönden bakıldığında, intikal eden parasal oranın çok daha üstünde bir değer çıkabilir.: KŞS. no: 5747, 89/150; 5683, 363/542; 5690, 100-101/147.

terekelerde ise kırsal varlıklar (%27,8), alacaklar (%17,7) ve menzil (%14,9) başat servet bileşenlerini oluşturmaktadır. Servetler içinde en az paya sahip üç bileşene bakıldığında, kitap (kent-kır %0,4), silah (kent %1,0- kır %1,1) ve köle/câriye oranları (kent %0,3- kır %0,5) her iki yerleşimde de düşüktür. Köle/câriye kırsalda bir miktar yüksek olmakla beraber, genel itibarıyla oranlar birbirine yakındır. Nihayetinde, kentte ticaret ve borç ilişkilerinden kaynaklı servet yapısına karşın, kırdaki ziraî faaliyetlere dönük unsurların güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, servet içinde kentte parasal oranların kırsala nispetle düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Din-cinsiyetten bağımsız, 1749-1891 yılları arasına tarihlenen terekelerdeki servet bileşenlerinin dağılım oranları, dönemsel olarak Tablo 32’de verilmiştir. Her dönem için bileşenler kendi içlerinde oranlanmıştır.

Dönemler	1749-1769	1770-1789	1790-1809	1810-1829	1830-1849	1850-1869	1870-1891
Silah	1,6	0,8	1,3	1,4	1,3	0,6	0,4
Eşya-Mutfak	7,6	6,7	10,1	11,0	15,4	13,9	9,6
Kitap	0,4	0,3	0,5	0,3	0,4	0,5	0,3
Giyim	4,7	4,8	6,0	6,0	5,3	3,8	3,0
Nakit- Altın	5,5	7,1	5,7	4,9	4,8	6,3	11,4
Alacak	27,3	35,5	30,3	32,2	25,8	20,2	23,0
Kırsal Varlık	7,9	7,1	6,1	6,3	6,4	10,2	7,1
Ticari Emtia	4,0	4,8	3,9	4,0	3,1	5,5	12,3
Köle/Câriye	1,9	0,7	0,6	0,2	0,3	0,1	0,0
İntikal	1,3	1,6	2,8	3,9	3,2	1,8	2,5
Menzil	23,9	17,0	20,8	20,9	23,6	21,7	20,5
Ticari Taş.	8,3	5,9	6,1	4,3	4,9	8,2	6,1
Kırsal Taş.	3,9	3,6	3,7	2,7	3,4	4,5	3,3
Diğer	1,7	3,9	1,9	1,9	2,1	2,7	0,5

Tablo 32: Servet Bileşenlerinin Dönemsel Oranları (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1749-1769 döneminde servetlerin yapısı daha çok alacak ve menzil ağırlıklıdır; sonraki dönemde kredi/borç bağlantılarıyla ilişkin alacaklar öne çıkmıştır. Yüksek enflasyonun damga vurduğu 1790-1829 aralığında yine alacaklar yüksek seyretmiş, bunun yanında

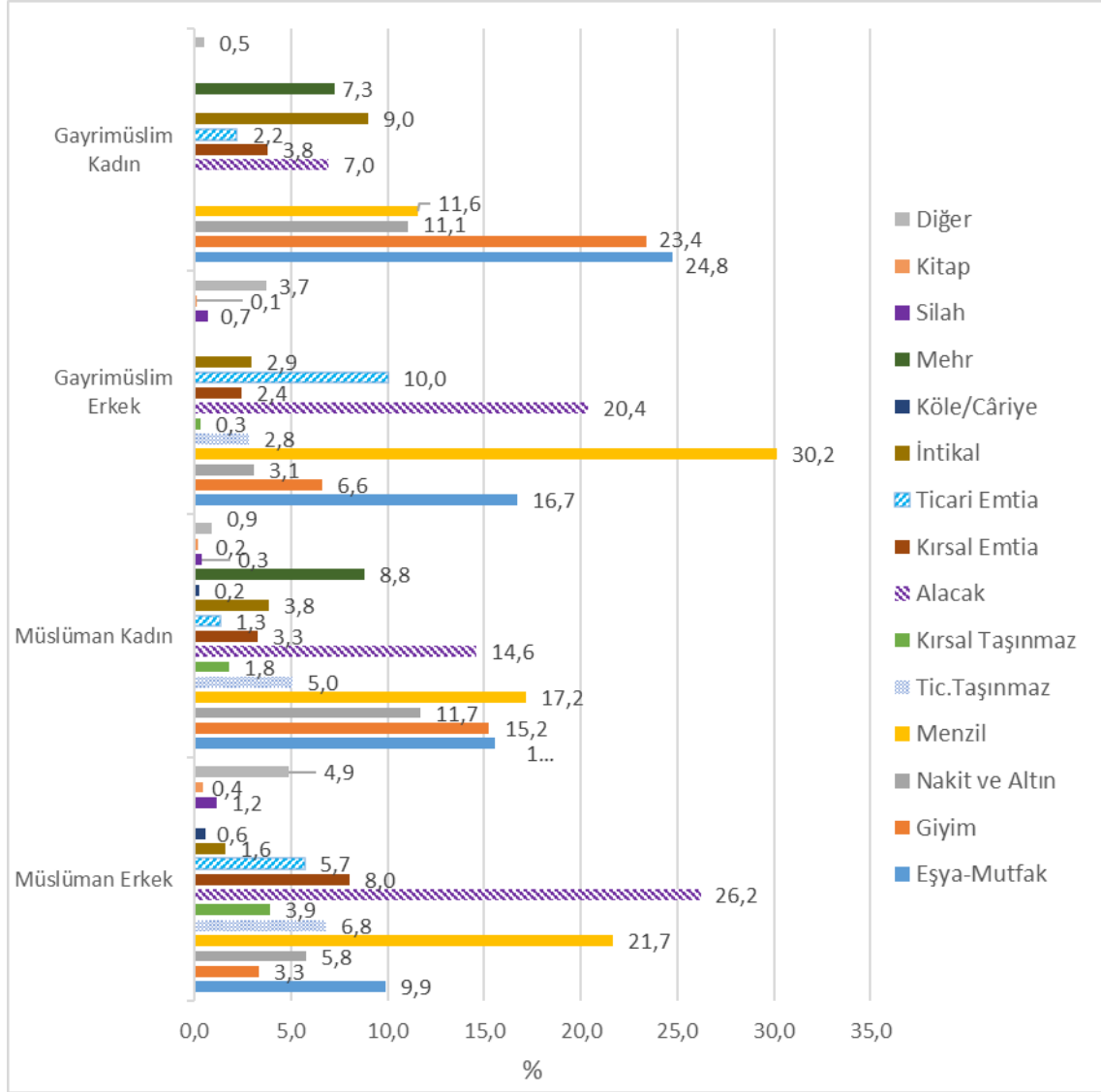
tüketime yönelik varlıklar da (eşya-giyim) artış göstermiştir. 1850'den sonraki dönemlerde kırsal varlıklar ve ticari emtialar ile nakitler, servetlerde ön plana çıkmaya başlamıştır. Yine aynı dönemlerde alacaklar azalırken, borçlanma artmaya başlamıştır. Netice olarak, 140 yıllık bir süreçte tereke sahiplerinin servet yapısında önemli değişimler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Süreç içinde nakit ve ticari emtia payının artması, ticaretin ekonomideki artan önemine işaret ederken, köle/câriye ve silah sahipliğinin azalışıyla geleneksel varlıkların terk edilmeye veya servetler içindeki kıymetleri itibarıyla daha az yer kapladıkları görülebilmektedir. Ve son olarak, bütün dönemlerde menziller, servetlerin ağırlık merkezleri olmaya devam etmiştir.

3.5.2. Servet Bileşenlerinin Kategorik Değişkenlere Oranları

Önceki konuda grafiklerde yer alan servet bileşenlerinin sunduğu değerler, esasında örneklemin %68'ini oluşturan Müsüman erkeklere ait servetlerin kaba bir görünümünü sunmaktadır. Nitekim, iktisadi faaliyetler ve taşınmazlardaki oransal fazlalık, müslüman erkek murislere özgü bir durumdur. Bu bağlamda, daha detaylı ve zaman serisine üzerinde servet bileşenlerinin din-cinsiyet ve toplumsal konuma göre yeniden kurgulanması açıklayıcı olacaktır.

Grafik 31, kayıtlardaki servet bileşenlerinin demografik gruplar arasındaki dağılımını karşılaştırmalı olarak göstermekte, her bir grubun ekonomik faaliyetleri, tasarruf alışkanlıkları hakkında genel bir görünüm arz etmektedir.

Müslüman erkeklerin servet bileşenlerinin büyük kısmını alacaklar (%26,2) ve menzil (%21,7) oluşturmaktadır. Bu durum, Müslüman erkeklerin ticari ilişkiler (alacaklar) ve taşınmaz mülkiyetleri yoluyla servet biriktirmede baskın olduğunu göstermektedir. Servetlerinde az yer kaplamakla birlikte, köle/câriye (%0,6) ve silah (%1,2) oranları, diğer gruplara nispetle daha belirgindir.

Grafik 31: Din ve Cinsiyete Göre Tereke Bileşenlerinin Kompozisyonu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Müslüman kadınların servetleri içinde en fazla paya eşya-mutfak (%15,6) ve giyim (%15,2) bileşenleri sahiptir. Alacaklar da %14,6 oranıyla belli bir ağırlık oluşturmaktadır. Buna mehirler de eklenince (%8,8), alacakların Müslüman kadın servetleri içindeki payı oldukça önemli bir düzeye ulaşmaktadır.

Gayrimüslim erkeklerde menzil (%30,2) ve alacaklar (%20,4) servetleri içinde ağırlığı oluşturmaktadır. Bununla birlikte, gayrimüslim erkeklerin ticari emtia sahiplik oranları, tüm gruplardan fazladır. Gayrimüslim kadınlarda ise eşya-mutfak (%23,1) ve giyim (%22,5) bileşenleri servetlerinde yüksek paylara sahiptir. Kırsal varlık sahipliği

gayrimüslim kadınlarda tüm gruplara nazaran yüksektir; bilhassa, grafikte kırsal mallar içinde birleştirilen hayvan ve çeşitli mahsuller açısından.

Cinsiyete göre genel bir değerlendirme yapıldığında, erkekler servetlerini daha çok ticari varlıklarda (alacaklar, ticari emtia, taşınmazlar) yoğunlaştırmışlardır. Müslüman erkeklerde alacaklar ve menziller ilk iki baskın bileşen iken, gayrimüslim erkeklerde tersi olarak önce menzil sonra alacaklar olmak üzere, baskın servet bileşenlerini oluşturmaktadır. Kadınların servetleri ise daha çok tüketim malları, kişisel eşyalar ve nakit varlıklarda (eşya-mutfak, giyim, nakit-altın) toplanmıştır. Özellikle Müslüman kadınlar için mehir, önemli bir alacak- güvence kalemi olarak öne çıkmaktadır.

Özetle bu dağılımlar, Kastamonu toplumunda dinî aidiyet ve cinsiyetin, bireylerin servet biriktirme biçimlerini ve dolayısıyla toplumsal statülerini nasıl şekillendirdiğine dair genel görünüm sunmaktadır.

Servet bileşenlerinin hangi servet gruplarında nasıl dağılım gösterdiğini izlemek için Tablo 33 hazırlanmıştır. Tablo, servet büyüklüğüne göre erkek ve kadınlara ait tereke bileşenlerinin dağılımını betimlemektedir.

Tabloya göre, erkek murislerden ≤ 249 kuruşa kadar serveti olanların, eşya-mutfak (%25,8) ve menzil (%38,0) tereke bileşenlerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Alt servet grubu veya düşük servetlerde, temel yaşam ihtiyaçlarına yönelik bileşenler öne çıkmaktadır. Yine bu çerçevede, ticari olmaktan çok gündelik borç ilişkileriyle bağlantılı alacaklar (%10,6) üçüncü sırada yer almaktadır. Orta servet grubunda (250-999) yer alan erkek murislerde, yine menzliler (%29) ilk sırada yer alırken, alacaklar (%19,1) ardından gelmektedir. Servet arttıkça ticari ilişkilerin de arttığı anlaşılmaktadır. Nitekim ticari emtia ve taşınmazlar, bir önceki servet grubuna göre artmıştır. Üst servet grubunda yer alan (≥ 1000) murislerin ise alacakları (%34,4) neredeyse servetlerinin 1/3'ünü oluşturmaktadır. Ticari ve kırsal malların servetler içindeki payları artmıştır. Özetle, erkek murislerin servetleri arttıkça temel geçime dair bileşenler (eşya, giyim vs.) azalmakta; taşınmaz, ticari emtia ve alacaklar artmaktadır.

Servet Düzeyleri ve Bileşenler	Erkek			Kadın		
	≤ 249	250-999	1000 ≥	≤ 249	250-999	1000 ≥
Eşya-Mutfak	25,8	16,0	8,3	25,4	16,6	11,1
Giyim	5,1	3,9	3,0	18,8	13,4	7,9
Kitap	0,5	0,5	0,4	0,2	0,3	0,3
Silah	1,1	1,0	1,1	0,1	0,1	1,0
Nakit ve Altın	2,9	4,0	6,3	7,4	16,6	12,8
Menzil	38,0	29,0	17,1	19,8	20,9	13,5
Ticari Taşınmaz	1,8	8,5	6,7	0,5	2,0	5,6
Kırsal Taşınmaz	1,8	2,3	5,0	0,6	0,9	3,9
Alacak	10,6	19,1	34,4	12,0	15,4	23,3
Kırsal Varlıklar	5,8	7,4	9,2	1,6	1,9	7,4
Ticari Emtia	3,2	4,2	6,8	1,5	1,5	1,2
Köle/Câriye	0,0	0,1	0,4	0,0	0,0	0,3
İntikal	3,0	2,9	0,8	2,4	5,3	5,7
Diğer	0,5	1,1	0,5	0,3	0,5	1,2
Mehr	0,0	0,0	0,0	9,5	4,6	4,8

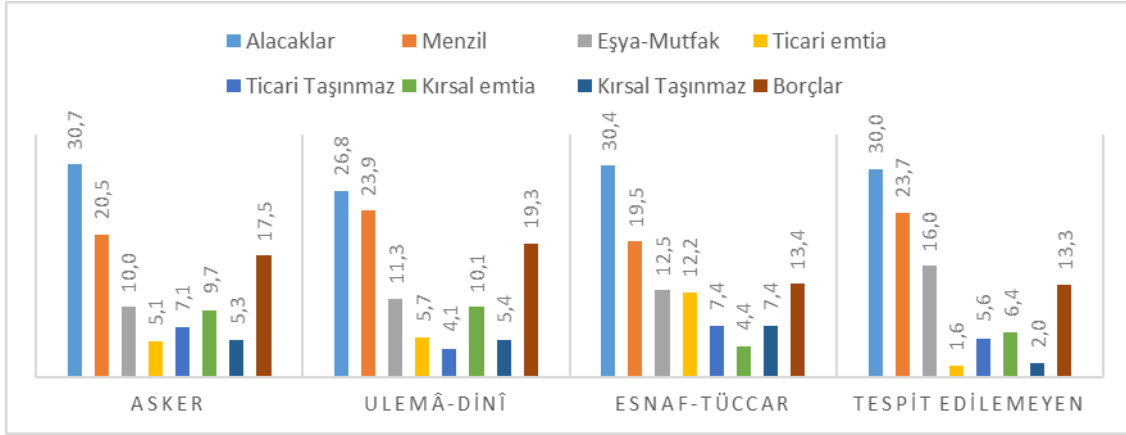
Tablo 33: Cinsiyet ve Servet Gruplarına Göre Tereke Bileşenlerinin Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Benzer sıralamayla kadınlardaki eğilimlere bakıldığında, ≤ 249 kuruş servet düzeyindekilerin eşya-mutfak (%25,4), menzil (%19,8) ve giyim (%18,8) ilk üçte yer alan servet bileşenleridir. 250-999 düzeyinde menzil (%20,9) ve eşya-mutfak ile nakit/altın (%16,6) ilk üç servet bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu düzeyle birlikte kadınların nakit birikim eğilimi artmıştır. Son olarak üst servet grubundaki (≥ 1000) kadınların servetleri alacak (%23,3), menzil ve nakit/altın ağırlıklı oluşmaktadır. Kadın-erkek farketmeksizin genel eğilim ise, servetler arttıkça alacak oranları da artmakta; ticari ve kırsal taşınmazlar da servetlerin hacmiyle paralel artmaktadır.

Servet gruplarına göre, cinsiyet ve din ekseninde yapılan servet bileşenlerinin dağılım analizlerinin ardından, meslek gruplarındaki dağılımların genel görünümüne de bakmak, toplumsal düzeyde servet kompozisyonlarının nasıl yoğunlaştığını anlamak açısından yararlı olacaktır. Bu amaçla Grafik 32 hazırlanmıştır. Ancak servet bileşenlerine

yukarıdakilerden farklı olarak alacak ve borçlar da (ve mehirler) dâhil edilmek suretiyle ilgili meslekî zümrelere oranlanmıştır.

Grafik 32: Meslekî Zümrelerin Servet Bileşenlerinin Oranları (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Meslekî zümrelerin servet bileşimi, ekonomik faaliyetlerinin niteliği ve servetlerinin niceliğiyle doğal olarak paraleldir. İncelenen zümreler arasında askerî, ulemâ/dinî, esnaf-tüccar ve mesleği tespit edilemeyen gruplar yer almaktadır. Bu dört grubun brüt servetleri içindeki kalemler farklılık göstermektedir.

Tüm zümrelerde alacaklar, daha önce de olduğu gibi servet bileşenleri içinde öne çıkan unsurlardan biridir. Ulemâ-dinî zümrede (%26,8) biraz düşük olmakla birlikte diğer gruplarda oranlar birbirine oldukça yakındır. Tespit edilemeyenler grubunda, eşya-mutfak kalemleri yüksek orana sahiptir (%16) ve diğer zümrelerde %10-12 aralığındadır. Bu durum, söz konusu grubun düşük servetli, tüketim odaklı profillerden oluşabileceğini düşündürmektedir. Zira, servet düzeylerine göre bileşenlerde de bu unsurlarla paraleldir. Esnaf-tüccar grubunun ticari emtia oranı %12,2'lik bir payla, beklendiği gibi diğer zümrelerin (%4-7 arasında) neredeyse iki katıdır. Aynı şekilde ticari taşınmaz oranı da (%7,4) yüksektir. Bu sonuç, esnaf ve tüccarların sermayelerini doğrudan ticari faaliyetlerde değerlendirdiklerini göstermektedir. Ulemâ-dinî grubunun kırsal varlık (%10,1) oranı en yüksek seviyededir. Bu durum, vakıflar veya taşra gelirleriyle ilişkilendirilebilir. Askerîler de kırsal varlıklarda yüksek orana (%9,7) sahiptir.

Borç yükü açısından ulemâ-dinî zümresi %19,3'lük yüksek bir orana sahiptir. Askerî zümrenin seyfiye sınıfında bu oran %17,5 iken, esnaf-tüccar grubunda %13,4'tür. Bu veriler, özellikle ulemâ-dinî zümresinin taşınmaz ve emtia yatırımları yaparken

borçlanmaya meyilli olduğunu, esnaf-tüccar kesimin ise ticari dengelerini daha kontrollü sürdürdüğünü göstermektedir.

Askerîlerden hem seyfiye hem de ulemâ-dinî zümrelerde servet daha çok alacaklar, menzîl ve kırsal varlıklar üzerine kuruluyken, esnaf-tüccar zümresi belirgin biçimde ticari emtia ve ticari taşınmazlar ile öne çıkmaktadır. Borç yükü açısından en fazla borçlanan grup ulemâ/dinî zümresi olmuştur. Mesleği tespit edilemeyen grubun yüksek eşya-mutfak oranı, servet yapılarının yukarıda alt servet grubundakilere benzer şekilde (temel ihtiyaçlar) olduğunu göstermektedir.

Özetle, meslekî konumların bireylerin servet bileşenlerini ve dolayısıyla tasarruf tercihlerini farklılaştırdığı, toplumsal yapı açısından doğal ve beklenen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada terekeler, servetleri nicel olarak tam bir temsil gücüne sahip olmasalar da, nitel açıdan dönemin sosyo-ekonomik durumuna dair oldukça ayrıntılı ve gerçekçi bilgiler sunduğu açıkça görülmektedir.

3.6. Alacak- Borç İlişkisi ve Borca Batık Terekeler

Mirasların mahkemeye intikaliyle birlikte terekelerin 1. giriş/künye, 2. envanter, 3. borç ve masraflar, 4. bakiyenin bölüşümü şeklinde dört temel bölüm üzerinde inşa edilmiş olduğu daha önce belirtilmişti.⁴²⁷ Bunlardan envanter kısmı ile borç ve masraflar, terekelerin aktif ve pasiflerini oluşturmaktadır. Aktif kısım, diğer bir ifadeyle terekenin brüt toplamı taşınır-taşınmaz malları, hak ve alacakları içermekte; pasif kısım (minhâ'l-i ihrâcat) ise defin, vasiyet, mehr-i müeccel ile çeşitli borç ve mahkeme giderlerini kapsamaktadır.

Bu bağlamda, incelenen terekelerin borç ilişkileri, söz konusu kısımlar doğrultusunda gelir- gider kalemleriyle birlikte bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Diğer yandan, borç ilişkilerinde dikkat çeken borca batık terekeler, ayrı bir sosyo-ekonomik çerçevede ele alınmış ve bu terekelerin alacak-borç durumları, müstakîl olarak bir sonraki başlık altında incelenmiştir.

⁴²⁷ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 74-76; Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 53; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 44.

3.6.1. Gider Kalemleri ve Alacak ile Borçların Servetlere Nispetleri

Terekelerin aktifinde yer alan alacaklar incelendiğinde, toplam 2.278 murisin 17.221 kişiden 4.641.514,4 kuruş alacaklı olduğu belirlenmiştir. Bu alacaklar içerisinde, 179 murisin eşleri ve akrabaları da bulunmaktadır.⁴²⁸ Ayrıca, toplam 931.390 kuruşluk alacak, çeşitli zimem defterlerine kaydedilmiştir. Bu şekilde toplam alacak miktarı 5.572.904,4 kuruşa ulaşmaktadır. Söz konusu alacakların, örnekleme yer alan terekelerin toplamı olan 22.658.674,6 kuruşa oranı %24,6'dır. Öte yandan, 1.049 kadın murisin toplam mehir alacakları 166.313,5 kuruştur; bu da kişi başına ortalama 158,5 kuruşluk bir mehir alacağına karşılık gelmektedir. Mehir hariç tutulduğunda, alacakların tereke toplamlarına oranı %24,6 iken, mehirler dâhil edildiğinde bu oran %25,3'e çıkmaktadır.

Terekelerin pasifleri, yani ihracat kalemleri defin masraflarını, vasiyet ve borçları, mahkeme harç ve masrafları gibi çeşitli giderleri kapsamaktadır. Bu kalemlerin, din ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin örnekleme yer alan terekelerin nominal ortalama brüt servetlere nispetleri Tablo 34'te gösterilmiştir. Bununla birlikte, toplam borç hacmi bilinmediği için sübûta kalanlar ve eksi bakiye ile terekesi kapanan guremâyâ kalanlar, gider ve borç-alacak ilişkisinde hariç tutulmuş, her iki durum sonraki konuda ele alınmıştır.

İhracat Kalemleri (minhâ el-ihrâcât)	Toplam (kuruş)	Brüte Oranı %	İhracata Oranı %
a- Mehirlere (erkek)	498.987,50	2,2	9,6
b- Şahıs, Vakıf, Kira vb. Borçlar	2.292.256,45	10,3	43,9
c- Defin Giderleri	821.423,50	3,7	15,7
d- Vasiyetler	304.350,20	1,4	5,8
e- Mahkeme Giderleri (vergi vd.)	1.300.071,22	5,9	24,9
Toplam İhracat	5.217.088,87	23,5	100,0

Tablo 34: İhracat Kalemlerinin Kendi İçlerinde ve Brüt Servetlere Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

a-Mehirlere, erkek tereke sahiplerinin pasif/gider kısmında yer almaktadır. Bu giderler içinde sınırlı sayıda resm-i nikâh da bulunmaktadır. Toplam 2.428 murisin eşlerine olan

⁴²⁸ 5.272 muris üzerinden yapılan hesaplamadır.

498.987,50 kuruş (ortalama 205,5) mehir borcu tahsil edilmiştir. Bu gider kaleminin brüt servet içindeki oranı %2,2 iken ihracat kalemleri içindeki payı ise %9,6'dır.⁴²⁹

b-Bu kısımda, murislerin şahıslara (aile üyeleri ve ortaklara), esnaf ile çeşitli vakıf ve kurumlara olan borçları toplu şekilde değerlendirilerek tabloya aktarılmıştır. Tabloda ilgili kısımda yer alan meblağdan 184.463,65 kuruşluk kısmı, 355 murisin eşlerine olan ve “zevceye diyet müsbet” şeklinde kayıtlara geçen borçlarından oluşmaktadır. Avârız ve çeşitli para vakıflarına (değirmen, mahalle, çerağ/mum akçesi vb.) ait 266 murisin borçları ise toplam 46.861,90 kuruş olup, servete oranı %0,2; gider kalemleri içindeki payı ise %0,9'dur. Ayrıca 8 murisin 6.642,5 kuruş kira borcu kayıtlara yansımıştır. Kalan 2.245.384,45 kuruşluk borç ise, esas olarak şahıslara ve aile üyelerine yönelik çeşitli borç ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.⁴³⁰

c-Vefat edenin terekesinden ilk düşülen gider, “teçhîz ve tekfîn”, yani vefat eden kişinin yıkama, kefenleme ve defin işlemlerine ait masraflardır. Teçhîz- tekfîn ile bazı kayıtlarda çeşitli hayır ve fidye miktarları da yazılabilmektedir. Nitekim, namaz ve oruç borcunun fidye ile düşürülmesi anlamına gelen “ıskât-ı salât”; kabir tamiri için “ta'mîr-i merkad” ve yemek vermek için “it'âm-ı ta'âm” gibi vasiyetler de kayıtlara geçmekte ve çoğunlukla cenaze masraflarıyla birlikte kaydedilmektedir.⁴³¹ Bunlar genellikle, “teçhîz tekfîn ve masârıf-ı ıskât-ı salât/ ta'mîr-i merkad / it'âm-ı ta'âm ber-mûceb vasiyet” biçimde yazılmıştır. Defin masrafları bazı örneklerde “malından sarf olunmuştur” şeklinde miktarsız kayıtlara geçmiştir.⁴³² Bunlar bir tarafa, tespit edilenler üzerinden yapılan hesaplamalarda defin giderlerinin servetlere oranı %3,7'dir ve ihracat kalemleri içindeki payı %15,7 olmak üzere, giderler içinde üçüncü sırada yer almaktadır. Ancak malından sarf edilmiştir veya bir miktar gibi belirsizler de hesaba katıldığında, söz konusu defin masrafları bir miktar daha artabilir.

d-Defin masraflarıyla birlikte kaydedilen yukarıdaki vasiyetler dışında, akrabalar, hizmetçi ve âzatlılar için oluşturulan, çeşitli hayır işleri ve ayrıca hac bedeli için ayrılan müstakil vasiyetler de bulunmaktadır. 378 murisin toplam 333.550,2 kuruş bu türden

⁴²⁹ Borca batıklardan 84'ünün mehir borcu bulunmaktadır ve müflis başına ortalaması 211,2 kuruştur.; KŞS. no: 5682, 139-140/212; 5697, 259/263; 5723, 94/278.

⁴³⁰ Sayılan giderlerin bulunduğu kayıtlardan birer örnek: KŞS. no: 5690, 56/71; 5699, 166/384; 5704, 35/64; 5767, 70-73/139.

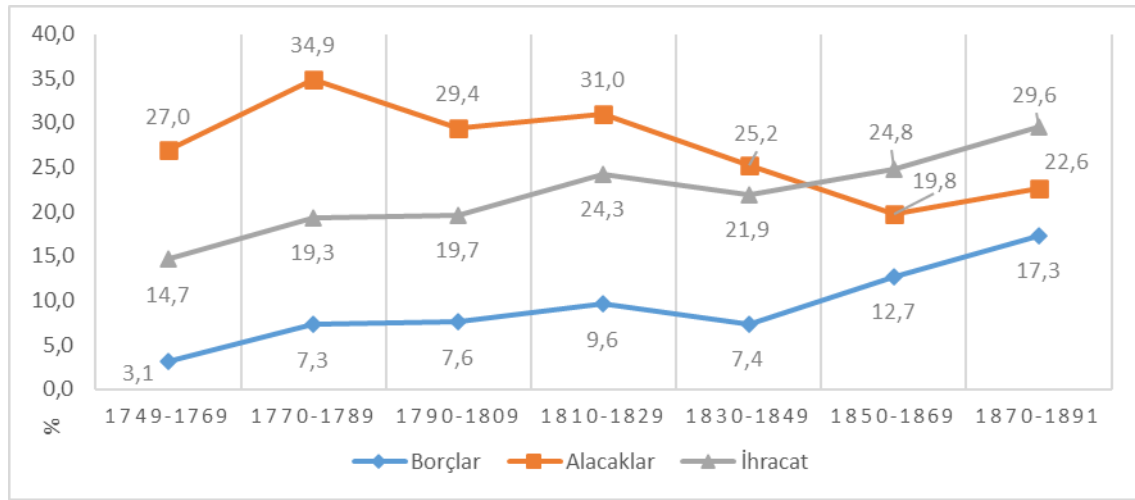
⁴³¹ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 19; Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 282; Bardakoğlu, “İskat”, 13/142.; Terekelerden örnekler: KŞS. no: 5719, 119/ 215, 5727, 248/ 243; 5733, 84/ 305.

⁴³² KŞS. no: 5719-142/284; 5747, 46/74.

vasiyeti bulunmaktadır. Müstakil olarak kayıtlara geçen vasiyetlerin brüt servetler toplamına oranı %1,4'tür ve giderler içinde yaklaşık %5,8'ini oluşturmaktadır.⁴³³

e-Çeşitli vergi/harç ve masraf kaleminden (resm-i kısmet, dükkân/bargir kirası vd.) oluşan mahkeme giderlerinin ortalama servetlere oran %5,9'dur. İhracat kalemleri içindeki payı ise %24,9'dur.⁴³⁴

Tüm veri seti için geçerli olacak şekilde, mehirler hariç borçların tereke toplamlarına oranı %10,3; mehirler dâhil 12,6'dır. Bütün ihracat kalemlerinin brüt servete oranı %23,5'tir ve tereke kıymetlerinin neredeyse 1/4'ünü oluşturmaktadır. Bu giderler içinde gerek servete gerekse ihracat içinde olsun, en büyük payı ticari/ geçimlik borçlar teşkil etmekte ve ardından mahkeme masrafları gelmektedir.

Grafik 33: Yıllara Göre Alacak-Borç ve İhracatın Brüt Servete Oranları (%) *

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Alacak ve borçlarda mehirler hariç tutulmuştur.

Zaman serisinde ihracat kalemlerinin servete oranları kademeli artış göstermektedir. Bunun iki başat nedeni, yukarıda verilen borçlar ve zamanla artan çeşitli mahkeme giderleridir. Borçların oranı 1830-49 aralığına kadar nispeten düşük olmasına karşın, aynı zaman diliminden sonra iki kattan fazla artış meydana gelmiştir.

⁴³³ Müslümanların çeşitli nedenlerle bizzat hacca gidememesi durumunda, bedel gönderilmesi veya bedel gönderilmesinin vasiyet edilmesi gerekirdi: Ögüt, “Hac (Hacla İlgili Fıkhî Hükümler)”, 14/390.; Sülüs vasiyetlerden bir kısmı için bkz.: KŞS. no: 5712, 145-146/113; 5727, 276-279/178; 5733, 141/185.

⁴³⁴ İlk bölümde mahkeme giderlerinden sadece resm-i kısmetin oranına bakılmış ve resm-i kısmetin, diğer vergi veya masraf kalemleriyle birleşik yazılanları hariç brüte göre nispeti %2,1 tespit edilmiştir. Yani ilgili maddede hesaplanan %5,9'un %2,1'lik kısmı, adı geçen vergiye aittir.

Farklı bir açıdan bakıldığında, 1750’lerde borçlar servetlerin %3,1’ine denk gelirken 1890’lar itibarıyla yaklaşık 5,5 kat artmıştır. Bu noktada, ilk bölümdeki “1750’lerden 1890’lara kadar, tahrîri mûcib üzere intikaller %69,5’ten %82,5’e çıktığı görülmektedir” tespiti, borç oranlarıyla zorunlu intikallerin eğilimlerinin paralellliğini -veya ilişkisini- göstermektedir.

Geniş bir perspektiften bakıldığında, 1760’lardan itibaren kademeli olarak 1850’lere kadar etkili olan enflasyonist dönemde,⁴³⁵ alacak kalemlerinde azalma, borç kalemlerinde ise belirgin bir artış meydana gelmiştir. 1844 yılında kuruşun gümüş içeriğinin sabitlenmesiyle birlikte parasal istikrar ve iktisadi toparlanma emareleri,⁴³⁶ alacak-borç oranlarındaki bu zamana kadar ki ters yönlü eğilimleri paralel bir seyre sokmuştur. Yine tüm zaman boyunca terekelerin genel giderlerinin brüt servetlere nispetinde, dalgalı olmakla birlikte artış yaşanmıştır.

Tarihler	Brüte %	Müslüman		Gayrimüslim	
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1749-1769	Borçlar	3,5	0,2	2,1	0,0
	Alacaklar	28,9	11,4	11,3	1,4
1770-1789	Borçlar	8,4	0,3	2,6	0,0
	Alacaklar	36,8	21,2	46,7	0,0
1790-1809	Borçlar	8,0	5,3	3,0	0,0
	Alacaklar	32,5	11,7	10,9	0,0
1810-1829	Borçlar	10,2	4,5	19,3	23,1
	Alacaklar	32,8	15,3	61,6	31,2
1830-1849	Borçlar	8,5	1,6	1,1	0,0
	Alacaklar	27,1	14,7	21,3	15,7
1850-1869	Borçlar	13,9	4,7	10,4	1,3
	Alacaklar	20,6	15,6	13,2	0,0
1870-1891	Borçlar	16,6	20,3	26,3	0,0
	Alacaklar	25,2	10,3	0,0	0,0

Tablo 35: Din ve Cinsiyete Göre Alacak ve Borçların Brüt Servete Oranları (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Genel olarak alacak ve borçların brüt servete oranlarına din-cinsiyete göre bakılacak olursa; Müslüman erkeklerin borçlarının brüt servetlerine oranı %10,4 iken alacakları %28,6’dır. Müslüman kadınların servetlerine oranı %5,2 iken alacakları %14,3’tür. Gayrimüslim erkeklerin borçlarının brüt servetlerine oranı %9,1 iken alacakları %23,3;

⁴³⁵ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 218-284; Pamuk, “Osmanlılarda Para ve Enflasyon”, 184-186; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 205-262; Kopar - Yolun, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, 337.

⁴³⁶ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 210.

kadınların aynı sırayla %3,5'e %6,9'dur. Alacak-borç dengesi bağlamında bakıldığında, Müslüman erkeklerin alacakları borçlarının 2,4 katı, kadınların ise 3 katıdır. Gayrimüslim erkeklerin alacakları borçlarının yaklaşık 1,7 katı, kadınlar da ise 2,8 kattır.

Bütün kesimlerde alacakların borçlardan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mehirlere hariç olduğu hâlde, kadınlardaki alacakların borçlara göre erkeklere nispetle fazla oluşu, onların borç ilişkilerinde daha ihtiyatlı olduklarını göstermektedir ki bu durum ileride ele alınmıştır. Nitekim, erkeklerde alacakların toplam servetleri içindeki oranları daha yüksektir. Bu, onların belli bir risk barındıran kredi verme ya da ticari ilişkiler kurabilmedeki -toplumsal ve hukuki normlar bağlamında- doğal eğilimlerinin sonucudur. Yerleşim birimlerine göre değerlendirildiğinde, her ne kadar görselleştirilmese de kentte borçların tereke toplamına oranı %11,5 iken alacakların oranı %25'tir. Buna karşılık, kırsal alanlarda borçların servete oranı %6,9, alacakların oranı ise %15,8 düzeyindedir. Öte yandan, toplam ihracat kalemlerinin servet içerisindeki payı kentte %24,5, kırsal ise %16,2'dir. Bu fark, kent yaşamında daha karmaşık ticari işlemlerin yoğunluğuyla ilgilidir. Kentte emtia/varlık devri ve satışı, ortaklık yapıları ile alacak-borç ilişkilerinin daha geniş ölçekli olması, terekelerin ihracat kalemleri içindeki alacak-borç oranlarını kira nispetle artırmıştır.

Toparlanacak olursa, mehirler dâhil alacaklar brüt servetlerin %25,6'sını; borçlar ise mehirler dâhil 12,5'ini; bütün ihracat kalemleri ise servetin %23,5'ine karşılık gelmektedir. Her iki tereke kalemlerinin yakın oranlarda olduğu ve mirasların yaklaşık ¼'ünü teşkil ettikleri anlaşılmaktadır.⁴³⁷

3.6.2. Borca Batıklar: Sübûta ve Guremâya Kalan Terekeler

Terekelerin gider kalemleri arasında yer alan borçlar, birkaç kuruşluk gündelik iâşe harcamalarından, borçların tereke toplamını aştığı durumlara kadar farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Alacaklıların verdikleri borçları eksiksiz tahsil edebildiği ve kalan meblağın vârisler arasında paylaştırıldığı terekeler bir yana bırakılacak olursa, burada

⁴³⁷ Terekeler üzerine yapılan çalışmalarda, ihracat kalemlerinin brüt servetlere oranı -genel itibarıyla- %20 ile %30 arasında değişmektedir. Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 97; Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 120; Selahattin Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo- Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)* (İstanbul: Libra Yay., 2019), 194-vd.; Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, 86-97; Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 215-219.

esas olarak borçların terekelerden karşılanamadığı veya anca yettiği durumlar değerlendirilmiştir.

Bunlardan ilki guremâ uygulamasına tabii tutulan terekelerdir. Bu kayıtlarda genellikle “düyûnu terekesinden ezyed” ifadesiyle, borcu terekesinden fazla olduğu hâlde vefat eden mûrisler belirtilmekte ve guremâ uygulamasına gidilmekteydi. Tereke toplamından defin, harç ve masraflar düşüldükten sonra geri kalan bakiye alacaklılara, guremâ⁴³⁸ usulü ile alacakları oran nispetinde pay edilmektedir.⁴³⁹ Bu kapsamda, tamamı erkeklere ait, 3’ü gayrimüslim olmak üzere toplam 113 guremâ usulü uygulanmış tereke tespit edilmiştir.⁴⁴⁰ Bu usulün uygulandığı terekelerin ilk örneği 1753 yılına, son örneği ise 1889 yılına tarihlenmektedir.⁴⁴¹ Guremâ usulü uygulanan terekelerin, dışarıdan olanlar hariç toplam 5.272 terekeye oranı %2,14’tür. Yine, dışarıdan olanlar hariç sadece erkek murislere ait 3.587 tereke dikkate alındığında ise bu oran %3,15’ine tekabül etmektedir.⁴⁴² Ayrıca dışarıdan gelip Kastamonu’da vefat eden bir murisin borca batık terekesi hariç tutulmuştur.⁴⁴³

⁴³⁸ Guremâ ifadesi, borçlular, alacaklılar ve hasımlar anlamına gelen garîm kelimesinin çoğuludur ve sicillerde, özellikle terekelerde alacaklıları belirtmek için kullanılmıştır; Ali Bardakoğlu, “Garâmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 13/359; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 1995), 624.

⁴³⁹ KŞŞ. no: 5706/ 44-45,105; 5727/ 265-266-192; 5758/ 299-300, 632.

⁴⁴⁰ Literatürde, mevcut çalışmada olduğu gibi, guremâ usulü uygulanan terekelerin tamamının erkek murislere ait olduğu tespit edilmiştir.: Muazzez Gündüz Oğul, “Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024), 221; Ebubekir Sıddık Yücel, “1777-1841 Tarihli Sivas Şer’iyye Sicillerine Göre Alacak Verecek İlişkilerinde Guremâ Usulü”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 98; Veysel Gürhan - Ercan Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulaması”, *Turkish Studies* 11/6 (2016), 66; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 91-92; Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo- Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)*, 103.

⁴⁴¹ KŞŞ. no: 5682, 5683, 5686, 5687, 5690, 5696, 5697, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5718, 5719, 5720, 5721, 5722, 5723, 5724, 5725, 5726, 5727, 5728, 5730, 5731, 5732, 5733, 5734, 5735, 5737, 5738, 5742, 5746, 5749, 5750, 5754, 5756, 5757, 5758, 5761, 5762, 5763, 5765, 5766, 5770, 5778, 5811.

⁴⁴² Bursa üzerine yapılan çalışmada, cinsiyetten bağımsız guremâyâ kalan terekelerin örnekleme oranı %3,3’tür. Bu oranın, Kastamonu’dan fazla olduğu görülmektedir: Gündüz Oğul, “Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)”, 217; Galata örneğindeki çalışmada, tüm erkeklerin %1’i borca batıktır: Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 53 (dipnotta); Selanik terekelerine göre ilmiye sınıfı içinde borca batıkların oranı %6 olarak tespit edilmiştir: Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo- Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)*, 103-106; Diğer yandan, İstanbul özelinde yapılan bir çalışmada ise, örneklemin %6-7 kadarının “erbâb-ı hukukun haklarını iade etmek üzere”, yani alacaklıların haklarını korumak için kaleme alınan terekeler oluşturmaktadır.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 173.; Ayrıca, ilk bölümde belirtildiği gibi 20 tereke sadece demografi analizlerinde kullanılmış ve bu bölümde hariç tutulmuştur. Nitekim hariç tutulanlarla örneklem 5.292’dir.

⁴⁴³ KŞŞ. no: 5692, 160-161/ 292.

İncelenen terekeler arasında, verese taksimi yapılmaksızın “düyûn-ı kesîresi olup sübûtun tevki olumasıyla bu mahalde şerh verildi” şeklinde kayda geçirilen örnekler de bulunmaktadır. Söz konusu şerh ile alacaklıların tespitine kadar tereke taksiminin durduğu ifade edilmektedir. Bu kayıtlardan yalnız bir tanesinde, daha sonra guremâ usulüne göre paylaşım yapıldığı tespit edilebilmiştir.⁴⁴⁴ Öte yandan, borcun tereke toplamından fazla olduğu belirtilmiş ancak ne guremâ usulü uygulanmış ne de sübûta bırakıldığı açıkça ifade edilmemiş 4 tereke daha bulunmaktadır. Bunlar, her ne kadar açıkça belirtilmemiş olsa da sübûta kalanlar arasında değerlendirilmiştir. Son durumda, bu gruptaki tereke sahiplerinden 2’si kadın olmak üzere⁴⁴⁵ 24’ü Müslüman, 1’i gayrimüslim olmak üzere toplam 25’tir ve tamamı kentte sakin olmuştur.⁴⁴⁶ Murislerden 3’ü dul geri kalanı evlidir. Sübûta kalan terekelerde, borç miktarları yazılmaksızın şerh düşülerek kapatılmıştır, yani borç hacmi belirsiz örnekler bulunmaktadır. Dolayısıyla ihracattan sonra verese paylaşımı yapılmamıştır.⁴⁴⁷

Sayılan kayıtlar dışında, terekelerin brüt toplamaları yalnızca gider ve borçlarına yeten ya da alacaklıların, mirasçılardan zimmetine borçları bırakmak suretiyle (ibrâ etmek) terekenin taksimi yapılmadan işlem gören 32 kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlarda kural olmamakla birlikte “düyûn-ı kesîreye müstağrak olub sükda bey’olundukda” gibi ifadeler de yer almıştır. Tamamı Müslüman olan tereke sahiplerinden 2’ si kadındır ve 2 tereke sahibi kırdaki ikamet etmiştir.⁴⁴⁸ Ayrıca 4’ü dul, geri kalanı evlidir.

Kayıtlara yansydıkları şekillerde yukarıda izah edilen terekelerin ortak noktası, borca batık oluşları ve dolayısıyla mirasçılara herhangi bir bakiye kalmamış olmasıdır. Bu terekelerdeki temel farklılık ise guremâ uygulamasında ortaya çıkmaktadır. Guremâ uygulaması sayesinde, alacaklıların verdikleri borçların ne ölçüde tahsil edilebildiği izlenebilmektedir. Zaten sübûta kalanlar, yani borca batmaları kesinleşmiş olanlar, bu

⁴⁴⁴ KŞS. no: 5702/ 160,370; 5703,163-164/ 94.

⁴⁴⁵ 1.701 kadın muris içinden yalnız 2’sinin terekesinde, borçluların tespitine yönelik şerh bulunmaktadır. Guremâ usulü uygulanmadığından bu terekeler dışarıda bırakılmıştır.: KŞS. no; 5698, 163-164/301; 5717, 16/33.

⁴⁴⁶ Gayrimüslim terekeleri: KŞS. no: 5695/173-172, 366.; Müslüman terekeleri: KŞS. no: 5695,175/36; 5696, 90/196; 5696, 167-168/326; 5698,163-164/ 301; 5699,58/112; 5699, 151/ 348; 5702,54-55/ 143; 5702,160/ 370; 5703,70-71/ 264; 5811,300/304; 5717,16/33; 5717,62/120; 5717,110-11/217; 5721,105/186; 5738,26/ 64; 5758,107/ 263.

⁴⁴⁷ Kayıtlardan bir örnek: “Müteveffâ-yı mezbûrun düyûn-ı kesîresi olduğu ihbâr olunmağla bâlâda muharrer sahhü’l-bâkî iki bin yedi yüz elli guruşun beyne’l-verese taksîmi düyûn-ı mezkûrenin sübûtuna tevki olunub meblağ-ı merkûm medîne-i Kastamonu mahkemesinde hıfz olduğu işbu mahalde şerh verildi”: KŞS. no: 5738, 30/78.

⁴⁴⁸ KŞS. no: 5706, 29/65; 5765, 167/319 kadınlara; 5765, 86/152; 5767, 80/155 ise kırdaki sakin olan murislerin kayıtlarıdır.

sürecin guremâ aşamasından önceki safhasını oluşturur. Geriye kalan durumlarda ise alacaklılarla bir şekilde uzlaşmış ve terekelerin tasfiyesi sağlanmıştır.

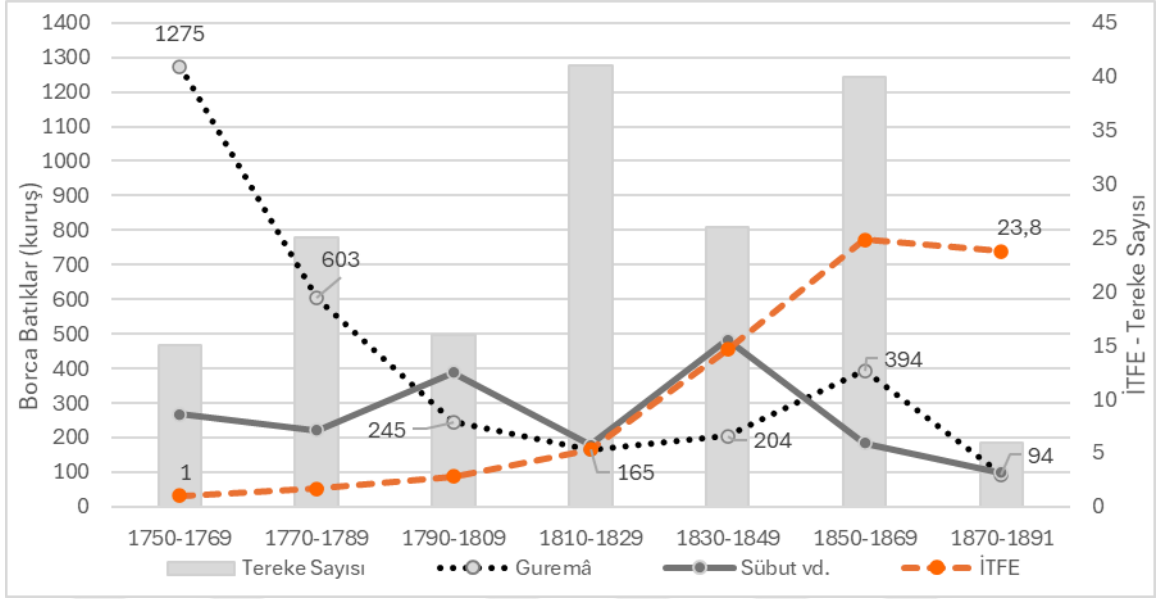
Söz konusu terekeleri değerlendirmeye geçmeden önce, onlarla ilgili medenî ve meslekî bilgilere değinmek yerinde olacaktır. İncelenen 170 muristen 4'ü bekâr, 15'i de duldur. Vâris ortalaması ise 3,7 olarak belirlenmiştir. Evli olan 166 murisin çocuk sahipliği ortalaması 1,96'dır. Çok eşlilik oranı %7,8'dir. Borca batık tereke sahiplerinden 87'si (%52) en az bir unvana sahiptir. Meslekî duruma bakıldığında, murislerin 59'u (%34,7) askerî/yönetici zümreye,⁴⁴⁹ 43'ü (%25,3) esnaf ve tüccar kesimine mensuptur. Her ne kadar mesleği tespit edilememiş olsa da geri kalan 68 (%40) murisin de büyük çoğunluğunun esnaf-tüccar olduğu düşünülebilir.

Yukarıda üç farklı biçimde sınıflandırılan borca batık terekelerin, guremâyâ kalanlar ile diğer iki grup birleştirilerek, zaman serisi üzerinde brüt servet düzeylerindeki değişim Grafik 34'te görselleştirilmiştir. Grafiğe, daha önce de yararlanılan İTFE ayrıca eklenmiştir.⁴⁵⁰

19. yüzyılda yaşanan iktisadi dalgalanmalar, toplumun genelinde olduğu gibi borca batıkların servetleri üzerinde de olumsuz bir etki yaratmıştır. Yalnız dikkat çekici olan, borca batıkların reel servet ortalamalarının en düşük seviyeyi örneklemin geri kalanından daha erken görmesidir; 1820'lerde borca batıkların servetleri, 1880'ler hariç en düşük seviyesine inmiştir. Buna karşın, örneklemin geri kalanında benzer bir düşüş ancak 1840'lı yıllarda (Grafik 25) gerçekleşmiştir. Bu durum, devam eden iktisadi buhranın, mali açıdan kırılgan ve borç yükü altındaki kesimleri daha erken ve daha sert biçimde etkilediğine işaret etmektedir.

⁴⁴⁹ Selanik terekelerine göre ilmiye sınıfını inceleyen S. Bayram, örneklem içinde borca batıkların oranını %6; bunların içinde ise %45'lik oranla efendi unvanlıların yer aldığını tespit etmiştir.: Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo- Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)*, 103-106.

⁴⁵⁰ Özmucur - Pamuk, "Real wages and standards of living in the Ottoman Empire, 1489-1914", 301.

Grafik 34: Borca Batık Terekelerin Brüt Servet Ortalamalarının Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Diğer yandan, borca batık terekelerin özellikle 1810-1829 döneminde, kayıtlardaki görünürlüklerinin arttığı dikkat çekmektedir. Bu durum örneklem geneliyle de paralellik göstermektedir. Zira aynı dönemde, örneklemdeki tereke sayısı da en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak borca batık terekeler açısından farklı bir eğilim daha göze çarpmaktadır; borca batık terekelerin 1850-1869 döneminde ikinci bir zirve yaptığı görülmektedir. Bu durum, 19. yüzyılın ortalarında hâlihazırda etkisini sürdüren iktisadi buhran ortamının, artan faiz oranlarıyla birlikte toplumun belirli kesimleri üzerindeki mali baskıyı yeniden artırdığını ima etmektedir.⁴⁵¹

Yerleşime göre bakıldığında, kırsal kesimdeki terekeler arasında borca batıkların oranı %3,5 iken, kentte bu oran %2,9 olarak belirlenmiştir. Genel olarak ise, borca batık terekeler örneklemde %3,22'sini oluşturmaktadır.⁴⁵² Her ne kadar kırsalda borca batık oranının kenttekenden bir miktar daha yüksek olduğu görülse de kıra ait mirasların mahkemelere daha sınırlı biçimde intikal ettiği dikkate alındığında,⁴⁵³ borca batık kırsal

⁴⁵¹ Kurtuluş Demirkol, "Toplumsal Trajedi: Osmanlı İmparatorluğunda Tefecilik (1848-1864)", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2018), 628-629; Ersus, *Osmanlı Anadolu'su'nda Tefecilik ve Kırsal Borçluluk (1800-1923)*, 22-23.

⁴⁵² Örneklemdeki (5.272) kırsal tereke sayısı 285, borca batık sayısı 10; kentte tereke sayısı 4.987, borca batık sayısı toplam 145'tir.

⁴⁵³ Kırsalda 9'u guremâya, 1'i de sübûta kalan toplam 10 borca batık tereke tespit edilmiştir. Borca batık terekelerin, mirasların mahkemeye intikalindeki tahrîri mücib durumlarından dolayı, zaten az sayıdaki kırsal terekeler içinde gerçekte olduğundan fazla görünür oldukları kastedilmektedir. İlk bölümde, kırsal

terekelerin gerçekte olduğundan daha fazla temsil edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu temsil sorunu bir tarafa, kırsal borçlanmaların da en az kent kadar dinamik ve risk taşıdığı söylenebilir.

Borca batık toplam 170 terekenin brüt servet ortalaması 313,3 kuruştur. Yerleşim yeri açısından bakıldığında, bu ortalama kırdaki 405 kuruş, kentte ise 307,2 kuruş olarak hesaplanmıştır. Borca batık terekeler hariç tutulduğunda, örneklemin genel servet ortalaması 624,7 kuruşa yükselmektedir. Buna göre, borca batık tereke sahiplerinin servet ortalaması toplumun geri kalanının yaklaşık yarısı düzeyindedir.⁴⁵⁴

Öte yandan, murislerden 97'sinin eşlerine toplam 21.437,5 kuruş mehir borcu bulunmaktadır. Ayrıca, 12 murisin -zevceye diyet müsbet- doğrudan toplam 17.050,5 kuruş borçla vefat etmiştir. Buna karşılık, murislerden 55'inin çeşitli sayıda kişilerden toplam 45.843,6 kuruş alacağı kaydedilmiştir.

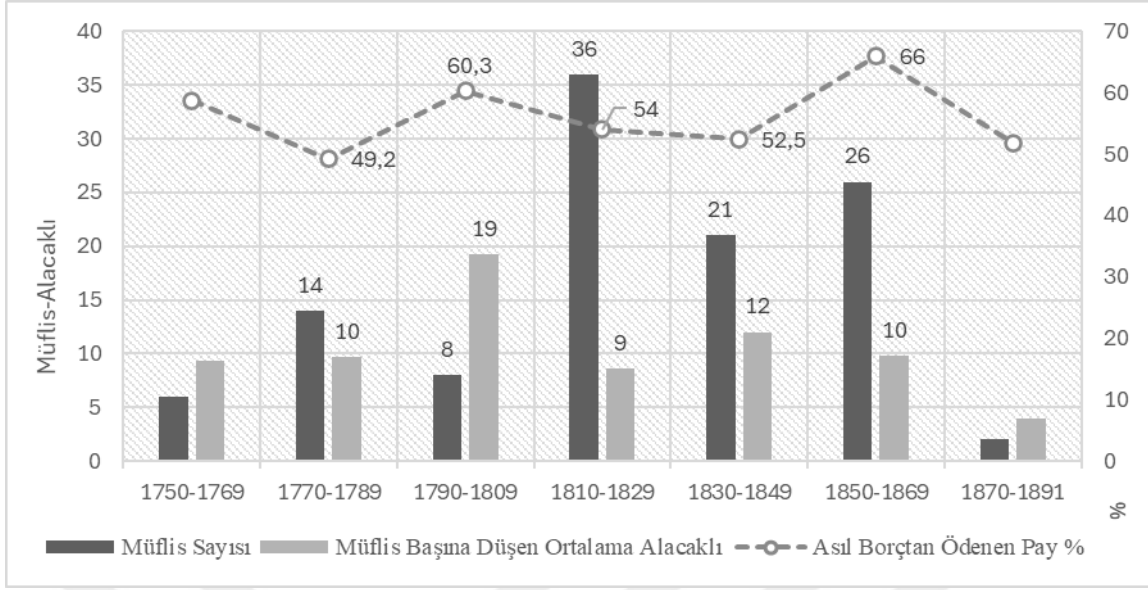
Guremâ uygulamasına konu olan terekelerin asıl borçları ile alacaklılara dağıtılan guremâ hisselerinin takip edilebildiği, daha önce belirtilmişti. Buna göre, guremâ uygulamasına tabii tutulan terekelerin nominal değerler üzerinden borç oranları analiz edildiğinde, 113 guremâyâ kalan terekeden alacaklı toplam 1.174 kişi, vermiş oldukları toplam 628.292,6 kuruş borçtan ancak 389.479,95 kuruşunu tahsil edebilmişlerdir. Dolayısıyla asıl borçların ancak %62'si tahsil edilebilmiş ve %38'i ise sakıt olmuş, düşmüştür.⁴⁵⁵ Ayrıca, müflis (iflas etmiş) başına ortalama 10,3 alacaklı düşmektedir.⁴⁵⁶

temsiliyet bahsinde üzerinde durulmuştur. Kıra ait müflis terekelerinden örnekler: KŞS. no: 5704, 45/79; 5765, 86/152.

⁴⁵⁴ Borca batıkların brüt servet ortalaması 313, ortancası 127 kuruştur. Geri kalan murislerin ise brüt servet ortalaması 624,7 kuruş iken, 232,7 kuruş da ortancasıdır.

⁴⁵⁵ Kastamonu'da müflislerin asıl borçlarının guremâ usulü ile ödenebilme oranı, Sivas (%37,4) ile karşılaştırılmasında yüksek çıkmaktadır. Benzer karşılaştırma, müflis esnaflar (Kastamonu %10,6; Sivas %11,9) üzerine yapıldığında birbirine yakın oranlar dikkat çekmektedir: Açıkgöz, "Guremâyâ Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açısından Dönemsel Analizi", 721; Yücel, "1777-1841 Tarihli Sivas Şer'iyeye Sicillerine Göre Alacak Verecek İlişkilerinde Guremâ Usulü", 116.

⁴⁵⁶ Zevceilerin alacakları olan mehirler de guremâ hesabına tabiidir ve buna göre paylarına düşeni almışlardır.

Grafik 35: Yıllara Göre Asıl Borçlardan Guremâ Paylarının Ödenme Yüzdesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki veriler, dönemlere göre müflislerin tereke sayılarını, bu terekelere /müflis başına düşen ortalama alacaklı sayısını ve defin masrafları ile mahkeme giderleri düşüldükten sonra asıl borçların ne oranda ödenebildiğini göstermektedir.

Müflis sayısındaki dağılıma bakıldığında, 1810-1829 döneminde 36 adet guremâyâ kalan batık tereke ile en yüksek seviyeye ulaşılmış, bunu 26 tereke ile 1850-1869 arası takip etmiştir.⁴⁵⁷ Öte yandan, müflis başına düşen ortalama alacaklı sayısı 10,3 olmakla birlikte, 1790-1809 arasında ortalama 19 alacaklı bulunması dikkat çekmektedir. Ortalama 12 alacaklı sayısı ile ikinci en yüksek seviye ise 1830-1849 aralığında yer almaktadır.

Bir önceki konuda örnekleme göre alacak ve borçların brüt servetlere nispetleri ele alınmıştı. Konuya atfen, borca batıkların özel durumu, aslında toplumun borç ilişkileri görünümüyle de örtüşmektedir. Zira dinden bağımsız örneklemin tamamına bakıldığında (Grafik 33), brüt servetlere oranla alacakların en yüksek olduğu dönemler 1770-1789 (%34,9) ile 1810-1829 (%31) aralıklarıdır. Borçların brüt servetlere oranı ise %17,3 ile 1870-1891 arasında zirve yapmıştır. Anlaşılabileceği üzere, alacak ve borçların genel

⁴⁵⁷ 1810–1829 dönemi, örneklemdaki terekelerin yoğunlaştığı bir zaman aralığıdır (Grafik 2 ve 3). Bu nedenle, örneklem hacmindeki artışla birlikte müflis sayısının da yükselmiş olması muhtemeldir. Ancak aynı dönemde enflasyon artışının hız kazanması ve buna paralel olarak 1850–1869 yıllarında genel tereke sayısının azalma eğilimine girmesine rağmen müflis sayısının ikinci en yüksek seviyeye ulaşması, iki dönem arasındaki yüksek enflasyon koşullarının belirleyici etkisiyle açıklanabilir. Başka bir deyişle, enflasyonist dönemlerin hem başlangıç (hızlanması) hem de son evrelerinde borca batıkların sayısının artması, müflis terekelerinin bu süreçlerde iki ayrı zirve noktası oluşturduğunu göstermektedir.

eğilimiyle, borca batık terekelerin dönemsel seyri paralellik göstermektedir. Özellikle 1810-1829, hem en fazla müflisin görüldüğü hem de genel servet yapısı açısından borç-alacak dengesinin bozulmaya başladığına işaret eden kritik bir dönemdir. Bu çerçevede, enflasyonun yarattığı iktisadi bunalım ortamında toplum, borçlanmaya veya yüksek faizle kredi sağlamaya yönelerek, buhranlı süreci az hasarla atlarmaya çalışmıştır.⁴⁵⁸

Asıl borçlardan guremâ uygulamasıyla ödenebilen oranlar %49,2 ile %66 arasında değişmektedir. En düşük ödenebilme oranı 1770-1789 (%49,2) iken, en yüksek oran ise 1850-1869 (%66) aralığıdır. Buna göre, 1780-89 arasında bulunan terekelerden, asıl borçlarının ancak %44,8'i tahsil edilebilmiştir. Yukarıdaki tablo ve grafikler bağlamında bu tarih aralığı, orta ve alt orta servet gruplarına karşılık gelmektedir. Borçların en fazla oranda, %66'sının ödenebildiği ve aynı zamanda unvansız murislerle alt ve orta servet grubunun yoğunlukta olduğu terekeler 1860'lara rastlamaktadır. Özetle, borca batık terekelerin 19. yüzyılda artarak iflasların daha fazla kişiyi etkilediği ve 1850 sonrası ekonomik toparlanma eğilimleriyle birlikte, borçların tahsil edilebilirliğinde nispi bir iyileşme yaşandığı ifade edilebilir.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ekonomisi kuraklık, salgın hastalıklar ve yenilgi savaşlarının yanı sıra, taşışların yol açtığı olağanüstü fiyat artışlarıyla bir kriz ortamına sürüklenmiştir.⁴⁵⁹ Buhran ortamının dinamikleriyle paralel, kredilerdeki daralma ve geri ödenmeme riskinin artışı ve bunun bir yansıması olarak faizlerin yükselmesi, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında müflis sayısını arttırmış, aynı zamanda kredi sağlayıcıların da zarar etmesine; batık krediler nedeniyle tefecilerin iflâs/fırar ettikleri de olmuştur.⁴⁶⁰ Nitekim söz konusu zamanda, borç-alacak dengesinin bozularak

⁴⁵⁸ Söz konusu 1810-1829 dönemi, incelenen terekeler üzerinde çok yönlü etkiler yaratmıştır. Bu dönemde servet düzeylerinde belirgin bir gerileme, eşitsizlik oranlarında kısmi düşüş ve borçlulukta artış gibi olgular gözlenmiştir. İncelenen her konu farklı açılardan ele alınsa da söz konusu dönemin birçok göstergede bir "kırılma noktası" teşkil etmesi, anlatımda ortak bir vurgu noktası olarak öne çıkarak, tekrara düşülüyormuş izlenimi yaratabilmektedir.

⁴⁵⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 184-217; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 205-262; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 189-vd.; Kopar - Yolun, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", 337.

⁴⁶⁰ H. Veli Aydın, "18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkileri", *XVI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 2010), 6/1. Kısım/449; Demirkol, "Toplumsal Trajedi: Osmanlı İmparatorluğunda Tefecilik (1848-1864)", 629; Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 3 (2007), 67-184; Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, 259; Faizcilik hakkında ayr. bkz.: Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 32-38.

hem borç yükü altındaki tereke sahipleri (genel) hem de borca batıklar çoğalmıştır. Yine aynı dönemde, tefeciler verdikleri borçların yaklaşık ½ 'sini tahsil edememiştir.

3.7. Eşitsizlik: Kategorilere Göre Gini Katsayıları

Çalışmada, şimdiye kadar çeşitli değişkenlere göre servetlerin dağılım ve bileşenleri üzerinde durulmuştur. Bu aşamada ise servetlerin önemli bir boyutunu oluşturan eşitsizlik düzeylerine odaklanılmıştır. Eşitsizlik ölçümünde yaygın olarak kullanılan Gini katsayısı üzerinden servet eşitsizliğinin din, cinsiyet, meslek ve yerleşim yerine göre genel düzeyleri; ayrıca zaman içindeki değişim eğilimleri görülmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, eşitsizliklerin nispeten kapsamlı bir şekilde ortaya konulabilmesi amacıyla, Gini katsayısının yanında yüzdelik (%20) dilimleme ve yüzde payları (p90/p10) yöntemleri de uygulanmıştır. Böylece, servetlerin hem dağılımının ayrıntıları hem de uçlardaki farklılıkları görülmeye çalışılarak, eşitsizliğe dair nispeten kapsamlı bir görünüm sunulması amaçlanmıştır.

Bu çerçevede servet eşitsizliği hesaplanırken, kullanılan yöntem üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. İzlenen yol şöyledir:

a- Örneklem dışı bırakılan terekeler: Servet eşitsizliği hesaplamalarında, analiz sonuçlarını çarpıtma potansiyeli taşıyan ve açıklamalarda karmaşıklığa yol açabilecek belirli terekeler, örneklem dışı bırakılmıştır. Nitekim daha önceki servet analizlerinde, yeri geldiğinde mevcut örneklemde ekle-çıkarlar yapılmıştır. Bunlar içinde sübûta, guremâya kalanlar vd., yerine göre sonuçları çarpıtma potansiyeli bir yana, kullanılması durumunda karmaşık açıklamalarla analizleri girift ve anlaşılmaz duruma sokmasından dolayı hariç tutulmuştur. Nitekim, daha önce de vurgulandığı üzere, eksi değerlerle tasfiye edilen tereke sahiplerinin toplumsal konumu ve servet hiyerarşisindeki durumları, net servetleri üzerinden tespit edilememektedir. Söz konusu müflis murisler, eşitsizlik analizlerinde (aslında olmadıkları konumda) en alt servet grubunda kalacak ve gerek Gini katsayısını gerekse en düşük %20'yi şişirecektir. Bu yaklaşım üzere, hesaplamalarda 170 tereke hariç tutulmuş ve 5.102 tereke üzerinden hesaplamalar yapılmıştır.

b- Net (reel) tereke değerlerinin kullanımı: Eşitsizlik ölçümlerinde net tereke değerleri kullanılmıştır. Bu tercih hem literatürle uyumlu olmak hem de eşitsizlik analizlerinde - genellikle- net servetlerin esas alınması gerekliliği dolayısıyladır.

c- Uç değerler (outliers): Genel eşitsizlik değerlendirmeleri, aksine bir durum belirtilmedikçe, uç değerler çıkartılmadan yapılmıştır. Uç değerlerin çıkarıldığı durumlar, analiz içerisinde ayrıca belirtilmiştir.⁴⁶¹

d- Eşdeğer hâne halkı/ eşdeğerlik ölçeği hesaplaması: Terekeler, vefat edenlerin bireysel servet dökümlerini sunmakla birlikte, aynı zamanda müteveffâların hâne halkına sağladıkları ekonomik refahı da yansıtmaktadır. Bu bakımdan, hâne büyüklüğü arttıkça kişi başına düşen servet ya da refah düzeyi azalmaktadır. Dolayısıyla, servet eşitsizliğini ölçmeye yönelik göstergelerin toplumsal refaha dair anlamlı sonuçlar verebilmesi için, Gini katsayısı gibi dağılım ölçütlerinin eşdeğer hâne halkı serveti esas alınarak hesaplanması tercih edilmiştir. Bu yaklaşım, gerçek eşitsizliğin olduğundan yüksek hesaplanmaması adına kritik öneme sahiptir.⁴⁶²

Diğer yandan, hâne halkı bileşimindeki farklılıklar (yetişkin- çocuk oranları) dikkate alınarak, servet dağılımında eşdeğerlik ölçeği uyarlanmıştır. Çocukların yetişkinlere göre daha az tüketici olduğu varsayımına dayanarak, her bir hâne halkı büyüklüğünün kaç yetişkine (eşdeğer fert sayısına) denk olduğu hesaplanmıştır. Bu noktada, murislerin

⁴⁶¹ Aslında borca batıkların hariç tutulması, bir yönüyle alt servetlerde -eksi değerler- kırılma olarak görülebilir. Bu bir tarafa, terekelere dayalı eşitsizlik hesaplamalarında, uç değerlerin kullanılıp-kullanılmaması araştırmacıların yaklaşımına göre değişmekte; doğal olarak çıktılar da (S.H. Canbakal'ın tespitiyle “tırpanlanmış ve tırpanlanmamış değerler arasında ortalama 0,07 fark vardır”) az çok değişmektedir. Bu durum, mevcut da dâhil benzer çalışmaların çıktılarını karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır. Bu çerçevede, farklı yaklaşımlara göre eşitsizlik hesaplamaları için bkz.: Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 40; Ergene - Berker, “Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority”, 26; Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 223; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 53-55.

⁴⁶² Çalışmada servet eşitsizliğinin toplumsal düzeyde ölçülebilmesi amacıyla, bireysel tereke değerleri hâne halkı büyüklüğü dikkate alınmak suretiyle eşdeğer hâne halkı servetine dönüştürülmüş ve eşitsizlik ölçümleri bu değerler üzerinden hesaplanmıştır. Bu tercih, tereke defterlerinin sunduğu bireysel verileri, dönemin toplumsal yapısında servetin fiilen paylaşıldığı ve tüketildiği birim olan hâne bağlamına taşımak için yapılmıştır. Böylece bireysel envanter niteliğindeki terekeler üzerinden, hâne ölçeğinde toplumsal eşitsizliğe dair nispeten temsil gücü yüksek bir gösterge sağlaması amaçlanmıştır. Nitekim, sadece tereke sahibine göre hesaplanan Gini katsayısı, toplumun gerçek eşitsizliğini olduğundan yüksek gösterebilmektedir. Öte yandan, servet düzeyi ile eş- çocuk sayısı gibi hâne nüfusu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu daha önce belirtilmiştir. Bu ilişki de servetlerin hâne ölçeğinde değerlendirilmesini metodolojik olarak güçlendirmektedir. Bu çerçevede, hayatta olan eş ve çocuklardan oluşan çekirdek aile nüfusu dikkate alınarak, nüfus ile servetin kümülatif değerlerine göre ölçeklendirme yapılmıştır. Ayrıca, evli kadın terekelerinde üstsoy (anne-baba) bulunması, kadın servetlerinin erkeklere kıyasla daha hızlı azalmasına neden olabileceğinden, hesaplamalarda üstsoy hariç tutulmuştur. Terekelerin imkânları ve eşitsizlik ölçümleriyle ilgili yaklaşımlar için bkz.: Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, 209; Faruk Aykın - Egemen İpek, “Eşdeğerlik Ölçeği Seçimine Göre Yoksulluk Göstergelerinin Analizi: Türkiye Uygulaması”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2021), 280-vd.; Ahmet Gülenç, “Osmanlı Dönemi Servet Eşitsizliğinin/Adaletsizliğinin Tespitinde Tereke Kayıtlarının İhtiva Ettiği Önem”, *OTAM* 57 (2025), 44-50; Hülya Canbakal, “Erken Modern Dünya ve Osmanlı Topraklarında Servet ve Gelir Dağılımı”, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. U. Karakoç - A. Kaya (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 257-vd.

vefatlarında/ terekelerinin kaydı esnasında hayatta olan eş ve çocukları dikkate alınmıştır. Her bir tereke değeri, hâne halkındaki referans fert/ muris için 1; 16 yaş ve üzerindeki diğer tüm yetişkin fertler (kebîr çocuklar ve eşler dâhil) için 0,5; ve 16 yaşın altındaki (gayrireşit) çocuklar için 0,3 katsayısı ile çarpılarak eşdeğer hâne halkı büyüklüğü hesaplanmıştır.⁴⁶³

İlk olarak eşitsizliği katmanlar hâlinde ve geniş açıdan görebilmek için yüzdelik dilimleme yöntemine bakılmıştır. Bu yöntemde, eşdeğer hâneler servetlerine göre sıralanır ve nüfus %20'lik dilimler halinde gruplanarak, her bir dilimin toplam servetteki oranları hesaplanır. Bu oranlar, özellikle servetin alt ve üst dilimleri arasındaki uçurumu vurgulamak için kullanılır. Kısaca bu yöntemle, Gini katsayısı gibi genel bir ölçümden ziyade, dağılımın uç noktalarındaki ve belirli dilimler arasındaki farklar doğrudan görülebilmektedir. Bu doğrultuda, 5.102 terekenin net değerlerine göre eşdeğer hâne halkı ölçeği hesaplanarak, aşağıdaki %20'lik dilimlere göre gelir dağılımı tablosunu hazırlanmıştır.

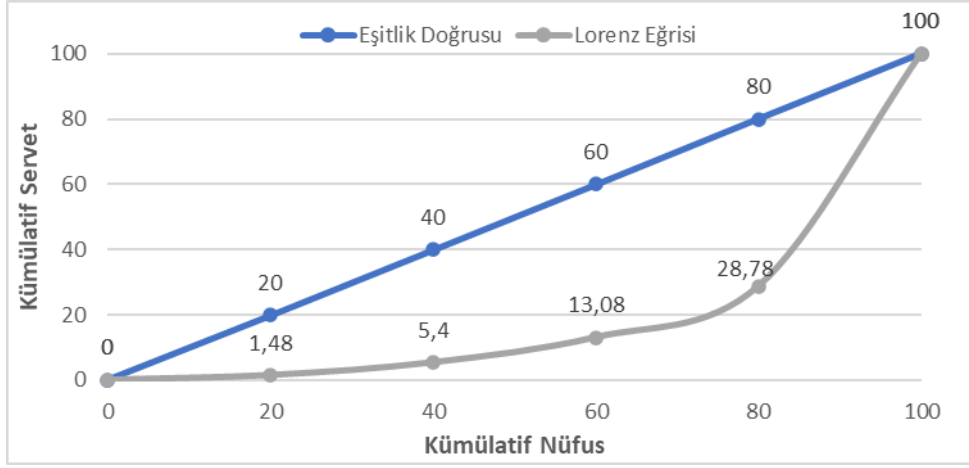
Nüfus Dilimi	Toplam Servetteki Yüzde	Kümülatif Servet Dilimi	Kümülatif Nüfus
En Düşük %20	1,48	1,48	20
2. %20'lik dilim	3,92	5,4	40
3. %20'lik dilim	7,68	13,08	60
4. %20'lik dilim	15,7	28,78	80
En Yüksek %20	71,22	100	100

Tablo 36: %20'lik Dilimlere Göre Kümülatif Servet Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloya göre nüfusun en düşük %20'lik dilimi, toplam servetin yalnızca %1,48'ine sahip olabilmiştir. Nüfusun ilk %40'ı, yani en düşük %20 ile 2. %20'lik dilimde bulunanlar, toplam servetin sadece %5,40'ına; toplumun neredeyse yarısı, toplam servetin oldukça küçük bir kısmını paylaşmıştır. Nüfusun %80'i toplam servetin yalnızca %28,78'ini paylaşırken, kalan en yüksek %20'lik kesim ise servetin %71,22'sini elinde toplamıştır. Servetin çok büyük kısmı, küçük bir azınlığın elinde toplanmış görünmektedir.

⁴⁶³ Aykın - İpek, “Eşdeğerlik Ölçeği Seçimine Göre Yoksulluk Göstergelerinin Analizi: Türkiye Uygulaması”, 286-288.

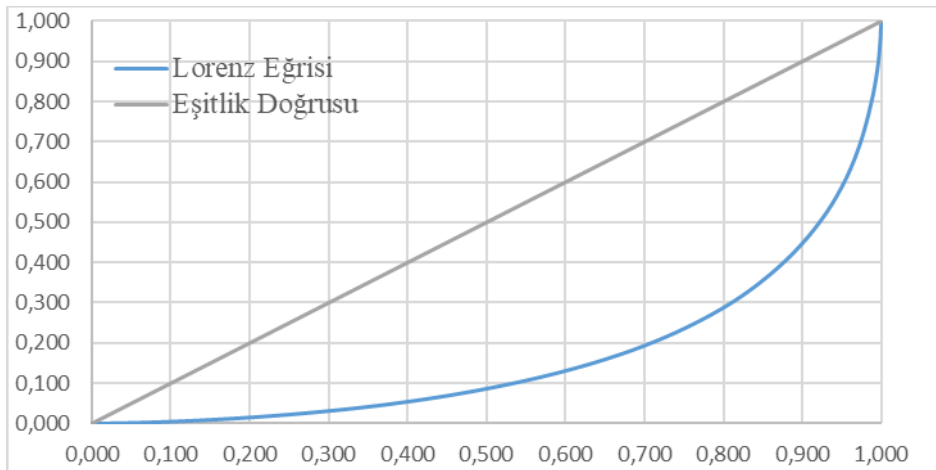

Grafik 36: %20'lik Dilimlere Göre Eşitsizliğin Lorenz Eğrisiyle Gösterimi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eşitsizliğe dair bu ön bulgular, servetlerin büyük bir kısmının, nüfusun küçük bir azınlığının elinde yoğunlaştığını gözler önüne sermektedir. Daha önce yapılan servet düzeyleri tespitleriyle karşılaştırıldığında bu durum, örneklemin %53'ünü fakir ve alt servet düzeylerine sahip olanların oluşturduğu, buna karşılık üst servet düzeyindekilerin ise sadece %13'üne karşılık geldiği yönündeki tespitlerle de tutarlılık göstermektedir (Tablo 25).

Örneklem için Gini katsayısı hesaplamalarına göre Grafik 37 çizilmiştir. Söz konusu grafik, servetin nüfusun farklı kesimleri arasındaki dağılımını Lorenz eğrisi perspektifinden sergilemektedir.

Grafik 37: Gelir Dağılımı Eşitliğinin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kastamonu'ya ait toplam 5.102 terekeye dayanarak, 1750–1890 yıllarını kapsayan yaklaşık 140 yıllık dönem için hesaplanan 0,67 düzeyindeki Gini katsayısı, toplumda nispeten yüksek bir servet eşitsizliğinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁶⁴ Önceki analizde görüldüğü üzere, en zengin %20'lik kesimin toplam servetin %71,22'sine sahip olması, servet eşitsizliğini somut biçimde ortaya koymaktadır. Eşitsizliği daha ayrıntılı biçimde anlamak amacıyla, çalışmada ayrıca p90/p10 oranı gibi yüzde paylarına dayalı ölçütler de kullanılarak kapsamlı bir çerçeve içinde konu ele alınmıştır.

Grafik 38: Din-Cinsiyet ve Yerleşime Göre Gini Katsayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki tüm değerler, yüksek sayılabilecek bir servet eşitsizliğine işaret eden 0,52 ile 0,67 arasında konumlanmıştır. Yerleşime göre bakıldığında, kentte eşitsizlik daha yüksektir,⁴⁶⁵ bu da genellikle tüccar, esnaf ve yönetici elitlerin yoğunluğu ve sermaye birikiminin daha asimetrik dağılmasından kaynaklanır.⁴⁶⁶ Kırsalda nüfusun büyük kısmı benzer servete sahiptir, bu yüzden eşitsizlik biraz daha düşüktür. Ancak kırsalda benzer servet yapısına sahip kişilerin miraslarının mahkemeye intikali de bu sonucu ortaya

⁴⁶⁴ Gini= 0,674, n=5.102; Eşdeğer hâne halkına eş, çocuklar ve üstsoydan anne-baba dâhil edilerek hesaplandığında ise Gini= 0,685 çıkmaktadır.

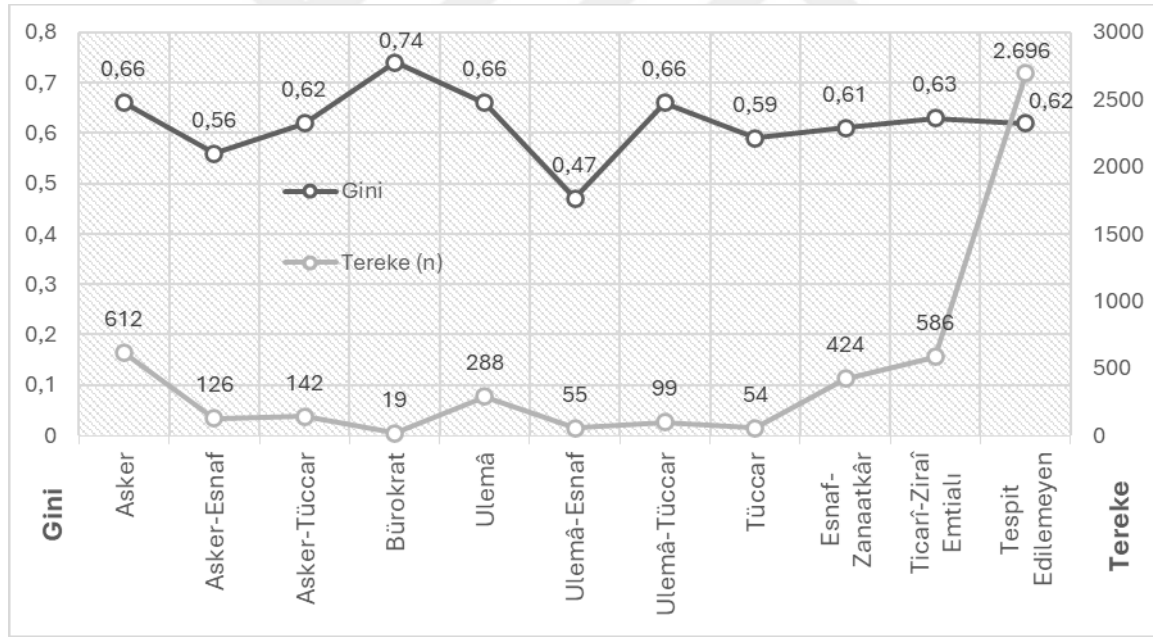
⁴⁶⁵ H. Canbakal, 7 kent üzerine yaptığı çalışma sonucunda kırsaldaki eşitsizliğin kente nispetle 0,10 puan kadar düşük olduğunu tespit etmiştir. Mevcut çalışmada bu fark daha az, 0,03 puan kadardır.: Hülya Canbakal, “Erken Modern Dünya ve Osmanlı Topraklarında Servet ve Gelir Dağılımı”, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. U. Karakoç - A. Kaya (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 260; Bürokratlar üzerine yapılan çalışmada, taşrada görevli olanların eşitsizlik düzeyi daha yüksektir.: Bahadır Emre Küçükcalay, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasi Elitinin Servetleri Analizi: Merkez ve Taşra Bürokratlarının Terekeleri (muhallefet) Karşılaştırması* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 132-135.

⁴⁶⁶ Kent merkezlerindeki tüccar ve zanaatkarlar, idari ve askerî grupların servet birikim potansiyeli, kırsaldakilerden önemli farklılıklar yaratmış olabilir.

çıkarmış olabilir. Zira, kırsal servet ortalamaları kente nazaran yüksektir. Önceki bölümlerde temsiliyet sorununda bu olgu belirtilmiştir.

Din-cinsiyet eksenli Gini katsayılarına bakıldığında, Müslüman erkeklerde servet dağılımı daha eşitsiz görünmektedir. Müslüman kadınlarda nispeten daha düşüktür. Bu, kadınların sahip olduğu servetlerin genellikle homojen ve düşük düzeyleriyle açıklanabilir.

Benzer bir durum gayrimüslimlerde de izlenebilmektedir. Erkeklerde yüksek eşitsizliğe karşın, kadınlarda (0,52) daha düşük çıkmıştır. Gayrimüslim kadınlar arasında servetler dengeli dağılmış görünmektedir. Müslüman erkeklerde Gini katsayısı (0,67), gayrimüslim erkeklere (0,65) göre biraz daha yüksektir. Kadınlara da aynı sırayla bakıldığında 0,57'ye 0,52 oranları çıkmaktadır.⁴⁶⁷ Özetle, kentte zengin ile fakir arasındaki uçurumun daha büyük olduğu, erkeklerde büyük servet sahiplerinin kadınlara nispetle daha fazla olduğu ve gayrimüslimlerde (özellikle kadınlarda) servetin daha dengeli dağıldığı söylenebilir.

Grafik 39: Meslekî Zümrelere Göre Gini Katsayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁴⁶⁷ 17. yüzyıl ikinci yarısında İstanbul kadınları arasındaki Gini katsayısı 0,559 olarak hesaplanmıştır: İyigönül Atasagun, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)*, 60.

Grafikte, bürokrat/kalemiye zümresinde oldukça yüksek servet farklarının olduğu görülmektedir. Bu, genellikle bürokraside yüksek makamların daha çok servet biriktirmesiyle ve makamlar arası gelir farklarıyla ilgilidir.

Ulemâ ve ulemâ-tüccarda eşitsizlik yüksek iken, ulemâ-esnafta daha düşüktür. Genel eşitsizlik ortalaması da bürokrat ve ulemâ zümrelerinin etkisiyle yükselmiştir. Karma/birleşik meslekî zümrelerde (ulemâ-esnaf, asker-esnaf) görece düşük eşitsizlik görülmektedir. Muhtemelen başka bir meslekle birlikte yapılan esnafılık, küçük hacimli bir işletmeye ve daha homojen servet dağılımına neden olmaktadır. Bunun tersi olarak ise idari ve dinî alanlarda yer tutan zümrelerde (ulemâ, bürokrat), yukarıda belirtildiği üzere işgal edilen konumlar arası farklılıktan dolayı yüksek servet eşitsizlikleri oluşabilmektedir.

Dönemler	Gini	P90/P10	Tereke (n)
1749-1769	0,66	105	802
1770-1789	0,67	110,4	640
1790-1809	0,67	120,9	815
1810-1829	0,63	99,3	1.157
1830-1849	0,68	109,7	1.016
1850-1869	0,66	110,7	524
1870-1891	0,61	80,7	148

Tablo 37: Dönemsel Gini Katsayıları ve P90/P10 Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 37, farklı dönemler itibarıyla Gini katsayısının yanı sıra P90/P10 oranını da içermektedir. Her iki ölçütün birlikte verilmesi, genel eşitsizlik eğilimleriyle uç noktalar arasındaki ilişkiyi anlamamızı kolaylaştırır. Tüm dönemler boyunca Gini katsayıları 0,61 ile 0,68 arasında değişmektedir. Bilindiği gibi 0'a yaklaşan değerler tam eşitliğe, 1'e yaklaşanlar ise tam eşitsizliğe yönelimi ifade eder. Tablodaki değerler, Kastamonu'da 140 yıllık süre zarfında yüksek düzeyde seyreden eşitsizliği, dönemler itibarıyla sunmaktadır.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ Terekelere dayalı çalışmalarda, incelenen dönem ve kentlere bağlı olarak 0,55 ile 0,81 arasında değişen geniş bir skalada Gini katsayılarına ulaşılmıştır.: Colette Establet vd., “La mesure de l’inegalite dans la societe Ottomane: Utilisation de l’indice de Gini pour Le Caire et Damas vers 1700”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994), 177-vd.; Colette ve Jean-Paul Pascual Establet, “Women in Damascene Families around 1700”, *Journal of the Economic and Social History of the Ori Ent*

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında (1770-1809), Gini katsayıları (0,67) nispeten yüksek seyretmektedir. Sonraki dönem olan 1810-1829 aralığında, Gini katsayısı 0,63'e görerek bir düşüş yaşanmıştır.⁴⁶⁹ 1830-1849 döneminde Gini katsayısı 0,68 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır, ki Tanzimat öncesi reform çabalarının ve Osmanlı ekonomisinin derin yapısal sorunlarının devam ettiği bir döneme denk gelir. Bu dönem, daha önceki tereke değerlerindeki (Grafik 25) keskin düşüşle de paralellik göstermektedir; yani servetler reel olarak erirken, bu erime eşitsizliği arttırmış olabilir.

Uçlardaki eşitsizlik (P90/P10 oranı) eğilimlerine bakıldığında, 80,7 ile 120,9 arasında değiştiği ve genellikle Gini katsayısının eğilimleriyle paralel bir seyir izlediği görülmektedir. Bu değerler, en zengin %10'luk dilimde yer alanların, en fakir %10'luk dilimdeki servetlerden 80 ila 120 kat daha fazla olduğu anlamına gelir. Aynı değerler, servet dağılımının aşırı derecede kutuplaşmış olduğunu, yani piramidin hem en altında hem de en üstünde yer alan kesimler arasındaki uçurumun boyutlarını göstermektedir.⁴⁷⁰ Yüzde payları arasındaki fark, 1790-1809 döneminde 120,9 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır.⁴⁷¹ Bu dönemdeki Gini katsayısı da (0,67) yüksektir. Ancak en yüksek Gini (0,68) katsayısının gözlemlendiği dönem 1830-1849 aralığıdır. Bu durum, 1790-1809 döneminde servetin çok daha keskin bir şekilde dağılımın en üst ve en alt uçlarında yoğunlaştığına işaret edebilirken, 1830-1849 dönemindeki eşitsizliğin, dağılımın genelinde daha yaygın bir artıştan kaynaklandığını gösterebilir. Diğer yandan, söz konusu yüzde payları oranı, Gini katsayısında da görüldüğü üzere 1870-1891 döneminde 80,7 ile en düşük seviyeye gerilemiştir.

45/3 (2002), 304; Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 40-vd.; Ergene - Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", 28; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 63-64; Bora Altay vd., "Farklı Sosyo-Ekonomik Gruplara Göre Osmanlı Bireylerinin Zenginliği, 1650-1918: Kurumsal Değişim Bağlamında Betimsel Bir Analiz", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 13/33 (2022), 247; Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 211.

⁴⁶⁹ 18. yüzyıl Kastamonu'sundaki eşitsizliğin ölçüldüğü bir çalışmada, enflasyonun zengin ile fakir arasındaki uçurumu azalttığı tespit edilmiştir. Mevcut çalışmaya göre de yüksek enflasyon dönemi olan (1822 tağşişi) ilgili aralıkta, gini katsayısının/eşitsizliğin düşüklüğü manidardır.: Metin M. Çoşgel - Boğaç A. Ergene, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", *The Journal of Economic History* 72/2 (2012), 24; Ayrıca, enflasyonun gelir dağılımındaki pozitif etkilerine; enflasyon oranındaki artışın gini katsayısını düşürerek eşitsizliği azalttığı yönündeki tespitler için bkz.: Tuba Akar - Savaş Erdoğan, "Türkiye'de En Yoksul ve En Zengin Kesim Açısından Enflasyon Hesabına Yönelik Bir Değerlendirme (2003-2021)", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2022), 314-326.

⁴⁷⁰ Nitekim, Grafik 27 ve Tablo 24'te servet düzeyleri bazında söz konusu servet dağılımı görülmektedir.

⁴⁷¹ S. Canbakal'ın altı farklı kent üzerine yaptığı analizde de benzer biçimde, 1780-1800 yılları arasında servet dağılımında yüzde payları arasındaki fark yüksek seviyelere ulaşmıştır: Canbakal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840*, 43-44.

Genel bir bakış atıldığında, 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar Kastamonu’da servet eşitsizliğinin 0,67’lik (Grafik 37) Gini katsayısıyla yüksek bir düzeyde olduğu; p90/p10 yüzde paylarına göre de servetler arasında 122,8’lik fark bulunduğu söylenebilir. Özellikle 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyılın ortalarında (1830-1849) yüksek seyreden eşitsizlik, dönemin buhranlarıyla ilişkilendirilebilir. Merkezi otoritenin zayıfladığı, yenilgi savaşları (özellikle Rusya ile), tağşişler, enflasyon ve arz-talep dengesizlikleri gibi faktörler bir yandan toplumun fakirleşmesine neden olurken diğer yandan yerel güç odaklarının (âyan ve eşrâf) servet biriktirmesi için fırsatlar yaratmıştır.⁴⁷² Yüzyılın sonlarına doğru (1870-1891) hem Gini katsayısının (0,61) hem de yüzde payları arasındaki farkın (80,7) belirgin olarak gerilediği görülmekle birlikte, bu dönemdeki düşük tereke sayısı (147 örnek) nedeniyle söz konusu değerlerin genellenabilirliğine temkinli yaklaşmak gerekebilir.⁴⁷³ Ancak bu düşüş, görece istikrarlı para politikası ve modernleşme çabalarının getirdiği ekonomik istikrarın servet dağılımı üzerindeki olumlu etkileri şeklinde ihtiyatlı bir yorum da yapılabilir.

3.8. Muris, Miras ve Vâris: Servetlerin Paylaşımı

İkinci bölümde ele alınan vâris yapısı ile terekelerin gider kalemlerindeki verilerden hareketle, bu kısımda servetlerin yeniden dağılımları üzerinde durulmuştur. Her ne kadar genel tabloyu anlamlı şekilde değiştirmese de bu bölümde yapılan analizlerde örnekleme sınırlı bir eksiltmeye gidilmiştir. Önceki bölümde 5.292 kayda göre yapılan vâris analizi, bu kısımda borca batık olan, geriye bakiyesi kalmayan ve vârisi bulunmayan 237 terekenin çıkartılmasıyla toplam 5.055 örnek üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekirse, hariç tutulanlar içinde 47 tereke sahibinin (%0,9) geride vârisi bulunmadığı için mirasları beytûlmâla intikal etmiştir; bu da toplam brüt servetlerin %1,32’sine denk gelmektedir.⁴⁷⁴

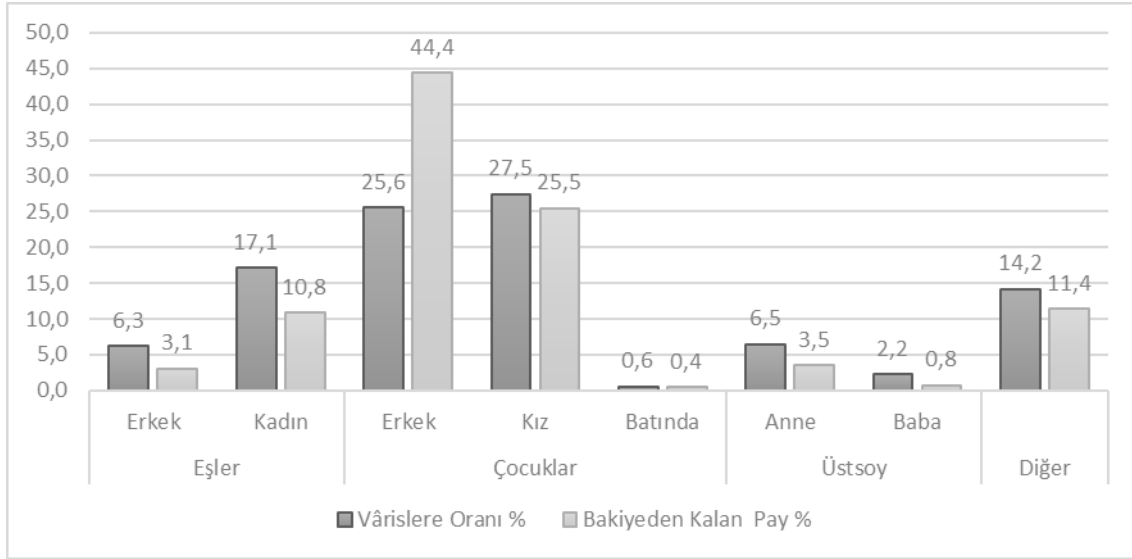
⁴⁷² İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV: Âyanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, 80-vd.; Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti”, 334-vd.; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 396-vd.; Hüseyin Aliyar Demirci - Utku Aybudak, “Âyanlar, Ticari Tarım ve Sermaye Birikim İmkanları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 77 (2022), 717-721; Kol, *XIII. Yüzyılda Kastamonu Sancağında Malikâne Sistemi Uygulaması*, 100.

⁴⁷³ İncelenen tereke sayısı dönemlere göre önemli ölçüde değişmektedir; 1810-1829 döneminde 1.156 ile en yüksek seviyeye ulaşırken (vebanın yaygın olduğu aralık), son dönem olan 1870-1891’de sadece 147’ye düşmektedir. Bu durum, özellikle son dönemdeki Gini değeri yorumlanırken dikkat edilmesi gereken sınırlılıktır. Zira, servet dağılımında belirli bir kesimi yansıtır olabilir.

⁴⁷⁴ İkinci bölümde 5.292 kayda göre yapılan vâris analizi, mevcut durumda demografik analizlerde kullanılan 20 tereke hariç, 5.272’dir. Bu sayıdan, borca batık olan veya geriye bakiyesi kalmayan

Yeni durumda, geride en az bir vârisi bulunan ve bakiye bırakmış toplam 5.055 tereke üzerinden, servetlerin yeniden dağılımı ele alınmıştır. Bu kapsamda, örnekleme yer alan terekelerin toplam brüt değeri olan 21.971.802,66 kuruşun (%100), 5.086.450,15 kuruşluk kısmı (%23,2) ihracata çıkılınca geriye 16.885.352,51 kuruş (%76,8) vereseye bakiye -net- kalmıştır.⁴⁷⁵ Böylece mirasın net kısmının vârisler arasındaki dağılımı hesaplanmıştır.

Hâne nüfusu değerlendirmesinde olduğu gibi, eş, çocuklar ve üstsoydan anne ve babanın bulunduğu vâris gruplarına odaklanmak suretiyle hazırlanan grafiklerle, servet dağılımının ana hatlarıyla görünebilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, her bir vâris grubunun terekelerdeki ferâiz hisseleri olduğu gibi kullanılmıştır.

Grafik 40: Vâris Dağılımları ve Vâris Gruplarına Göre Servet Dağılımı (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 40'ta, ferâiz hukuku bağlamında servetin aktarımı açısından, veriler iki farklı düzlemde sunulmuştur. Bunlardan ilki terekelerin toplamı içinde hangi akraba grubunun vâris olarak yer aldığını gösteren vârislerin oranıdır ve servet paylaşımında ferâiz oranlarının anlaşılması noktasında referans niteliğinde kullanılmıştır. Diğerisi ise, borç ve

terekelerden 170'i de çıkartılmıştır. Bu hâliyle mevcut örneklemin %3,22'sine karşılık gelen müflis veya geriye bakiyesi kalmayan tereke sahiplerinin vârislerinin ortalaması 3,7'dir. Diğer yandan, sayılanlar dışında tereke bakiyesi geride vâris bulunmadığından beytûlmâla kalanlar da çıkınca, geriye en az bir vârisi bulunan ve yine geriye bakiye kalan 5.055 tereke kalmaktadır.

⁴⁷⁵ Önceki konularda servetlerin din- cinsiyet, yerleşim gibi değişkenlere göre dağılımları ve ne kadarının borç, vasiyet vb. gittiği ele alınmıştı ve ihracat kalemlerinin brüt servetlerin %23,5'ini oluşturduğu daha önce belirtilmişti.

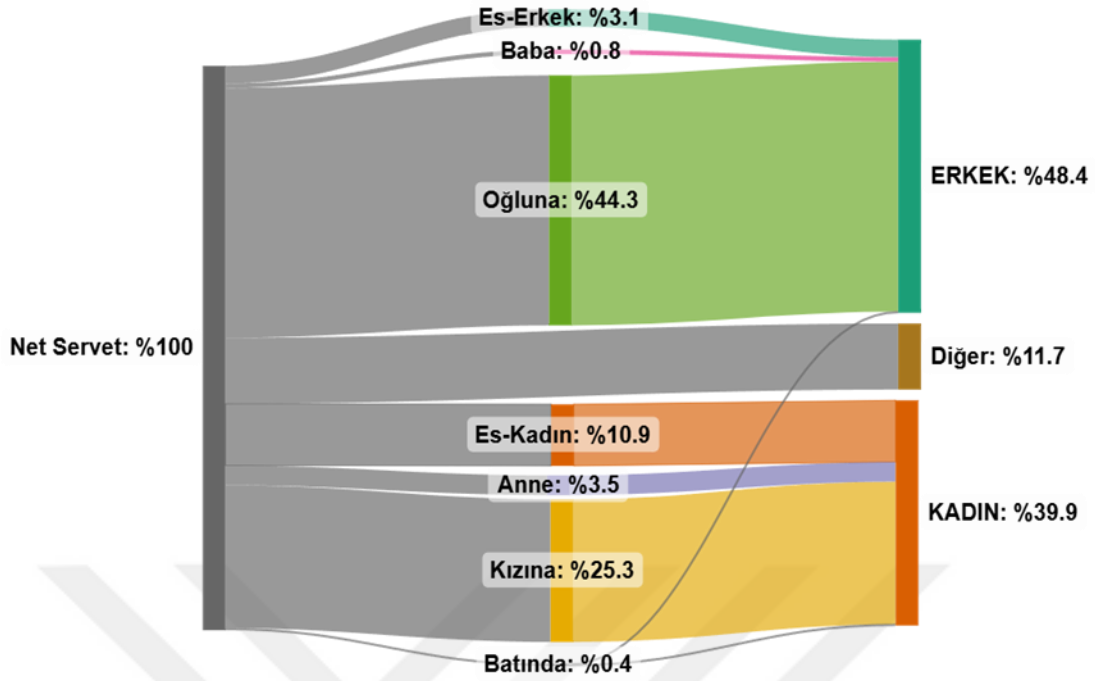
giderler düşüldükten sonra kalan bakiyenin, yani net servetlerin ne oranda hangi vâris grubuna gittiğini göstermektedir.

İslâm miras hukukunda çocuklar birincil mirasçılar arasında yer aldığından, terekelerde en sık karşılaşılan vâris grubunu (%53,7) oluşturmaktadır. Ardından eşlerler gelmektedir (%23,4); kadınların oranı (%17,1) erkeklere (%6,3) göre fazladır. Diğer (%14,2) grubunda yer alanlar; kardeşler, amca, hala gibi hâne dışı/ uzak akrabaları ve âzatlâ terekelerinde mevlâların paylarını içermektedir.

Kalan servetin %70,3 gibi büyük kısmını, ki bunun %44,4’ü erkek, %25,5’i de kız olmak üzere, murislerin çocukları almaktadır. Erkek çocukların aldığı yüksek pay, İslâm miras hukukundaki “erkeğe iki, kıza bir” kuralının yansımasıdır. Servetlerden ikinci büyük payı eşler (%13,9) almakta; özellikle kadınların payı (%10,8) erkeklerden (%3,1) fazladır. Bu durum, miras hukuna göre değil, yukarıda ifade edilen erkeklerin erken vefatı ve örneklemdaki tereke sayısının kadınların yaklaşık iki katı olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁶ Benzer şekilde, üstsoya ait olan anne ve baba hisseleri de (%3,5 ve %0,8) erkek-kadın temsiliyetiyle açıklanabilir. Bununla birlikte, ister eş olsun ister üstsoy, çocukların varlığı nedeniyle servetten aldıkları hisseler daralmaktadır.

Dinî kimlik ve yerleşim yeri ekseninde servet aktarımı incelendiğinde, toplum yapısında dikkate değer farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak, Müslüman ve gayrimüslimlere ait terekeler üzerinden yapılan servet aktarımının yapısı görselleştirilmiştir.

⁴⁷⁶ Ayrıca kadınlar, vârisler içinde çocuk varsa 1/8, çocuk yoksa 1/4 oranında eşlerinin miraslarından pay alır.: Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 19-23; Çakır, “İslam Miras Hukukunda Terekenin Paylaşımı ve Osmanlı Uygulaması”, 325-vd.

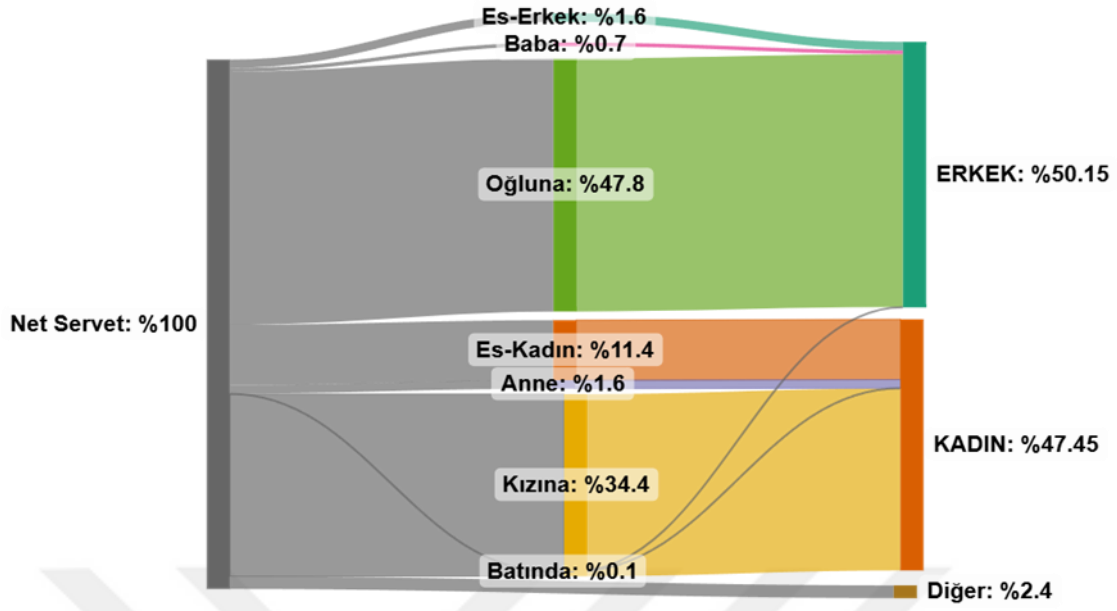

Grafik 41: Müslümanların Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çocukların en sık karşılaşılan vâris grubu olması ve ferâiz uygulamalarına göre öncelikli mirasçılar arasında yer almaları, servetin paylaşımında en büyük payı almalarını sağlamıştır. Nitekim Müslümanların vârisleri içinde çocuklarının görünme oranları sırasıyla %24,8 ile erkek ve %26,6 ile de kızlardan oluşmaktadır. Gayrimüslimlerde aynı sırayla %33,2 ve %31,4 olup Müslümanlara göre çocukların temsil oranı daha yüksektir. Dolayısıyla çocukların servetlerden aldıkları paylar da aynı ölçüde yüksektir.

Grafik 41 ve 42’de görüldüğü gibi, her iki gruptaki çocuklar net servetlerin yarısından fazlasını almışlardır. Müslümanlarda erkek çocuklara mirastan düşen pay %44,3 iken kızlarda %25,3’tür. Gayrimüslimlerde bu oran aynı sırayla %47,8’e %34,4’tür. Gayrimüslimlerde servetlerden pay alan erkek-kız çocuk oranlarının Müslümanlara nispetle birbirine yakın görünmesinin nedeni, gayrimüslim erkek çocuk varlığının kızlardan fazla olmasıdır; zira Müslümanlarda tersi bir durum bulunmaktadır.

Grafik 42: Gayrimüslimlerin Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

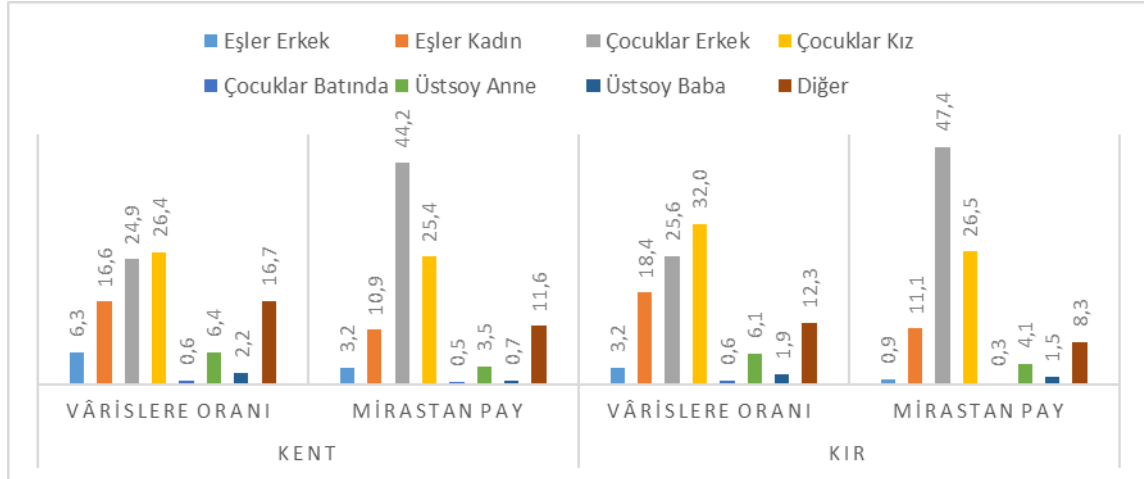
Batındaki çocuğun, “*mirastan daha çok pay alacağı cinsiyette (erkek) doğacağı farz edildiğinden*” hissesi ona göre ayrılarak, genellikle annede muhafaza edilmiştir.⁴⁷⁷ Ancak çalışmada, cinsiyet temelli dağılımın daha dengeli şekilde temsil edilebilmesi için, batında olanların servetten aldıkları paylar, erkek ve kız çocuklara eşit biçimde dağıtılarak değerlendirilmiştir. Örneğin, Müslüman tereke sahiplerinin net servetlerinden 0,4'lük payı batındakiler almıştır ve 0,2'şer olarak ilgili kısımlara dağılmıştır.

“Diğer” kategorisinde, daha önce vâris yapısında işaret edilen yakın-uzak akrabalar ve âzatlı ile âzatlı neslinin mevlâları birleştirilerek verilmiştir. Bu tür mirasçılar, Müslümanlarda hem oran (%16,6) hem de servetten aldıkları paylar (%11,7) açısından gayrimüslimlere nispetle (aynı sırayla 8,3'e %2,4) oldukça yüksektir. Bu, özellikle Müslüman toplumda vasiyetler ve farklı akraba gruplarının terekeye dâhil olması ve ayrıca örneklem hacmiyle ilgilidir.⁴⁷⁸ Mesela gayrimüslim kadınların hem örneklemdeki sayısı hem de vârisleri içinde uzak akrabaların bulunma oranı oldukça düşüktür. Bununla

⁴⁷⁷ Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku* (İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2008), 205-208. ; Batında mirasçısı bulunan terekelerden bir kısmı: KŞS. no: 5686, 84-85/156; 5701, 86-87/208; 5704, 81/146; 5724, 102-103/325. Bir örnekte, tereke tutulurken girişte batında ifadesi geçtiği hâlde, hisse paylaşımında artık sagîr Mehmed doğmuştur.: KŞS. no: 5723, 73-74/221.

⁴⁷⁸ “Diğer” içinde yer alan terekelerden 11'inin hissesine, beytümâl de dâhil olmuştur: KŞS. no: 5722, 57/134; 5723, 15/56; 5748, 89/258.

birlikte, grafiklerde gösterilmeyen ve diğer kategorisine dâhil edilen mirasçıların, daha önce vâris yapısında işaret edilen yakın-uzak akrabaların cinsiyetlerine göre detaylı tasnifi yapılmıştır; söz konusu mirasçıların servetlerden aldıkları oranlar, vârisler içindeki görülme sıklıklarıyla paraleldir.⁴⁷⁹

Grafik 43: Vâris Gruplarına Göre Servet Paylaşımının Kent- Kır Karşılaştırması (%)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Önceki bölümde yerleşim temelli vâris dağılımlarında, kırsal terekelerde mirasçıların %56’sını çocukların oluşturduğu, kentte ise bu oranın %50 olduğu belirtilmişti. Bu %6’lık fark, özellikle kırsalda kız çocuklarının daha sık vâris olarak yer almasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kırsalda kız çocukları %32 oranında vâris olurken, kentte bu oran %26,4’tür. Bu durum miras paylaşımına da yansımış, kırsalda kız çocuklarının mirastan aldıkları pay %26,5 ile kentteki %25,4’lük paydan daha yüksek gerçekleşmiştir. Eşlerden kadınların kırsalda vâris olma oranı %18,4 ile kentteki %16,6’ya kıyasla biraz daha yüksektir. Ancak bu fark miras payında anlamlı biçimde yansımamıştır. Kırsalda anne ve babanın oranı ve aldığı pay daha yüksektir (anne %4,1, baba %1,5). Söz konusu farklılığın temel nedeni, kentte anne ve babanın hisselerini kısıtlayan vârislerin, kıra nazaran fazla oluşundan kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, kentte “diğer” kategorisindeki mirasçıların servetten aldığı payın (%11,6) kırsala göre (%8,3) daha yüksek olması, kentteki akrabalık yapısının daha çeşitli/ karmaşık olmasıyla açıklanabilir.

⁴⁷⁹ Önceki bölümde üzerinde durulduğu cihetle, uzak akrabalar daha ziyade Müslüman kadın terekelerinde fazladır.

Cinsiyete göre servetlerin nihaî dağılımına bakıldığında, erkeklerin daha yüksek pay aldıkları görülmektedir. Ancak, zevcelerin hâlihazırda miraslardaki hisselerine ek olarak aldıkları mehr-i müeccellerin hesaba katılmasıyla, kadınlara aktarılan servetlerde %27,6 oranında bir artış meydana gelmekte ve bu durum, servet akışını kadınlar lehine önemli ölçüde değiştirmektedir. Ayrıca, terekelerde sıkça karşılaşılan zevceye ait alacakların da -zevceye diyet müsbet- dâhil edilmesiyle, kadınların servetlerden aldıkları miktar; bu da ilk bakışta erkekler lehine görünen servet dağılımının, vasiyet/borç ve mehir temelli kalemler hesaba katıldığında kadınlar lehine kayabildiğini göstermektedir. Böylece, cinsiyete göre servet aktarımında görülen farkların, sadece ferâiz kurallarıyla değil, aynı zamanda toplumsal pratiklerle şekillendiği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁰

Sonuç olarak, din ve cinsiyetten bağımsız net servetlerin büyük kısmı çocuklara -özellikle erkek- aktarılmaktadır. Yerleşim yerlerine göre bakıldığında kırsalda miras daha çok çekirdek aile içinde, yani çocuklara ve üstsoya yönelirken, kentte görece geniş akraba çevresine ve vasiyetle belirlenmiş kişilere yönelmesi daha yaygındır. Ayrıca, kırsalda örneği bulunmayan gayrimüslimlerin miras dağılımı da genel hatlarıyla Müslümanlara ait kırsal servet dağılım örüntüsüyle benzerlik göstermektedir.

3.9. Münâseha Uygulaması ve Aile Terekeleri Üzerinden Tespitler

Münâseha kavramı, miras hukukunda terekenin henüz paylaşılmasından önce mirasçılar içinde vefat(lar) olması hâlinde, onlara düşen payların, kendi mirasçılarına intikalinin hesaplanmasını ifade etmektedir. Uygulamada, ölen mirasçılara vefat tarihi sıralamasına göre önce kendi hisselerine düşen payları ayrılarak denkleştirme işlemleri yapılır. Sürekli

⁴⁸⁰ Erkeklerin eşlerine olan borçları, çoğu zaman mehir miktarlarının oldukça üzerinde olabilmektedir. Bunun yanı sıra, mehir dışında kalan aile içi borçların büyük bir bölümünün eş, kız çocukları ve bazı örneklerde reşit olmayan erkek çocuklar ile annelere yönelik olduğu görülmüştür. Bu durum, murislerin eş, kız çocukları ve annelerinin ferâiz hisselerine kıyasla daha yüksek bir meblağ alabilmeleri amacıyla borç kaydı oluşturdıkları ihtimalini gündeme getirmektedir. Öte yandan, vârislerin de kendi lehlerine olacak şekilde, çoğunlukla sözlü beyanlara dayanan (borç ikrarı) aile içi borçlanmalarla -Barkan'ın ifadesiyle "hileli bir şekilde"- servetin mümkün olduğunca hâne içinde kalmasını sağlamak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu tabloyu tamamlayan bir unsur olarak, erkek murislerin yine aynı aile fertleri lehine düzenledikleri vasiyetlerin varlığı da servetin aile içinde tutulmasına yönelik eğilimi pekiştirmektedir. Nitekim bu olgu, literatürde de benzer şekilde ifade edilmiştir: Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)", 75; Gelegen, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*, 90-91; Toprak, "İktisat ve Demografi Tarihi Araştırmalarına Kaynak Olarak Terekelerin İmkân ve Sınırları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'una Ait Veriler Üzerinden Gözlemler", 382.

biçimde meydana gelen bu değişme sebebiyle işleme münâseha adı verilmiştir.⁴⁸¹ Bu tür kayıtların yanında, peşi sıra vefat eden ya da önceki vefattan dolayı sonradan terekəsi tutulan aile üyelerine ait müstakıl terekeler de bulunmaktadır. Her iki durum da kayıtlara yansıdığı şekilde ele alınacaktır.

Söz konusu uygulamada her bir muris, ayrı bir tereke olarak ana örnekleme işlenmiştir. Bu kapsamda dışarıdan olanlar hariç⁴⁸² 385 murisin, birinci dereceden yakını ile peş peşe terekelerinin tutulduğu tespit edilmiş ve yakınlık ilişkisine göre Tablo 38’e aktarılmıştır.

Aile Üyeleri	Grup/ Öbek		Toplam Muris
	Müslüman	Gayrimüslim	
Aile	16	0	55
Anne-Kız Evlat	7	1	16
Anne- Erkek Evlat	8	0	16
Baba-Kız Evlat	11	0	22
Baba-Erkek Evlat	43	1	94
Kardeşler	12	0	25
Kumalar	2	0	4
Eşler/ Çift	75	1	153
Toplam	174	3	385

Tablo 38: Aile Üyelerine Ait Terekeler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloya ve adı geçen uygulamaya dair açıklayıcı örnekler vermek gerekirse; en az bir ebeveyn ve birden fazla çocuk varlığında, “aile” şeklinde terekeler tasniflenmiştir. En az 3 en fazla 6 aile üyesinden oluşan bu tür kayıtlar öbek olarak, yani 16 aileden ve toplam 55 muristen oluşmaktadır.⁴⁸³ Anne ve birer kız evlattan oluşan 8 öbek, toplam 16 muristen oluşmaktadır.⁴⁸⁴ Öte yandan, yalnızca eşlerden oluşan kayıtlar ise, sahip oldukları farklı nitelik ve görelî işlem kolaylığı nedeniyle ayrıca değerlendirmeye tabii tutulmuştur.

Bu noktada, ardı sıra vefat eden toplam 76 çift ve 153 muristen (76’sı erkek, 77’si kadın) oluşan kayda rastlanmıştır. Bunlardan yalnız 1 çift gayrimüslimdir. Murislerden 1’i iki eşlidir ve her iki eş de kayda geçmiştir.⁴⁸⁵ 76 çiftin toplam 555 vârisi bulunmaktadır.

⁴⁸¹ Davut Yaylalı, “Münâseha”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV, 2020), 31/570; Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, 184.

⁴⁸² Kastamonu dışından 4 murisli 1 aile, 1 anne ve erkek evlat ve 1 de 3 kardeşe ait toplam 3 öbek hariç tutulmuştur.: KŞS. no: 5721, 19/39; 5726, 99/100-290.

⁴⁸³ KŞS. no: 5686, 198/408; 5701, 103/241; 5738, 12/123; 5780, 21-22/35.

⁴⁸⁴ KŞS. no: 5721, 57/103; 5732, 140/329; 5794, 13/19; 5780, 14-15/24.

⁴⁸⁵ KŞS. no: 5758, 262/574-575-265.

Erkek murislerin 269 vârisi olup, vâris ortalaması 3,53'tür. Yine erkeklerin 163 çocuğu bulunmakta ve çocuk sahipliği ortalaması 2,14'tür. 77 kadın murisin, vâris ortalaması 3,5; sahip olunan çocuk ortalaması ise 1,9'dur. 76 çift birer hâne olarak değerlendirildiğinde,⁴⁸⁶ eş ve çocuklarla hâne nüfusu 4,05 olmaktadır. Bu ailelerden 5'i (10 tereke) karyede ikamet etmiştir.⁴⁸⁷

Tereke	Kategori	Net Servet Ortalaması	Hisseler Çıkınca	Çocuk Sayısı	Çocuk Ortalaması	Vâris Sayısı	Vâris Ortalaması
76	Erkek	211,2	186,2	162	2,1	269	3,5
77	Kadın	130,4	124,3	148	1,9	273	3,5
76	Eşler/ Çift	343,2	312,2	155	2,03	271	3,5

Tablo 39: Çiftlerin Servet ve Demografik Durumları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eşlerin net servetlerinden birbirlerine intikal eden hisseler çıkartılarak Kastamonu'da çekirdek ailenin ortalama net servet düzeyi ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁸ Bu değerlendirmede, 43 erkek murisin net servetinden ve 27 kadın murisin net servetinden söz konusu intikal eden hisseler düşülmüştür. Eşlerden birbirlerine aktarılan hisselerde, doğal olarak erkek murislerin aldıkları pay daha fazladır.

Erkeklerin brüt servet ortalaması 328,1 kuruş, net ortalaması ise 211,2 kuruştur. Kadınlarda aynı sırayla brüt servet 145,8; net ise 130,4 kuruştur. Diğer yandan, eşlerin terekeleri birlikte ele alındığında net tereke ortalamaları 343,2 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ancak eşlerin birbirlerine intikal eden hisseleri hariç tutulduğunda, çiftlerin net servet ortalamaları 312,2 kuruşa düşmektedir. Tereke defterlerinde yer almayan servet unsurları veya hesaplama dâhil edilmeyen bileşenler bir yana bırakıldığında; ayrıca yetişkin çocuklar ve üstsoy da dikkate alınmazsa, yalnızca çiftlerin sahip olduğu net reel servet ortalamasının 312,2 kuruş olduğu görülmektedir. Bu değer, en dar anlamda bir hâne ya da menzilin ortalama servet düzeyi olarak kabul edilebilir.

⁴⁸⁶ Üstsoy da dâhil edildiğinde hâne nüfusu 4,48 olmaktadır.

⁴⁸⁷ KŞS. no: 5690, 96/138; 5697, 186/408; 5718, 73/138; 5722, 26/66; 5727, 203/ 365.

⁴⁸⁸ Mehirler dışında, eşlerin birbirlerine intikal eden hisseleri hariç tutulmuştur.

Çiftlere ait mirasların %68,5'i tahrîri mûcib nedenlerden ötürü mahkemeye intikal etmiştir.⁴⁸⁹ 105 murisin bu bağlamda zorunlu hâlleri mevcuttur ve bunların 88'i sagîr çocuk varlığından, geri kalan 17'si ise vârisler arasından gâib, mefkûd vs. olmasından ötürüdür. Esasında münâseha uygulamasında kaydı tutulan terekeler, biri diğ(er)inin tutulmasının nedeni olmaktadır.

Yukarıda çiftlerin servet ortalamalarındaki farklılıklar gibi, toplamda 81 murise ait 91 menzilin dağılımı da servet bileşenlerinin toplumsal cinsiyete göre nasıl şekillendiğini göstermektedir. Erkek murislerin %72,36'sının en az bir menzilde hissesi bulunurken, kadınlarda bu oran %33,76'da kalmaktadır.⁴⁹⁰ Hâne ölçğinde, yani çiftler bazında bakıldığında ise çiftlerin %18,42'sinin hiç menzili bulunmazken, geri kalan %81,57'si en az bir menzilde hisse sahibidir. Bu oranlar, daha önce de belirtildiği gibi, taşınmaz ediniminde ve dolayısıyla servet bileşenlerinin toplumsal cinsiyet temelinde farklılaştığını ortaya koymaktadır.

⁴⁸⁹ Münâseha işlemi uygulanan veya peşi sıra vefatlar dolayısıyla kayıtlara geçen 385 terekenin %58,4'ü (225) tahrîri mûcib nedenlerden ötürü mahkemeye intikal ettirilmiştir.

⁴⁹⁰ 55 erkek murisin, 62 adet menzilde, 26 kadının da toplam 29 menzilde tam ya da çeşitli oranlarda hisseleri bulunmaktadır.

4. BÖLÜM: MADDÎ KÜLTÜRDE SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

Çalışmanın önceki bölümlerinde toplum, ya bütüncül bir yaklaşımla tüm öğeleriyle ya da sınıfsal ayrımlar temelinde sosyo-ekonomik açıdan incelenmiştir. Bu noktadan itibaren ise, 18. ve 19. yüzyılların çok yönlü dönüşümleri bağlamında, gündelik yaşam pratiklerine yansıyan maddî kültür unsurları üzerinden geleneksel kalıpların sürekliliği ile değişim dinamikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tereke defterlerinin bilgi havuzu üzerinden ısınma, aydınlatma, barınma ve giyim gibi temel ihtiyaçların yanı sıra, lüks tüketime ve üretim faaliyetlerine ilişkin örüntüler tespit edilmiştir.⁴⁹¹ Bu örüntüler vasıtasıyla maddî kültürdeki süreklilik ve değişimler izlenebilmiştir. Örneğin, çay ve kahve tüketimine dair unsurların sayısı ve yaygınlığından, mangaldan sobaya; mum ve şamdandan fener ve gaz lambasına geçiş gibi değişimlerin Kastamonu'daki tarihsel karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde, pabuç ve çizmelerden kundura ve ayakkabıya yönelen giyim-kuşam tercihlerinin zamansal izleri görülmek istenmiştir.⁴⁹² Bunların yanı sıra, silah ve kitap sahipliği de çeşitli değişkenlere göre ele alınmıştır. Son olarak, taşınmazlar içinde menzil ve dükkânlara; ziraat ve hayvancılığın terekelerdeki yansımalarına da dönemsellik bağlamında yer verilmiştir.

⁴⁹¹ Terekelerin, Osmanlı maddî kültürüne dair hem kaynak değeri hem de içerik zenginliği, araştırmacılar tarafından sıklıkla vurgulanmış; taşınır ve taşınmaz varlıklardan hareketle maddî kültüre ilişkin bütüncül ve tematik açıdan zengin bir literatür oluşmuş ve zaman geçtikçe de oluşmaya devam etmektedir. Bu noktada, terekelere dayalı maddî kültür çalışmaları hakkındaki literatür için bkz.: Hülya Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfü Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, 2009, 1-7; Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/12 (2017), 193-229; Tüketim kültürü üzerine ayr. bkz.: Tülay Artan, *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası*, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998); Christoph K. Neumann, “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tari ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 8 (2009), 7-47; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven - Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008); Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010); Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999); Eminegül Karababa, “Origins of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa”, *Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi*, (2006); Donald Quataert, çev. Tanju Günseren, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*, ed. Donald Quataert (İstanbul: Alfa, 2020), 7-24; Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri (Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008).

⁴⁹² Murislerin vefat anlarında üzerlerinde bulunan giyim- kuşamı, “eğninden çıkan köhne libas ve mest/pabuç” gibi ifadelerle terekelerde açıkça belirtilmiştir. Hatta kimi takılar, eş ve çocuklarının üstünde olmasına rağmen tereke kapsamına alınmıştır. Dolayısıyla terekeler, dönemin maddî kültürüne dair çoğu zaman detaylı bilgiler sunabilmektedir.; KŞS. no: 5713, 13/25.

4.1. Giyim-Kuşama Dair Örüntüler: Süreklilik ve Değişim

18. ve 19. yüzyıllar, Osmanlı toplumunun gündelik yaşamında belirgin dönüşümlerin yaşandığı giyim-kuşam unsurlarında da açıkça gözlenmiştir. Bu bağlamda, geleneksel giysi alışkanlıkları ile modernleşme rüzgarlarının getirdiği yenilikler arasında dinamik bir etkileşim yaşanmıştır. Kastamonu örneğinde, bu yüzyıllar boyunca geleneksel giysi unsurlarının varlığını korumasına rağmen ayakkabı, ceket ve pantolon gibi yeni unsurlar 19. yüzyıl ortalarında kayıtlarda görülür olmuş, yüzyılın sonlarına doğru ise yaygınlaşmıştır.

Bu çerçevede, Kastamonu'ya ait 1750-1890 yılları arasındaki terekelerdeki giyim-kuşam unsurları süreklilik ve dönüşüm ekseninde, üç ana döneme ayrılarak incelenmiştir. Bu dönemler; 1750-1770, 1810-1830 ve 1850-1890 olarak sınıflandırılmıştır. İlgili değerlendirmeler Tablo 40'ta özetlenerek verilmiştir.

Öncelikle, genel duruma süreklilik açısından bakılacak, ardından da Tablo 40'taki dönemler itibarıyla meydana gelen farklılıklara değinilecektir. Bu bağlamda cübbe, gömlek, şalvar, şal, entari, ferace, biniş, car, yağlık ve kemer/kuşak gibi klasik Osmanlı giyim-kuşam unsurları zaman içinde biçim, kumaş ve renkleri değişse de kullanımı sürmüştür;⁴⁹³ incelenen tüm dönemlerde sürekliliğini korumuştur. Yine yaygın ve aynı süreklilikte çuka, aba, keten gibi kumaşlar, hemen her dönemde yaygın kullanım alanlarına sahip olmuştur.⁴⁹⁴ Renklere bakıldığında mai (mavi), yeşil, beyaz, kırmızı gibi temel tonlar, farklı dönemlerde yaygın olarak; bunların yanında sarı ve siyah ise pûşi ve önlük gibi belirli unsurlarda baskın renkler olarak kullanılmıştır.

⁴⁹³ Biniş, bir nevi cübbedir; car, kadınların giydiği çarşaf/örtü; yağlık, el bezi, peçete; cübbe, biniş altına giyilen dar elbise veya ulemânın giydiği uzunca üstlük; ferace hem kadınlar hem de erkeklerin giydiği dış giysi/üstlük; şal, omuza atılan veya boyuna sarılan yün kumaştır.: Resad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967), 39-50-58-238; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983), 1/311; Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 765; Yasemin Gündoğdu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Servet Unsurları ve Giyim Kuşam Kültürü (Manisa Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, 2019), 67-75.

⁴⁹⁴ Çuka, yünden sık olarak dokunmuş, dayanıklı ve havlı bir kumaş türüdür. Aba, hem bir giysi (palto gibi) hem de kaba ve kalın bir yünlü kumaşın adıdır.: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1983, 1/1; Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 7; Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İÜEF Tarih Dergisi* 33 (1982), 309.

Dönem/Eşik	Süreklilik ve Değişim	Dönem Özelliği
a- 1750-1770	Geleneksel kıyafet kültürünün sürdüğü son dönemdir. Yerli çuka, keten ve sof materyalleri ağırlıklıdır.	Geleneksel Giysi ve Kumaşlar
b- 1810-1830	Gelenekselin yanında yabancı kumaşlar (Frenk şâli) kullanılmaya başlandı.	Eşik: Değişimin İlk Örnekleri
c- 1850-1890	Pantolon, ceket, kravat, setre gibi Batı tarzı giysiler yaygınlaşır. Ancak şalvar, biniş vb. geleneksel giysilerin renk ve kumaşları değişerek varlığı devam eder.	Geleneksel ile Değişim Arasında; Batı Etkisi Artar

Tablo 40: Giyim- Kuşam Kültüründe Süreklilik ve Değişim

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

a- 1750–1770 dönemi, Osmanlı taşrasında geleneksel kıyafet kültürünün belirleyici olduğu son dönemdir. Kastamonu terekelerinde görülen giysi çeşitliliği, dönemin el emeğine ve yerli dokuma tekniklerine dayalı üretim tarzını yansıtmaktadır.⁴⁹⁵ Giyim-kuşamda çuka, şâli⁴⁹⁶ ve keten gibi yerli kumaşların ağırlıkta olması hem bölgesel üretim gücünü hem de geleneksel tüketim kalıplarını ortaya koymaktadır. Ayrıca, kadın giyiminde Manisa veya Şam alacasıyla yapılmış entariler; erkek ve kadın şalvarlarında ise mai renk ve aba türü kumaşlar baskındır.

Bunun yanı sıra, gümüş işlemeli kemerler ile kuzu, tilki ve sincap derisinden yapılan kürkler hem zanaatkârlığın boyutunu hem de dönemin iklim ve yaşam koşullarına uygun pratikleri yansıtır.⁴⁹⁷ Diğer yandan, bu dönemde henüz Batılı tarzda önemli bir etki gözlenmemiştir; bu da dönemi, geleneksel kıyafet normlarının son hâkimiyet alanı olarak nitelemeyi mümkün kılmaktadır. 18. yüzyıl sonlarına doğru gözlemlenecek olan değişim

⁴⁹⁵ Erkek terekelerinde daha ziyade ticari emtia olarak onlarca top kumaş bulunabilirken -genellikle han veya dükkânda-, kadınlarda mütevazî düzeylerde yer almıştır. Bununla birlikte, bez dokumada kullanılan destgâhlar kadınlarda daha yaygındır. Ayrıca, 19. yüzyıl Fransız gezgini C. Texier, Kastamonu’yu ziyareti sırasında kent ahalisinin dokuma sanatındaki hünerine dikkat çekmiştir.: Texier, *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, 3/203.

⁴⁹⁶ Şâli, tiftik yününden dokumuş ince kumaştır: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983), 3/307; Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, 334.

⁴⁹⁷ Kürklerin kayıtlardaki yansımaları 1850’lere doğru azalan oranda seyretmiş, bu tarihten sonra ise nadiren görülür olmuştur. İlk dönemlerde kürk bir statü göstergesi iken, değişen moda ve iktisadi şartlar ile sıradanlaşarak terk edilmeye başlanmıştır. Öte taraftan, mevcut çalışmada ele alınmayan kürk çeşitleri için ayr. bkz.: Döşemetaş, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 383-385; Açıkel - Alkoç, “Osmanlı’da Erkek Giyiminde Kürk Kullanımı ve Kürk Çeşitleri: Tokat Örneği (1771-1830)”, 343-346.

öncesinde, Kastamonu toplumunun giyim-kuşam örüntüsü, büyük ölçüde işlevsel ve kültürel sürekliliğe dayalıdır.

b- 1810-1830 döneminde, değişim ve Batı etkileri başlasa da geleneksel tarzın baskınlığını sürdürdüğü bir geçiş evresini yansıtmaktadır. Nitekim bu dönemde, çuka ve kutni gibi geleneksel kumaşlar korunurken,⁴⁹⁸ Frenk, Merinos ve Diyarbakır gibi yerli ve yabancı menşeli materyallerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Çakşır, ferace ve entarilerin çeşitliliğinde artış yaşanmıştır.⁴⁹⁹ Örneğin 1790'lardan itibaren canfes ve tamgahane entariler revaçta olmuş, önceki dönemde basma, şâli ve çuka olarak çakşırlar nitelenmiştir. Şami, Musuli ve beledi destarlar yerini İngiliz, Acem, İstanbul ve Borlu destarlarına bırakırken, Yemeni destimal yerine de Diyarbekir destimalı öne çıkmıştır. Frenk ve Hatayi binişler, Maraş haşeleri ve Diyarbekir mücessemi de bu dönemde görülmeye başlamıştır.⁵⁰⁰

Yine, önceki dönemde sim (gümüş) kemer kuşak yaygın iken, 1810'lara doğru Hama kuşağı; mai şalvar⁵⁰¹ yerine aba⁵⁰² ve çuka şalvarlar moda olmuştur. 1830'lardan itibaren ise Acem şalı modası baskın bir şekilde kendini göstermiştir. Bu dönemle birlikte kapama gibi bazı giysi türleri artık görünürlüğünü kaybetmiştir.⁵⁰³ Renklerde de değişiklikler yaşanmış, beyaz ve siyahın yanında kırmızı, yeşil ve sarı giyim-kuşamda baskın renkleri oluşturmuştur. Tüm bu gelişmeler, henüz tam anlamıyla Batılı bir dönüşüm olmasa da önemli bir değişimin başladığının göstergesidir. Bu dönüşüm, kimi zaman yavaş ve geleneksele bağlılıkla ilerlese de ithal kumaş tercihleri ve renkler üzerinden maddî kültür düzeyinde izlenebilir bir nitelik taşımaktadır.

c- Son olarak 1850-1890 dönemi, giyim-kuşam kültüründe modernleşmenin belirgin bir şekilde hızlandığı ve Batı etkilerinin artık başlangıç seviyesinin ötesine geçerek yaygınlaştığı bir zaman dilimini temsil etmektedir.⁵⁰⁴ Bir önceki dönemde Batı etkileri

⁴⁹⁸ Ahmediye kumaşı 1785'lerden sonra nadiren görülür olmuştur.: KŞŞ. no: 5700, 74/75/275;5733, 94-95/282.

⁴⁹⁹ Çakşır, iç donu üstüne giyilen bir nevi şalvardır; kutni, Arapça pamuk demektir, ayrıca pamuk ipliğiyle karışık ipekli kumaşa da denilir: Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 59-161-162; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1983, 1/323.

⁵⁰⁰ Canfes, eski ipekli kumaşlardan; destar, kavuk, külâh ve fesin etrafına sarılan tülbent/sarıktır; destimal, elbezi: Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 50-87-88.

⁵⁰¹ Ayrıca siyah, Şam alacası, Tosya, kutni ve aba çeşitleriyle şalvarlar kayıtlarda yer almıştır.

⁵⁰² Abânın çuka (yaygın), Diyarbekir alacası, kutni, şayak, şâmî kumaşlarından ve mai renkleri de tespit edilmiştir.

⁵⁰³ Kapama, üstlük/cübbe gibi üste giyilmiştir.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983), 2/164.

⁵⁰⁴ Giyim-kuşam özelinde modernleşme veya değişim eğilimlerinin tereke defterlerine yansımaları 1860'lardan itibaren belirginleşmekle birlikte, bu değişimin toplumsal pratiklerdeki asıl karşılığını tespit

henüz hissedilmeye başlarken ve geleneksel tarz hâlâ baskınken, bu son evrede dönüşüm çok daha somut hale gelmiştir. Geleneksel giyim-kuşam unsurları (şalvar, abani, pabuç, mücessem vd.) ya sadeleşerek varlığını sürdürmüş ya da fes örneğinde olduğu gibi şal, püskül ve saçak ile yeni detaylarla çeşitlenmiştir.⁵⁰⁵

Bu süreçte ayakkabı, kundura, lapçin, pantolon, ceket, boyun bağı/sargısı (kravat), yelek, setre ve cepken gibi giyim-kuşam unsurları ilk kez görülmekle birlikte, yaklaşık 25-30 yıl içinde toplumda yaygınlaşmıştır. Bu parçalar hem ithal hem de yerel üretimle çeşitlenmiştir. Kumaş seçimlerinde de değişim gözlenmiş; Kazmir ve fanila gibi lüks materyallerin kullanımı artarken, mendil tabirinin kullanımı da yaygınlaşmıştır. Giyim, artık sadece yerel dokularla değil, Avrupa modasının güçlü etkisiyle şekillenmeye başlamıştır. Cepken, ceket, setre ve pantolon gibi unsurlar bu dönemin öne çıkan kıyafetleri haline gelmiştir.⁵⁰⁶ Bu durum, önceki dönemde başlayan çekingen dönüşümün, yüzyılın ortalarına doğru modernleşme ivmesi kazandığını ve 1890'lara doğru giyim-kuşam kültüründe belirgin bir şekilde kök saldıgını göstermektedir.⁵⁰⁷

Sonuç olarak, 18. yüzyılın ortalarında giyim-kuşamda geleneksel tarzın hâkimiyeti görülürken, 19. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmeye ve Batı etkileri kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle 1850 sonrası dönemde bu değişim ivme kazanmış, 1890'a kadar toplumun giyim kültürü dönüşmüştür. Bununla birlikte, geleneksel giysi kalıpları tamamen terk edilmemiş, yeni kumaş ve renklerle varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla, 1750–1890 arası süreç, Kastamonu'da geleneksel ile modern arasında salınan ve sonunda Batı etkisinin yaygınlaştığı bir kıyafet kültürü dönüşümünü gözler

etmek için ortalama 8-10 yıl öncesine gidilmesi gerekmektedir. Zira terekelere kaydedilen ve moderniteyi ima eden unsurlar (batı tipi mobilyalar, saatler vb.), bireylerin yaşamlarına girmiş ve kullanılmaya başlanmış olmaları nedeniyle, kayıt tarihinden bir süre önce edinilmiş olmaları doğaldır. Nitekim, maddi kültür açısından terekelerde ilk görüldükleri tarihler verilen çeşitli unsurların, söz konusu kayıt tarihinden yaklaşık 8-10 yıl öncesini yansıtmaktadır.

⁵⁰⁵ Sayılan fes çeşitlerinden örnekler: KŞS. no: 5794, 47/77; 5794, 63/105.

⁵⁰⁶ Setre" veya "setri" terimi Avrupa kesimi cekettir; cepken, genellikle çuhadan kesilen ceket gibi eski bir üstlük; setre/setri, Avrupai cekettir.: Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 51-167-204; Setre, 19. yüzyıl ortalarında Manisa'da da yaygınlaşmaya başlamıştır: Gündoğdu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Servet Unsurları ve Giyim Kuşam Kültürü (Manisa Örneği)*, 106.; Sayılan unsurların bulunduğu kayıtlardan örnekler: KŞS. no: 5794, 30-31/49; 5780, 41-43/66; 5776, 36/76; 5794, 47/77.

⁵⁰⁷ Giyim-kuşamda 19. yüzyıl değişimlerinin yansımaları için ayr. bkz.: Kübra Kurukamçı, *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 24-vd.; Gündoğdu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Servet Unsurları ve Giyim Kuşam Kültürü (Manisa Örneği)*, 59-vd.; Ayşe Güher Gülaçar, *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Kadının Giyim ve Kuşamı* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 60-vd.; Açıkgoz - Farajı, "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)", 1/52-62.

önüne sermektedir. Söz konusu dönüşüm, 18. ve 19. yüzyıllarda şekillenen küresel konjonktürün (Sanayi Devrimi) yanı sıra Osmanlı Devleti'nin -özellikle 19. yüzyılda uyguladığı iktisadi, içtimaî ve idarî alanlardaki reform ve politikalarının (ticaret sözleşmeleri, elbise nizamnamesi vb.) toplumun maddî kültürüne yansımalarının bir sonucudur.⁵⁰⁸

4.2. Ev İçi-Dışı Menkul Eşya Evreni

Bu başlık altında, Kastamonu toplumundaki tüketim örüntüleri; ev içi eşyalar ile hem ortak hem de kişisel kullanıma konu olan saatler üzerinden, dönemsel olarak incelenmiş, bu eşya ve saatlerin ilk ne zaman görüldüğü ve ne zaman yaygınlaştığı değerlendirilmiştir. Terekelerde hemen her dönemde karşılaşılan temel ev eşyaları arasında yer alan ısınma ve pişirme araçlarından ocak, sac-ayak ve mangal, uzun süre -muhtemelen önemli değişim geçirmeksizin- kullanımda kalmış ve tüm dönemlerde benzer yoğunlukta kayıtlara yansımıştır. Buna karşılık soba, ilk kez 1861 tarihli kayıtlarda görülmüş ve izleyen yıllarda giderek yaygınlaşmıştır.⁵⁰⁹ Benzer bir süreç aydınlatma araçlarında da gözlenmiştir. Şamdan, mum ve kandil, bütün dönemlerde yoğun biçimde kayıtlara yansırken, ilk kez 1769'da fener, 1861'de lamba ve 1883'te gaz lambası terekelere dâhil olmuştur.⁵¹⁰ Böylece hem ısınma hem de aydınlatma araçları, zamanla daha sofistike ve kullanışlı formlara evrilmiş; bu geçiş, teknolojik yeniliklerin ev içi yaşama yansımalarının somut bir göstergesi olmuştur.

Ev eşyaları arasında yorgan, yastık ve döşekler sayıca en sık karşılaşılanları oluşturur. Özellikle yorganlar, dönemsel değişimlerin izlenebileceği önemli göstergelerdendir. İlk dönemlerde yaygın olan yemâni ve basma yorganlar, 1780'lerden itibaren kutni, çiçekli ve çul yorganlarla çeşitlenmiştir. Daha sonra İngilizkâri yorganlar 1828'de,⁵¹¹

⁵⁰⁸ Donald Quataert, "Ticaret", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, ed. Halil İnalcık - Donald Quataert (Eren, 2006), 2/950; Artan, *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası*, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, 50; Doğruyol, "Sanayileşme Açısından Osmanlı-Avrupa Nüfus İlişkisi", 288; Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmesi", 396-404; Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 24.

⁵⁰⁹ KŞS. no: 5758, 85-216; İstanbul'da soba 1844'te ilk defa terekelerde görülmüştür: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 322.

⁵¹⁰ KŞS. no: 5776, 22/40; 5778, 73-75/96; 5758, 72-186.; Ayrıca lamba, Antalya'ya ait 1854 tarihli terekede ilk defa tespit edilmiştir: Özlem Oral, *Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İç Mekân İthal Aydınlatma Eşyaları: (19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 128.

⁵¹¹ KŞS. no: 5732, 173/261.

Moskofkâri yorganlar ise 1872’de kayıtlarda görülmüştür.⁵¹² Aynı kumaş çeşitliliği ve değişim eğilimi, paralel olarak yastık ve döşeklerde de gözlemlenmiştir. Ayrıca, döşegin yerine geçecek karyolanın ilk ve tek örneğine 1886 yılında rastlanmakla birlikte, 1890’ların sonlarına doğru yaygınlaştığı düşünülebilir.⁵¹³ Bu durum, geleneksel sergi-döşek kültüründen Batılı oturma ve yatma biçimlerine geçiş sürecini yansıtması bakımından anlamlıdır.

Terekelerde sıkça karşılaşılan yukarıdaki eşyaların yanı sıra, görülme sıklığı düşük ancak kültürel dönüşüm açısından önemli ipuçları barındıranlar da dikkat çekmektedir. Bu tür eşyalar, dönemsel yeniliklerin ve yaşam tarzındaki farklılaşmaların izlerini taşır. Örneğin, tahta (ceviz) ve demir iskemle tüm dönemlerde az-çok kayıtlarda yer alırken, tabure ile sandalye (Frankkârî) ilk kez 1854’te tespit edilmiştir. Bu tarihten itibaren sandalye kullanımı giderek artmış; özellikle 1865 sonrası daha sık rastlanır olmuştur.⁵¹⁴ Yine aynı çerçevede masa (tahta) 1884’te, koltuk yastığı 1839’da ve koltuk (sandalye ile) 1886’da görülmüştür.⁵¹⁵

Mutfak araç-gereçleri, yerel zanaatkârların ustalıklarını yansıtan geniş bir çeşitlilik arz etmektedir.⁵¹⁶ Küre bakır madeninin (Küre-i Nühâs) sağladığı hammadde imkânı, Kastamonulu ustaların bakır işlemeciliğinde uzmanlaşmasını kolaylaştırmış; bu sayede tencere, tas, tava, sini, ibrik gibi bakır kap-kacaklar, tereke envanterlerinde en sık karşılaşılan mutfak eşyaları arasında yer almıştır. Bunun yanında, kentteki ahşap işçiliği kaşık ve kepçelerde kendini gösterirken, topraktan yapılan çanak, çömlek ve destiler de yerel üretimin özgün unsurları olarak mutfak gereçleri arasında önemli bir yer tutmuştur.⁵¹⁷ Yerel üretimin güçlü varlığına karşın, İzmir ve Kütahya menşeli tabak-çanak ve fincan gibi mutfak eşyaları da erken tarihlerden itibaren terekelerde görülmeye başlanmıştır. Nitekim Kütahya fincanı ilk kez 1757’de, tabağı ve tası 1776’da

⁵¹² KŞS. no: 5768, 90-92/153.

⁵¹³ KŞS. no: 5777, 89-91/ 221; İstanbul’da 1863-64’ten sonra karyola görülür olmuş; Giresun’da 1890’lara doğru sandalye, karyola ve kanepe gibi mobilyalar tespit edilmiştir.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 261 (dipnotta); Açıkgöz - Farajî, “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Maddî Kültür Unsurları (1859-1920)”, 1/52.

⁵¹⁴ KŞS. no: 5763, 29/83; 5778, 27-29/40; 5780, 41-43/66; 5778, 40-42/51.

⁵¹⁵ KŞS. no: 5794, 18/27, 1301; 5778, 40-42/51; Çukaya kaplı ağaç sandalye ve çukaya kaplı koltuk takımı olarak da kayıtlara geçmiştir.: KŞS. no: 5780, 41-43/66 25.

⁵¹⁶ Texier, *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, 3/203.

⁵¹⁷ Bakır işçiliğine paralel kalaycılık da ayrıca bir zanaat alanı olmuştur.: Fidan, *Osmanlı Dönemi Kastamonu’da Esnafılık ve Ticarî Hayat*, 40-45.

kaydedilirken; İzmir fincanı ise 1792’de terekelere girmiştir.⁵¹⁸

Öte yandan, dönemine göre yüksek maddî ve sembolik değerler taşıyan saatler, zamanın ölçülmesine yüklenen modern anlamın terekelerdeki ilk yansımaları olarak dikkate değerdir. Osmanlı toplumunda zaman algısı esas olarak namaz vakitleri üzerinden şekillenmiş ve gündelik hayatın ritmi buna göre düzenlenmiştir. Ancak Avrupa’da Sanayi Devrimi’yle ekonomik ve toplumsal yaşamın merkezine yerleşen zaman yönetimi, Osmanlı toplumuna da meslek/statüye göre hızlı yahut yavaş bir şekilde nüfuz etmiştir.⁵¹⁹ Bu bağlamda terekelerdeki saat varlığı, Batı’dan gelen maddî kültür unsurlarının, tüketim alışkanlıklarına ne zaman ve ne ölçüde sirayet ettiğini, dolayısıyla zaman algısının dönüşümünü göstermesi açısından değerli olabilir. Bu noktada, terekelerde tespit edilen saatler, kayıtlarda ilk görüldükleri tarihler ve yaygınlık durumlarına göre Tablo 41’e aktarılmıştır. Tablodaki “nadir” ifadesi, ilgili saat türünün en fazla üç kayıta tespit edilebildiğini ifade etmektedir.

Tür/ Marka	İlk Görüldüğü Tarihler	Nadirlik/ Yaygınlık
Akrep Saat	1753	1780’lerde yaygınlaşır
Koyun Saat	1753	1850’lere doğru yaygınlaşır
Basma (koyun)	1753	1865’ten sonra yaygınlaşır
Pandül (sarkaçlı) Saat	1750	1800’lere doğru görünürlüğü azalır
Cenevizkari Saat	1858	Nadir
Çalar Saat	1774	1800’lerden sonra yaygın
Farisî Saat (koyun)	1807	Nadir; 1840’ta tek gözlem
Fransız Saat (ve çalar)	1788	Nadir
Hilâlî Saat	1751	1867’ye doğru görünürlüğü azalır
İngiliz Saat (ve çalar)	1805	1830’dan sonra yaygınlaşır
Oturak Saat	1867	Nadir
Piryol Saat	1763	1840’lara doğru yaygınlaşır
Köstekli Saat	1821	Nadir
Dolaplı Saat	1861	Nadir
Asma Saat	1839	Nadir

Tablo 41: Saatlerin Terekelerdeki Yansımaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kayıtlara geçen saatler, türlerine (asma, dolaplı gibi sabit; koyun, köstekli gibi taşınır), yapıldıkları malzemelere (pirinç, altın, gümüş, ağaç) ve teknolojilerine (sarkaçlı, çalar)

⁵¹⁸ Niteliği ve meşeyi hakkında başka belirti bulunmayan “çini çanak” 1864’te görülür olmuştur.; KŞŞ. no: 5704, 105/188; 5762, 9/23; 5697, 300/196.

⁵¹⁹ Safiye Kıranlar, “Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15 (2006), 66-68.

göre çeşitlenmektedir. Çalışılan zaman aralığında kayıtlara yansıyan saat çeşitleri, üç ana dönem çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlardan ilki, 1750-1800 dönemi, toplumda saat kültürünün henüz sınırlı olduğu, ancak çeşitli saat türlerinin terekelerde az-çok görünür olduğu evredir. Pandül (sarkaçlı, 1750), koyun ve basma koyun (1753), akrep (1753), hilâlî (1751) ve pıryol (1763) saatler ilk dönemin erken örnekleridir.⁵²⁰ Hilâlî saatler 1867'ye kadar varlığını sürdürmüş, pandül saatlerin 1800'lere doğru popülaritesi/görünürlüğü azalmıştır. Bu dönemde koyun (ve basma) ve Pıryol saatlere sınırlı örneklerle karşılaşılsa da 19. yüzyıl ortalarından itibaren yaygın hale gelmiştir.⁵²¹ Yüzyılın sonlarına doğru İngiliz saat (1805),⁵²² çalar saat (1785) ve Fransız çalar saat (1788) gibi örnekler kayıtlarda görülür olmuştur.⁵²³

İkincisi, eşik olarak da değerlendirilen 1801-1850 döneminde, önceki saat türlerinin kullanımı sürerken, bazı nadir ve egzotik saat türlerinin de ilk örneklerine rastlanmıştır. Özellikle Farisî saat (1807),⁵²⁴ gümüş kol saati (tek örnek, 1838),⁵²⁵ asma saat (ve çalar) 1839,⁵²⁶ dolaplı saat (1861)⁵²⁷ ve President marka saat (1865)⁵²⁸ bu çerçevede sayılabilir. Söz konusu saatler yaygınlaşmamış, daha çok servet/statü sahibi olan bireylerin terekelerinde nadiren yer almıştır.⁵²⁹

Son olarak 1850–1890 döneminde, terekelerdeki bireysel eşyalar arasında saatler daha belirgin yer almaya başlamıştır. Cenevizkârî saat (1858) ve oturak saat (1867) gibi büyük

⁵²⁰ Koyunda -ve kuşak kıvrımında- taşımından dolayı ismini alan koyun saatlerin, ilk versiyonları 8-10 santim çapında iken zamanla 4-5 santime kadar küçülmüştür. Sarkaç anlamına gelen “pandül”, saat mekanizmalarının düzenli bir salınım yaparak zamanı doğru bir şekilde ölçmesini sağlayan temel bir yeniliktir. Terekelerde bu isimle geçen saatler, genellikle sarkaçlı duvar veya masa saatleri olsa da bazı cep saatlerinin hareket mekanizmalarında da bu prensip kullanılmıştır. Hilâlî saat ise, “kalıbı bakır veya tombak olan eski bir saattir.”: Serkan Yazıcı, *Sultanın Saatçisi (Meyer Saatlerinin Asırlık Öyküsü)* (İstanbul: Kronik, 2023), 42-43-45; Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 198; İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 936; Netice Yıldız, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu”, *Belleten* 70/259 (2006), 937-940.

⁵²¹ Basma saat (koyun, sîm) 1753'te ilk, 1800'lere kadar toplam 4 ve 1865'ten sonra 7 örnek vardır: KŞŞ. No: 5682, 128-129/201.; Cepte taşınabilen Pıryol saatler, 1782-1830 arasında faaliyet gösteren George Prior tarafından üretilmiştir.: Yıldız, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu”, 941.

⁵²² 1771 tarihli kayıta Afyonkarahisarlı misafire ait İngiliz zer saat tespit edilmiş, Kastamonu’da mukim olanlarda ise ilk örnek 1805’e tarihlenmektedir. KŞŞ. no: 5811, 222-223/255; 5730, 114/223.

⁵²³ KŞŞ. no: 5702, 130-131/298; 5711, 4-7/49.

⁵²⁴ KŞŞ. no: 5719, 125/230.

⁵²⁵ KŞŞ. no: 5738, 36-39/90.

⁵²⁶ KŞŞ. no: 5738, 24/60; 5742, 14/35.

⁵²⁷ KŞŞ. no: 5758, 241/537; 5763, 107-108/277.

⁵²⁸ KŞŞ. no: 5763, 92/269.

⁵²⁹ Yıldız, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu”, 935; Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, 217.

sabit modellerin yanı sıra, koyun (küçülerek), Piryol, köstekli⁵³⁰ ve kol saatleri (1885) gibi taşınabilir modeller, terekelerde artan bir sıklıkla kaydedilmiştir. Özellikle cep ve koyun saatler, geç Osmanlı toplumunda modern yaşam biçimlerinin ve bireysel zaman algısının yaygınlaştığına işaret etmektedir.⁵³¹

Bu üçlü dönemlendirme, saatlerin işlevsel olmaktan çok, zamanla birlikte sosyal statü, kültürel etkileşim ve modern yaşam tarzının bir göstergesi hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Geleneksel saatlerden Batılı modellere ve bireysel kullanıma geçişle birlikte saatlerin yaygınlaşması, Osmanlı'daki maddî kültür dönüşümünün önemli bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Tüm bu veriler, Kastamonu'da gündelik yaşamın maddî kültürü açısından 18. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna uzanan süreçte görece durağan geleneksel pratiklerin, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren yenilikçi formlarla yer değiştirmeye başladığını, batı etkisi ve teknolojik gelişmelerin ev içi yaşama nüfuz ettiğini göstermektedir.

4.3. Keyif Verici Maddeler: Kahve, Çay, Tütün ve Nargile

15. yüzyılın başlarında Yemen'de bilinen kahve, 16. yüzyılın başlarında Mekke ve Kahire'ye, yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a ulaşarak, sonraki yüzyılda evlerde ve kahvehanelerde yerini sağlamlaştırmıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'de giderek daha yaygın bir tüketim unsuru olmuştur.⁵³² Bu sürecin Kastamonu'daki yansımaları da terekelerde açık biçimde görülmektedir. Kahve tüketim kültürünün ayrılmaz bir parçası olan kahve takımları (âlât-ı kahve), terekelerde hemen her dönemde kaydedilmekle birlikte, 1775'lerden itibaren daha yoğun şekilde belirtmeye başlamış; 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru sıradanlaşarak mutfak eşyaları arasında olağan bir yer edinmiştir. Başka bir ifadeyle kahve, 18. yüzyılın sonlarına doğru, lüks olmaktan çıkmaya başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısında toplumun tüm kesimleri tarafından tüketilir olmuştur.⁵³³

⁵³⁰ KŞS. no: 5727, 137/527.

⁵³¹ Kıranlar, "Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)", 66; Yazıcı, *Sultanın Saatçisi (Meyer Saatlerinin Asırlık Öyküsü)*, 44-45-54; Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 199.

⁵³² Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, thk. S. Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 1 (2. Kitap)/513-608; İdris Bostan, "Kahve", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/203; Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 59-262.

⁵³³ Kahve, 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a girişinin ardından, takip eden iki yüzyıldaki dönemsel yasaklamalara rağmen Osmanlı coğrafyasında yaygınlık kazanmıştır. S. Farugi, İstanbul özelinde "18.

Örnekleme, toplam 1.382 murisin kahve takımlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sayı, örneklemin %26,21'ine tekabül etmektedir. Söz konusu 1.382 murisin demografik dağılımına bakıldığında, 46'sı (%16,14) kırsal kesimde yaşamış olup, bunların 33'ü (%71,7) unvan sahibidir. 1.296'sı (%25,98) kent merkezinde yaşamıştır; bu grubun 852'si (%64,74) unvanlıdır. Kentli kahve takımı sahiplerinden 4'ü kadın olmak üzere 31'i gayrimüslimdir. Bu dağılım, özellikle unvanlı ve kentli bireylerde kahve tüketimiyle ilgili gereçlerin daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Terekelerde yer alan kahve ve gereçlerini listelemek yerine, dönemin gündelik kahve hazırlama ve ikram etme pratiği çerçevesinde bir tasvir yapılmıştır. Bu bağlamda ortalama bir Kastamonu evinde,⁵³⁴ önce kahve çekirdekleri işlemeli kahve kesesinden veya ahşap kutusundan çıkarılır, sım kakmalı kahve değirmeninde çekilir veya ahşap bir dibekte öğütülürdü. Çekilen Yemen veya Frenk kahvesi,⁵³⁵ kahve ibriği de denilen kurşun veya nühâs cezveye konur, üzerine soğuk su eklendikten sonra ağır ateşte pişirilirdi. O sırada, üzeri tonbak işlemeli bir ağaç sini veya bolat tepsi hazırlanır, tepsinin ortasına zarif bir kahve ibriği veya güğümü yerleştirilirdi. Kahve, genellikle fincan kutularında saklanan Kütahya, İzmir, Bec ya da fa'fûr fincanlara dökülürdü. Fincanlar, zarif mukavva ya da nühâs üzerine yaldızlı zarflara oturtularak sunulurdu. Kahve servisine eşlik eden kahve tabesi ya da sım süzeği, kahve telvesinin fincana geçmesini engellerdi. Yanında bir kahve kaşığı da eksik olmazdı. Tüm bu hazırlık, ince bir puşide ile tamamlanırdı. Kahve sunum ritüelindeki gereçlerin nitelik ve sayıları, bireylerin sosyo-ekonomik durumuna göre az çok değişmekte, ancak alınan keyif muhtemelen benzer olmaktadır.⁵³⁶

Terekelerde kahve kadar yaygın olmamakla birlikte, bir diğer keyif verici içecek çay da yer almaktadır. Çin'den Osmanlı topraklarına Rusya, Güneydoğu Asya ve Hicaz üzerinden girdiği düşünülen çayın, 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bilindiği ancak

yüzyıl başlarında çok yoksul kimselerin terekesinde" dâhi kahve takımlarının bulunduğunu vurgular. Kastamonu'da ise kahve ve kahvehaneler hemen her dönemde görülmekle birlikte, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde terekelerde sıradan unsurlar hâline gelmiştir.: Ahmet Yaşar, "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 239-vd.; Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 193; Osmanlı'da kahve tüketimi ve yaygınlaşmasıyla ilgili bkz.: Mohammad Amin Keikha Shahinpour, *Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarında Eğlence Kültürü (1501-1735)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi S.B.E, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 4-vd.

⁵³⁴ Zengin murislerin evlerinde- genelde konak- içinde kahve takımları bulunan ayrı bir kahve odası da bulunmaktadır: KŞS. no: 5727, 276-279/178.

⁵³⁵ KŞS. no: 5683, 342-344/576; 5696- 193-196/370.

⁵³⁶ Örnekler: KŞS. no: 5687, 230/274; 5704, 8/17; 5717, 48/90.

henüz yaygınlaşmadığı Evliya Çelebi'nin notlarından anlaşılmaktadır.⁵³⁷ Asıl yaygınlaşması 18. yüzyılda başlayan çay, özellikle 19. yüzyılda Tanzimat sonrası dönemde geniş kitlelerin tüketim alışkanlıklarına girmiştir.⁵³⁸

Kastamonu özelinde çaya ilişkin ilk bulgu, 1858 yılında kentli ve hafız-efendi unvanına sahip bir erkek murisin terekesinde tespit edilmiştir. İkinci örnek ise 1865 yılına ait olup yine kentli ve ağa unvanlı erkek murise aittir. Her iki murisin terekesinde, aynı zamanda kahve gereçleri de yer almıştır.⁵³⁹ Çayın terekelerde ilk görülme tarihleri değil de murislerin bu ürünü 8-10 yıl öncesinde tüketmeye başladıkları varsayılırsa, Kastamonu'da çayın henüz tüketilmeye başlandığı dönemin 1850'ler olduğu söylenebilir. Nitekim, İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük kentler bir yana bırakıldığında, Anadolu'da çayın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünür hâle geldiği araştırmacılar tarafından da belirtilmiştir.⁵⁴⁰ Öte taraftan, şekere dair ilk örnekler 1770'ler itibarıyla karşılaşılmış, bu tarihten sonra görünürlüğü zamanla artmış; özellikle 1820'lerden sonra yaygınlaşmaya başlamıştır.⁵⁴¹

İçe çekilen keyif verici maddelerden tütün/duhan/tombeki ve nargile de terekelere yansımıştır. Duhan/tütün ve alatu, hemen her dönemde terekelerde yer almakla birlikte, 1790'lardan sonra daha sık görülür olmuştur.⁵⁴² Nargileye ilişkin ilk gözlem 1766 yılına, son gözlem ise 1887 yılına tarihlenmektedir.⁵⁴³ Bu iki tarih aralığında toplam 81 murisin terekesinde nargileye dair unsurlar yer almıştır.⁵⁴⁴ Murislerden 5'i gayrimüslim erkek, 76'sı (3'ü kadın) Müslümandır. Nargile sahiplerinin önemli bir kısmını unvanlı kişiler oluşturmaktadır; zira bu murislerin %66,1'i (44 kişi) unvan sahibidir. Ayrıca nargile sahiplerinden biri istisna tamamına yakını kent merkezinde yaşamıştır. Terekelerde tespit edilen nargile takımları arasında "nargile ma'a marbic, ser, nargile şişesi ve nargile lülesi gibi unsurlar yer almıştır.

⁵³⁷ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1 (2. Kitap)/513-608.

⁵³⁸ Kemalettin Kuzucu, "Çay", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 77-78.

⁵³⁹ KŞS. no: 5757, 27-30/78; 5763, 107-108/277.

⁵⁴⁰ Çay, kahve ve diğer lüks/yeni unsurların sayılan kentlere girişi ve yaygınlaşması, taşraya nispetle erken olmuştur. Nitekim çay 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da tüketilmekteydi.: Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 253-261 (dipnotta); Kuzucu, "Çay", 285-286.

⁵⁴¹ KŞS. no: 5695, 212/290; 5697, 308/180; 5706, 44/101.

⁵⁴² Sigara kâğıdı 1865'te, sigara takımı ise 1884'te görülmüştür: KŞS. no: 5763, 105-/106/276; 5794, 47/77.

⁵⁴³ İlki 1766'da ağa unvanlı; son gözlem ise 1887'de kol ağası unvanlı muriste görülmüştür: KŞS. no: 5690, 210-211/337; 5777, 94-95/223.

⁵⁴⁴ Nargilenin ilk görüldüğü tarih ve sonrasındaki 3.390 terekeye nispeti %2.12'dir. Örneklem geneli içinde ise nargile sahipliği %1,36'dır.

Daha önce ele alınan çeşitli örneklerde olduğu gibi, yeni ya da ithal malların tüketimi, öncelikle zengin ve statü sahibi murisler arasında görünürlük kazanmıştır. Keyif verici maddelerin kullanımı da benzer bir seyir izlemiştir. Nitekim çay, nargile ya da kahve gibi ürünlere ilişkin kayıtlardaki ilk örnekler, genellikle “tüketimin öncüleri”⁵⁴⁵ servet ve statü sahibi murislerin terekelerinde görülmüştür. Ancak zamanla bu tüketim maddeleri daha geniş toplumsal kesimlere yayılmış ve dönemin kültürel alışkanlıklarının bir parçası hâline gelmiştir.

4.4. Kitap ve Yazı Takımları

Terekelerde kültürün önemli bir bileşeni olarak kitaplar da yer bulmuş; bu unsurlar üzerinden Osmanlı toplumunda okuryazarlık düzeyi ve kültürel sermaye çeşitli sosyo-ekonomik değişkenlere göre çalışmalarda ele alınmıştır.⁵⁴⁶ Anlaşılabacağı gibi kitaplar üzerinden zengin konular çıkabilmektedir. Kitaplar, içerikleri ve sahiplik ilişkileri itibarıyla zengin konu çerçeveleri sunmakla birlikte, çalışmanın sınırlarını aşmamak adına, terekelerde yer alan kitap ve yazı takımlarının genel görünümüne odaklanılmış, veriler dönem ve din-cinsiyet ekseninde değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda, toplam 5.272 muristen⁵⁴⁷ 1.228’inin (%23,29) en az bir kitap-yazı takımına (bundan sonra sadece kitap) sahip olduğu tespit edilmiştir.⁵⁴⁸ Bunlardan 1.221’i Müslümandır; bu grubun 1.031’i erkek, 190’ı kadındır. Tamamı erkek 7 muris ise gayrimüslimdir. Örneklemdeki kitap sahipliğine dair bu ilk gözlemler, sadece her dört tereke sahibinden birinin bu tür öğelere sahip olduğunu göstermektedir.

⁵⁴⁵ Kurukamçı, *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*, 11.

⁵⁴⁶ Terekelere dayalı çalışmalardan bir kesit: Ali İhsan Karataş, “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 210-vd.; Abdullah Saydam, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)”, *Milli Eğitim* 34/170 (2006), 189-vd.; Faruk Doğan, “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, *Turkish Studies* 10/9 (2015), 156-166; Abdullah Poş, “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)”, *İstem* 24 (2014), 188-vd.; Nisa Öktem, *XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı’da Kitap Kültürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 33-vd.

⁵⁴⁷ İlk bölümde demografik analizlerde kullanılan 20 tereke hariç tutulmuş; dolayısıyla değerlendirmelerde esas alınan tereke sayısı 5.272 olmuştur. Başka bir ifadeyle, ilk bölümdeki 5.292 (243 dışarıdan hariç) terekeye dayalı incelemelerden sonra, sonraki bölümlerde söz konusu 20 tereke dışarıda bırakılarak toplam 5.272 örnek üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

⁵⁴⁸ 19. yüzyıl Trabzon’unda %22, Giresun’unda %8,6 ile %9,01; Tarsus’unda %3 kitap sahiplik oranları tespit edilmiştir.: Saydam, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)”, 192; Poş, “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)”, 105; Doğan, “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, 159; Açıkgöz - Farajı, “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)”, 1/54.

Tabloda 42, tereke sahiplerinin kitaba sahip olup-olmadıklarını ve servetleri içindeki kitapların payını, din- cinsiyet temelinde göstermektedir. Veriler hem sayı hem de yüzdelik oranları yansıtmaktadır.

Din-Cinsiyet	Kitap-Yazı Takımı Sahiplik Durumu		Kendi İçlerindeki Oranlar %		Servetlerine Oranı %
	Olan	Olmayan	Olan	Olmayan	
Müslüman Erkek	1.031	2.475	29,4	70,6	0,4
Müslüman Kadın	190	1.470	11,44	88,55	0,2
Gayrimüslim Erkek	7	74	8,64	91,35	0,1
Gayrimüslim Kadın	0	25	0	100	0
Toplam/ Oran	1.228	4.044	23,29	76,7	0,4

Tablo 42: Kitap -Yazı Takımı Sahiplik Sayısı ve Servetlerdeki Oranlar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Örnekleme yer alan Müslüman erkek murislerden 1.031'i (%29,4) en az bir kitaba sahip olmuştur. Müslüman kadın murislerde bu oran %11,44'e düşerken, 81 gayrimüslim erkek muristen yalnızca 7'sinin (%8,64) terekesinde kitap tespit edilmiştir. Gayrimüslim kadınlara ait terekelerde ise kitap kaydına rastlanmamıştır.

Kayıtlarda yer alan kitapların sayısına göre yapılan daha ayrıntılı bir değerlendirmede, Mushaf-ı Şerif, Kelâm-ı Kadîm ve İncil⁵⁴⁹ dışındaki kitaplara odaklanıldığında, en az iki kitaba sahip muris sayısı 534'tür. Bu grupta yalnızca 5 gayrimüslim muris yer alırken, 49'u Müslüman kadın ve 480'i Müslüman erkektir. Kitap sayısı arttıkça, bunlara erişimin daha seçici hale geldiği gözlenmektedir. Nitekim, en az beş kitaba sahip 191 murisin yalnızca 1'i gayrimüslimdir; bu gruptakilerden 12'si kadın ve geri kalan 178 kişi Müslüman erkeklerden oluşmaktadır.

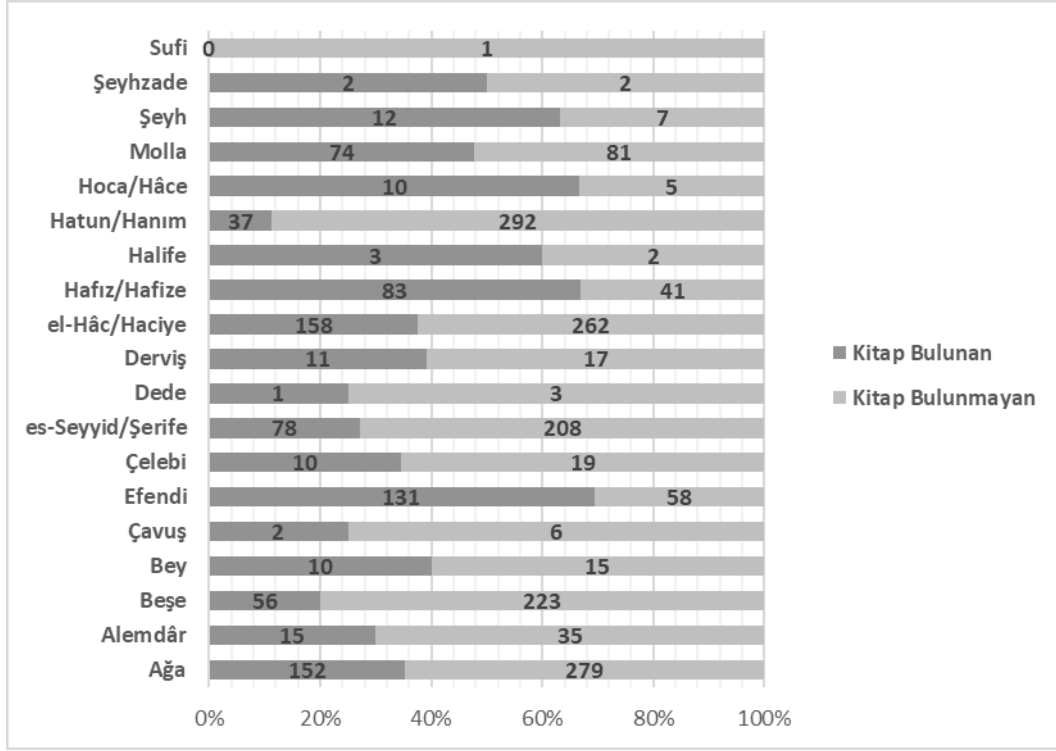
Kitap sayısı arttıkça kadınlar ve gayrimüslimler, bu sahiplik içinde daha da düşük oranlarla temsil edilmektedir. İki kitap ve üzeri sahiplikte kadınların oranı %10'un altında kalırken, beş kitap ve üzeri sahiplikte bu oran %6'ya kadar düşmektedir.⁵⁵⁰ Bu durum, özellikle yüksek sayıda kitaba sahip olmanın, Müslüman erkekler lehine örnekleme oranları değiştirmektedir.

Kitap sahipliğinde, kadınlar ve gayrimüslimlerin düşük oranlarda temsil edilmesine karşın, Müslüman erkeklerin belirgin biçimde öne çıkması, örnekleme ağırlıklarının

⁵⁴⁹ KŞS. no: 5688, 17-19/34; 5683,197-198/326.

⁵⁵⁰ Giresun'da, Kur'an-ı Kerim hariç en az iki kitabı bulunanların oranı %3,4 tespit edilmiştir.: Açıkgöz - Farajı, "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)", 1/54.

(%66,5) etkili olması kadar, çeşitli yapısal farklılıklardan da kaynaklanmaktadır. Bu farklılıklar arasında eğitim imkânlarına erişim, kamusal ve toplumsal roller gibi faktörler sayılabilir. Nitekim kitap ve yazı takımı, maddî açıdan görece düşük bir değere sahip olup (servet içerisindeki oranı %0,4'ü geçmemektedir), buna karşın sembolik anlamı yüksek kültürel varlıklar arasında değerlendirilebilir. Bu nedenle kitap sahipliği bilgiye, eğitime ve kültürel ayrıcalıklara erişimi yansıtan bir gösterge niteliğindedir.

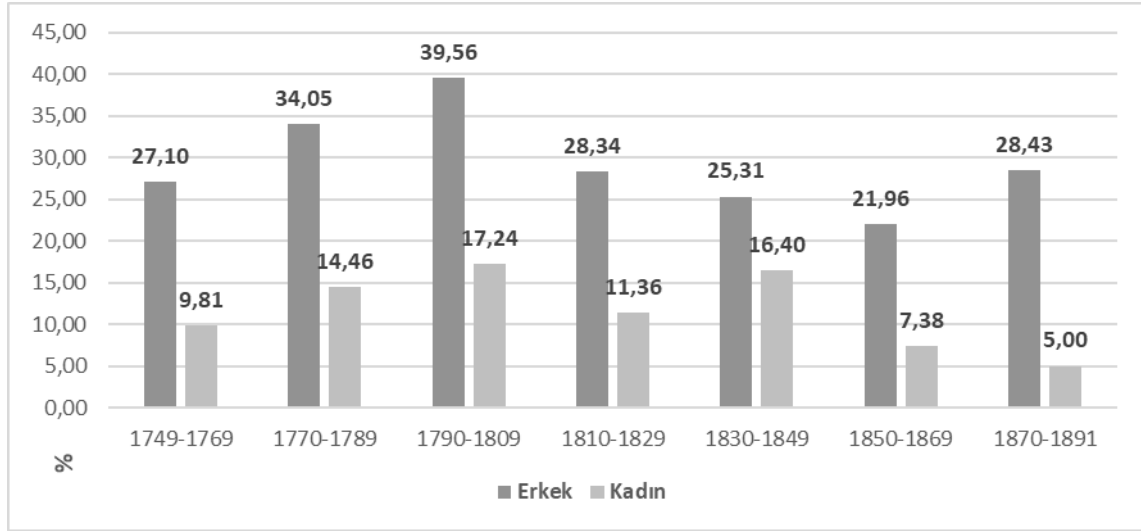
Grafik 44: Kitap Sahipliğinin Unvan Temelli Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Unvan temelli kitap sahiplik dağılımı Grafik 44'te verilmiştir. Yüksek kitap sahipliği oranına göre bakıldığında, efendi (%69,3), hafız/hafize (%66,9), hoca/hâce (%66,7), şeyh (%63,2) ve halife (%60) unvanına sahip olanlar öne çıkmaktadır. Nitekim ulemâ ve tarikat ehlinin yüksek kitap sahipliği doğaldır.⁵⁵¹ Yalnız, “efendi” unvanı, daha önce de değinildiği üzere, mahiyeti bakımından tartışmalı bir nitelik taşımaktadır. Önceki bölümlerde bu unvanın taşıdığı belirsizlikten dolayı, müstakil bir kategori olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte, kitap sahipliği verileri dikkate alındığında, efendi unvanlı

⁵⁵¹ Doğan, “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, 158; Poş, “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)”, 105.

murislerin ilmi ve/veya dinî kimliklerinin diğer gruplara nazaran daha belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu unvanın yalnızca bir toplumsal saygı ifadesi olmaktan öte, belirli bir entelektüel/dinî hüviyeti de ima etmektedir; nitekim, unvan analizlerinde kitap sahipliği bu bağlamda kullanılmıştır.⁵⁵² Öte yandan, ağa (%35,26), beşe (%20,1) ve hatun/hanım (%11,25) gibi unvanlıların kitap sahipliği yukarıda sayılanlara nispetle düşüktür.

Grafik 45: Müslümanların Cinsiyete Göre Kitap Sahipliğinin Yıllara Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 45, 1749–1891 yılları arasında erkek ve kadın murislerden kitabı bulunanların, bulunmayanlara göre zaman serisindeki dağılımını göstermektedir.

Kitap sahipliğinde en yüksek oran 1790–1809 (%39,6) döneminde gözlenmiştir. 1810 sonrası oranlarda düşüş görülmüş, özellikle 1850–1869’da %22 gibi en düşük seviyeye inmiştir. Genel eğilime bakılırsa, 1790-1809’a kadar artış yaşanırken, bu tarihten sonra 19. yüzyıl sonuna kadar inişli-çıkışlı bir seyir izlemekle birlikte erkeklerde durağanlaşma, kadınlarda ise azalış sürmüştür. Erkekler açısından 18. yüzyıl sonu zirve dönemidir. Kadınlarda 1850 sonrası bir kırılma noktası gibi görülmektedir. Modernleşme döneminde kadınların mülkiyetinde kitap bulunma oranının düşmesi, cinsiyet bağlamında toplumsal ve hukuki normların yanı sıra terekeler çerçevesinde kadınların temsil sorunuyla ve kitapların terekelerde görünürlüğüyle ilişkilendirilebilir.

⁵⁵² İkinci bölümde oluşturulan Tablo 20’de yer alan unvanların tasnifinde kitap sahipliği de dikkate alınmıştır.

Önceki bölümde, kitapların zamana (Tablo 33) ve din-cinsiyet değişkenlerine (Grafik 31) göre servetler içindeki oranları ele alınmıştı. Buna göre, kitapların servetler içerisindeki en yüksek payına %0,5 ile 1790–1809 ile 1850–1869 dönemlerinde ulaşılmış; diğer dönemlerde bu oran %0,3 ile %0,4 arasında seyretmiştir. Din ve cinsiyet ayrımına göre ise, kitapların servet içindeki ortalama oranı %0,4 ile Müslüman erkek murislerde en yüksek düzeyde tespit edilmiş; bunu, %0,2 ortalama ile Müslüman kadınlar takip etmiştir.⁵⁵³ Öte yandan, gayrimüslim murislerde hem toplam tereke sayısının hem de kitap içeren terekelerin azlığı nedeniyle, kitapların servetler içindeki payı anlamlı düzeye ulaşmamıştır.

Terekelerde, na ma'lûm, kütüb-i mütenevvia (çeşitli), bir miktar, bi'l-cümle ve şu kadar cilt/ parça gibi ifadelerle kaydedilen, muhtevası ve sayısı belirsiz kalan kitaplar da bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Bunlar bir tarafa, İbn Haldun Tarihi (5 cilt) ve Tevârîh-i İskender/ İskendernâme⁵⁵⁵ gibi kayıtlara nadir yansıyan eserler olduğu gibi Mushaf-ı Şerif/ Kur'ân-ı Kerîm/ Kelâm-ı Kadîm ve İncil gibi yaygın kutsal kitaplar da bulunmaktadır. Bu bağlamda, kutsal kitaplar ile nadir eserler dışında kayıtlarda sık karşılaşılanlara dair görünüm şöyledir:⁵⁵⁶ Akayid, Ahmediyye, Birgivi Kitabı, Sagîr Hadis-i Şerif, Ceride-i Salih Efendi, Delâil-i Hayrat, Dibace Şeri, Duaname, Dürer, Düstûr, Ebrarı Şerif, Enam-ı Şerif, Fetevâ-yı Ali Efendi, Fetevâ-yı Hemail Paşazade, Feteva-i Ebu Suud, Hamza Efendi Risalesi, Hakayık, Hatîyül Aliyyül İslâm, Hadis'ül İlm, Hilyeyi Şerif, İbrahim Halebî, İbrahim Çelebi, Kadı Haşiyesi, Kadı Beyzavi, Kafiye mea Şerhi, Kanunname, Kâfiye, Kible Name, Kırk Misal/ Suâl, Kitabı Hikayat, Kitab-ı Kudurî, Kitab-ı Türkiyat, Kitab-ı Hilat, Kitab-ı Şeriat, Mantık Cümlesi, Marifetname, Mecmua, Menakıbı Evliya, menakıb ulviyye, Menasık-ı Hacc, Mevlüt Kitabı, Muhammediyye, Mukaddime-i Kutb Müftü Efendi Mantulesi, Mülteka, Molla Camî, Misbah, Risale-i Muhammediye, Nusretnâme, İlmihal, Sarf Cümlesi, Şer-i Ferâiz, Şifâ-i Şerif, Tarikat-i Muhammediye, Tabirname, Tecvid Kitabı, Tefisri Şerif, Tefsir-i Keşşaf, Türki Birgivi. Misbâh, Yûsuf u Zelîha, Vankulu ve Vekâye olarak sıralanabilir.

⁵⁵³ Din ve cinsiyete göre tereke bileşenlerinin kompozisyonunun sunulduğu Grafik 31'de.

⁵⁵⁴ Murisin, hîni vefâtında yanındaki ma'lûmul fûruht olunan kitaplar gibi: KŞS. no: 5690, 224/363; 5692, 1601-161/292.

⁵⁵⁵ KŞS. no: 5763, 100-104/275; 5749, 112-114/336.

⁵⁵⁶ Terekelere yansımayan kitapların da olabileceği muhakkaktır, ancak değerlendirme sonuçlarını etkileyecek düzeyde olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca, 1725-1750 arasına tarihlenen terekelerdeki kitapların listesi için bkz: Döşemetaş, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*, 480-489.

Tespit edilen kitapların geneline bakıldığında, önemli bir kısmının dinî içerikli eserlerden -fıkıh ve tasavvuf- oluştuğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, yukarıda da vurgulandığı üzere Kur'ân-ı Kerîm, toplumsal konum ve servet düzeyinden bağımsız olarak hemen her Müslüman hânesinde bulunabileceği; ancak değer takdiri yapılmadığı ya da istisna kabul edildiği için terekelere her zaman yansımamış olabileceği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, kitap sahiplik oranlarına entelektüel açıdan bakıldığında, en az bir ve üzerindeki değerlendirmeden ziyade, Kur'ân-ı Kerîm dışında en az iki ve üstündeki kitap sahipliği üzerinden yapılan hesaplamalar anlamlı olmaktadır.⁵⁵⁷

Yazı takımları içinde, yine sık karşılaşılanları sıralamak gerekirse; sarı/pirinç divit, ecza-i perişan, kâğıt, kalem, mürekkep, gümüş enam kabı/kesesi/tabesi, irtifa tahtası, mirat, vezne ve üstüvani gibi araçlar öne çıkmaktadır. Bunlar, dönemin yazı teknolojilerine dair maddî göstergeler olarak dikkat çekerken, aynı zamanda bireysel donanımı da yansıtmaktadır. Bunlara ek olarak, bir murisin satranç takımına sahip olması, yazı ve okuma kültürüyle bağlantılı zihinsel uğraşların çeşitliliğine işaret etmektedir.⁵⁵⁸

4.5. Silah Sahipliği

Kayıtlarda yer alan silah ve askerî teçhizat (bundan sonra sadece silah), savaş ve savunma işlevlerinin ötesinde, birer statü göstergesi,⁵⁵⁹ meslekî kimlik nişânesi, kısaca toplumsal rollerin simgesi olarak maddî kültürde önemli bir yer tutmaktadır. Silah sahipliği, halkın avlanma ve kendini koruma gereksinimlerinden (eşkîyalık-hırsızlık) ilmiye-seyfiye zümresinin taşıdığı sembolik konumlara, devletin teşvik veya sınırlamalarına kadar pek çok faktörün etkisiyle şekillenmiş ve sahip olup-olmama durumları belirlenmiştir. Nitekim, terekelerde tespit edilen silahlar ile murislerin toplumsal ve meslekî konumları büyük ölçüde örtüşmektedir.

Çalışma kapsamında silah sahipliği, din-cinsiyet, unvan-meslek gibi değişkenlere göre birlikte ele alınmış, aynı zamanda dönemsel değişim eğilimleri ve toplam servetler içerisindeki payları üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Tablo 43 hazırlanmıştır. Tabloda, silah sahipliği verileri din-cinsiyet ekseninde sahiplik sayıları, oranları ve

⁵⁵⁷ Saydam, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)”, 191-192; Doğan, “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, 159.

⁵⁵⁸ KŞS. no: 5737, 126-130/232.

⁵⁵⁹ Faroqhi, “Osmanlı’da Tüketime Tarihi: Kaynak ve Modellerin Bir Ön Keşfi”, 58.

silahların murislerin toplam servetleri içindeki ağırlıklarıyla karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Din-Cinsiyet	Silah-Teçhizat		Kendi İçerindeki Oranlar		Servetlere Oranı %
	Olan	Olmayan	Olan %	Olmayan %	
Müslüman Erkek	1.381	2.125	39,39	60,61	1,2
Müslüman Kadın	58	1602	3,49	96,51	0,3
Gayrimüslim Erkek	15	66	18,51	81,48	0,7
Gayrimüslim Kadın	2	23	8,00	92,00	0,1
Toplam/ Oran	1.456	3.816	27,61	72,39	1,1

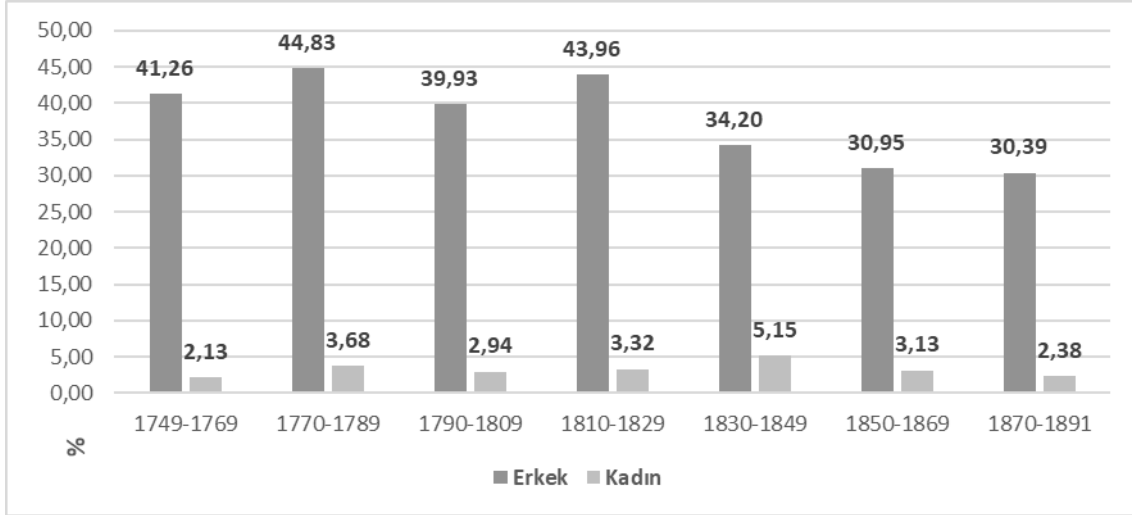
Tablo 43: Din- Cinsiyete Göre Silah ve Askerî Teçhizat Sahipliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Cinsiyetten bağımsız ve en az 1 adet olmak üzere toplam 1.456 murisin silahı bulunmaktadır ve örneklemin %27,61'ine tekabül etmektedir.⁵⁶⁰ Sadece Müslüman erkeklere ait 3.506 tereke sahibinden en az 1 silaha sahip olanların sayısı 1.381 (%39,39); en az 2 ve üstünde silaha sahip olanların sayısı ise 1.119 (%31,7)'dur. Müslüman 1.660 kadından 58'inin en az 1 (%3,49); 34'ünün (%2) 2 ve üstünde silahı bulunmaktadır. Toplam 17 gayrimüslimin en az 1, 6'sının 2 ve üstünde silahı bulunmaktadır. Örnekleme gayrimüslim erkek sayısı 81'dir ve silah sahibi olan 15 murise oranı %18,51'dir. Kadınlarda ise bu oran %8'de kalmıştır.

Silah sahipliğinde, cinsiyet temelli -doğal olarak- belirgin farklılık görülmektedir. Erkeklerin yaklaşık %40'ı silah sahibiyken, bu oran kadınlarda %3,5'tir. Servet içindeki silah oranlarına bakıldığında, Müslüman erkeklerde %1,2 iken kadınlarda %0,3'tür, gayrimüslimlerde ise sırasıyla %0,7 ve %0,1'dir. Müslüman erkekler açık şekilde öne çıkarken, kadınlar ve gayrimüslimlerin silah sahipliği/servetleri içindeki pay oldukça sınırlıdır. Bu durum, toplumsal cinsiyet rolleri, askerî görev ve kültürel normlarla ilişkilidir.

⁵⁶⁰ Bu oran Giresun'da (1859-1920) %12 olarak tespit edilmiştir.: Açıkgöz - Faraji, "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)", 1/55.

Grafik 46: Müslümanların Cinsiyete Göre Silah Sahipliğinin Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 46, en az 1 silaha sahip Müslüman tereke sahiplerinin zaman serisi üzerinde kendi içlerindeki (silaha sahip olup-olmama) oranlarını göstermektedir. Erkeklerde silah sahipliği 1749-1769 döneminde %41,26; 1770-1789 döneminde %44,83 ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Sonraki dönemlerde genel olarak düşüş eğilimi göstermiş, 1870-1891 döneminde %30,39'a inmiştir. Özellikle 1830-1849 döneminde (%34,20) ve sonrasında belirgin bir düşüş gözlenmektedir. Kadınlarda silah sahipliği oranları tüm dönemlerde oldukça düşüktür. En yüksek oran 1830-1849 döneminde %5,15 olarak tespit edilmiştir. Diğer dönemlerde genellikle %2 ile %3 civarında seyretmektedir.

Silah sahibi olanlardan 966'sının (%65,7) en az bir unvanı bulunmaktadır. Meslekî açıdan değerlendirildiğinde ise 963 murisin konumları ise şöyledir: Silah sahibi murislerden 482'si askerî zümreden seyfiye sınıfına işaret eden ağa, bey ve alemdâr gibi unvanlara sahiptir ve askerî-yönetici zümreyi oluşturmaktadır. 141'i de ilmiye sınıfından molla, hafız gibi dinî unvanlara sahiptir. Geri kalan 340'ının ticaret ve esnaflıkla meşgul oldukları sahip olunan emtia ve meslekî belirteçlerden tespit edilmiştir. Buradan da silah sahibi olup mesleği tespit edilebilen 963 muristen %50'sinin askerî/ yönetici, %14,6'sının din/ eğitim ve %35'inin de esnaflıkla veya ticaretle meşgul oldukları anlaşılmaktadır.

Terekelerde yer alan silah, koşum takımı ve askerî teçhizatlardan en sık karşılaşılanlara örnekler verilmiştir. Ateşli silahlar arasında tabanca (som kabzalı, sim), piştov (bilezikli, sim) ve çeşitli niteliklere sahip tüfekler (şişhane, sarma, sim hareli, altın süslemeli, kaval, filinta, Venedik, bilezikli) öne çıkmaktadır. Nadir ve yüzyılın sonlarına doğru (1886)

altıpatlar-revolver de tespit edilmiştir.⁵⁶¹ Kesici ve delici silahlar arasında ise yatağan bıçağı, Frenk çakısı, kara temur ve Mısırî hançerler, farklı biçim ve süslemelere sahip gaddâreler⁵⁶² (simli, ceviz kabzalı, Frenk, nühâs, yıldızlı, Bağdadî) ve çeşitli kılıçlar (Frenk, kara, Mısır, Şamî, simli, taban) yer almaktadır. Ayrıca topuz ve gürz gibi darbe silahları da kayıtlarda mevcuttur.

Koşum takımları içinde en sık rastlananlar ise at başlığı, çulu, gömleği, minderi, peçesi, Frenk tarzı eğer, semer, kayış, sim yıldızlı raht, reşme, rikâb, taht-ı revan ve üzengidir. Diğer askerî teçhizatlar arasında ise barut kabı (kapaklı, sim kaplı), fişeklik, kurşun ve saçma keseleri, silahlık, vezne kantarı, yağdanlık, dürbün, palaska, sinebend, başlık ve kalkan gibi unsurlar yer almıştır.

4.6. Taşınmaz Sahipliğine Dair: Ev ve Dükkânlar

Tereke defterlerinde yer alan taşınmazlara dair bilgiler, çoğunlukla şer'îyye sicillerinde yer alan satış, devir gibi işlemlerdeki ayrıntı düzeyine ulaşmamaktadır. Taşınmazlara dair terekelerdeki bilgiler genellikle cinsi, bulunduğu yeri ve oda/kepenk sayısı ile sınırlı kalmıştır.⁵⁶³ Her ne kadar dönemin taşınmaz fiyatları karşılaştırılarak nitelikleri hakkında ortalama görünüm elde edilebilmekle birlikte, bu yöntemle anlamlı ve güvenilir sonuçlara ulaşmak yeterli olmayabilir.

Söz konusu sınırlılıklar göz önünde bulundurularak, çalışmanın bu kısmında yalnızca terekelerde yer alan ev (menzil) ve ticari taşınmaz sahipliği üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu kapsamda, ev ve ticari taşınmaz sahipliğini din ve cinsiyete göre tasvir eden Tablo 44 hazırlanmıştır.

⁵⁶¹ Silahlar, diğer tereke unsurlarında gözlenen değişimlere kıyasla daha sınırlı bir çeşitlenme ve dönüşüm göstermiştir.

⁵⁶² Gaddâre, “kama gibi iki ağzı keskin kısa bir kılıçtır”: Barkan, “Edime Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 475.

⁵⁶³ İncelenen kayıtlarda yer alan evlerin büyük kısmı “menzil” olarak, bazen de “bir bâb menzil” şeklinde nitelenmiştir. Yine sık olmamakla birlikte fevkânî-/tahtânî/ harab ve malumu'l hudud ve müstemilat olarak da belirtilen menziller, özellikle konaklarda bahçesi, avlusu ve oda sayısı ile da yer alabilmektedir.; KŞS. no: 5708, 4-5/3; 5723, 56-57/166; 5703, 72-73/ 262.

Taşınmaz	Müslüman Erkek	Müslüman Kadın	Gayrimüslim Erkek	Gayrimüslim Kadın	Genel Oran
Evi Var	2.772	722	55	6	%67,43
Evi Yok	734	938	26	19	%32,56
Dükkânı Var	698	78	9	0	%14,88
Dükkânı Yok	2.808	1.582	72	0	%85,11

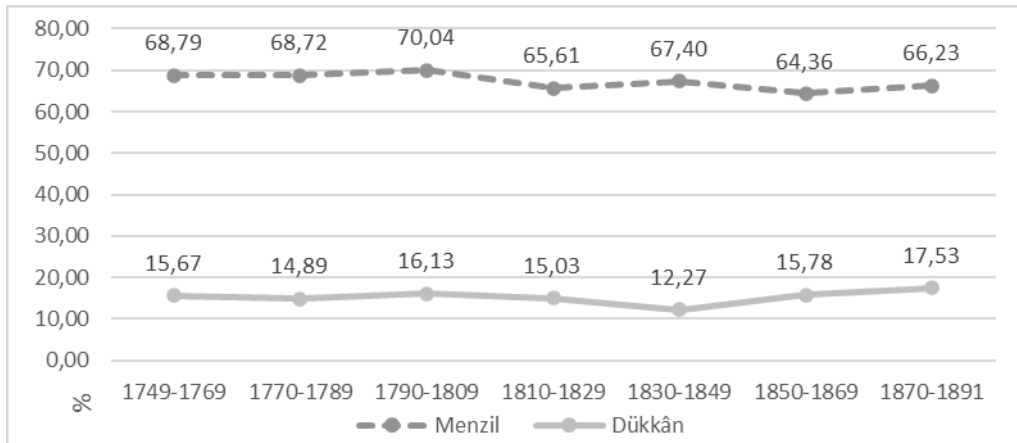
Tablo 44: Din ve Cinsiyete Göre Menzil- Dükkân Sahiplik Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Örneklemdaki Müslüman erkeklerden yaklaşık %79'unun en az bir evde çeşitli oranlarda hissesi bulunmaktadır. Müslüman kadınlarda bu oran %43,49'dur. Gayrimüslimlere bakıldığında, erkeklerin yaklaşık %67,9'unun, kadınların ise %24'ünün ev sahipliği bulunmaktadır.

Ticari taşınmaz sahipliğine bakıldığında ise Müslüman erkeklerin %19,9'unun en az bir dükkân/mağaza vb. ticari mekânlarda hissesi bulunmaktadır. Ticari taşınmaz sahipliği, ev sahipliğine göre yaklaşık %20 düşüktür. Kadınlarda aynı taşınmaz sahipliği %4,69'dur. Gayrimüslim erkeklerde söz konusu oran %11,1'dir. Gayrimüslim kadınlarda ticari taşınmaz tespit edilmemiştir.

Cinsiyete göre farklara bakıldığında hem Müslüman hem de gayrimüslim erkeklerin kadınlara göre belirgin şekilde daha yüksek oranlarda taşınmaz sahibi olduğu görülmektedir. Bu, mülkiyet sahipliğinde ciddi bir toplumsal cinsiyet farkına işaret etmektedir. Tüm gruplar için ev sahipliği oranları, ticari taşınmaz sahipliğinden çok daha yüksektir.

Grafik 47: Yıllara Göre Menzil ve Dükkân Sahipliğinin Örnekleme Nispetleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 47, örnekleme göre farklı dönemlerdeki menzil/ev ve ticari taşınmaz sahipliği oranlarının zaman içindeki değişimini göstermektedir. Bu bağlamda grafik, her bir dönemde sayılan taşınmaz türlerinden en az birinde hissesi olan murislerin, aynı dönemdeki toplam tereke sayısına oranlanmasıyla elde edilen yüzdelik değerleri vermektedir.

Ev sahipliği oranlarına tüm dönemler boyunca bakıldığında, %64 ile %70 arasında değiştiği görülmektedir. 1790-1809 döneminde en yüksek orana (%70,04) ulaşılmış, 1850-1869 döneminde ise en düşük seviyeyi (%64,36) görmüştür. Dönemler arasındaki oranlarda belirgin bir farktan ziyade, dar bir aralıkta (%64 ile %70) dalgalanma söz konusudur.

Dükkân/ ticari taşınmaz sahipliği oranlarındaki genel eğilim ise, genellikle %12 ile %18 arasında seyretmiştir. 1830-1849 döneminde en düşük (%12,27); 1870-1891 döneminde ise en yüksek seviye (%17,53) görülmüştür. Ticari taşınmaz sahipliği oranlarında, menzillerde olduğu gibi belli bir düzey aralığında salınım izlenmektedir. Ancak son dönemde (1870-1891), %17,53 ile -tüm zamanlara göre hem en yüksek- hafif bir yükseliş olmuştur. Diğer yandan, terekelerdeki ticari emtiaların da yine aynı dönemde artış gösterdiğine daha önce değinilmiştir.

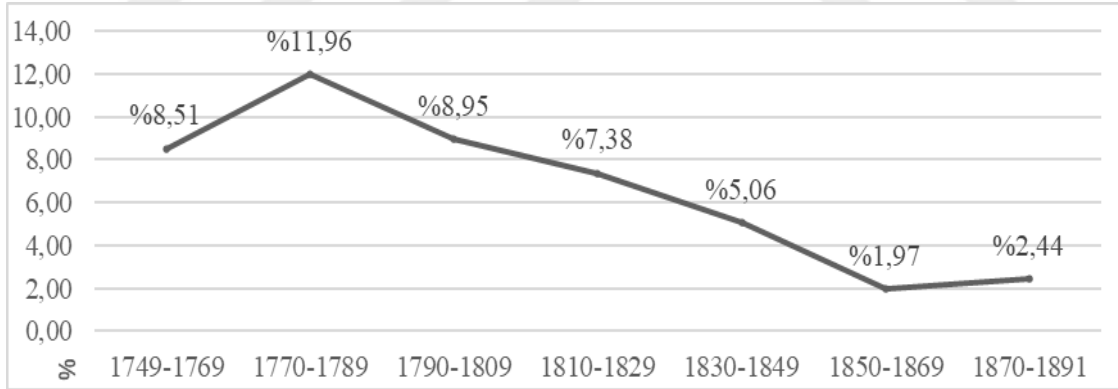
İki tür taşınmazın sahiplik oranları unvana göre incelendiğinde, unvanlı murislerin %65,29'u en az bir eve sahipken, %22,82'sinin en az bir ticari taşınmazda hissesi bulunmaktadır.⁵⁶⁴ Buna karşılık, unvansız murislerde ev sahiplik oranı %63,95 iken, ticari taşınmaz sahiplik oranı %8,25 seviyesindedir. Ev sahiplik oranları açısından unvanlı-unvansız murisler arasında belirgin bir fark bulunmazken, ticari taşınmaz sahipliği oranlarında unvan sahipliği, önemli bir fark yaratmıştır. Unvanın, özellikle ticari taşınmaz edinimi bağlamında (ve dolayısıyla ticari faaliyetlerde) belirleyici bir değişken olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Yerleşime göre söz konusu durum ise şöyledir: Kent sakini olan murislerden %79,65'inin en az bir evde, %24,94'ünün de ticari taşınmazda hissesi bulunmuştur. Kırdaki ise

⁵⁶⁴Literatürde taşınmaz sahipliği, özellikle evlerle ilgili oranlar döneme, incelenen kente ve odaklanılan zümreye (askeri-reâyâ) göre (%21'lerden %60-70'lere) az çok değişmektedir. İlgili oranların tespit edildiği çalışmalar için bkz.: Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, 133; Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", 41-42; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 98 (dipnotta); Baş, *17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, 49; Gündoğdu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Servet Unsurları ve Giyim Kuşam Kültürü (Manisa Örneği)*, 13-48.

murislerden %70,18'inin en az bir evde, %9,47'sinin de ticari taşınmazda hissesi bulunmuştur. Kent sakinlerinin hem ev hem de özellikle ticari taşınmaz sahipliği oranları, kırsal kesime göre daha yüksektir. Bu durum, kentsel alanlarda mülkiyet edinme ve ticari faaliyetlerin daha yoğun olduğunu, dolayısıyla kentin ekonomik olarak daha aktif ve taşınmaz sahipliği açısından daha avantajlı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim ev sahipliğinde fark nispeten azken, ticari taşınmaz sahipliğindeki fark, unvanlı murislerde olduğu gibi oldukça belirgindir.

Her iki taşınmaz türü hakkındaki değerlendirmelerden sonra, ticari taşınmazlar içindeki “müsakkafât” (üstü kapalı dükkân, han, ev gibi akarlar) olanlara dair genel bir görünüm sunmak yerinde olacaktır. Kayıtlarda müsakkafâtan ifadesiyle nitelenen ticari taşınmazlar, esasında birer icâreteynli (çifte kira) vakıf mülküdür. Bu tür taşınmazlar, vefat edenin -varsa- çocuklarına doğrudan (ihracata konu olmaksızın) pay edilmiştir.⁵⁶⁵ Ticari taşınmazlar içinde (1.271) müsakkafâtan olanların sayısı 95'tir ve %7,47'sini oluşturmaktadır. Ticari taşınmaz sahibi murislerin (785) %10,7'sinin (84) en az bir müsakkafâtan ticari taşınmazı bulunmuştur. Tamamı Müslüman olan söz konusu murislerin toplam 202 adet ticari taşınmazlarından 95'i (%47) müsakkafâtandır.⁵⁶⁶ 8'i (%9,5) kadın olan murislerin sadece 2'si (%2,38) kırdaki ikamet etmiştir.

Grafik 48: Dönemler İtibarıyla Ticari Taşınmazlar İçindeki Müsakkafât Oranları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁶⁵ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, 56; Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, 93-vd.; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2012), 42/478; Toprak, *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, 122-123.

⁵⁶⁶ KŞS. no: 5718, 21/33; 5681, 86-87/146; 5697, 242/288; 5709, 62/95; 5735, 147/265.

Grafik, dönemler itibarıyla ticari taşınmazlar içindeki müsakkafâtan olanların yüzdelerini göstermektedir. Buna göre, ticari taşınmazlar içinde müsakkafâtan olanların payı %11,96 ile en yüksek seviyesine 1770–1789 döneminde ulaşmıştır. Bu tarihten sonra söz konusu oranda belirgin bir azalma olurken, özellikle 1830 sonrasında ise düşüş eğilimi daha da keskinleşmiştir. Öte yandan, dönemler arasındaki eğilim farklılıklarında, birbirleriyle de bağlantılı olan enflasyon, iktisadi-siyasi gelişmeler ile mülkiyete ilişkin reform ve yeniliklerin etkili olduğu kuşkusuzdur. Tüm bu faktörlerin etkileri bir tarafa, 1790-1810 döneminde hızla yükselen enflasyonla birlikte (Grafik 22 ve 23) müsakkafâtan ticari taşınmaz oranlarının keskin biçimde gerilediği, enflasyonun zirveye ulaştığı 1850'lere doğru ise en düşük seviyesine indiği görülmektedir.

4.7. Ziraat ve Hayvancılığa Dair Gözlemler

Osmanlı toplumunun üretim yapısını, geçim kaynaklarını ve iktisadi çeşitliliğini anlamada ziraat ve hayvancılık faaliyetlerine ilişkin veriler önem arz etmektedir. Bu bağlamda terekeler, söz konusu faaliyetlerin toplumsal yapı içindeki dağılımını ve önemini tespit etmeye imkân tanımaktadır. Bu çerçevede ve mevcut örnekleme göre, 1.264 murisin (%23,97) çeşitli miktarlarda ziraî ürüne, 1.234 murisin ise (%23,40) en az bir hayvana sahip olduğu tespit edilmiştir. Örneklemin %94,6'sının kentli murislerin olduğu dikkate alındığında, ziraat ve hayvancılığın yalnızca kırsal kesime özgü değil, aynı zamanda kentli nüfusun da yaklaşık dörtte biri için ekonomik/geçimlik bir faaliyet alanı teşkil ettiği söylenebilir.

İncelenen kayıtlara, ziraat ve hayvancılık faaliyetleri açısından yansıyan ürünlere ve bunlara sahip olma durumları, çeşitli açılardan ele alınmıştır. Önce ziraatla ilgili ürünler, ardından hayvanlar ve her ikisine dair sahiplik oranları verilmiştir.

Ziraî faaliyetlerin terekelerdeki en belirgin yansımalarından birini hububatlar oluşturmaktadır. Özellikle hububat türlerinden dakik (buğday unu), şair (arpa), çeltik (pirinç), mısır darısı ve mısır;⁵⁶⁷ bulgur ve tohumluk olarak kaydedilen buğday ve arpa, birer temel gıda maddesi olmanın yanı sıra ticari emtia olarak da öne çıkmaktadır.

⁵⁶⁷ Mısır ile ilgili ilk kayda, 1760 yılında Taşköprü'nün Emirci köyünde yaşamış bir murisin terekesinde "mısır darısı" olarak rastlanmıştır. 1790'da bir mahsul olarak kayıtlara geçen mısırın, tereke defterlerindeki varlığı 1820'lerden sonra belirgin bir şekilde artmıştır.: KŞS. no: 5687, 217-218/296; 5732, 150/315; 5703, 122-123/163.

Baklagiller arasında ise burçak, bakla, fasulye,⁵⁶⁸ mercimek ve nohut başlıca ürünlerdir. Meyve ve kuruyemişlerden armut, elma, ceviz, fındık, hurma, erik, üzüm, incir; sebzeler içinde bamya, soğan, biber⁵⁶⁹ ve özellikle sarımsak kayıtlarda sık görülmektedir.⁵⁷⁰

Lifli bitkiler ve hayvansal nitelikli ürünler kapsamında kendir, pamuk, tiftik, yün, ipek, bal ve yağ farklı kullanım alanlarına sahip ürünler olarak kayda geçmiştir. Bunların yanı sıra, hayvansal yem ve yan ürünler kategorisinde saman ve ot, sumak ve çeşitli baharatlar tespit edilmiştir.⁵⁷¹ Bu ürün çeşitliliği, sadece geçimlik üretimin değil, aynı zamanda ticari tarımın da taşra ekonomisinde belirli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bunların yanında üretimden ziyade ticari faaliyetlilerle ilişkili çeşitli tütünler (Kırcalı, Bafra) de kayıtlarda yer almıştır.

Osmanlı toplumunda hayvanlar, iktisadi üretim sürecinde, savaşlarda ve gündelik yaşamın hemen her alanında vazgeçilmez bir rol üstlenmiştir. Et ve süt gibi temel gıda maddelerinin temininden derisi, yünü gibi tekstil ve zanaat üretiminde kullanılan hammadde kaynaklarına; tarımsal faaliyetlerde taşıma ve saban çekme işlevinden, ulaşımda binek hayvanı olarak kullanımına kadar hayvanlar, çok yönlü işlevsellikleriyle toplumsal hayatın ayrılmaz birer parçasıydı. Bu yönüyle, hayvan sahipliği yalnızca bir servet göstergesi ya da geçim aracı olmanın ötesinde, dönemin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısının da bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, aşağıda kayıtlara yansıyan hayvanlar, türlerine göre gündelik hayatta sağladıkları faydalarına göre listelenmiştir.

Terekelerde en sık rastlanan büyükbaş hayvan türleri, karşılaşılma sırasına göre; inek, öküz, camış-kömüş- malak (camış yavrusu), dana ve tosun olarak sayılabilir. Bu hayvanlar süt üretimi, saban çekimi ve yük taşımacılığı başta olmak üzere hem geçimlik hem de üretim amaçlı kullanılmıştır. “Sağman” ve “saman” ineği, “koşmaca öküzü” gibi nitelermeler, hayvanların verimlilik ya da kullanım durumlarına; düve/düğe ve kodak da yaşlarına işaret etmektedir.⁵⁷²

⁵⁶⁸ 1806'da Sinoplu gayrimüslim Yanıkoğlu Hanı'nda misafir iken yanında 10 kuruş kıymetinde fasulye bulunmuştur.; KŞS. no: 5811, 56b-259/296.

⁵⁶⁹ Biberin ilk kaydına 1776'da rastlanmakla birlikte, 1800'lerden sonra görünürlüğü belirgin bir şekilde artmıştır. KŞS. no: 5697, 287/218; 5763, 109-110/279.

⁵⁷⁰ KŞS. no: 5703, 122-123/163; 5748, 68/204; 5697, 223-224/324.

⁵⁷¹ Yerli üretim bal dışında Rumeli ve Zile balı da kayıtlara yansımıştır.: KŞS. no: 5751, 182/560; 5748, 68/204; Yağ çeşitlerinden zeytin, karanfil, kuyruk, Rumeli, dut, don yağı, iç yağı, eşkinci yağı ve misk yağı sayılabilir: 5690, 73-74/99; 5768, 3-4/5; 5699, 83-84/170.

⁵⁷² KŞS. no :5695, 172-173/366; 5700, 38-39/389; 5707, 54/162; 5711, 3/46; 5717, 172-173/348.

Küçükbaş hayvanlar ise koyun ve kuzu, koç, oğlak, keçi türlerinden oluşmakta, ayrıca tiftik keçisi/davarı ve kara keçi gibi niteliksel ayrımlar da kayıtlarda yer almaktadır. Bu hayvanlar et, süt ve özellikle yün/kıl gibi tekstil hammaddeleri açısından önemlidir. Bir örnekte, karyede mukim Hasan bin Mustafa adlı murisin terekesinde “domuz düvesi” hissesine rastlanmıştır, ki muhtemelen gayrimüslim nüfusa yöneliktir.⁵⁷³

Binek ve yük hayvanları ise at, katır, eşek (himâr/merkeb) ve bargir (beygir) olarak kayıtlara yansımıştır. Atların doru, yağız, kır, âl ve Arap gibi ırk ve nitelikleri betimlenmiş; bazen yek çeşm (tek gözlü) ve topal gibi fiziksel özellikleri; kısarak ve tay şeklinde de yaş ve cinsiyetleri de kayıtlara yansımıştır. Bu hayvanlar ulaşım ve yük taşımacılığının yanında, askerî ve sembolik işlevlere de sahip olmuştur.

Yumurta ve et için beslenen kümes hayvanları, sınırlı biçimde terekelere yansımıştır. Yalnızca bir kayıtta tavuğa rastlanması, bu hayvanların kolayca göz ardı edilebilen, görece önemsiz ve hânenin ortak hayvanları olarak görüldüğünü düşündürmektedir.⁵⁷⁴ Son olarak, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin ardından arı kovanı, sept ve asel/bal arısı gibi terimlerle ifade edilen arıcılık faaliyetleri gelmektedir.

Diğer yandan, her iki emtia/faaliyet türüne, tereke sahipleri açısından genel bir görünüm elde etmek amacıyla bakılmıştır. Bunlardan ziraî faaliyetler yerleşime göre değerlendirildiğinde, kırsalda yaşayan murislerin %65,38'i, kentte yaşayanların ise %21,57'si söz konusu faaliyetlerde bulunmuş veya bu tür ürünlere sahip olmuştur.⁵⁷⁵ Din ve cinsiyet temelli dağılıma bakıldığında, Müslüman erkeklerin %31,63'ü ziraî ürün sahibiyken, Müslüman kadınlarda bu oran %8,37'dir.⁵⁷⁶ Gayrimüslimler arasında ise 81 erkekten 12'si (%14,81), 25 kadından 3'ü (%12) ziraatla uğraşmıştır.

Bununla birlikte, sayılan murisler içinde 234'ünün ziraî faaliyetleri veya ürün sahipliği geçimlik düzeyi aşarak, ticari nitelik kazanmıştır. Bunlardan 194'ü kentte, 40'ı kırdaki mukimdir. 220'si Müslüman erkek, 11'i Müslüman kadın ve 3'ü gayrimüslim erkektir. Ziraî faaliyetleri ticari nitelik kazanan murislerin, servetleri içinde ziraî emtianın oranı

⁵⁷³ KŞS. no: 5702, 97/98/235.

⁵⁷⁴ KŞS. no: 5720, 55-56/87; Ayrıca, ördek de (اوردك) -yanlış okunmadıysa- eklenebilir: KŞS. no: 5726, 132/401.

⁵⁷⁵ Kırdaki mukim olan toplam 285 muristen 187'si; kentte mukim olan 4.987 muristen 1.076'sı söz konusu faaliyetlerde bulunmuştur. Örneklem 5.272'dir; 5.007 kent sakininden 20'si hariçtir (548. dipnotta.).

⁵⁷⁶ Toplam 3.506 Müslüman erkeğin 1.109'unda; 1.660 Müslüman kadından ise 139'unun terekesinde ziraî ürün tespit edilmiştir.

%14,70 iken, yalnızca geçimlik düzeydekilerde bu oran %2,56'dır. Öte taraftan, örnekleme göre ziraî ürünlerin servetler içerisindeki payı %3,90 olarak hesaplanmıştır. Hayvan sahipliği de benzer şekilde din-cinsiyet ve yerleşime göre farklılıklar göstermektedir. Müslüman erkeklerin %30,88'i, kadınların ise %8,25'i en az bir hayvana sahip olmuştur.⁵⁷⁷ Gayrimüslimlerde bu oran, erkeklerde %16, kadınlarda ise sadece %4 düzeyindedir.⁵⁷⁸ Yerleşim yerlerine göre dağılımda, kırdaki yaşayan murislerin %71,2'si, kentte yaşayanların ise %20,67'sinin en az bir hayvanı olmuştur.⁵⁷⁹

Diğer yandan, hayvan sahibi murislerden 2-3 büyükbaş, 8-10 küçükbaş veya 1-2 yük hayvanı dışında kalan; geçimlik olmaktan ziyade üretim-ticari faaliyet maksadıyla hayvan sahibi olan 280 muris bulunmaktadır. Bu murislerden 89'u kırdaki, 191'i kentte sakin olmuştur. Murislerden 266'sı Müslüman erkek, 10'u kadın; 4'ü ise gayrimüslim erkektir. Söz konusu murislerin sahip oldukları hayvanların servetleri içindeki payı %13,4 iken, geçimlik hayvan sahiplerinde bu oran %4,2'dir. Örnekleme göre hayvanların servet içindeki ortalama payı ise %3,67'dir.

Veriler, ziraat ve hayvancılığın yaygın ancak cinsiyet, din ve yerleşime göre farklı düzeylerde icra edilen ekonomik veya geçimlik faaliyetler olduğunu göstermektedir. Ziraat ve hayvancılık faaliyetlerinin başat olarak kırsal ve Müslüman erkek nüfusun iktisadi pratiğiyle örtüştüğü, buna karşın kentsel örüntüde bu tür faaliyetlerin daha seyrek olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁷⁷ Müslüman erkeklerden (3.506) 1.083'ü; kadınlardan (1.660) 137'si.

⁵⁷⁸ Gayrimüslim erkeklerden (81) 13'ü; kadınlardan (25) 1'i.

⁵⁷⁹ Kırdaki 285 muristen 203'ünün, kentte 4.987 muristen 1.031'inin terekasında hayvan tespit edilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada, Kastamonu örneğinde bir taşra toplumu, 1749-1891 yıllarına ait tereke defterleri ekseninde, dönemsel bazda çok yönlü bir perspektifle ele alınmıştır. Bu süreçte terekeler, diğer arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak temsil gücü test edilmiştir. İlk bölümde örneklem üzerinden test edilen bu mesele, sonraki bölümlerde her bir sosyo-ekonomik ve kültürel çıktının hangi düzeylerde yansıma bulduğu sorusuyla ilişkilendirilmiştir. Nihayetinde, 140 yıllık bir zaman aralığında terekelere yansıyan Kastamonu toplumunun sosyo-ekonomik yapısı ikinci ve üçüncü bölümlerde incelenmiş; son bölümde ise maddî kültürdeki süreklilik ve değişim üzerinde durulmuştur.

Görece uzun bir zaman aralığını kapsayan ve hacimli bir örneklem üzerinden yürütülen bu çalışmanın temsil gücü ve sunduğu çıktılar, esasen terekelerin sağladığı imkânlar çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Kaynak- örneklem ve incelenen kent bağlamında, nüfusun yaklaşık %12,4'ünün miraslarının mahkemeye intikal ettiği, bu intikallerin üçte ikisinin (%67) zorunlu sebeplerle gerçekleştiği, zorunlu intikallerin büyük bölümünü (%55) vârisler içinde gayrireşit çocukların, geri kalanın da gâib, mefkûd vd. mirasçıların (%10) oluşturduğu tespit edilmiştir. Gayrireşit çocukların oranı, tereke sahiplerinin büyük ölçüde (%81) genç-yetişkin vefatlarından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında miras davalarının %10'u borç ilişkilerinden, kalanı da çeşitli insani ilişkiler ve ihtilaflarla gerçekleşmiştir. Mahkemeye intikalden sonra mirasların değerlemesi çoğunlukla 1-3 ay arasında sonuçlanmış ve mirasların %20'si müzayede ile olmak üzere yaklaşık %36'sı satılmıştır. Kaynak- örneklem ve temsil üçgenindeki bu genel görünüm, çeşitli yönlerden çalışmanın çıktılarını etkilemiştir. Mesela, örneklem %94,6 gibi yüksek bir oranla kentli murisleri temsil etmesi, kırsala dair verilerde temsil sorunu ortaya çıkartmıştır. Söz konusu temsil sorunu, hemen her analizde dikkate alınmıştır.

Demografik açıdan örnekleme bakıldığında, Müslüman murislerin %68'i erkek, %32'si kadın iken, gayrimüslimlerde erkeklerin oranı %76'ya yükselmekte, kadınlarınki ise %24'e düşmektedir. Kayıtlara yansıyanların medenî hâlleri de terekelerin sınırlılıkları çerçevesinde toplumsal yapıya dair ipuçları vermektedir. Nitekim örneklem %84,25'ini evli, %10,22'sini dul ve %5,1'ini ise bekâr veya gayrireşitler oluşturmaktadır. Müslüman hâne halkı ortalaması, çocuk sahiplik oranı ve vâris ortalamaları, gayrimüslimlere nazaran düşük kalmıştır. Öte yandan, evli Müslüman erkekler arasında çok eşlilik oranı %8,58'dir. 18. yüzyıla kıyasla 19. yüzyılın sonlarında çok eşlilik oranının yarı yarıya

azaldığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, çok eşlilerin hem çocuk hem de vâris ortalamalarının daha yüksek olduğu ve bunun servet büyüklüğüyle de doğru orantılı seyrettiği tespit edilmiştir.

Toplumsal hiyerarşi ve maddî kültürün izleri, kölelik kurumunda görünür olmaktadır. Terekesinde köle bulunanların oranı %1,8'dir ve bunların %87,4'ü unvan sahibi; bu grubun %73,7'si askerî veya yönetici sınıfa mensuptur. 1830'lar itibarıyla kölelerin terekelerdeki görünürlüğü azalmaya başlamış, bu olguyla ilişkili olduğu düşünülen ve örneklemin yalnızca %1'ini oluşturan âzatlî terekeleri de aynı dönemde seyrekleşmiş, nihayet 1865'ten sonra ise kayıtlarda görülmemiştir.

İncelenen süreçte Kastamonu'daki servet dağılımı, toplumsal farklılaşmalar ve iktisadi bunalımlarla bağlantılı bir seyir izlemiştir; 1789, 1822 ve özellikle 1830'daki taşışlarla birlikte artan enflasyon, reel servet düzeylerinde ciddi bir erimeye yol açmıştır. Nitekim 1830–1849 aralığı, servetlerin en düşük seviyeye gerilediği dönem olmuş, servetler önceki dönemlere göre %60–65 oranında azalmıştır. Her ne kadar 1870–1891 arasında servetlerde yeniden artış görülse de 1750'lerin düzeyine erişememiştir.

Servet düzeyleri bakımından murisler üç ana kategoride ele alındığında, örneklemin yarıdan fazlasını fakirler (%53), üçte birlik kısmı orta hâlliler (%33), daha sınırlı bir kesimi ise zenginlerin (%13) oluşturduğu belirlenmiştir. Servet farklılıkları unvan temelinde de belirginleşmektedir. Nitekim unvanlı erkeklerin ortalama servetleri, diğerlerine kıyasla 3,2 kat daha yüksek iken, unvanlı kadınlar da bu fark görece sınırlı (%15) düzeyde kalmıştır. Özellikle el-hâc/hâciye ve efendi unvanları servet üzerinde en güçlü etkiye sahip iken, diğer unvanlar da az çok anlamlı fark yaratmıştır. Unvanlardaki bu sonuçlar, meslekî zümrelerin dolaylı bir görünümüdür; idari/ yönetici zümreyi oluşturan askerîlerin servetleri, diğer toplumsal zümrelere kıyasla belirgin biçimde daha yüksektir. Öte yandan, dine göre Müslümanlar, cinsiyete göre de erkekler, anlamlı şekilde daha yüksek servete sahip olmuştur.

Kent ve kırsal arasında servet dağılımı genel olarak benzerlik göstermekle birlikte, ayrıntılarda farklılıklar öne çıkmaktadır. Yüksek servet grupları her iki yerleşimde de dengeli biçimde temsil edilirken, kırsalda orta-üst gelir grubu daha yaygın, kentte ise düşük servet grubu daha yüksek oranda (%25,2) temsil edilmiştir. Bu farkın arkasında yatan temel etken, kırsaldaki fakir miraslarının mahkemeye intikal oranının, kente göre oldukça düşük olmasıdır. Bu durum bir yana, kentteki eşitsizlik tüccar, esnaf ve yönetici

elitlerin yoğunluğu ile sermaye birikiminin daha asimetrik dağılmasından kaynaklanmaktadır.

Servet düzeylerindeki bu farklılıklar, eşitsizlik ölçümleriyle de örtüşmektedir. Nitekim incelenen döneminin bütününe bakıldığında 0,67 düzeyinde hesaplanan Gini ile yüksek servet eşitsizliği tespit edilmiştir. Cinsiyet ve din temelli farklılıklar dikkate alındığında, Müslüman erkeklerde ölçülen eşitsizlik (0,67) gayrimüslim erkeklere (0,65) nispetle yüksektir. Kadınlarda eşitsizlik daha düşüktür, ancak aralarındaki fark daha belirgindir; Müslüman kadınlarda 0,57 olan Gini katsayısı, gayrimüslim kadınlarda 0,52 düzeyinde ölçülmüştür.

Askerî zümrede eşitsizlik genel itibarıyla yüksek seyretmekle (0,68 ortalama) birlikte, bürokrat/kalemiye zümresinde (0,74) oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Karma/birleşik meslekî zümrelerde (ulemâ-esnaf, asker-esnaf) ortalama 0,57'lik, görece düşük Gini hesaplanmıştır. Bunun tersi olarak ise idari ve dinî alanlarda yer tutan zümrelerde (ulemâ, bürokrat), işgal edilen konumlar arası farklardan dolayı yüksek servet eşitsizlikleri oluşabilmektedir.

Servet düzeyleri ve eşitsizlik bağlamında bütüncül bir bakış atıldığında ise Kastamonu'da 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına uzanan dönem, iktisadi dalgalanmalarla şekillenen bir refah gerilemesi, buna eklemlenen sosyal katman farklılıkları ve unvan/statü temelli ayrıcalıkların belirleyici olduğu bir servet dağılımını yansıtmaktadır. 1830–1849, servetlerin reel olarak en fazla gerilediği ve eşitsizliğin zirveye çıktığı dönem olarak öne çıkarken, Tanzimat sonrası nispi iyileşmelere rağmen toplumda refah kaybı telafi edilememiştir.

Borç ilişkilerine bakıldığında, 1760'lardan itibaren kademeli olarak 1850'lere kadar etkili olan enflasyonist dönemde, alacak kalemlerinde azalma, borç kalemlerinde ise belirgin bir artış meydana gelmiştir. Borca batık terekelerin sayısı 19. yüzyılın ilk yarısında artış göstererek, iflaslar daha geniş bir kesimi etkilemiştir. 1850 sonrasında ise ekonomik toparlanma eğilimleriyle paralel olarak, borca batık tereke sayılarında azalma gözlemlenmiş ve borçların tahsil edilebilirliğinde de nispi bir iyileşme olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekirse, gayrimüslimlerde borçlanma oranı Müslümanlara göre daha düşük, buna karşılık borçlandırma oranı daha yüksektir.

Bütün ihracat kalemleri tereke kıymetlerinin yaklaşık 1/4'ünü oluşturmaktadır. Bu kalemlerin hesaplanmasında, vârislerin lehine veya aleyhine toplam %12,87'lik bir hesap

hatası tespit edilmiştir. Bu giderler içinde en büyük payı ticari/ geçimlik borçlar (mehirler hariç) teşkil etmekte ve ardından mahkeme masrafları gelmektedir. Neticede mahkemeye intikal eden miraslardan vereseyle, brüt servetin yaklaşık 3/4'ü kalmıştır.

Terekeler, ferâiz hukuku çerçevesinde yalnızca miras hakkı doğan kişileri yansıttığından, gerçekte olan aile fertlerini ve yakın- uzak akrabaları tam olarak göstermemektedir. Bu sınırlılıklar bağlamında hem mevcut çalışmada hem de literatürde, en sık karşılaşılan vâris gruplarını sırasıyla çocuklar, eşler, anne-baba ve kardeşler oluşturmaktadır. Özellikle erkek çocukların varlığı, diğer olası vârislerin görünürlüğüne büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Mirasların paylaşımı noktasında yine ferâiz uygulamaları bağlamında, vârisler içinde çocuklar %44,4'ü erkek, %25,5'i de kız olmak üzere mirasların %70,3 gibi büyük kısmını alırken, ikinci büyük payı %13,9 ile eşler almıştır. Eşler içinde kadınların aldıkları paylar, erkeklerden yaklaşık 3,4 kat fazladır. Bu durum, erkeklerin erken vefatı ve örneklemdaki tereke sayısının kadınların yaklaşık iki katı olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, anne ve baba hisseleri de (%3,5 ve %0,8) erkek-kadın temsiliyetiyle ilgilidir.

Dinî kimlik ekseninde servet aktarımına bakıldığında, Müslümanlarda servetin %69,6'sı çocuklara dağılırken, gayrimüslimlerde ise bu oran %82,2'ye yükselmiştir. Miraslardan eşlere düşen paylarda da bir miktar farklılık vardır; Müslümanlarda eşlerin payı %14 iken; gayrimüslimlerde %13'tür. Gayrimüslimlerin servet aktarımındaki bu farklılık, özellikle mirasların büyük kısmının çocuklarına gitmesi, Müslüman toplumda vasiyetler, yakın-uzak akrabaların görece genişliği ve velâ bağından kaynaklı oluşan mirasçıların hacmiyle bağlantılıdır.

Yerleşime göre ise kırsalda miras daha çok çekirdek aile içinde, yani çocuklara ve üstsoya yönelirken, kentte daha ziyade geniş akraba çevresine ve vasiyetle belirlenmiş kişilere yönelmesi daha yaygındır. Son olarak, vârislerin cinsiyetine göre servetlerin nihaî dağılımında, ilk başta erkeklerin nispeten yüksek pay aldıkları görülmekle birlikte, terekelerde sıkça karşılaşılan zevceye ait mehir dışında alacakların varlığı ile vasiyet temelli kalemler hesaba katıldığında, bu durum kadınlar lehine değişebilmektedir. Genel olarak miras dağılımı, ferâiz hukukunun öngördüğü vâris yapısı çerçevesinde belirlenmekle birlikte, pratikte miras bırakanların dinî aidiyet, cinsiyet ve yerleşim özellikleri gibi farklılıklarla da biçimlenmekte, böylece hukukî düzen ile sosyal gerçeklik arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya çıkmaktadır.

İncelenen dönemde, Kastamonu toplumunun gündelik yaşamında da belirgin dönüşümler açıkça gözlemlenmiştir. 18. yüzyılın ortalarında giyim-kuşamda geleneksel tarzın hâkimiyeti görülürken, 19. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmeye ve Batı etkileri kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle 1850 sonrası dönemde bu değişim ivme kazanmış, 1890'a kadar toplumun giyim-kuşam kültürü dönüşmüştür. Bununla birlikte, geleneksel giysi kalıpları tamamen terk edilmemiş, yeni kumaş ve renklerle varlığını sürdürmüştür.

Hemen her dönemde karşılaşılan sac-ayak ve mangala karşılık, soba ilk kez 1861 tarihli kayıtlarda görülmüş; izleyen yıllarda ise giderek yaygınlaşarak geleneksel ısınma araçlarının yerini almaya başlamıştır. Şamdan, mum ve kandil, bütün dönemlerde yoğun biçimde yer alırken, ilk kez 1769'da fener, 1861'de lamba ve 1883'te gaz lambası terekelere dâhil olmuştur. Ayrıca, döşegin yerine geçecek karyolanın ilk ve tek örneğine 1886 yılında rastlanmıştır; tabure ile sandalye ilk kez 1854'te tespit edilmiştir. Bu tarihten itibaren sandalye kullanımı giderek artmış, özellikle 1865 sonrası daha sık rastlanır olmuştur. Yine, masa 1884'te, koltuk 1886'da görülmüştür.

18. yüzyılın ortasında saatler son derece nadir ve sınırlıdır; kimi zaman cepte ya da koyunda taşınabilen küçük örnekler kayıtlara düşer, ancak bunlar toplumun genelinde yaygın değildir. Yüzyılın sonlarına doğru, İngiliz saat ve çalar saat gibi yeni örnekler görünür olmaya başlar. 19. yüzyılın ilk yarısında Farisî saat ve gümüş kol saati gibi modeller nadiren terekelerde yer bulur. Asıl dönüşüm ise 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanır, zira saatler artık daha sık kaydedilir, çeşitlenir ve toplumun farklı kesimlerinde görülür hâle gelir. Oturak saatler gibi sabit ve büyük modellerin yanı sıra koyun, cep ve kol saatleri günlük hayatın bir parçası olur.

Ele alınan dönemde kitap ve silah sahipliği, toplumsal farklılıkları görünür kılan iki önemli gösterge olarak öne çıkmaktadır. Kitap ve silah sahipliğinde Müslüman erkekler açık biçimde belirleyici gruptur. Kur'an-ı Kerim ve İncil dışında en az iki kitaba sahip olanların örnekleme oranları %10,1 iken ve bunun yaklaşık %90'ını Müslüman erkekler oluştururken, kadınların ve gayrimüslimlerin oranı oldukça sınırlı kalmıştır. Benzer şekilde, örneklemdaki bireylerin en az bir olmak üzere %27,6'sı silah sahibiyken, bu sahipliğin de ağırlıklı olarak Müslüman erkeklerde yoğunlaştığı, kadınlar ve gayrimüslimlerde ise düşük oranlarda seyrettiği görülmüştür. Kitap ve silah sahipliğinde ortaya çıkan ortak durum, kültürel sermaye göstergesi olarak kitapların ve toplumsal

rol/ayrıcalık sembolü olarak silahların, çoğunlukla Müslüman erkekler üzerinden temsil edilmesidir.

Taşınmaz mülkiyetine genel olarak bakıldığında, ev sahipliği oranları %64-70 arasında seyretmiş, ticari taşınmaz sahipliği ise bunun yaklaşık %20 altında kalarak %12-18 aralığında gerçekleşmiştir. Ev sahipliğinde Müslüman erkekler belirgin biçimde öne çıkarken, kadınlar ve gayrimüslimler daha düşük oranlarla temsil edilmiştir. Ticari taşınmazlarda ise Müslüman erkeklerin üstünlüğü devam etmiştir. Yerleşim farkları dikkate alındığında kent sakinleri, kırdaki murislere göre hem ev hem de ticari taşınmaz sahipliğinde açık biçimde öne çıkmıştır. Unvan sahibi olmak, ev sahipliği oranlarını fazla etkilemezken, ticari mülk sahipliğinde önemli bir fark yaratmıştır. Diğer yandan, ticari taşınmazlar içinde müsakkafâttan olanların payı %7,47'dir ve zamanla bu oran az çok değişiklik göstermiştir. Ancak özellikle 1790-1810 döneminde hızla yükselen enflasyonla birlikte müsakkafâttan ticari taşınmaz oranlarının keskin biçimde gerilediği, 1850'lere doğru ise en düşük seviyeye indiği tespit edilmiştir.

Ziraat ve hayvancılık faaliyetleri Kastamonu toplumunda hem kırsal hem de kentsel nüfus için önemli iktisadi/geçimlik bir faaliyet alanı teşkil etmiş; örneklemin yaklaşık ¼'ünde bu faaliyetlere dair izler bulunmuştur. Ancak veriler, söz konusu üretim biçimlerinin esasen kırsal kesim ve Müslüman erkeklerin iktisadi pratiğiyle örtüştüğünü, kentlilerde ise daha sınırlı bir yaygınlığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Keyif verici maddelerden kahve ve takımları, 18. yüzyılın sonlarından itibaren giderek daha sık görünür hale gelmiş, 19. yüzyılın ortalarından sonra ise, özellikle 1860'lar itibarıyla lüks tüketim kalemi olmaktan çıkmıştır. Kahvenin sıradanlaştığı bu tarihlerde çay henüz tüketilmeye başlamıştır. Şeker ise 1770'lerden itibaren terekelerde görülmekle birlikte, 1820'lerden sonra yaygınlaşmıştır. Tütün ve nargile kullanımı ise daha uzun bir süreklilik göstermiş; özellikle 1790 sonrasında terekelerde sıkça kaydedilmiştir.

Nihaî olarak, çalışmanın kapsadığı zaman dilimi, sosyo-ekonomik ve maddî kültürde gözlemlenen süreklilik ve değişimlerin dönemsel kırılma noktalarını görebilme imkânı sağlamıştır. Bu bağlamda, demografik açıdan 1820–1840'lar, iktisadi bakımdan 1830-1850'ler ve maddî kültür alanında 1850–1860'lar, birbiriyle bağlantılı ya da müstakil bağlamlarda, küresel konjonktür ile Osmanlı Devleti'nin reform ve yenilik politikalarının etkisi altında şekillenen, kritik eşikler olarak belirginleşmiştir. Ortaya çıkan bulgular, Osmanlı toplumunu derinlemesine anlamaya katkıda bulunabileceği gibi, Osmanlı dışı

bağlamlarla karşılaştırmalı çözümlemelere de imkân tanıyan veri seti sunmaktadır. Bu çerçevede, benzer kapsamda yapılacak çalışmaların sonuçları, Osmanlı toplum yapısının çok boyutlu biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacak; tarihsel süreçteki dönüşümlerin hem mikro hem de makro ölçekte izlenebilmesine olanak tanıyacak ve nihayetinde farklı disiplinlerdeki araştırmalara da önemli veriler sunacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Kastamonu Şer'iyce Sicilleri (1749-1891) No: 5681, 5682, 5683, 5684, 5685, 5686, 5687, 5688, 5689, 5690, 5692, 5693, 5694, 5695, 5696, 5697, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5705, 5706, 5707, 5708, 5709, 5710, 5711, 5712, 5713, 5714, 5717, 5718, 5719, 5720, 5721, 5722, 5723, 5724, 5725, 5726, 5727, 5728, 5729, 5730, 5731, 5732, 5733, 5734, 5735, 5736, 5737, 5738, 5739, 5740, 5741, 5742, 5744, 5746, 5747, 5748, 5749, 5750, 5751, 5753, 5754, 5755, 5756, 5757, 5758, 5759, 5760, 5761, 5762, 5763, 5764, 5765, 5766, 5767, 5768, 5769, 5770, 5771, 5772, 5773, 5775, 5776, 5777, 5778, 5779, 5780, 5781, 5794, 5811.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1286 (1869), Defa 1, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1287 (1870), Defa 2, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1288 (1871), Defa 3, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1289 (1872), Defa 4, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1290 (1873), Defa 5, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1291 (1874), Defa 6, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1292 (1875), Defa 7, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1293 (1876), Defa 8, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1294 (1877), Defa 9, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1295 (1878), Defa 10, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1296 (1879), Defa 11, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1297 (1880), Defa 12, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1298 (1881), Defa 13, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1299 (1882), Defa 14, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1306 (1889), Defa 15, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1310 (1892), Defa 16, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Diğer Kaynaklar

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim vd. *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837):*

Metin ve Tıpkıbasım. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.

- Abdullah, Adam. "Examining the Value of Money in Turkey over the Long Term (1469-2009)". *Asian Social Science* 9/17 (2013), 187-208.
- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali. *Modern Devletin Doğuşu – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel - Şahin Canay. Ankara: İmge, 1. Basım, 2000.
- Açıkel, Ali - Alkoç, Şule Sema. "Osmanlı'da Erkek Giyiminde Kürk Kullanımı ve Kürk Çeşitleri: Tokat Örneği (1771-1830)". *History Studies* 16/3 (2024), 337-353.
- Açıkgöz, Kaan Ramazan. "Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açından Dönemsel Analizi: Kastamonu Örneğinde (1753-1889)". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (2024), 702-731. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.1513947>
- Açıkgöz, Kaan Ramazan. "Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)". *Journal of International Eastern European Studies* 6/1 (2024), 32-55. <https://doi.org/doi:10.59839/jiees.1371248>
- Açıkgöz, Kaan Ramazan - Faraji, Soheila. "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)". *Doğu Karadeniz'de Toplum ve Kültür*. ed. Mustafa Yavuz Alptekin. 1/47-64. Trabzon: Serander, 2020.
- Akar, Tuba - Erdoğan, Savaş. "Türkiye'de En Yoksul ve En Zengin Kesim Açısından Enflasyon Hesabına Yönelik Bir Değerlendirme (2003-2021)". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2022), 314-326.
- Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti". *Belleten* 14/55 (1950), 319-411.
- Akgündüz, Ahmet. *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Aksoyak, İ. Hakkı vd. *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839): Metin ve Tıpkıbasım*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006.
- Aktan, Hamza. *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*. İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Altay, Bora vd. "Farklı Sosyo-Ekonomik Gruplara Göre Osmanlı Bireylerinin Zenginliği, 1650-1918: Kurumsal Değişim Bağlamında Betimsel Bir Analiz". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 13/33 (2022), 236-253.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. Remzi Kitabevi, 1995.

- Armağan, A. Latif. “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (=Menazilü’l-Hacc)”. *Osmanlı Araştırmaları* 20/20 (2000), 73-118.
- Artan, Tülay. *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası*, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam. ed. Tülay Artan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Ayan, Dursun - Aksu Kılıç, Leyla. “Osmanlı Tahrirlerinden Modern Aile Araştırmalarına ‘Hane’ Kavramı Üzerine Notlar”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 22/57 (2022), 689-711. <https://doi.org/10.21560/spcd.%2520vi.951100>
- Aydın, H. Veli. “18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkileri”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 6/1. Kısım/439-456. Ankara, 2010.
- Aydın, M. Akif. “Çocuk- Fıkıh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/361-363. İstanbul: TDV, 1993.
- Aydın, M. Akif - Hamîdullah, Muhammed. “Köle”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Aydın, Muhammed. “Şer’iyye Sicilleri Işığında XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başlarında (1792-1833 Yılları Arasında) Sivas Şehrindeki Ev Fiyatları”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2015), 47-72.
- Aykın, Faruk - İpek, Egemen. “Eşdeğerlik Ölçeği Seçimine Göre Yoksulluk Göstergelerinin Analizi: Türkiye Uygulaması”. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2021), 279-296.
- Aytekin, E. Atilla. “XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk”. *Kebikeç* 23 (2007), 141-156.
- Bardakoğlu, Ali. “Garâmet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/359-361. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Bardakoğlu, Ali. “Iskat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/137-143. İstanbul: TDV, 1999.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”. *Belgeler* 3 (1966), 5-6, 1-479.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”. *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953).

- Baş, Ahmet İlker. *17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'îyye Sicillerine Göre)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal, Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bayarslan, Hüseyin. "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme ve Âzat Etme Yöntemleri". *Ulakbilge* 5/10 (2017), 439-452.
- Bayram, Selahattin. *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo- Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)*. İstanbul: Libra Yay., 2. Basım, 2019.
- Bazna, Yalçın. *Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)*. Çankırı: Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Berki, Ali Himmet. *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Bilgin, Arif - Bozkurt, Fatih. "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2010 (2010), 1-31.
- Bolat, Gülay. "Tereke Kayıtlarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Aile: Rusçuk Örneği". *Akademik İncelemeler Dergisi* 15/1 (2020), 367-392.
- Bolat, Gülay. "Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa'nın Çok Eşliliği ve Mirasının Taksimi". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 183-208.
- Bostan, İdris. "Kahve". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/201-205. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Bozkurt, Fatih. "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/12 (2017), 193-229.
- Bozkurt, Fatih. "Tereke Defterleri Neyi Ne Kadar Derler? Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları". *Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtları İzinde Osmanlı Araştırmaları*. ed. Kenan Yıldız. 201-244. Ketebe, 2023.
- Bozkurt, Fatih. "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011), 91-120.
- Bozkurt, Fatih. *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Bozkurt, Fatih. "Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2012), 69-90.

- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “İstanbul’da Köklü Bir Osmanlı Kurumu Darbhâne-i Âmire (1750-1800)”. *Osmanlı İstanbul’u*. 2/405-415. İstanbul, 2014.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “Savaş, Mâlî Kriz ve Darbhâne-i Âmire: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Giderlerin Finansmanı”. *Kadim* 4 (2022), 39-54.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: İmge, 2. Basım, 2004.
- Canatar, Mehmet. “Şer’iyye Sicillerinde Köle Ticareti ve Köle Muamelatı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler”. *Arşiv Dünyası* 12 (2009), 38-41.
- Canbakal, Hülya. “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”. *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfü Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*. 1-7, 2009. http://research.sabanciuniv.edu/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf
- Canbakal, Hülya. “Erken Modern Dünya ve Osmanlı Topraklarında Servet ve Gelir Dağılımı”. *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. ed. U. Karakoç - A. Kaya. 235-270. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Canbakal, Hülya - Filiztekin, Alpay. “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880”. *International Labor and Working Class History* 97 (2020), 57-80.
- Canbakal, Hülya - Filiztekin, Alpay. “Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A Database in Very Long-Term Perspective”. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 2/54 (2021), 94-127.
- Canbakal, Saffet Hülya. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Servet Dağılımı, 1500-1840*. ARDEB 1001 Projesi. İstanbul, 2012. <https://pdf.trdizin.gov.tr/pdf/>
- Ceylan, Pınar. “Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler”. *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. ed. Ulaş Karakoç - Alp Yücel Kaya. 303-327. İstanbul: İletişim, 1. Basım, 2021.
- Ceylan, Pınar. “Ottoman Inheritance Inventories as a Source for Price History”. *Historical Methods* 49/3 (2016), 132-144.
- Ceylan, Pınar. *Tracing a “Middle Class”: An Inquiry on the Ottoman City of Kayseri 17th and 18th Centuries*. Graduate School of Art and Social Science: Sabancı University, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ceylan, Tuncay. “Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2011), 89-104.

- Cezar, Yavuz. “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)”. *Belleten*, 1977.
- Çakır, Adem. “İslam Miras Hukukunda Terekenin Paylaşımı ve Osmanlı Uygulaması”. *KHM* 2/1 (2022), 323-344.
- Çakır, Adem. “Osmanlı Devleti’nde İslam Miras Hukukuna Uymayan Tereke Paylaşımları Üzerine Bir Çalışma”. 1/115-137. İstanbul, 2016.
- Çakır, İbrahim Ertem. “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”. *OTAM* 31 (Bahar 2013), 41-60.
- Çakır, İbrahim Etem. “Osmanlı Toplumunda Köle ve Câriyeler, Sofya 1550-1684”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 201-216.
- Çakmak, Biray. “Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/21 (2015), 59-81.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. thk. S. Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Basım, 2008.
- Çiçek, Kemal. “Kastamonu Sancağı ve Nahiyyelerinde Şerik[-Hane] Reaya”. *Osmanlı Araştırmaları* 13/13 (1993), 49-72.
- Çok, Figen. “Gelişim Psikolojisi, Kuramlar, Yöntemler ve Yaşamın İlk Yılları”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 1/26 (1993), 641-670.
- Çoşgel, Metin - Ergene, Boğaç. “Law and Economics” Literature and Ottoman Legal Studies”. *University of Connecticut Department of Economics* 2 (Şubat 2013), 1-41.
- Çoşgel, Metin - Ergene, Boğaç A. “Intergenerational wealth accumulation and dispersion in the Ottoman Empire: Observations from eighteenth-century Kastamonu”. *European Review of Economic History* 15 (2011), 255-276.
- Çoşgel, Metin M. - Ergene, Boğaç A. “Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu”. *The Journal of Economic History* 72/2 (2012), 308-331.
- Dalgın, Nihat. “Mürâhik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/40-41. İstanbul, 2006.
- Demirci, Hüseyin Aliyar - Aybudak, Utku. “Âyanlar, Ticari Tarım ve Sermaye Birikim İmkanları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 77 (2022), 709-730.

- Demirel, Ömer. “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”. *Belleten* 54 (1990), 211, 945-961.
- Demirel, Ömer vd. “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”. *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Demirkol, Kurtuluş. “Toplumsal Trajedi: Osmanlı İmparatorluğunda Tefecilik (1848-1864)”. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2018), 625-648.
- Doğan, Faruk. “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”. *Turkish Studies* 10/9 (2015), 153-168.
- Doğruyol, Adnan. “Sanayileşme Açısından Osmanlı-Avrupa Nüfus İlişkisi”. *Sakarya İktisat Dergisi* 13/3 (2024), 286-323.
- D’Ohsson, M. de M. 18. *Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler*. çev. Zehran Yüksel. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Döşemetaş, Ömer. “Kastamonu Kazâsı’nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2 (2018), 97-122.
- Döşemetaş, Ömer. *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Düzbakar, Ömer. “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, 23, 85-100.
- Ekin, Ümit. “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (2010), 23-37.
- Ekin, Ümit. “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”. *Türk Tarihinde Balkanlar*. ed. Zeynep İskefiyeli vd. 1/567-580. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Ekin, Ümit. “19. Yüzyıl Ortalarında Kocaeli Sancağı’nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”. *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*. ed. Haluk Selvi vd. 2/1165-1176. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

- Ekin, Ümit. “19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı’nda Çok Eşlilik Olgusu”. ed. Haluk Selvi vd. 919-926. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017.
- Ekin, Ümit vd. *Rodosçuk/Tekirdağ, Manisa, Konya ve Ayıntab/Gaziantep’te Tüketilen Malların ve Fiyatların Analizi (16.-19. Yüzyıllar)*. ARDEB 1001 Projesi. Sakarya, 2019.
- Eldem, Edhem. “18. Yüzyıl ve Değişim”. *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı- 19* (1999), 189-200.
- Engin, Nihat. *Osmanlı Devletinde Kölelik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Er, İlker. “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açıdan Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/21 (2009), 368-376.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1800-1909*. çev. Bahar Tırnakcı. İstanbul: Kitap yayınevi, 1. Basım, 2004.
- Erdönmez, Celâl. “Tanzimat Devri’nde Kıbrıs’ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)”. *Belleten* 78/282 (2014), 699-756. <https://doi.org/10.37879/belleten.2014.699>
- Ergenç, Özer. “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”. *Osmanlı Araştırmaları* 3/3 (1982), 105-113.
- Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Ergene, Boğaç A. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*. Boston/Leiden: Brill, 2003.
- Ergene, Boğaç A. - Berker, Ali. “Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority”. *International Journal of Middle East Studies* 40/1 (2008), 23-46.
- Ersus, Helin Berivan. *Osmanlı Anadolu’su’nda Tefecilik ve Kırsal Borçluluk (1800-1923)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Erüenal, Efe. "Examining Age Structure and Estimating Mortality Rates in Ottoman Bursa Using Mid-Nineteenth-Century Population Registers". *Middle Eastern Studies* 57/2 (ts.), 179-196.
- Establet, Colette vd. "La mesure de l'inegalite dans la societe Ottomane: Utilisation de l'indice de Gini pour Le Caire et Damas vers 1700". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994), 171-182.
- Establet, Colette - Pascual, Jean-Paul. "Şam'da 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak". *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*. ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. 209-227. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pascual. "Women in Damascene Families around 1700". *Journal of the Economic and Social History of the Ori Ent* 45/3 (2002), 301-319.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638)*. çev. Gül Çağalı Güven. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. çev. Gül Çağalı Güven - Özgür Türesay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Basım, 2008.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. Basım, 2010.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*. çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 2000.
- Faroqhi, Suraiya. "Osmanlı'da Tüketicinin Tarihi: Kaynak ve Modellerin Bir Ön Keşfi". çev. Tanju Günseren. *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*. ed. Donald Quataert. 25-61. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2020.
- Fekete, Lajos. "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi". çev. M. Tayyib Gökbilgin. *Belleten* 43/170 (1979), 457-480.
- Fidan, Murat. *Osmanlı Dönemi Kastamonu'da Esnafılık ve Ticarî Hayat*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.

- Gelegen, Gökhan. *17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği ve Sosyal Hayat: Tereke Kayıtlarından Bulgular*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Gemici, Nurettin. "Seyyahlar Gözüyle Kastamonu". *Milli Kültürümüzün Mayası Halk Kültüründe Ahilik ve Kastamonu*. ed. Metin Eriş. 140-160. Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayınları, 2019.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken, 11. Basım, 2014.
- Göçek, Fatma Müge. *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*. çev. İbrahim Yıldız. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Göyünç, Nejat. "'Hâne' Deyimi Hakkında". *İÜEF Tarih Dergisi* 32 (1979), 331-348.
- Gradeva, Rossitsa. "Osmanlı Taşra Toplumunda 'Zengin' Portresi: 1670'lerde Sofya". çev. H. Ebru Aksoy. *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. ed. Antonis Anastasopoulos. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Gülaçar, Ayşe Güher. *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Kadının Giyim ve Kuşamı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Gülenç, Ahmet. "Osmanlı Dönemi Servet Eşitsizliğinin/Adaletsizliğinin Tespitinde Tereke Kayıtlarının İhtiva Ettiği Önem". *OTAM* 57 (2025), 27-50.
- Güler, İbrahim. "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği". *Türkler*. C. 14. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Diyarbakiri'nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2021), 29-56. <https://doi.org/10.15370/maruifd.953681>
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/475-479. TDV Yayınları, 2012.
- Gündoğdu, Yasemin. *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Servet Unsurları ve Giyim Kuşam Kültürü (Manisa Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gündüz, Muazzez. *Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Gündüz Oğul, Muazzez. “Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024), 205-223.
- Güneş, Zeynep. *Tereke Kayıtları Işığında Karaferye Kazası 'nda Sosyo-Ekonomik Hayat (H.1139-1214/M.1726-1800)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Güneş, Zübeyde. *1487 (H.892) Tahririne Göre Kastamonu Kazası*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Gürhan, Vessel - Gümüş, Ercan. “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulaması”. *Turkish Studies* 11/6 (2016), 61-74.
- Güzey, Ahmet Rıfat. *Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Sonları XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Hipokrat. “Regimen (Peri Diaites)”. çev. W.H.S. Jones. *Corpus Hippocraticum*. 4/238-245. Harvard University Press, Loeb Classical Library., 1931.
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fi ’l-Tıbb*. çev. Esin Kâhya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2004.
- İnalcık, Halil. “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1953), 51-75.
- İnalcık, Halil. “Adâletnâmeler”. *Belgeler* 2/3-4 (1965), 49-145.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV: Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Basım, 2020.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım, 2003.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/1 (1942), 89-96.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Tarihinde Dönemler”. *Doğu Batı* 51 (Ekim 2009), 9-29.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”. çev. Mehmet Özden - Fahri Uyan. *Türkiye Günlüğü* 11 (1990), 30-41.
- İnalcık, Halil - Pamuk, Şevket. *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- İslamoğlu, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim, 2. Basım, 2010.
- İyigönül Atasagun, Şule. *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)*. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- İyigönül Atasagun, Şule. “17. Yüzyıl İstanbul Kadınlarının Terekelerine Göre Bir Servet unsuru Olarak Köle (1656-1676)”. *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni* 3/5 (2024), 21-33.
- Kankal, Ahmet. “17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu’da Sosyal Hayat (Şer’iyye Sicillerine Göre)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 31-74.
- Kankal, Ahmet. *Türkmen’in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*. Ankara: Zafer Matbaası, 2004.
- Karababa, Eminegül. *Origins of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa*. Ankara: Bilkent University, Ph.D. Diss., 2006.
- Karaman, K. Kıvanç - Yıldırım Karaman, Seçil. “Erken Modern Dönem Osmanlı Devleti ve Avrupa’da Enflasyon”. *Sosyoekonomi* 30/54 (2022), 401-420.
- Karataş, Ali İhsan. “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Köleliğe Bir Bakış”. *İSTEM* 9 (2007), 135-162.
- Karataş, Ali İhsan. “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 209-230.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 133, 2003.
- Kasaba, Reşad. “Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri”. *Tarih ve Toplum* 14 (1985), 121-125.
- Kavak, Nuri. “Kırım Tatarlarının Anadolu’ya Göçü ve Günümüzde Örgütlenme Sorunları”. *Düşünce Dünyasında Türkiz* 4/22 (2013), 101-110.
- Kaya, Süleyman. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 3 (2007), 13-41.
- Keikha Shahinpour, Mohammad Amin. *Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarında Eğlence Kültürü (1501-1735)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Keleş Yıldız, Sema. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’da Sosyal ve İktisadi Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Kılıç, Orhan. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (Eyalet ve Sancağ Tevcihatı). Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1. Basım, 1997.
- Kıranlar, Safiye. "Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15 (2006), 65-96.
- Kocaoğlu, Burak. *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi ve Tanzimat Dönemi Uygulamalarından Bir Kesit: Kastamonu Örneği*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Koç, Yunus. "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları". *bilig* 65 (2013), 177-202.
- Koçu, Resad Ekrem. *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967.
- Kol, Duygu. *XIII. Yüzyılda Kastamonu Sancağında Malikâne Sistemi Uygulaması*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kopar, Metin - Yolun, Murat. "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış". *History Studies* 4/1 (2012), 335-358.
- Kotzageorgis, Phokion. "A City on the Move. Non-Salonicans in Thessaloniki and Salonicans Abroad in the 18th Century According to the Ottoman Probate Inventories". *Archiv Orientalní* 84 (2016), 105-137.
- Koyuncu, Miyase. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kundakçı, Sibel - Nalezen, Orçun. "Osmanlı Devri Başlarında Kastamonu Kazası'nda Nüfus Ve Yerleşme". *Kastamonu Tarihi Araştırmaları (Şehir, Toplum Ve Ekonomi)*. ed. Şerif Demir - Orçun Nalezen. 373-406. Ankara: Berikan Yay., 2023.
- Kurukamçı, Kübra. *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kuzucu, Kemalettin. "Çay". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Küçükkalay, Bahadır Emre. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasi Elitinin Servetleri Analizi: Merkez ve Taşra Bürokratlarının Terekeleri (muhallefet) Karşılaştırması*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Küskü, Fırat. *Kastamonu Vilayeti'nde İdari Yapı ve Sosyal Hayat (1876-1909)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kütüklü, Ferhat - Tunoğlu, Kamil. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kastamonu*. İstanbul: Ceren Matbaacılık, 2012.
- Maden, Fahri. *Seyyahların Gözüyle Kastamonu*. İstanbul: Roza, 1. Basım, 2015.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*. çev. Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Matthews, Joyce Hedda. “Bir Osmanlı Tereke Defterleri ‘isolario’suna Doğru ve Manisa (1600-1700) Örneği”. çev. Tanju Günseren. *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922*. ed. Donald Quataert. 66-106. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2020.
- McGowan, Bruce. “Ayanlar Çağı (1699-1812)”. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. ed. Halil İnalcık - Donald Quataert. 2/759-884. İstanbul: Eren, 2. Basım, 2006.
- Mikhail, Alan. *Osman’ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. çev. Seda Özdl. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Basım, 2019.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık, 1995.
- Neumann, Christoph K. “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”. *Tari ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 8 (2009), 7-47.
- Oğuz, Gülser. *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Oğuz, Gülser. “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”. *Literature and History of Turkish or Turkic* 9/1 (2014), 409-426.
- Oral, Özlem. *Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İç Mekân İthal Aydınlatma Eşyaları: (19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yay., 2. Basım, 1987.
- Öğüt, Salim. “Hac (Hacla İlgili Fıkhî Hükümler)”. 14/389-397. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1996.
- Öktem, Nisa. *XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı’da Kitap Kültürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Özdeğer, Hüseyin. *Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1463.
- Özdemir, Seda. *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti’nde Salgın Hastalıklar*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özel, Oktay. *Dün Sancısı (Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Basım, 2009.
- Özen, Mine Esiner. “Türkçe’de Kumaş Adları”. *İÜEF Tarih Dergisi* 33 (1982), 291-340.
- Özen, Şükrü. “Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi’nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî’nin Şeyhülislâma Mektubu”. *Osmanlı Araştırmaları* 41 (2013), 71-124.
- Özen, Şükrü. “Velâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/11-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özer, Emre. “Osmanlı’da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)”. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 3 / 2 (2018), 43-59.
- Özlü, Zeynel. *Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Özlü, Zeynel. “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Göynük’te Fiyatlar”. *Bilig* 39 (2006), 127-162.
- Özlü, Zeynel. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2004.
- Özmucur, Süleyman - Pamuk, Şevket. “Real wages and standards of living in the Ottoman Empire, 1489-1914”. *The Journal of Economic History* 62/2 (2002), 293-321.

- Öztürk, Aleyna Ecrin. *955 Numaralı Kastamonu Ayniyat Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1283-1295 / M. 1866-1878)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Öztürk, Mustafa. "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar". ed. Yılmaz Kurt. C. 1. Ankara, 2012.
- Öztürk, Said. "Osmanlı'da Çok Eşlilik". *Türkler*. 10/375-384. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öztürk, Said. "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı". *İstanbul Araştırmaları Dergisi* 3 (1997), 21-58.
- Öztürk, Sait. *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Öztürk, Yücel. "Osmanlı'da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal ve Hukuki Çerçeveleri". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 1812-1860.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1983.
- Pamuk, Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*. İstanbul: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 4. Basım, 2007.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Basım, 2012.
- Pamuk, Şevket. "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?" *Seçme Eserler I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2007.
- Pamuk, Şevket. "Osmanlılarda Para ve Enflasyon". *Cotigo, Osmanlılar Özel Sayısı* 19 (1999), 179-188.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1997.

- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.
- Pascual, Jean-Paul - Establet, Colette. *Famillies Et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damascains En 1700*. Damas: Institut Français de Damas, 1994.
- Polat, Mihriban. *Osmanlı Devleti'nde Çok Eşlilik (h.1111-1140/ M.1699-1728 Yılları Arası Ankara, Bursa, Edirne, Galata, Antep Ve Konya Tereke Kayıtlarına Göre*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Poş, Abdullah. "Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)". *İstem* 24 (2014), 103-129.
- Quataert, Donald. "Giriş". çev. Tanju Günseren. *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*. ed. Donald Quataert. 7-24. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2020.
- Quataert, Donald. "Ticaret". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. ed. Halil İnalcık - Donald Quataert. Eren, 2. Basım, 2006.
- Reyhan, Cenk. *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri (Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Reyhan, Cenk. *XVIII. Yüzyılda bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği, Şehir Toplumunun Sosyo Ekonomik ve Kültürel Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Sabev, Orlin. "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları". *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)*. 1/259-272. Ankara: Korza Yayıncılık, 2013.
- Sahillioğlu, Halil. "On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri". *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979 – 1980 Özel Sayısı (1981), 67-138.
- Sak, İzzet. *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.
- Saydam, Abdullah. "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)". *Milli Eğitim* 34/170 (2006), 187-201.

- Solak, İbrahim - Gülenç, Ahmet. “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği”. *USAD* 14 (2021), 345-364.
- Şahin, Burhan. *Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu’nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Şahin, Burhan. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kastamonu Nüfusu”. *Akademik Bakış* 17 (2009), 1-10.
- Şahin, Zehra. “1839-1841 Yıllarında Osmanlı Ailesi: Sivas Örneği”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1/1 (2012), 1295-1304.
- Şener, Mehmet. “İslâm Miras Hukuku ile İlgili Terimler”. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 25-42.
- Texier, Charles. *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. çev. Ali Suat. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.
- Tıgılay, Fatma Pelin. *Division of Inheritance and Capital Accumulation: Case of Bursa from Probate Registers, 1700-1840*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yay., 1. Basım, 1986.
- Toprak, Muhammed Bedrettin. *Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Toprak, Muhammet Bedrettin. “İktisat ve Demografi Tarihi Araştırmalarına Kaynak Olarak Terekelerin İmkân ve Sınırları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’una Ait Veriler Üzerinden Gözlemler”. *Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtları İzinde Osmanlı Araştırmaları*. ed. Kenan Yıldız. 377-405. İstanbul: Ketebe, 1. Basım, 2023.
- Tosunoğlu, Ayşe. *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Tülüveli, Güçlü. “Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği”. *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*. ed. Zeynel Abidin Kızılyaprak. 271-281. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

- Uğur, Yunus. “Mahkeme Kayıtları (Şer‘iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/1 (2003), 305-344.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 3. Basım, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”. *Osmanlı*. 6 (Teşkilat)/111-122. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Varlık, Mustafa Çetin. “Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi”. *Osmanlı*. 6/123-129. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Veysel Gürhan - Gürhan, Nazife. *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*. Ankara: Phoenix, 2018.
- Wafi, A. Abdulvahit. “İslâmiyet’e Göre Kölelik”. çev. Kemal Işık. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 207-212.
- Yaşar, Ahmet. “Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 237-256.
- Yaylalı, Davut. “Münâseha”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/570. TDV, 2020.
- Yazıcı, Serkan. *Sultanın Saatçisi (Meyer Saatlerinin Asırlık Öyküsü)*. İstanbul: Kronik, 2023.
- Yıldız, Fatma. *19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yıldız, Kenan. “Boğaç A. Ergene’nin Osmanlı Hukuku Eleştirisinin Eleştirisi”. *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2021), 319-358.
- Yıldız, Netice. “Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu”. *Belleten* 70/259 (2006), 919-962. <https://doi.org/10.37879/belleten.2006.919>
- Yücekök, Ahmet Naki. “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmesi”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 23/01 (1968), 381-425.
- Yücel, Caner. *Temettuat Defterleri’ne Göre Kastamonu Şehri*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yücel, Ebubekir Sıddık. “1777-1841 Tarihli Sivas Şer‘iyye Sicillerine Göre Alacak Verecek İlişkilerinde Guremâ Usulü”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 92-120.

Zilfi, C. Madeline. “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”.
Osmanlılar. 5/474-479. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

EK

EK 1: KŞS. Defterleri ve Kullanılan Terekeler (dışarıdan olanlar dâhil)

KŞS. No	Hicri Tarih	Miladi Tarih	Kullanılan Tereke	Müslüman		Gayrimüslim	
				Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
5747	1162-1164	1749-1751	31	25	6	0	0
5681	1164-1165	1751-1752	84	56	27	1	0
5682	1166-1167	1753-1754	78	54	24	0	0
5683	1167-1169	1754-1756	62	43	16	2	1
5684	1169-1170	1756-1757	33	24	7	2	0
5685	1170-1171	1757-1758	32	26	5	0	1
5686	1170-1171	1758-1759	59	39	20	0	0
5687	1173-1174	1759-1762	57	47	9	1	0
5688	1175-1756	1761-1763	67	46	18	2	1
5689	1176-1178	1763-1764	88	58	28	2	0
5690	1178-1180	1765-1767	113	68	44	1	0
5692	1180-1181	1766-1768	54	38	13	3	0
5693	1181-1182	1768-1769	81	60	20	1	0
5694	1183-1184	1769-1770	29	25	2	2	0
5695	1185-1186	1771-1772	52	30	20	2	0
5696	1186-1187	1772-1774	53	42	11	0	0
5697	1189-1191	1776-1777	50	41	9	0	0
5698	1189-1192	1777-1778	81	56	23	2	0
5699	1195-1197	1781-1783	163	113	47	3	0
5700	1198-1199	1784-1785	65	43	19	3	0
5701	1199-1201	1785-1787	99	63	32	4	0
5702	1201-1203	1787-1789	96	73	22	1	0
5703	1203-1204	1789-1790	61	44	14	2	1
5704	1206-1208	1792-1793	91	72	18	1	0
5706	1210-1211	1795-1797	53	28	23	2	0
5707	1211-1213	1797-1799	54	40	14	0	0
5708	1213-1214	1799	66	44	22	0	0
5709	1214-1215	1799-1800	102	62	37	3	0
5711	1216-1217	1801-1802	47	32	12	3	0
5712	1215-1216	1800-1802	64	46	16	2	0
5713	1217	1802	13	9	4	0	0
5811	1220-1222	1805-1807	186	116	65	3	2
5717	1222-1224	1807-1809	141	90	48	3	0
5718	1224-1225	1809- 1810	47	31	14	2	0
5719	1225-1226	1810-1812	102	72	27	3	0
5720	1227-1228	1812-1813	64	40	23	1	0
5721	1228-1229	1813-1814	226	142	75	8	1

5722	1229-1230	1814-1815	119	75	39	4	1
5723	1230-1231	1815-1817	46	30	16	0	0
5724	1231-1233	1816-1818	72	49	20	2	1
5725	1233-1234	1818-1819	70	52	18	0	0
5726	1234-1235	1819-1820	92	61	31	0	0
5727	1235-1237	1820-1822	77	47	29	1	0
5728	1237-1239	1822-1824	91	56	35	0	0
5729	1239-1240	1824-1825	53	35	18	0	0
5730	1240-1241	1825-1826	58	38	18	2	0
5731	1241-1244	1826-1828	104	74	26	2	2
5732	1244-1245	1828-1830	87	62	24	1	0
5733	1245-1246	1830-1831	130	90	39	1	0
5734	1247-1248	1831-1834	126	82	42	0	2
5735	1249-1251	1833-1836	131	89	42	0	0
5737	1253-1254	1837-1838	123	69	51	3	0
5738	1254-1255	1838-1839	50	30	19	1	0
5742	1255-1256	1839-1845	248	141	101	5	1
5746	1261-1264	1845-1847	110	81	25	3	1
5748	1264	1848	95	55	32	6	2
5749	1265-1266	1849-1850	56	37	16	3	0
5750	1266-1267	1850-1851	70	45	21	4	0
5751	1267-1268	1851-1852	40	28	10	2	0
5754	1271-1272	1854-1856	65	40	19	4	2
5756	1273-1274	1857-1858	81	52	25	4	0
5757	1275	1858-1859	31	26	4	1	0
5758	1277-1278	1860-1862	74	53	20	0	1
5760	1280-1281	1863-1864	18	11	5	1	1
5761	1280-1281	1864	23	18	4	0	1
5762	1281	1864-1865	25	17	6	2	0
5763	1281-1282	1865-1866	42	30	10	2	0
5765	1283-1285	1867-1868	54	38	15	1	0
5766	1284-1285	1868-1869	22	13	9	0	0
5767	1285-1287	1869-1870	37	28	9	0	0
5768	1287-1289	1870-1872	35	21	12	2	0
5770	1288-1289	1871-1872	20	14	5	1	0
5776	1300-1302	1883-1884	9	8	0	1	0
5794	1301-1302	1884-1885	18	10	4	1	3
5777	1302-1304	1884-1886	8	5	2	0	1
5778	1305-1307	1887-1889	44	36	7	1	0
5780	1307-1308	1889-1891	37	25	12	0	0
Toplamlar (77 defterde)			5.535	3.709	1.674	126	26

EK 2: Asgari Yaş Tahminleri Tablosu*

Asgari Yaş	Tereke	Anne	Baba	Anne Baba	Dede Nine	Altsoy	Çocuk Ort.*	Eş Ort.*	Vâris Ort.
≤8	20	12	2	0	5	0	0	0	3,2
16	34	34	2	2	2	0	0	0	3,7
20	92	83	30	22	1	0	0	1	3,5
21	116	4	2	1	0	0	1	1	2,2
22	294	176	76	64	2	0	1	1	3,4
23	2	2	0	0	0	0	2	1	4
24	130	116	44	31	1	0	2	1	4,2
25	765	118	14	6	2	0	0,01	1	2,9
26	61	44	14	8	1	0	2,5	1	4,4
27	333	137	52	40	5	0	1	1,06	3,2
28	19	15	0	0	0	0	3	1	4,9
29	452	143	56	22	1	0	2	1,06	3,7
30	1	0	0	0	0	0	3	1	4
31	245	69	29	15	1	0	2,9	1,1	4,5
32	97	44	11	6	1	0	1,4	1,03	2,8
33	79	19	7	3	0	0	4	1	5,4
35	19	5	2	2	0	0	4,3	1,1	5,9
37	65	55	23	13	0	0	2,3	1	4,4
39	41	31	10	4	1	0	3,2	1,1	5,5
41	13	9	6	2	0	0	4	1,07	5,9
42	795	82	24	9	5	0	2,1	1,07	3,7
43	7	6	1	1	0	1	4,1	1	6,4
44	709	50	16	6	0	0	2,8	1,1	4,1
45	2	2	0	0	0	0	5,5	1	7
46	443	24	6	2	0	10	3,6	1,06	4,7
48	217	12	1	0	0	21	4,1	1,1	5,2
50	99	5	0	0	0	28	4,9	1,14	6,1
52	36	4	1	0	0	30	5,1	1	6,5
54	11	0	0	0	0	4	7,4	1,3	9,2
58	2	2	0	0	0	4	1	1	5
63	56	3	0	0	0	101	1,8	1	3,5
64	5	0	0	0	0	23	1,8	1	6,2
65	23	0	0	0	0	55	1,8	1	3,4
66	2	0	0	0	0	10	1	1	5,5
67	6	0	0	0	0	23	2	1	5
73	3	0	0	0	0	18	2	1	6,6
79	1	0	0	0	0	3	1	1	4

*Sadece evli/dul murislerin ortalamaları kullanılmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Kaan Ramazan AÇIKGÖZ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Anadolu Üniversitesi
Fakülte	İşletme Fakültesi
Bölümü	İşletme
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen- Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Orta Çağ
Makale ve Bildiriler	
1. Açıkgöz, Ramazan. “XI.-XIII. Yüzyıllarda Tasavvufun Anadolu’da Yayılmasını Kolaylaştıran Başlıca Faktörler”. <i>Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi</i> 2/5 (2019), 1-12.	
2. Açıkgöz, Kaan Ramazan. “Kastamonu’da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)”. <i>Journal of International Eastern European Studies</i> 6/1 (2024), 32-55.	
3. Açıkgöz, Kaan Ramazan. “Guremâya Kalan Borca Batık Terekelerin Sosyoekonomik Açından Dönemsel Analizi: Kastamonu Örneğinde (1753-1889)”. <i>Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> 8/2 (2024), 702-731.	
4. Açıkgöz, Kaan Ramazan- Faraji, Soheila. “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Maddi Kültür Unsurları (1859-1920)”. <i>Doğu Karadeniz’de Toplum ve Kültür</i> . ed. Mustafa Yavuz Alptekin. 1/47-64. Trabzon: Serander, 2020.	